

תפקיד

חורף 2023-2024

61

אמצעי התקשורת
בין מלחמה לפוגרום
בין גבורה לקורבן
בין דיווח לתעמולה

יהודית איל

אוניברסיטת תל אביב

המכון לחקר העיתונות והתקשורת היהודית ע"ש שלום רוזנפלד

כתב עת לחקר תולדות העיתונות והתקשורת
בעולם היהודי ובישראל

המכון לחקר העיתונות והתקשורת היהודית ע"ש שלום רוזנפלד
המרכז ללימודים בינלאומיים ואזוריים ע"ש ס' דניאל אברהם
הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטין
אוניברסיטת תל אביב, ת"ד 39040, תל אביב 6139001
טל': 03-6405144
דוא"ל: presstau@tauex.tau.ac.il
אתר: <https://dacenter.tau.ac.il/shalom-rosenfeld>

ראשת מרכז דניאל אברהם: נדין קופרטי-צור
מייסד המכון: שלום רוזנפלד
העורך הראשון של קשר: ד"ר מרדכי נאור

קשר יוצא לאור בשיתוף עם ראה, כתב העת לחקר העברית באירופה,
המכון לחקר העברית באירופה, אוניברסיטת פריז 8.

עריכה גרפית: מיכל סמו-קובץ ויעל ביבר, המשרד לעיצוב גרפי
עיצוב העטיפה: מיכל סמו-קובץ
איור העטיפה: יהודית איל
תמונה בשער האחורי: פוסט שהעלה החמאס לרשתות חברתיות

דפוס: צדוק קינן

קשר רואה אור פעמיים בשנה

מחיר מנוי שנתי: 100 ₪

מחיר גיליון בודד: 60 ₪

© כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת תל אביב, תשפ"ד,
המכון לחקר העיתונות והתקשורת היהודית ע"ש שלום רוזנפלד
המרכז ללימודים בינלאומיים ואזוריים ע"ש ס' דניאל אברהם
הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטין

כתב עת לחקר תולדות העיתונות והתקשורת
בעולם היהודי ובישראל

עורך
פרופ' גדעון קוץ

מערכת
פרופ' מאיר חזן, ד"ר אורלי צרפתי, ד"ר ברוך לשם,
פרופ' עוזי אלידע, פרופ' נורית גוטמן

רכזת המערכת: נורית קרשון
עריכה לשונית: הרצליה אפרתי
תרגום לאנגלית: נפתלי גרינווד
עריכה לשונית באנגלית: בריל בלסקי

אוניברסיטת תל אביב

המכון לחקר העיתונות והתקשורת היהודית ע"ש שלום רוזנפלד
המרכז ללימודים בינלאומיים ואזוריים ע"ש ס' דניאל אברהם
הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטין

חברי המועצה המדעית של קשר

פרופ' חנה אדוני, אוניברסיטת רייכמן, הרצליה
פרופ' עמי איילון, אוניברסיטת תל אביב
פרופ' ערן אלדר, אוניברסיטת טולין, ארצות הברית
פרופ' עוזי אלידע, אוניברסיטת חיפה
פרופ' סיריל אסלנוב, אוניברסיטת אקס־מרטיי, צרפת, האקדמיה ללשון העברית
פרופ' דוד אסף, אוניברסיטת תל אביב
פרופ' ג'ודי באומל־שוורץ, אוניברסיטת בר־אילן
פרופ' חיים באר, אוניברסיטת בן־גוריון
פרופ' ג'ודית בוקסר ליוורנט, האוניברסיטה האוטונומית במקסיקו והאוניברסיטה העברית בירושלים
פרופ' ז'רום בורדון, אוניברסיטת תל אביב
פרופ' דוד בירגוט, אוניברסיטת קרל, פראג, צ'כיה
פרופ' מנחם בלונדהיים, האוניברסיטה העברית בירושלים
פרופ' אלה בלפר, אוניברסיטת בר־אילן
פרופ' נורית גוברין, אוניברסיטת תל אביב
פרופ' דניאל גוטוויץ, אוניברסיטת חיפה
פרופ' יוסי גולדשטיין, אוניברסיטת אריאל בשומרון
פרופ' יוסף גורני, אוניברסיטת תל אביב
פרופ' נורית גרץ, מכללת ספיר
פרופ' דניאל דיין, בית הספר הגבוה למדעי החברה, פריז, צרפת
ד"ר רפאל ואגו, אוניברסיטת תל אביב
פרופ' גבי וימן, אוניברסיטת חיפה
פרופ' מרדכי זלקין, אוניברסיטת בן־גוריון
פרופ' אביבה חלמיש, האוניברסיטה הפתוחה
פרופ' שמואל טריגאנו, אוניברסיטת פריז 10, צרפת
ד"ר עדה יורמן, אוניברסיטת בר־אילן
פרופ' עקיבא כהן, אוניברסיטת תל אביב
ד"ר טל לאור, אוניברסיטת אריאל
ד"ר רוד לביא, המכללה האקדמית הרסה ירושלים
פרופ' שמואל ליימן וילציג, אוניברסיטת בר־אילן
פרופ' יחיאל לימור, אוניברסיטת בר־אילן
פרופ' נעם למלשטריך לטר, אוניברסיטת רייכמן, הרצליה
פרופ' רפי מן, אוניברסיטת אריאל בשומרון
ד"ר מרדכי נאור
פרופ' הלל נוסק, המכללה האקדמית כנרת
פרופ' מרדכי נייגר, אוניברסיטת בר־אילן
פרופ' רומן מרצניקובסקי, אוניברסיטת ורשה, פולין
פרופ' דינה פורת, אוניברסיטת תל אביב
פרופ' שמואל פיינר, אוניברסיטת בר־אילן
פרופ' ענת פירסט, המכללה האקדמית, נתניה
פרופ' משה פלאי, אוניברסיטת מרכז פלורידה, ארה"ב
פרופ' יורם פרי, אוניברסיטת מריילנד
פרופ' גדעון קוזן, אוניברסיטת פריז 8, צרפת
פרופ' רות קרטון־בלום, האוניברסיטה העברית, ירושלים
פרופ' אפרים ריבלין, אוניברסיטת פריז 8, צרפת
פרופ' רענן ריין, אוניברסיטת תל אביב
פרופ' זהר שביט, אוניברסיטת תל אביב
פרופ' יעקב שביט, אוניברסיטת תל אביב
פרופ' יוסף שטרית, אוניברסיטת חיפה
פרופ' עופר שיף, אוניברסיטת בן־גוריון
פרופ' דב שנער, המכללה האקדמית הרסה, ירושלים
פרופ' אניטה שפירא, אוניברסיטת תל אביב

התוכן

קשר מס' 61, חורף 2023-2024

7	מה בקשר 61: בשדה הקרב ומול הזוועות – אמצעי התקשורת בין מלחמה לפוגרום, בין גבורה לקורבן, בין דיווח לתעמולה
9	הלוחמה הפסיכולוגית של החמאס – גבי וימן ודנה וימן־זקס
30	המלחמה על התודעה: תעמולת הכוזב הפלסטינית בשנות מלחמת ההתשה בזירה הצפון־מזרחית – ערן אלדר
55	העיתונות העברית לנוכח פוגרום: 1920-1929 – עוזי אלידע
91	חשיפת זוועות בסיקור מאורעות שנות העשרים והשלושים בעיתונות היישוב – דבורה גלעד
117	פעילותן של נשים ערביות במרד הערבי בראי העיתונות העברית – רחל הרט
144	"השערוריה הגדולה והנוראה אשר נעשתה בדמשק": יחיאל בריל והמגיד מדרווחים על ה(מ)טבח בנוצרים ב־1860 – גדעון קוץ
171	"מזל שמחמוד דרוויש מת לפני שראה את הרף הזה": השיח הפנים־ערבי בדף הפייסבוק "תרשום! אני ערבי" – הילה לוינשטיין־ברקאי
186	תעמולת הבחירות לאסיפה המכוננת (הכנסת) הראשונה בתש"ט בעיתוני ישראל – משה הרפז
215	"האם מותרת אישה לפי ההלכה לעמוד בראשות עירייה?" – גולדה מאירסון והסיקור העיתונאי של המירוץ לראשות עיריית תל אביב – גילעד גרינוולד
237	מאזנים שלפני מאזנים – נורית גוברין
258	קשר לתיעוד
281	קשר למחקר
293	קשר לספרים
307	המחברים
7e	מבוא ותמציות באנגלית

קשר – כתב עת לחקר תולדות העיתונות והתקשורת בעולם היהודי ובישראל יוצא לאור פעמיים בשנה ע"י המכון לחקר העיתונות והתקשורת היהודית ע"ש שלום רוזנפלד באוניברסיטת תל אביב. **קשר** מעוניין לפרסם מאמרי מחקר מקוריים וסקירות מדעיות בכל הנושאים הנוגעים לתולדות אמצעי התקשורת ואנשי התקשורת היהודים, לפעולתם ולהשפעתם, במבט רב תחומי. כל המאמרים יועברו לשיפוט "עיוור" לקוראים מתוך המועצה המדעית ואם יש צורך בכך, גם מחוצה לה. המציעים מתבקשים להגיש את המאמר בתכנת Word לכתובת המערכת: presstau@tauex.tau.ac.il ויקבלו תשובה תוך שלושה חודשים. האורך הממוצע של המאמר לא יעלה על 8,000 מילים. ההערות והביבליוגרפיה יבואו בסוף המאמר. שיטת הציטוט בהתאם לדיסציפלינה. המערכת מזמינה סקירות וביקורות על ספרים חדשים בתחום עיסוקו של כתב העת ותציע ביקורות כאלה גם בעצמה. **קשר** מפרסם גם רשימה של עבודות דוקטור ותזות לתואר שני שאושרו לאחרונה בצירוף תמצית של 250 מילים לכל היותר לתיזה ו-500 לדוקטורט.

בשדה הקרב ומול הזוועות: אמצעי התקשורת בין מלחמה לפוגרום, בין גבורה לקורבן, בין דיווח לתעמולה

ההלם והאירועים הברוטליים של הסתיו האחרון חייבו אותנו לדחות את צאתו לאור של גיליון זה של קשר מסתיו 2023 לשלהי החורף. מובן מאליו שחלק נכבד מתכני הגיליון הותאם בדרך זו או אחרת לאקטואליה ואנו יכולים לפרסם גם מחקרים ראשוניים על ההיבטים התקשורתיים של המלחמה הנמשכת מנקודת מבט היסטורית והשוואתית, בלי לוותר על ההיבט האקטואלי.

בפתח הגיליון מחקר טרי של גבי וימן ודנה וימן-זקס על הלוחמה הפסיכולוגית שנקט ארגון חמאס במלחמת עזה, אמצעיה והשימוש בה להשגת אפקטים על הציבור בישראל ובמישור הבינ-לאומי. ערן אלדר מחזיר אותנו לתעמולת הכוזב הפלשתינית בשנות מלחמת ההתשה בזירה הצפון-מזרחית, כחלק מן הקרב על התודעה מול שלטונות ישראל. במאמר הפותח את החטיבה העוסקת באירועים ההיסטוריים של "המאורעות" באזורנו, כותב עוזי אלידע על הדיון הנוקב שהתעורר בעיתונות העברית בארץ ישראל על המסגור של מאורעות 1920-1929, והשימוש בהקשר זה במונח ה"גלותי" פוגרום. מונח זה חזר לשימוש בהרחבה ב-7 באוקטובר והשלכותיו. דבורה גלעדי כותבת על מדיניות חשיפת מעשי הזוועה של המאורעות בעיתונות העברית וההבדלים בהקשר זה בין הפרעות בשנות העשרים והשלושים של המאה שעברה. רחל הרט מתארת את דמותן של הנשים הערכיות ותפקידן במאורעות 1936-1939 כפי שתוארו אז בעיתונות בארץ ישראל.

גדעון קויץ מטפל בסיקורו בעיתונות העברית של התקופה של טבח מוקדם ונרחב יותר שבו נרצחו נוצרים בידי דרוזים ומוסלמים – הטבח בדמשק ב-1860, שהיה לו גם "ספיח יהודי" בעלילה שנוקמה נגד היהודים לאחר שוך המהומות. הניתוח עוסק גם בהשוואה בין דיווחיו של הכתב המקומי, יחיאל בריל, לאלה של העורך במקום הופעת העיתון המגיד בפרוסיה המזרחית, דוד גורדון.

(במדורנו "קשר לתיעוד" מובאים כלשונם דיווחים בעיתונות העברית בארץ ישראל על העיר חדרות, עזה, אחרי הכיבוש הבריטי, בשנות העשרים של המאה שעברה, ועל ניסיונות היישוב היהודי בה.)

הילה לוינשטיין-ברקאי דנה במאמרה "תרשום אני ערבי", בשיח הפנים-ערבי היום על דף הפייסבוק (שמוגדר ככמה לציבור-נגד של המיעוט הערבי). משה הרפז משרטט את תעמולת הבחירות לאסיפה המכוננת הראשונה של מדינת ישראל בתש"ט.

גילעד גרינוולד מעלה במאמרו את הדמות שחזרה השנה לאקטואליה בהקשר של מחדל יום הכיפורים 1973, לפני שדחק אותו מחדל אחר: גולדה מאיר (מאירסון), בהקשר המוקדם בקריירה שלה של הסיקור העיתונאי של מירוץ 1955 לראשות עיריית תל אביב מנקודת מבט מגדרית. במאמר הנועל גיליון זה מציגה נורית גוברין כתב עת ספרותי שלא היה מוכר עד כה, "מאזנים שלפני מאזנים", שאותו גילתה במחקרה רב השנים על תולדות כתבי העת הספרותיים. הוא יצא ב-1926 באנטוורפן שבבלגיה בשם מאזנים, שלוש שנים לפני ייסוד כתב העת הידוע של אגודת הסופרים, שקרוב לוודאי לא ידע על קיומו...

גם כל המדורים הקבועים אתנו לעיונכם ולשימושכם. הפעם אנחנו מקווים להתראות בקיץ הקרוב, עם חומרים חדשים, מעניינים ואיכותיים, והעיקר – עם בשורות טובות.

המערכת

הלוחמה הפסיכולוגית של החמאס

גבי וימן ודנה וימן-זקס

“The purpose of terrorism is to produce terror”

Vladimir Lenin (cited in Schmid, 2005)

מהי לוחמה פסיכולוגית (ל"פ)?

לוחמה פסיכולוגית היא סוג של תעמולה הממוקדת באויב. הצירוף בין "לוחמה" ל"פסיכולוגיה" מעיד שמדובר בנשק המנצל כלים פסיכולוגיים לשם פגיעה ברוחו של האויב, באמון בציבור במנהיגיו וב"רוח הגייסות" (esprit de corps), כלומר מורל הלוחמים של האויב והעורף האזרחי והלוגיסטי שלו. השימוש במושג "לוחמה פסיכולוגית" הוא עתיק יומין וכבר בתנ"ך נעשה בו שימוש בהקשר של מלחמת אשור ביהודה (ספר מלכים ב, פרק יח), כאשר שר הצבא של אשור ניסה לשכנע את חזקיהו מלך יהודה ואת עמו להיכנע. גם במלחמות העולם, במלחמות קוריאה ווייטנאם, במלחמות המפרץ ובמלחמת רוסיה-אוקראינה דהיום נעשה שימוש בלוחמה פסיכולוגית; צבאות רבים הקימו ופיתחו יחידות מיוחדות לנהל לוחמה זו (שלייפר, 2007). נוסף על כך שימשו הסכסוכים במזרח התיכון כזירה ללוחמה פסיכולוגית, בעיקר על ידי המערב, במלחמות המפרץ ובמאבק בין ישראל ובין ארגוני הטרור (Schleifer, 2014a, b). לוחמה פסיכולוגית אינה גורם מנצח במלחמות אבל היא מקדמת ניצחון על ידי שבירת האויב, גרימת דמורליזציה ואובדן אמון. כך הושג, למשל, הניצחון על עיראק במלחמת המפרץ, בין השאר בזכות כניעתם של כארבעים אחוז מחיילי צבא עיראק שנחשפו למתקפות פסיכולוגיות מתוחכמות בעיקר על ידי מיליוני כרוזים שהוטלו עליהם. רבים מהם הסגירו את עצמם כשהם מוסרים את "תעודת השבוי" שהטילו יחידות המבצעים הפסיכולוגיים של צבא ארצות הברית ובהם הובטחו להם זכויות שבוי, מזון טרי, שירותי בריאות והבטחת שרידותם. השימוש הראשון בלוחמה פסיכולוגית באזורנו בתקופה המודרנית היו שידורי רדיו מקהיר ומדמשק שהחלו לשדר בשפה העברית בשנות החמישים. אלה היו שידורי תעמולה לא מתוחכמים, שבעיקר ניסו לזרוע פחד בקרב הציבור הישראלי. בגלל רמת העברית העילגת, טעויות ושקרים רבים, התייחס אליהם הציבור בארץ בגיחוך ובביטול. אולם במהלך השנים למדו ארגוני הטרור הפלסטינים, ובראשם החמאס והחיזבאללה, לשכלל את השימוש בכלי זה והגיעו אף להישגים: החמאס ניהל קמפיין פסיכולוגי ממושך ואפקטיבי כדי להביא לעסקת שחרור גלעד שליט מהשבוי תמורת אלף מחבלים אסורים בישראל. כדי להפעיל את הציבור הישראלי כמנוף לחץ על המנהיגים השתמש

הארגון כשידורי הקלטות של שליט ובסרטונים שהפיצה זרועו הצבאית ברשת, שבהם הופיע גלעד בפנייה מרגשת לציבור בישראל ובסרטון שבו נראה הזמן חולף וגלעד חוזר לבסוף בארון מתים. גם צה"ל מפעיל לוחמה פסיכולוגית; לשם כך הוקם המרכז למבצעי תודעה (מל"ת) בשנת 2005, כדי לרכז ולפתח את המאבק התודעתי (פרי, 2017; סער, 2019). חלק מהפעילות במרכז גלוי וחלקו חשאי וכולל שימוש בכרוזים, השתלטות על שידורי רדיו וטלוויזיה של הרשות הפלסטינית ומדינות ערב ושיבושם, הקמת אתרי אינטרנט פיקטיביים, פעילות באתרים של האויב, פעילות ברשתות חברתיות, הפצת תכנים ברשתות טלפון סלולרי ועוד. כך, למשל, במלחמת לבנון השנייה הטיל חיל האוויר הישראלי על לבנון "עצי ריח" בצורת עץ ארוז כסמל לבנון אך עם חסן נסראללה קטן מסתתר מאחוריו. המטרה הייתה לשכנע את תושבי לבנון שכל הצרות והבעיות של לבנון נובעות מנסראללה המנצל את לבנון לצרכיו. גם במבצעים הצבאיים, למשל "עמוד ענן" ו"צוק איתן", הפעיל המל"ת לוחמה פסיכולוגית שמטרתה הייתה לעודד דמורליזציה בקרב לוחמי החמאס ולפנות לאוכלוסייה האזרחית כדי להרחיקה מאזורי הקרבות בניסיון למנוע פגיעה בחיי אדם. לשם כך הוטלו כרוזים והשתלטו על רשתות טלוויזיה ורדיו.

בשנת 2018 פורק המל"ת ותפקידיו פוזרו בין כמה יחידות שהמרכזית שבהן אמורה הייתה לטפל בלוחמה פסיכולוגית. לצורך זה הוקמה יחידה חדשה שנקראה "מחלקת השפעה"; תפקידה היה לתאם בין כל תחומי הלוחמה הפסיכולוגית למרכז למבצעי תודעה בצה"ל. היחידה מורכבת ברובה מאנשי מודיעין, אך משויכת לחטיבת המבצעים באגף המבצעים, מה שיכול להעיד על החשיבות שמקנים לה בצה"ל בתהליך הלחימה. לצד אנשי המודיעין פועלים ביחידה זו גם אנשי טכנולוגיות תקשורת, חוקרי התרבות הערבית ודת האסלאם וגם לא מעט קופירייטרים ואנשי רעיונאות (קריאייטיב) מעולם הפרסום המסחרי.

המערכת התקשורתית של החמאס

חמאס הוא אחד מארגוני הטרור המנוסים, המתוחכמים והמתקדמים ביותר בעולם בתחומי תקשורת, שכנוע ולוחמה פסיכולוגית (Mozes and Weimann, 2010), מזוהה עם קנאות אסלאמית קיצונית שמקורותיה בתנועת האחים המוסלמים ומשלב יעדים לאומניים-פוליטיים של שחרור פלסטין ותיקון החברה ברוח ערכי האסלאם. מאז עלייתו לשלטון בכוח הזרוע בשנת 2007, מפעיל הארגון מערכת תקשורתית ענפה בכל אמצעי התקשורת בעזה (מרכז המידע למודיעין וטרור, 2009). תשתית התקשורת של הארגון כוללת מגוון אמצעים וערוצים ובהם שני ערוצי טלוויזיה לווייניים ומקוונים (אל אקצא, ערוץ הטלוויזיה של הנהגת חמאס בעזה ואל קודס של הנהגת החוץ בדמשק, תחנות רדיו, עיתון יומי (פלסטין) שיוצא לאור בעזה, ביטאונים נוספים (ובהם אל רסאלה [האגרת] היוצא לאור בעזה), כמה סוכנויות ידיעות, עשרות אתרים באינטרנט ונוכחות פעילה

בכל הרשתות החברתיות (ובכללן פייסבוק, יוטיוב, טלגרם, טוויטר, טיקטוק, אינסטגרם ועוד). כמו כן מפעיל הארגון אמצעי תקשורת כמו פוסטרים, גרפיטי ושלטי רחוב המהללים את הארגון, לוחמיו והשאהידים שנפלו בשורותיו. הפקות ממוקדות תקשורת כללו "משטי סיוע" לעזה, מצעדים ותהלוכות, ובכלל זה צעדות המוניות אל גדר הגבול, טקסים, הפגנות תמיכה ברחובות וקייטנות נוער המוקדשות לרדיקליזציה וגיוס נוער לשורות הלוחמים. עוד מפעיל החמאס מערך של עיתונאים וצלמי עיתונות המקורבים אליו ומסייעים לארגון בפעילות הסברתית ברצועת עזה ומחוץ לה. חלקם עובדים בכלי תקשורת זרים ובערוצי תקשורת של חמאס (מרכז המידע למודיעין וטרור, 2023).

המערכת התקשורתית של החמאס מכוונת לכמה קהלי יעד:

א. האוכלוסייה הפלסטינית ברצועת עזה וביהודה ושומרון: זהו קהל יעד חשוב לחמאס שממנו היא מגייסת תמיכה, מתגייסים ותומכים, ובו היא מנסה להשתיק כל אפוזיציה או ביקורת.

ב. הערבים המוסלמים במדינות ערב: זהו יעד חשוב לצורך גיוס משאבים, תרומות ותמיכה פוליטית. הוא כולל אוכלוסיות רבות, מצפון אפריקה עד טורקיה, מהמזרח התיכון ועד אינדונזיה.

ג. דעת הקהל המערבית: החמאס מנסה לגייס אהדה ותמיכה במדינות מערביות וליצור התנגדות לישראל. דעת הקהל במדינות מערביות נתפסת כמנוף לחץ על ממשלים להפסיק תמיכה בישראל.

ד. האויב, הציבור בישראל: ישראל היא אויב דתי, לאומי ופוליטי. הפנייה לישראלים משרתת בעיקר לוחמה פסיכולוגית ומועצמת בעת עימותים ומלחמה.

מאמץ מיוחד הושקע בפעילות מקוונת בעימותים של השנים האחרונות. קבוצת האתרים הראשית של חמאס מופיעה תחת ישות עצמאית כביכול הנקראת Palestine-info או המרכז הפלסטיני להסברה. מדובר בפורטל המרכזי של חמאס, הכולל אתרים בשמונה שפות: ערבית, פרסית, אנגלית, צרפתית, רוסית, תורכית, מלאית ואורדו. נוסף על כך הזרוע הצבאית של החמאס, גרודי עז אלדין אלקסאם, מפעילה אתרי אינטרנט בערבית, באנגלית ובעברית. לחמאס יש מאות סרטונים שהועלו ליוטיוב, טיקטוק ורשתות חברתיות אחרות והוא מקיים נוכחות פעילה בכל הרשתות (Weimann, 2006, 2015).

השימוש של החמאס בלוחמה הפסיכולוגית

הלוחמה הפסיכולוגית מכוונה בערבית "חרב נפסיה" (מלחמה נפשית/פסיכולוגית) או "חרב אל-עצאבאת" (מלחמת עצבים). במשך שנים ארוכות הפנה החמאס אל הישראלים מסרים פסיכולוגיים שניסו לזרוע פחד, דמורליזציה, משברי אמון בהנהגה ובצבא, תבוסתנות ועוד. הפחדה היא אחד מהכלים הקלאסיים של ארגוני טרור, ואכן החמאס הפעיל מערכת מורכבת של אמצעי הפחדה ובהם קטעי וידאו, הצהרות מאיימות, תמונות קשות ואפילו שירי איום בעברית. בעת מבצע "צוק איתן" בקיץ 2014 הפעיל החמאס

לוחמה פסיכולוגית של הפחדה, בין השאר באמצעות סרטוני וידאו קשים שהעלה ליוטיוב. בסרטונים הללו היו איומים מילוליים וחזותיים על האוכלוסייה האזרחית בפגועים ואף בגירוש מהארץ. גם הסיסמה שליוותה את הסרטונים, "אנחנו אוהבים את המוות כשם שאתם אוהבים את החיים", הייתה חלק מתעמולת ההפחדה. במהלך המבצע הפגין החמאס, ובעיקר גדודי עז א-דין אלקסאם, נוכחות ברשתות החברתיות ובמיוחד בטוויטר, שם הפעיל שלושה חשבונות שונים בשפות ערבית, אנגלית ועברית. החמאס העלה לרשתות חברתיות ולאתרי האינטרנט שלו מידע על הפעילות המבצעית של גדודי עז א-דין אלקסאם והציג שיגורי רקטות, תמונות של הרס ונפגעים בישראל ואיומים על העורף הישראלי ועל חיילי צה"ל.

בשנת 2014 פרסמו גדודי אל-קסאם, הזרוע הצבאית של חמאס, סרטון וידאו, ובו הם פנו לתושבי באר שבע והציעו להם להימלט מבתיהם כדי להציל את נפשותיהם. בסרטון נכתב המסר הבא בעברית ובערבית: "למתנחלים של באר שבע, המנהיגים שלכם הרגו את ילדינו, הפציצו את הבתים ושפטו אתכם למוות. [עליכם] לברוח לפני שיהיה מאוחר". הסרטון מסתיים בתמונות של שיגור טילים לעבר ישראל ושל טקס הלוויה, כדי להמחיש את רצינות כוונותיהם של גדודי אל-קסאם להרוג את תושבי באר שבע. לסרטון זה נוספו סרטוני וידאו נוספים שנועדו להטיל אימה על תושבי ישראל, ובהם הוצגו טיל ארוך טווח חדש שפותח ומיוצר בעזה וכן מתקן לשיגור מספר רב של טילים בעת ובעונה אחת. דובר אל-קסאם הזהיר את הישראלים כי בידי הארגון טילים שיכולים לפגוע בכל יישוב בישראל. השיר המפורסם ביותר של החמאס היה "תקוף, תעשה ביגועים" בתחילת מבצע צוק איתן שבו איים החמאס על ביטחונה של מדינת ישראל. השיר הפך ללהיט ברשת אך גם למושא ללעג בגלל טעויות הכתיב וההגייה בעברית. בשנת 2017 העלתה זרוע ההסברה של הארגון סרטון עם שיר בעברית שמלווה באנימציה עם מסרים מאיימים: "ציוני, אתה תמות בעזה", "הגעת לעזה, הגעת למוותך", "הטיל יגיע אליך איפה שאת גר", "דייק בירייה, תפגע בקריה". הסרטון הועלה ליוטיוב ועד מהרה החל להתפשט ברשתות החברתיות.

מסרים בעלי אופי תבוסתני כוונו אל חיילי צה"ל, יעד חשוב בתעמולת ההפחדה של החמאס, ובהם סיסמאות מאיימות: "עדיף לך לא להילחם", "המלחמה שלך אבודה מראש", "חמאס הוא ארגון חזק", "אין לך סיכוי לנצח", "עזה תהיה בית הקברות שלכם". ביולי 2014 הצליח החמאס לפרוץ לשידורי ערוץ 10 ולהקרין בו סרטון "הפחדה" לתושבי ישראל: "אם תרצו שלא יהיו בניכם שבויים או הרוגים אז מהרו לקרוא להם הביתה". בשנת 2015 העלה החמאס סרטון הפחדה ואיומים חדש, שהיה למעשה עיבוד לשיר בעברית "מי שמאמין" של אייל גולן. "אנחנו חייליו של אלוהים, נשלחנו לחסל את הציונים, שפה שבה אליהם נדבר, כלי אש חרבות וטילים", שרו מחבלים בפזמון החוזר על רקע תמונות פיגועים בירושלים. במאסר 2017 פרסם החמאס סרטון מאיים שבו הוצגו תמונותיהם של בכירי מערכת הביטחון הישראלית, ובהם שר הביטחון דאז

פוסטים שהעלה החמאס לרשתות חברתיות.
המקור: פוסטים של החמאס ברשת

אביגדור ליברמן והרמטכ"ל גדי אייזנקוט בכוונת של רובה צלפים. בתחילת הסרטון נראה צלף מסווה את עצמו ומכוון את נשקו, ובסופו הכיתוב "סוג הגמול יהיה לפי המעשה". זמן קצר לאחר פרסום הסרטון נתלה בעזה שלט עם תמונותיו של מאזן פוקאהא, איש חמאס שחוסל, עם הכיתוב "קיבלנו את האתגר".

הלוחמה הפסיכולוגית של החמאס התמקדה גם בניסיון ליצור מחלוקות בחברה הישראלית ולהעצימן בשיטת "הפרד ומשול". לכן הרבה הארגון במסרים שמטרתם לפלג בין העם למנהיגיו: "אין לנו טענות אליכם אלא להנהגה הרעה שלכם", "הטיפשות של מנהיגיכם הובילה אתכם..." וכדומה, במטרה להציג את ההנהגה הישראלית כאחראית

שלט חוצות בעזה שבו מאיים חמאס על ישראל, מארס 2017.
המקור: חדשות 13

למצב הבעייתי עם עזה. מודעים לשסע ולקיטוב בחברה הישראלית, ניסו תועמלני החמאס להרחיב את הוויכוחים הפנימיים בישראל בעזרת מסרים של פילוג, הסתה נגד הממשלה, טענות כוזבות על שקרים שמפיצה הממשלה והנהגת הצבא. כך ניסה החמאס לטעון בפרסום חוברת מיוחדת, *Our Narrative... Operation al-Aqsa Flood*, כי רוב ההרוגים הישראלים ב-7 באוקטובר נפגעו מאש צה"ל ומהפצצות חיל האוויר (Hammas, 2023). החמאס ניסה גם לפרוט על רגשות של אמפתיה, אשמה עצמית ורחמים בקרב הישראלים והציג תמונות וסרטונים של ילדים פצועים והרוגים, הרס קשה בעזה, אומללות ורעב. כדי להגביר את חוסר הביטחון, הפילוג, הספקנות והפסימיות בעורף הישראלי ניסה החמאס להשתמש גם במערכת דיסאינפורמציה. הופעלו פוסטים ברשתות חברתיות לקדם שמועות על כישלונות צבאיים של ישראל, על פגיעות קשות באוכלוסייה הישראלית וכדומה. כמו כן הפעיל החמאס מסרונים של דיסאינפורמציה אשר נשלחו ישירות לטלפונים אישיים של רבים מתושבי ישראל (פבל, 2014). כך, למשל, קיבלו ביולי 2014 מאות אזרחים ישראלים מסרונים באנגלית ששולחיהם התחזו לאנשי שב"כ וצה"ל. ההודעות הזהירו כי מחבל מתאבד חדר לאזור המרכז ותל אביב במטרה להתפוצץ במקלט. שבוע קודם לכן שלח החמאס מסרונים שקריים שדיווחו על פגיעת טיל במפעל כימי בחיפה שגרמה לשריפה אדירה וכי בעיר חיפה נערכים לאפשרות של פינויה.

כפי שטענו נסיה רובינשטיין-שמר ונתנאל פלמר במחקרם, "החמאס משקיע משאבים עצומים בתעמולה לקהלים מגוונים, תוך שימוש בערוצי התקשורת שהוא מפעיל בפלטפורמות מדיה שונות. בשנים הרבות של העימות בין ישראל לחמאס, ניהל הארגון לוחמה פסיכולוגית ומלחמת תעמולה מתמשכת נגד החברה הישראלית, וביקש להשפיע על תפיסותיהם של הישראלים ורגשותיהם" (Rubinstein-Shemer and Flamer, 2023). גם רון שליפר הבהיר במחקריו על לוחמה פסיכולוגית של החמאס (Schleifer, 2014a).

(2014b, 2022) "כיצד הצליח חמאס, באמצעות שילוב מיומן של התפרעויות המוניות, מניפולציות תקשורתיות והתאמה מהירה לנסיבות משתנות, לערער את סדרי העדיפויות האסטרטגיים של צה"ל, לשחוק את המורל הישראלי ולשחוק את ריבונותה של ישראל באזור הדרום שלה. כל זאת תוך הרתעת ישראל מלצאת למבצע צבאי רחב היקף בעזה" (Schleifer, 2022, p. 357). כך היה החמאס לארגון מנוסה ומיומן בהפעלת תעמולה ולוחמה פסיכולוגית.

הלוחמה הפסיכולוגית של החמאס במלחמת עזה

הלוחמה הפסיכולוגית שימשה בתפקיד מרכזי באסטרטגיה של חמאס למן הרגע הראשון של הפריצה לישראל ובכל אחד משלבי הלחימה שלאחר מכן. החמאס, שהתכונן שנים רבות למבצע זה, כלל את הממד הפסיכולוגי בהיערכותו למבצע ובתוכניות האופרטיביות. במהלך הלחימה של כוחות צה"ל בעזה איתרו הלוחמים מסמך סודי שכתב בכיר בחמאס. הוא נמצא במקום אסטרטגי, שבו שהה מנהיג הארגון ברצועה יחיא סינוואר, ובין היתר נכתב בו כי יש "להפיץ סרטוני חטופים ולעשות הכול להגברת הלחץ הפסיכולוגי על גלנט" (עמית סגל, 29.1.2024, ביומן החדשות, ערוץ 12).

לקראת הפריצה לישראל אומנו מחבלי חמאס בהפעלת מצלמות, ציודו במצלמות ראש ובטלפונים סלולריים עם מצלמות והורו להם לתעד הכול ולהעביר מיידית למפקדת החמאס בעזה. גם הליווי הצמוד של צלמים ו"עיתונאים" מטעם החמאס נועד לאפשר שילוב של מתקפה פיזית עם מתקפה פסיכולוגית. המחבלים ביצעו מעשי זוועה איומים ותיעדו הכול, החל בעריפת ראשים ועד שריפת קורבנות. התמונות הנוראיות וקטעי הווידאו הועברו בזמן אמת ועלו לאתרים ייעודיים ברשת ולרשתות חברתיות. החמאס העדיף פלטפורמות מקוונות ללא צנזורה, כמו טלגרם, אך העלה סרטוני טבח גם לפייסבוק וטיקטוק. מחבלי החמאס אף לקחו טלפונים של קורבנות המתקפה ושידרו ב"לייב" את הזוועות, התקשרו לקרובי משפחה של הנרצחים והעבירו את תיעוד הרציחות וההתעללות בגופות. זה היה ללא ספק קמפיין מתוכנן שמטרתו הפחדה, דמורליזציה ויצירת טראומה נפשית בעורף הישראלי. היו שתהו אם החמאס אינו מזיק לתדמיתו בעולם בכך שהוא מעלה ומשדר מעשי טבח אכזריים, אך יש לזכור שקהל היעד לקמפיין זה היו הישראלים בכוונה ליצור טראומה עזה, חריפה. למרבה הצער מטרה זו הושגה.

בתכנון המתקפה ב־7 באוקטובר הודרכו אנשי החמאס לחטוף ישראלים, חיים ומתים, ולהביאם לעזה. החטיפה יועדה לשם מיקוח עתידי עם ישראל אך גם ללוחמה פסיכולוגית. ואכן, החטופים הם אמצעי לחץ פסיכולוגי על תושבי ישראל. חמאס השתמש בעבר בחטופים באופן זה. כך היה בפרשות חטיפתם של נחשון וקסמן ז"ל בשנת 1994 ושל גלעד שליט בשנת 2006. בשני המקרים הקליט החמאס הודעות מוסרטות של החטופים במטרה להביא להזדהות הציבור הישראלי עם החטופים. הזדהות זו, קיווה החמאס, תביא ללחץ ציבורי לשחרורם ולנכונות לקבל עסקאות שדרש החמאס ממנהיגי

ישראל. ואכן, גם במלחמה זו "הצטייד" החמאס במאות חטופים ומיהר לנצלם לצורכי טרור פסיכולוגי. כבר ב־16 באוקטובר, שבוע לאחר הפלישה לישראל, העלה החמאס סרטון ראשון ובו נראתה מיה שם, חטופה צעירה שנלקחה לשבי מהמסיבה ברעים. בסרטון הפצירה מיה בהנהגת ישראל לפעול להשיבה הביתה. היא אולצה להגיד: "היי, אני מיה שם, בת 21 משהם. כרגע אני נמצאת בעזה. חזרתי בשבת לפנות בוקר מאזור שדרות. הייתי במסיבה, נפצעתי קשה מאוד ביד. לקחו אותי לעזה, ניתחו אותי ביד בבית חולים שלוש שעות. מטפלים בי, דואגים לי, נותנים לי תרופות. הכל בסדר. אני רק מבקשת שיחזירו אותי הביתה כמה שיותר מהר למשפחה שלי, להורים שלי, לאחים שלי. בבקשה תוציאו אותנו מפה כמה שיותר מהר בבקשה. תודה".

מיה שם החטופה בקלטת שהקליט ושירר החמאס, 16.10.2023.
המקור: פוסטים של החמאס ברשת

גם בעת הלחימה הממושכת בעזה המשיך החמאס לנצל את החטופים ככלי לוחמה פסיכולוגית. כ־240 החטופים נוצלו לפרוט על הרגישות הגדולה בחברה הישראלית לחטופים. לשם כך הופקו סרטונים שבהם נראו ודיברו החטופים והחטופות. הסרטון השני שפרסם חמאס במסגרת הלוחמה הפסיכולוגית היה של החטופות נורית קופר (בת 80) ויוכבד ליפשיץ (בת 85) שנחטפו במהלך הטבח בקיבוץ ניר עוז. בסרטון נראים אנשי החמאס מגישים לשתי החטופות ממתקים וקפה. אחרי 24 ימי מלחמה פרסם חמאס סרטון שלישי של חטופות ישראליות: הוצגו בו שלוש חטופות מבוגרות (ילנה טרופנוב, הניאל אלוני ורימון בוכשבט־קירשט). ביום ה־38 ללחימה פרסמה הזרוע הצבאית של חמאס עוד סרטון ובו תיעוד של החטופה נועה מרציאנו ז"ל, תצפיתנית בת 19 שנחטפה בנחל עוז ובו היא קראה מסרים שהוכתבו לה. מאוחר יותר היא נרצחה; את גופתה מצאו לוחמי צה"ל בבית החולים שיפא.

שלוש החטופות מהסרטון שפרסם חמאס.
המקור: פוסטים של החמאס ברשת

בהמשך המלחמה ניצל החמאס את החטופים לסרטוני תעמולה נוספים: בדצמבר 2023, ביום ה־73 למלחמה, פרסם החמאס סרטון ובו שלושה חטופים מניר עוז: חיים פרי, יורם מצגר ועמירם קופר. החטופים המבוגרים הוצגו תחת הכותרת "אל תשליכני לעת זקנה." בסרטון הזדהה רק פרי בשמו אך הוא דיבר בשם השלושה ואמר כי הוא נמצא בשבי עם קבוצה של אנשים מבוגרים, חולים וזקוקים לטיפול, וקרא לישראל לא להפקירם. שבוע לאחר מכן פרסם החמאס תמונות של חטופים מתים. הוא העלה סרטון של חטופים נוספים שהוצגו כמי שנהרגו מאש צה"ל: אליה טולדנו ז"ל, ניק בייזר ז"ל ורון שרמן ז"ל, שנרצחו בשבי החמאס. בסרטון תועדו השלושה ישובים זה ליד זה, ככל הנראה בתוך מנהרה. הכיתוב היה שהם נהרגו כתוצאה מהפצצות צה"ל ברצועת עזה. גופותיהם של השלושה חולצו והושבו לישראל במבצע צבאי. החמאס המשיך לפרסם סרטוני חטופים ובהם סרטון שהועלה בינואר 2024 עם שלושה חטופים: נועה ארגמני, איתי סבירסקי ויוסי שרעבי. בסרטון ביקשו החטופים שישראל תפעל לשחרורם ולהשבתם לביתם. באחד הסרטונים הקשים במיוחד הוצג ירדן ביבס, שנחטף עם אשתו שירי וילדיהם כפיר בן עשרה חודשים אז ואריאל בן הארבע. בסרטון שהוכן לאחר שאנשי החמאס הודיעו לו על מותם של אשתו וילדיו הקטנים, הוא שידר מסרים של שבר ואומללות. הניצול הציני של חטופים אומללים מצא ביטוי גם בסרטון קשה שהעלה החמאס ובו הוצג אריה זלמנוביץ, בן 86 שנחטף מביתו בניר עוז ב־7 באוקטובר. זלמנוביץ סבל מבעיות בריאות קשות ונזקק לטיפול תרופתי; בסרטון הוא הוצג באופן שעורר חשש כבד לחייו. ואכן, זמן קצר לאחר מכן הודיע צה"ל על מותו בשבי ואילו החמאס הודיע כי הוא מת מהתקפי בהלה בגלל ההפצצות. חן גולדשטיין־אלמוג, ששכלה את בעלה ובתה במתקפת החמאס ונחטפה לעזה, סיפרה לאחר שחרורה, בתום 51 ימי שבי, על הסבל שעברו החטופים.

היא גם תיארה כיצד הכינו אותם להקלטת הסרטונים ובכלל זה חזרות, הכאות אם חרגו מההוראות וצילומים חוזרים משהעזו לבכות בעת הצילום. המקרה הקיצוני ביותר של קמפיין פסיכולוגי אכזרי היה של סדרת הסרטונים על שלושת החטופים נועה ארגמני, איתי סבירסקי ויוסי שרעבי. בסרטון הראשון, שפורסם בתחילת ינואר 2024, הוצגו בני הערובה מדברים למצלמה ומבקשים שישראל תעצור את הלוחמה. הסרטון הסתיים בכתובית "מחר, נודיע לך על גורלם." יום לאחר מכן פורסם סרטון שני של החמאס שמטרתו הייתה להגביר את החששות ובו מעין סקר שבו התבקשו הצופים לנחש כמה מתים וכמה פצועים היו מהשלושה תוך הבטחה שמחר בערב תתגלה התשובה. הסרטון השלישי, שפורסם מאוחר יותר, הציג את גופותיהם של שניים מבני הערובה, איתי סבירסקי ויוסי שרעבי, ואת נועה ארגמני אומרת כי שני הגברים נהרגו בידי כוחות ישראליים. כל הסרטונים עברו עריכה להגברת הדרמטיות ובכלל זה אפקטים קוליים, כתוביות ואיומים בכתוביות. בינואר 2024 פרסם החמאס ברשת טלגרם הודעה מזויפת על "הריגתם של כל האסירים שבידינו לאחר שהופצצו על ידי מטוסי קרב ציוניים", עם סיומת מאיימת: "אם נתניהו ימשיך במלחמה, היו מוכנים לחדשות כאלה".

פוסט של החמאס על מותם כביכול של כל החטופים.
 המקור: פוסט של החמאס ברשת הטלגרם, ינואר 2024, הודעות ששלח חמאס למשפחות החטופים על יקיריהם

החמאס לא הסתפק בסרטונים עם החטופים, אלא פנה ישירות למשפחות החטופים. בנובמבר 2023 נשלחו מסרונים ישירים ואישיים לטלפונים הניידים שלהן ובהם נכתב: "זאת הודעה מאל-קסאם, הצענו לממשלתך חילופי שבויים אבל היא לא קיבלה. זה המסר שלנו: שחרור כל השבויים הציוניים בתמורה לשחרור כל האסירים הפלסטינים". לפי ההודעה מדובר בעסקה של "כולם תמורת כולם", דהיינו כל האסירים הביטחוניים הנמצאים בבתי הכלא בישראל תמורת כל החטופים הישראלים. כך ניסה החמאס לרתום את המשפחות להפעיל לחץ על הממשלה.

הודעות ששלח חמאס למשפחות החטופים על יקיריהם.
המקור: אתר N12, 2.11.2023

גם החזרת חטופים הייתה אמצעי פסיכולוגי בידי החמאס. הליכי ההחזרה של חטופים היו הפקה תקשורתית מתוכננת היטב לכל פרטיה, שתועדה במצלמות ובמיקרופונים והפכה לסרטוני תעמולה ערוכים בקפידה. במודעות לחשיפה התקשורתית המובטחת, החמאס תכנן בקפידה את האירועים ותיעודם: החל במדים המוקפדים של "חיילי" החמאס, מחוות אנושיות כביכול של "המשחררים" כלפי החטופים המשוחררים וכלה בטקסטים שצורפו לתיעוד השחרורים. עוד לפני טקסי השחרור פרט החמאס את העסקה לסדרת אירועים תקשורתיים של "שחרור מדורג" ובכך הבטיח רצף של ימי שידור ועניין תקשורתי. המשוחררים לוו באנשי חמאס שלבשו מדים של הארגון עם סמלים ודגלים, וערכו את רוב טקסי השחרור בכיכרות מרכזיות ותמיד בנוכחות מצלמות, זרקורים ומיקרופונים. הסרטונים הועלו מייד לרשתות חברתיות ולערוצי החמאס ומשם הועברו לכל העולם, ובכלל זה למהדורות החדשות הישראליות ששידרו את האירועים בשידור חי. בטקסי השחרור הקפידו על מחוות של אנשי החמאס למשוחררים. בסרטוני השחרור הוצגו החטופים כשהם מועברים לנציגי הצלב האדום בידי מחבלי חמאס. הם נדרשו לנופף בידיהם לחוטפים, כביכול כדי להיפרד ממי שהתייחסו אליהם יפה. אנשי החמאס אף ניסו להפגין קרבה בלחיצת ידי החטופים, בחייכם אליהם, בלטפם את ראשו של

ילד חטוף, בהגישם בקבוקי מים לחטופים, בסייעם לחטופה קשישה המתקשה בהליכה ועוד. באחד מהסרטונים אף נשמע המחבל דורש מהילדים "תמשיכו לנופף", אך בגרסה השנייה של סרטון זה ששודר יום מאוחר יותר הושמט פס הקול עם המשפט המפליל. המחבלים דיברו אל החטופים והמצלמות בעברית ונקטו משפטי קרבה כמו "חיים שלי". המשוחררים ההמומים, שחלקם הותירו בשבי קרובי משפחה וחלקם איבדו בני משפחה בטבח, אולצו להפגין אהדה לחוטפים. מיה שם הפצועה אולצה לומר בטקס השחרור המצולם שקיבלה "אוכל טוב" וטופלה בידי "אנשים נחמדים וטובים". מעדויות החטופים לאחר שחרורם עולה כי החמאס הנחה מראש את החטופים והחטופות כיצד לצעוד, מה לומר ולא לשכוח לנופף להם לשלום ולהודות על כל "הטוב".

שחרור חטופים על ידי החמאס.
המקור: סרטונים שהעלה החמאס לרשתות חברתיות

דיסאינפורמציה והפצת שמועות כוזבות היו כלי נוסף בטרור הפסיכולוגי של החמאס. ב-17 באוקטובר 2023 אירע פיצוץ בכית החולים אל-אהלי. החמאס מיהר לטעון כי הפגיעה שהביאה למותם של מאות עזתים נגרמה מתקיפה אווירית ישראלית ואף הפיץ בעולם סרטונים ממקום הפגיעה. גורמים רבים, כולל רשתות טלוויזיה מערביות ועיתונים יוקרתיים במערב, אימצו את עמדת חמאס ומיהרו להאשים את צה"ל בתקיפה. אולם בדיקת צה"ל העלתה כי הפיצוץ נגרם כתוצאה משיגור כושל של רקטה מרצועת עזה לעבר חיפה בידי הג'יהאד האסלאמי הפלסטיני. סרטון של רשת אל-ג'זירה הציג את התפרקות הרקטה שנורתה מעזה ואת נפילתה סמוך לבית החולים ובכך אימת את ממצאי התחקיר של צה"ל. מאוחר יותר הודיעו שירות המודיעין הצרפתי, הבריטי, והקנדי כי חקירות שערכו באופן עצמאי העידו כי המקור הסביר לפיצוץ היה רקטה שנורתה מתוך עזה. להערכה זו הצטרף בהמשך גם ארגון זכויות האדם Human Rights Watch. אולם הראשונות והמהירות של החמאס בהפצת השמועה הכוזבת על אחריותה של ישראל לפיצוץ גברו לעיתים על מסקנות החקירה האיטית של צה"ל והנרטיב שהתקבל היה אנטי-ישראלי.

בנובמבר 2023 העלה החמאס לרשת אתר אינטרנט שהתחזה לאתר של העיתון הישראלי בשפה האנגלית *Jerusalem Post* שפרסם כתבה מהעיתון כביכול, לכאורה, ובה נטען כי הממשלה ניסתה להשיג את מיקומם הפיזי של השבויים בעזה כדי להפציץ אותם ב"נוהל חניבעל" המתיר לסכן חיי חיילים כדי למנוע את חטיפתם. עוד נכתב בכתבה כאילו "הממשלה מתנגדת ב-100% להישרדותם של חיילים שנפלו בשבי האויב". החמאס גם טען בכתבת הפייק כי חמישים חטופים ישראלים בעזה נהרגו מן ההפצצות של חיל האוויר (ערוץ 7, 2023).

Jerusalem Post > World News

An official revealed the government about hostages!

A senior official who didn't want his name to be revealed government is looking for hostages' location in Gaza to According to Hannibal Protocol, governments are against

הודעה המזויפת של התחזות ל-*Jerusalem Post*.
המקור: ערוץ 7, 4.11.2023

החמאס מרבה להפיץ ידיעות כוזבות. כך הוא פרסם ידיעה עם תמונה של אדם דומה לאלוף נמרוד אלוני, מפקד מפקדת העומק של צה"ל, בטענה הכוזבת כי הוא נחטף לעזה ב-7 באוקטובר. טענות שווא אחרות כללו ידיעת שקרית כי צה"ל הרס את כנסיית פורפיריוס הקדוש בעזה, ידיעה שהכנסייה הכחישה. ב-14 באוקטובר העלה החמאס לרשתות חברתיות סרטון שקרי ובו הוצגה בובה בטענה כי זו תמונתו של ילד עזתי שנהרג בהתקפה של ישראל. גם נתונים על היקף הפגיעות בישראל ובעזה"ל שימשו לדיסאינפורמציה שמטרתה זריעת ייאוש, תסכול ופסימיות. כך, למשל, טענו בחמאס כי בעזה נהרגו "אלפי חיילים ישראלים". לשם כך הופעלה רשת של בוטים שפעלה בטלגרם וב-X (טוויטר לשעבר) למסירת הודעה כוזבת: "החמאס פרסם סרטונים המוכיחים את הפצצתם של יותר מ-640 טנקי מרכבה ונושאות כוח אדם. המשמעות היא שמספר החיילים ההרוגים והפצועים מגיע לאלפים. למה דובר הצבא משקר?". את קמפיין הדיסאינפורמציה הפעיל החמאס ברשתות חברתיות, באתרי אינטרנט ובערוצי תקשורת אך גם ישירות בטלפונים של תושבי ישראל. בנובמבר, החודש השני ללחימה, נשלחו מסרונים באנגלית לישראלים כי ממשלת ישראל משקרת והצבא הישראלי מפסיד בעזה. ההודעה הוסיפה כי צה"ל סובל מאבידות כבדות שאין מספרים עליהן בכלי התקשורת. "שקר הניצחון שמפיצה הממשלה שלך הוא לא יותר מניסיון להסתיר

את אשמת התבוסה. האגדה של הצבא שלך נמחק, החברים שלך מתים בחורי המוות של עזה", נכתב בהודעה, "זמנך עבר, האדמה שלנו תהיה חופשית".

"חמאסגרם": ניצול רשת חברתית לטרור פסיכולוגי

הרשת החברתית טלגרם מתאימה לטרור פסיכולוגי בהיותה פתוחה לכול, לא מצונזרת ואינה אוכפת כללים של הגולציה (Weimann, 2016). רשת זו מאפשרת הפצה מהירה וגלובלית, הבטחת אנונימיות, תקשורת דו-כיוונית ורב ממדית הכוללת טקסטים, תמונות, קטעי וידאו וקישוריות לתכנים נוספים. התכנים מרשת זו מופצים גם לרשתות חברתיות אחרות ולאמצעי התקשורת המסורתיים וכך הם זוכים לחשיפה מהירה ונרחבת. היעדר רגולציה אמיתית ואכיפת סינון תכנים מאיינת את הקו של מפעילי הפלטפורמה. מנכ"ל החברה פאבל דורוב, שמוצאו מרוסיה אך מתגורר בדובאי, מקפיד להדגיש את הצורך בפתחות מלאה גם כאשר מדובר בפוסטים של תנועות טרור כמו דעאש, אל-קעידה או החמאס. "האם השבתת הערוץ שלהם תעזור להציל חיים או תסכן חיים נוספים?", שאל דורוב ואף הגיב, לגבי החמאס, כי הארגון משתמש בהודעות טלגרם כדי להזהיר אזרחים פלסטינים מפני התקפות צפויות. הערוץ של הזרוע הצבאית של חמאס, גדודי עז א-דין אל-קסאם, הצליח להעלות בטלגרם בימי המלחמה את מספר המשתתפים בו לכ-647,000 משתתפים, מספר גדול פי שלושה משהיה לפני המלחמה וכל פוסט שהועלה בימי המלחמה זכה לממוצע של כ-239,000 צפיות (אוסלנדר, 2023). בשנה שלפני המלחמה גדל מספר המשתתפים מ-182,000 לכ-200,000 מנויים וכל פוסט זכה לחשיפה של כ-25,000 צפיות. לערוץ Gaza Now של החמאס היו כ-344,000 משתמשים לפני המלחמה, אך מספרם זינק ל-1.9 מיליון איש בימי המלחמה, ומספר הצפיות הממוצע לכל פוסט בערוץ זה זינק פי עשרה, לכ-432,000 צפיות בכל פוסט. גם ישראלים רבים צפו בפוסטים של החמאס בטלגרם:

בתוך הכאוס המוחלט ששרר ב-7 לאוקטובר ובימים שהגיעו אחריו שיוועה ישראל למידע. רבים חיפשו כל פרט קטן כדי לגלות מה עלה בגורל בני משפחתם וחבריהם. חלקם מצאו את התשובות ברשת ובעיקר ברשתות החברתיות של ארגון החמאס [...] אחד השמות שחזר שוב ושוב היה Gaza Now ובמיוחד חשבון הטלגרם. חלק מהגולשים לא מבינים שכך הם למעשה משרתים את חמאס ובעצמם מסייעים בהפצת מסריו. העוקבים אחרי Gaza Now מקבלים את הלוחמה הפסיכולוגית ישר לווריד (טרבלסי, 2023).

בשעות המוקדמות של 7 באוקטובר העלה חמאס לטלגרם תמונות וסרטונים עם תיעודים קשים לצפייה של פשיטות על מוצבי צה"ל, הריגת חיילים וחטיפת אזרחים לרצועת עזה. אלפי ישראלים עקבו אחרי המתרחש בפלטפורמה זו. בעקבות ביקורת על טלגרם ועל שירותה את תעמולת החמאס הציע דורוב הסבר מקומם להחלטתו לא לחסום את ארגון הטרור: "מוקדם יותר השבוע השתמש חמאס בטלגרם כדי להזהיר אזרחים באשקלון

לעזוב את האזור שבו הם תוקפים. האם לסגור את הערוץ שלהם יסייע להציל חיים – או שזה יסכן עוד חיים?" (מצוטט אצל מן, 2023). עקבנו אחר השימוש של חמאס בטלגרם ומצאנו כי הוא הפעיל בימי המלחמה שלושה ערוצים תחת הכותרת Gaza Now: ערוץ בערבית עם 1.9 מיליון עוקבים, ערוץ באנגלית עם כ־183,000 עוקבים וערוץ בעברית שמנה כ־37,000 עוקבים. התכנים שהועלו לערוצים שונים בהתאם לשפת הערוץ ולתקופה: בתחילת המלחמה הועלו בעיקר תמונות מהמתקפה, תמונות ניצחון וכיבוש ותמונות קשות של טבח. במהלך המלחמה השתנו התכנים והתמקדו יותר בסכלם של תושבי עזה ובכלל זה הצגת קורבנות פלסטינים, ילדים רעבים, ההרס בעזה ועוד. בערוץ בעברית ניתן דגש מיוחד לנושא החטופים כדי להפעיל לחץ על ישראל: הוצגו תמונות וסרטונים של חטופים, הועלו סרטונים של הפגנות בני המשפחה של חטופים למען שחרורם והוצגו סרטונים ותמונות על פגיעות בחיילי צה"ל הלוחמים בעזה.

רשת טלגרם הפכה לפלטפורמה המקוונת העיקרית של חמאס להפצת תעמולה ולוחמה פסיכולוגית. הלחץ על ענקיות התקשורת המקוונת, אפל וגוגל, הביא אותן לאיים על טלגרם בהטלת סנקציות על הרשת אם לא תחסום את ערוציו של ארגון הטרור. אולם האפקטיביות של האיומים הייתה מזערית ואפשר היה להמשיך ולגלוש לפוסטים של החמאס בטלגרם באמצעות האפליקציה לטלפון סלולרי. הזרוע הצבאית של החמאס, גדודי עז א-דין אל-קסאם, הפיצה קישור להורדת אפליקציית אנדרואיד חלופית של הארגון. בסוף נובמבר 2023 נהרג בתקיפה ישראלית עז א-דין בעלושה, המפעיל הראשי של Gaza Now. למרות זאת נמשכה פעילות הערוץ ומספר הגולשים נשמר, כשני מיליון.

התמודדות עם לוחמה פסיכולוגית

קשה למדוד במדויק את האפקטיביות של לוחמה פסיכולוגית, אך אפשר להעריך שהטרור הפסיכולוגי של החמאס רשם כמה הצלחות: ראשית, החשיפה לתכנים שהפיץ החמאס ברשתות חברתיות זכו לאלפי צפיות של ישראלים. תכנים אלה, ובעיקר סרטונים של מעשי האכזריות הקיצוניים של החמאס, חלחלו לרשתות חברתיות ישראליות. יתר על כן, סרטוני החטופים וטקסי השחרור של החטופים שודרו לרשתות החברתיות גם בערוצים הישראליים, אשר נמנעו עד אז מלשדר את הסרטונים של חמאס. מעבר לחשיפה עצמה היה להם גם ממד של השפעה רגשית עזה: הציבור הישראלי עבר ועובר טראומה קשה, יש אומרים קשה אף יותר מזו של מלחמת יום הכיפורים. לטראומה זו תרמה, ללא ספק, המערכת התעמולתית של החמאס, שלא בחלה באמצעים. גם בלוחמה פסיכולוגית, כמו בלוחמה בשדה קרב פיזי, אפשר וצריך להשיב מלחמה. הספרות על אמצעי הגנה והתנגדות נשענת על מחקרים בתחום הפסיכולוגיה של שכנוע ומזהה תהליכים שיכולים לחזק את ההתנגדות למסרים ולהחליש, אם לא למנוע לחלוטין, את השפעתם על קהלי היעד. אפשר לאמץ תהליכים אלה לשכנוע ובכלל זה אלה המופעלים בהגנה מפני לוחמה פסיכולוגית. האמצעים המוצעים הם:

התראה (Forewarning). ידע מוקדם של קהל היעד על כוונת האויב לשכנע מסייע להתנגד למסרי השכנוע. כאשר הקהל מודע לכך שמטרת הצד השני להשפיע עליו ולשכנע אותו הוא בונה מעין "חומת הגנה" מן המסר ומתנגד לקבלתו (Zuwerink, 2000; Jacks & Devine, 2000). כך אפשר להכין את קהלי היעד לחשיפה למסרים אלה במקרה של לוחמה פסיכולוגית של החמאס. אחת הטקטיקות המתועדות כאמצעי הגנה מוצלח נקראת "גניבת הרעם". מטרתה להמעית מחומרתם של מידע או של ראייה שליליים באמצעות חשיפתם על ידי הצד המתגונן בטרם עשה כן היריב. ואכן, מחקרים מראים ששימוש בטקטיקה זו ממעיט בתפיסת הנזק וחומרת המידע (וימן-זקס, 2013; Williams & Dolnik, 2001; McElhaney, 2005). טקטיקה זו משמשת בתחומים רבים: פרסום ותעמולה, שכנוע בין-אישי ועוד. גם במאבק נגד החמאס יכולה ישראל "לגנוב" מהחמאס את ההשפעה השלילית של המסרים באמצעות חשיפתם המוקדמת על ידי ישראל עצמה. לדוגמה, כאשר משפחות החטופים ידעו כי החמאס ינסה לתקשר איתן ולהשפיע עליהן באמצעות סרטונים עם תכנים שהוכתבו לחטופים, לכשיגיעו הסרטונים הללו יהיו המשפחות בפרט והציבור בכלל מוכנים יותר, פגיעים פחות וחשדנים יותר בשאלת אמיתותם.

תגובת נגד (Reactance). כל ניסיון שכנוע מאיים על החופש האישי כיוון שהוא אמור לכוון את הנמען כיצד לחשוב ולעיתים אף כיצד להתנהג (Brehm, 1966). כאשר אנשים מרגישים שנפגעת זכותם לחופש באמצעות ניסיונות שכנוע הם כועסים והם לא רק יתנגדו למסר אלא גם יישו לאמץ עמדות מנוגדות לאלה של מעביר המסר (Knowles, 2008; Moyer-Gusé, 2004; Linn, 2004). כך, באמצעות תחושת הפגיעה בחופש המחשבה וההדגשה על החמאס שמנסה להשפיע על קהלי היעד שלו, מחשבתם והתנהגותם, אפשר יהיה לחזק את ההתנגדות למסרים אלה ולפתח טיעוני נגד (Brock, 1967). העובדה שהחמאס מנסה לפגוע בחירות המחשבה, להשפיע על הקהל ולכפות את עמדותיו (על כל קהלי היעד הרלוונטיים) באמצעים מגוונים, יכולה להגן מפני אותם מסרים, להגביר את תחושת ההתנגדות ולעזור לפתח עמדות נגד, פרו-ישראליות.

חיסון העמדה (Attitude inoculation). ההכנה למסרים קשורה לטכניקה הגנתית של חיסון העמדה: מתן התראה מספקת לקהל היעד מספקת הזדמנות לגבש טיעוני נגד או היזכרות במידע ובעובדות המפריכים את המסר ובכך מפחיתים מהשפעתו ומייצרים מעין "חיסון" כנגדו (McGuire, 1964). לעיתים יכולה הציפייה לקבל מסר משכנע להשפיע על העמדה ולחזק את המסר המנוגד, ההפוך. קהלי היעד שמוכנים לקבל את המסרים העתידיים יפעלו לפתח התנגדות להם ויגבשו טיעונים שמפריכים את מטרת המסרים. ככל שאנשים יחשבו מראש על טיעונים בעד ונגד המסרים הללו יגדל הסיכוי שיצליחו להדוף ניסיונות לשינוי עמדתם ולהיות חסינים בפניהם.

הימנעות סלקטיבית (Selective avoidance). דרך נוספת להתנגד למסרים משכנעים היא הסטת תשומת הלב ממידע מערער (Knobloch-Westerwick & Meng, 2009).

במקרה של לוחמה פסיכולוגית אי הפצתם של מסרים אלה בתקשורת ההמונים וברשתות החברתיות מגינה מפני ההפחדה. כך נהגה ישראל כאשר החליטה לא לשדר את סרטוני החמאס או את מסרי הלוחמה הפסיכולוגית. לעיתים הטלת צנזורה על מסרים, לבטח בזמן מלחמה, מגינה מפני לוחמה פסיכולוגית. הצנזורה של התכנים לא חייבת להיות ממוסדת ויכולה גם להיות בעצם ההחלטה לא לצרוך תכנים של החמאס, אם מודעים למטרתם ככלי לוחמה.

חשיפה סלקטיבית (Selective exposure). האפקט ההפוך להימנעות הסלקטיבית הוא הנטייה לחפש באופן פעיל מידע התואם את העמדות שלנו (Clay, Barber & Shook, 2013). בהגיננו על מערכת אמונות, דעות ומידע, אנו מעדיפים להימנע מתכנים המאתגרים עם מערכת זו או מתעמתים עמה. בהגנה מפני לוחמה פסיכולוגית יכול הצד המתגונן לספק מסרים הפוכים לאלה של האויב ולצייד את הקהל במידע רב ככל האפשר כדי לספק את הרצון לדעת אך גם את הרצון להתחזק, להרגיש סולידריות וביטחון אישי ולאומי.

כיצד מתמודדת ישראל עם הלוחמה הפסיכולוגית של החמאס?

מאמצי הלוחמה הפסיכולוגית של החמאס אינם זרים או חדשים לישראל. הניסיונות הרבים של הארגון להשפיע בקמפינים פסיכולוגיים על האוכלוסייה הישראלית מוכרים היטב ולימדו את הרשויות והתקשורת בישראל לקחים מספר. לא בכדי הקפידו דוברי הצבא והממשל למסגר את תעמולת החמאס כ"טרור פסיכולוגי". תיוג כזה מפעיל מנגנוני הגנה בקהל (כמו התראה, הימנעות סלקטיבית מתכנים מאתגרים, חיסון העמדות). הכנת הקהל לחשיפה כללה הופעות יומיות של דובר צה"ל, לעיתים קרובות אף פעמיים ביום, שבהן התריע שוב ושוב מפני הטרור הפסיכולוגי של החמאס. כבר בתחילת המלחמה הוזרה הציבור כי החמאס יעשה שימוש בלוחמה פסיכולוגית (כפי שעשה בעבר) וכן כי יגיעו סרטונים קשים של החטופים ויעשה שימוש במניפולציות פסיכולוגיות ככלי במלחמה זו. נראה שהכנת הציבור למסרים עתידיים הפחיתה בהשפעתם והציבור "חוסן" לקראת הופעתם והתמודד איתם טוב יותר. אף כשהציבור נחשף לסרטונים הוא הוכן לכך שהטקסטים שאמרו החטופים הוכתבו להם, הוא הבין את המטרה של הסרטונים והיה מוכן נפשית וקוגניטיבית לקראתם.

המסגור "טרור פסיכולוגי" מאפשר הפעלת צנזורה על מסרי האויב. ואכן, מהיום הראשון למלחמה הגבילו אמצעי התקשורת שידור תכנים קשים מיום הטבח וערכו סרטונים שהעלה החמאס במטרה לצמצם את האפקטיביות שלהם. בישראל חופש הביטוי וזכות הציבור לדעת הן זכויות חשובות לחברה דמוקרטית. על פי רוב התקשורת נמנעת מלצנזר תכנים ביוזמתה אלא בהנחיית הצנזורה או בתי משפט; האינטרס שמנחה את התקשורת הישראלית הוא זכות הציבור לדעת מחד גיסא, ואינטרסים כלכליים של רייטינג מאידך גיסא. אולם במלחמה זו הוחלט כי תכנים מסוימים שמפיץ חמאס (או

חיזבאללה) אינם ראויים לשידור עקב הגדרתם כלוחמה פסיכולוגית. כך נהגו בסרטוני החטופים שהפיץ החמאס ובנאומו נסראללה וכך מנעו מהציבור לצפות בתכנים הללו. ההימנעות משידור התכנים סימנה אותם כתכנים שאינם מהימנים ושמתרתם היא התשה פסיכולוגית. לכן יש להבין את המטרות שמאחורי המסרים האלה.

במסגרת הלוחמה הפסיכולוגית של חמאס נעשו ניסיונות רבים להתקפות סייבר שכללו הפלת אתרים ופלישה לאתרים ישראלים ולרשתות חברתיות של ישראלים. ישראל הפעילה מאמצים הגנתיים רבים בהתמודדות עם מתקפות סייבר אלה כדי למנוע חשיפה של הישראלים למסרים אלה. מערכה זו כללה גם חסימת שידורי רדיו וטלוויזיה המזוהים עם חמאס ופגיעה באתרי האינטרנט של הארגון. צה"ל פעל גם ברשתות חברתיות ולמן מבצע "עמוד ענן" הן זכו לחשיפה יותר מכל אמצעי תקשורת ישראלי אחר (Hadari & Turgeman, 2016). הפצת מסרים באמצעות הרשתות החברתיות משרתת גם את הלוחמה באויב. ישראל מבקשת באמצעותן להצטייר כמדינה חזקה בעלת צבא חזק והציבור בישראל נחשף למנהיגות איתנה ולפעולות משמעותיות של הצבא על מנת לחזק את המורל בציבור הישראלי. נוסף על כך, לפי תחקיר הארץ הפעיל צה"ל ערוץ טלגרם בעברית שכוון לאוכלוסיית ישראל ונקרא "72 בתולות ללא צנזורה", ובו פורסמו מאות תיעודים של הרג מחבלים והרס בעזה. צה"ל הכחיש כי הוא מפעיל את הערוץ, אולם גורם צבאי בכיר אישר להארץ שמחלקת ההשפעה אחראית להפעלתו (קובוביץ, 2023). יתר על כן, ישראל רכשה מערכת טכנולוגית מתקדמת שמטרתה להפיק קמפיינים של תודעה כדי לבלום את תעמולת האויב ברשתות חברתיות:

הרכישה היא חלק מניסיון נרחב להתמודד עם מה שמקורות מודיעיניים וטכנולוגיים הגדירו "מחדל ההסברה" שנחשף ב-7 באוקטובר, ועם משבר האמינות החמור של ישראל, שהקשה, לטענתם, על יכולתו של צה"ל לפעול מול חמאס. אף שנולדה כמענה לצורך ביטחוני והייתה אמורה לשמש ללוחמה פסיכולוגית והשפעה מודיעינית, המערכת מופעלת כיום מטעם משרד ממשלתי – כך לטענת כמה מקורות. זאת, לדבריהם, מאחר שבמערכת הביטחון חששו להפעיל טכנולוגיה של השפעה פוליטית (בן יעקב, 2024).

במהלך המלחמה גברה ההכרה בישראל כי יש צורך בהפצה אקטיבית של מידע כדי להשיב לחמאס בשדה הקרב התודעתי. מי שהיה אמור לעסוק בכך, לכאורה, הם משרד החוץ, מערך ההסברה ויחידת דובר צה"ל, אולם התברר כי הם אינם מסוגלים לספק מענה אפקטיבי לשטף החומרים הוויזואליים וההסברתיים שחמאס הפיץ. לכן נרכשו טכנולוגיות להשפעה ברשתות חברתיות ובהן כלים מתוחכמים שפותחו לצורכי קמפיינים פוליטיים ועסקיים למיפוי קהלי יעד, לפתוח באופן אוטומטי אתרים ולייצר תוכן מתאים, לניטור מגמות ברשת ועוד.

*

במאמר זה התמקדנו בלוחמה שהפעיל החמאס, ולכן מטבע הדברים בדקנו בו את האמצעים שהוא הפעיל ואת אמצעי ההתגוננות של ישראל. אך גם ישראל הפעילה לוחמה פסיכולוגית שכללה "הפצצות" של תושבי עזה בכרוזים, סרטונים ברשתות חברתיות, הודעות טלפוניות ישירות לתושבי עזה ועוד. קשה לבודד ולמדוד את האפקטיביות של לוחמה פסיכולוגית, אך החמאס הצליח בימי המלחמה להגביר את גלי הזעזוע, אי האמון והחרדה בעורף הישראלי מאירועי 7 באוקטובר. אלכס שמיד, שחקר את ההשפעות של לוחמה פסיכולוגית של תנועות טרור, הציע לתקן את הצהרתו של לנין כי "מטרת הטרור היא לייצר טרור". לדעתו הטרור משפיע מבחינה פסיכולוגית על הקרובים לקורבנות, שמאמינים שהם עשויים להיות היעד הבא של הטרור או על מי שמסיבות אחרות מזדהים עם הקורבן (Schmid, 2005). בועז גנור היטיב לסכם את השפעותיו של טרור פסיכולוגי שרבות מהן, להוותנו, הכירה גם ישראל שלאחר המתקפה של 7 באוקטובר:

טרור הוא לוחמה פסיכולוגית, פשוטו כמשמעו. הוא מיועד לבודד את היחיד מהקבוצה, לפורר את החברה לאוסף של יחידים מבוהלים המסתתרים בבתיהם ואינם יכולים לחזור לשגרת יומם כאזרחים, מועסקים, ובני משפחה. יתר על כן, הטרוריסט מכוון לפגוע באמון ביחיד בערכים הקולקטיביים של החברה שלו, על ידי הגברת האיום הפוטנציאלי לרמה בה הבטחון האישי מאפיל על כל השיקולים הפוליטיים (Ganor, 2005, p. 35).

במהלך המלחמה נערך מחקר שבדק את החוסן האזרחי ואת התמודדות העורך בשלוש מדידות חוזרות שנערכו במהלך מלחמת "חרבות ברזל". המדידה הראשונה נערכה בשבוע הראשון לפרוץ המלחמה, ושתי המדידות הנוספות נערכו כעבור שישה שבועות וכשלושה חודשים לאחר תחילתה (קמחי ואחרים, 2024). ממצאי המחקר כללו זיהוי של פגיעה מורלית, של ירידה בחוסן הלאומי ובמדדי ההתמודדות האישית בעיקר בתחילת המלחמה. נמצאה ירידה מובהקת בחוסן הלאומי בין המדידה הראשונה לשנייה בשלושה גורמים: "אמון בממשלה ובעומד בראשה", "סולידריות חברתית" ו"אמון במוסדות המדינה". לעומת זאת לא נמצאו הבדלים מובהקים בין שתי המדידות בגורם ה"פטריוטיות". כן נמצאה ירידה מובהקת בחוסן הקהילתי בין שתי המדידות הראשונות ובתפיסה של רמת הלכידות החברתית. נמצאה גם ירידה מובהקת במדדים השלישיים של ההתמודדות: תסמיני הדחק (חרדה ודיכאון) היו גבוהים בתחילת המלחמה וירדו בהמשך. חוסר האונים מול פלישת החמאס, מראות הטבח הנורא, אוזלת היד של צה"ל, המחל המודיעיני הישראלי, היקף הפלישה וכיבוש יישובים ומחנות צבא, מראות הזוועה של התעללות בקורבנות, החטיפות ההמוניות – כל אלה נצברו בנפשם של הישראלים. החמאס בקמפיין הטרור הפסיכולוגי שלו ניסה ואף הצליח להעצים את כל אלה. הבנת דרכי הפעולה התעמולתיות והתקשורתיות של החמאס היא קריטית לשם המאבק בו, כפי שסיכם גנור: "רק על ידי ההבנה כיצד הטרור מפעיל מניפולציה על קהל היעד נוכל ללמוד כיצד ליפול למלכודת של לוחמה פסיכולוגית כזאת" (Ganor, 2005, p. 33).

מקורות

- אוסלנדר, ויקי (2023). "הקרב על התוכן: ערוצי חמאס בטלגרם מזנקים – וישראל לא יכולה לעשות דבר", *כלכליסט*, 1.11.2023, <https://www.calcalist.co.il/calcalistech/article/rye2jpy7t>.
- בן יעקב, עומר (2024). "בעקבות 'מחדל ההסברה', ישראל רכשה מערכת להשפעה המונית ברשתות ונבחרה", *הארץ*, 16.1.2024, <https://www.haaretz.co.il/news/security/2024-01-16/ty-article-magazine-premium/0000018c-e8c1-d765-ab9d-f8fd29800000?gift=1656f8859996413fb4e3e7e7e97e0d3b>.
- וימן-זקס, דנה (2013). "חסינות מטקטיקת השכנוע 'גניבת הרעם'", *מסגרות מדיה*, 11, עמ' 29-52.
- טרבלסי, נבו (2023). "עם 2 מיליון עוקבים: מה עומד מאחורי ערוץ הטלגרם של חמאס?", *גלובס*, 30.12.2023, <https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1001466207>.
- מן, יובל (2023). "מייסד טלגרם מסביר מדוע אינו חוסם את חמאס: הזהיר מפני טילים באשקלון", *Ynet*, 13.10.2023, <https://www.ynet.co.il/digital/technews/article/s1xwegwwa>.
- מרכז המידע למודיעין וטרור (2009). "טרור ותקשורת: חמאס מעניקה עדיפות ומקצה משאבים לשיקום, חיזוק והרחבה של התשתית התקשורתית הנרחבת שלה, שנפגע בעת מבצע 'עופרת יצוקה'". אוהזר ב' 3.2.2023 מן האתר <https://www.terrorism-info.org.il/he/18248/>.
- מרכז המידע למודיעין וטרור (2023). "עיתונאים בשירות חמאס ברצועת עזה". אוהזר ב' 3.2.2023 האתר https://www.terrorism-info.org.il/app/uploads/2023/12/H_281_23.pdf.
- סער, רוה (2019). *ניצנים – סיפור הקמת המל"ת: מחקר עומק, רמת השרון: המכון לחקר המתודולוגיה של המודיעין*.
- ערוץ 7 (2023). "החמאס מפיץ פייק ניוז כדי לקדם עסקת שבויים", 4.11.2023, <https://www.inn.co.il/>, news/618951.
- פבל, טל (2014). "עבר, הווה ועתיד: הפעילות המקוונת של חמאס במבצע צוק איתן", *כלכליסט*, 17.8.2014, <https://www.calcalist.co.il/internet/articles/0,7340,L-3638550,00.html>.
- פרי, יורם (2017). *מלחמות מונחות תקשורת: פרדוקס העוצמה והדילמה האסטרטגית של צה"ל*, תל אביב: המכון למחקרי בטחון לאומי (INSS).
- קובוביץ, יניב (2023). "'להדביר את הג'וקים, לה פמיליה גיבורים': צה"ל מפעיל לוחמה פסיכולוגית על אזרחי ישראל", *הארץ*, 12.12.2023, <https://www.haaretz.co.il/news/security/2023-12-12/ty-article-premium/0000018c-3918-dc03-a9ec-3d7b95f80000?gift=a87a0258b15248d0aa7004d95102a4fe>.
- קמחי, שאול, יוחנן אשל, הדס מרציאנו, אריאל קאים וברוריה עדיני (2024). "חוסן האוכלוסייה ומרדדי התמודדות לאורך שלוש מדידות חוזרות במהלך המלחמה הנוכחית", דו"ח מחקר מטעמן של אוניברסיטת תל אביב ומכללת תל חי, ינואר 2024.
- שלייפר, רון (2007). *לוחמה פסיכולוגית: ויישומיה בהיסטוריה העולמית ובמזרח-התיכון*, תל אביב: משרד הביטחון.

- Brehm, J.W. (1966). *A Theory of Psychological Reactance*, New York: Academic Press.
- Brock, T.C. (1967). "Communication Discrepancy and Intent to Persuade as Determinants of Counterargument Production", *Journal of Experimental Social Psychology*, 3(3), pp. 296-309.
- Clay, R., J.M. Barber & N.J. Shook (2013). "Techniques for Measuring Selective Exposure: A Critical Review", *Communication Methods and Measures*, 7(3-4), pp. 147-171.
- Ganor, B. (2005). "Terrorism as a Strategy of Psychological Warfare", *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, 9(1-2), pp. 33-43.
- Hadari, G. & A. Turgeman (2016). "Chaos is the Message: The Crisis of Israeli Public Diplomacy",

- Israel Journal of Foreign Affairs*, 10(3), pp. 393-404.
- Hamas (2023). "Our Narrative... Operation al-Aqsa Flood". Retrieved from <https://static.poder360.com.br/2024/01/Hamas-documento-guerra-Gaza-21jan2024.pdf>.
- Knobloch-Westerwick, S. & J. Meng (2009). "Looking the Other Way: Selective Exposure to Attitude-consistent and Counterattitudinal Political Information", *Communication Research*, 36(3), pp. 426-448.
- Knowles, E.S. & J.A. Linn, (eds.) (2004). *Resistance and Persuasion*, Philadelphia, PA: Psychology Press.
- McElhaney, J.W. (2005). "Stealing their Thunder", in: *McElhaney's Trial Notebook* (4th ed., pp. 549-554), Chicago, IL: American Bar Association.
- McGuire, W.J. (1964). "Inducing Resistance to Persuasion: Some Contemporary Approaches", in: L. Berkowitz (ed.), *Advances in Experimental Social Psychology* (vol. 1, pp. 191-229), New York: Academic Press.
- Moyer-Gusé, E. (2008). "Toward a Theory of Entertainment Persuasion: Explaining the Persuasive Effects of Entertainment-education Messages", *Communication theory*, 18(3), pp. 407-425.
- Mozes, Tomer & Gabriel Weimann (2010). "The E-marketing Strategy of Hamas", *Studies in Conflict & Terrorism*, 33(3), pp. 211-225.
- Rubinstein-Shemer, Nesya & Netanel Flamer (2023). "Projective Psychological Warfare (PPW): An Analysis of Hamas Hebrew Videoclips as Part of Its Propaganda Campaign against Israel (2007–2014)", *Middle Eastern Studies*, 1-15, retrieved on 4.2.2024 from <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00263206.2023.2186859>.
- Schleifer, Ron (2014a). *Psychological Warfare in the Arab-Israeli Conflict*, London: Palgrave Mcmillan.
- Schleifer, Ron (2014b). "Propaganda, PSYOP, and Political Marketing: The Hamas Campaign as a Case in Point", *Journal of Political Marketing*, 13(1-2), pp. 152-173.
- Schleifer, Ron (2022). "The 2018-19 Gaza Fence Clashes: A Case Study in Psychological Warfare", *Israel Affairs*, 28(3), pp. 357-372.
- Schmid, Alex (2005). "Terrorism as Psychological Warfare", *Democracy and Security*, 1, pp. 137-146.
- Weimann, Gabriel (2006). *Terror on the Internet: The New Arena, the New Challenges*, Washington DC: US Institute of Peace Press.
- Weimann, Gabriel (2015). *Terrorism in Cyberspace: The Next Generation*, New York: Columbia University Press.
- Weimann, Gabriel (2016). "Why Do Terrorists Migrate to Social Media?", in: Anne Stuart Macdonald Aly, Lee Jarvis and Thomas Chen (eds.), *Violent Extremism Online* (pp. 45-64), New York: Routledge.
- Williams, K.D. & L. Dolnik (2001). "Revealing the Worst First: Stealing Thunder as a Social Influence Strategy", in: J.P. Forgas & K.D. Williams (eds.), *Social Influence: Direct and Indirect Processes* (pp. 212-231), Philadelphia, PA: Psychology Press.
- Zuwerink Jacks, J. & P.G. Devine (2000). "Attitude Importance, Forewarning of Message Content, and Resistance to Persuasion", *Basic and Applied Social Psychology*, 22(1), pp. 19-29.

המלחמה על התודעה: תעמולת הכזב הפלסטינית בשנות מלחמת ההתשה בזירה הצפון-מזרחית

ערן אלדר

מבוא

המלחמה בין ישראל לשכנותיה ולארגונים הפלסטיניים בסוף שנות השישים הייתה גם מלחמה על התודעה, על דעת הקהל העולמית ועל דעת הקהל במדינות ערב ובארגוני החבלה עצמם, כדרך להעצמה ולעידוד חברי הארגונים. השקר בפרסומי הערכים היה שכיח. במשרד הביטחון ידעו לספר על קצין מצרי שנסוג מאל-עריש לקנטרה במלחמת ששת הימים וכשהגיע לאזור התעלה שמע בטרנזיסטור את הודעת קהיר שהכוחות המצריים עומדים לכבוש את באר שבע. הוא חשש פן יאסר ויועמד למשפט צבאי על בגידה, סובב את הג'יפ שלו ונסע בחזרה לכיוון אל-עריש, שם נפל בשבי הישראלי. כשנחקר במחנה המעצר אמר שהוא מאשים את ממשלתו על שגרמה למעצרו בהודעתה הכוזבת ברדיו.¹

במאמר זה אני עוסק בתעמולת הכזב הפלסטינית בתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים. בעוד מדינות ערב השכנות מלקקות את פצעייהן לאחר המלחמה הקשה שבה נחלו תבוסה, הרימו ארגוני החבלה הפלסטיניים ראש והתמידו במלחמתם בישראל בשני מישורים: המישור הפיזי בשדה הקרב לאורך גבולה הצפון-מזרחי של ישראל והמישור התודעתי בזירה המזרח-תיכונית והעולמית.² אני בוחן את התעמולה הפלסטינית, את השפעתה המקומית והעולמית ואת התמודדותה של ישראל בזירה זו. אופי המלחמה בזירה הפיזית נגד ארגוני החבלה הפלסטיניים בגבול הצפון-מזרחי היה שונה מהמלחמות שבהן הורגל צה"ל, משום שלא הייתה זו מלחמה של הצבא הישראלי נגד צבא ערבי מאורגן ומסודר, אלא נגד לוחמת גרילה וטרור. משום כך נכשל צה"ל פעמים רבות בהתמודדותו עם האתגרים שהציבו ארגוני החבלה הפלסטיניים, שבהם נטו מפקדיו לזלזל. כך גם במישור התודעתי. תעמולת הכזב הפלסטינית העמידה לפני ישראל קושי בזירה המזרח תיכונית והעולמית וידם של ארגוני הפלסטינים הייתה על העליונה פעמים רבות, כאשר הצליחו לזכות בחשיפה תקשורתית נרחבת בעיתוני המזרח התיכון והעולם ובכך יצרו מודעות לבעיה הפלסטינית, גם אם הדברים שדווחו היו רחוקים מן האמת.

מהי תעמולת כזב?

תעמולה היא דברי הסבר שמטרתם שכנוע הזולת בצדקת רעיון או אמונה מסוימים או מתן פרסום לדבר מסוים, לעתים באמצעים מניפולטיביים כדי להשפיע על תהליכים

שונים, פוליטיים או חברתיים. תעמולה בזמן מלחמה היא חלק מלוחמה פסיכולוגית ומשמשת כאמצעי להעלאת המורל בצד הנוקט אותה או לזריעת פחד ובהלה בצד האויב. הלוחמה הפסיכולוגית משמעותה מערכת פעולות שכנוע לא אלימות בעיקרן, שנועדו לתמוך בהשגת יעדים צבאיים ופוליטיים.³ התעמולה בזמן מלחמה אסימטרית, שבה צד אחד הוא מדינתי והאחר הוא גוף חתרני שאינו מדינתי, משמשת בעיקר את הצד החלש כזירת מלחמה שבה העוצמה הצבאית מתבטלת מול היכולת להפיץ מסרים ברמה האזורית או העולמית. משום כך עשויה להיות על העליונה ידו של הצד החלש בזירת הקרב התודעתית, שבה אין משמעות לסדר כוחות, אמצעי לחימה ותחמושת פיזיים ורמת מוכנות ואימונים. התקשורת משמשת כאמצעי לחימה עבור הצד המפיץ ידיעות אמת או שקריות, בדרך כלל הצד החלש, כאשר שימוש מחושב בתקשורת של הצד החזק יותר יכול לשבש את יכולותיו של האויב המנסה להתעמת בזירה זו ולנצלה. הסברה שכנגד עשויה להסיט את מעוף "הקליע הפסיכולוגי".⁴ המערכה על התודעה בתקופה המודרנית היא אפקטיבית יותר עקב הקלות שבהפצת המסרים באמצעי המדיה השונים. ארגונים חתרניים שאינם מדינה נוטים להתנער מרסנים ובלמים בכואם לפרסם ידיעות שקר. לארגונים אלה אין מערכות בקרה וסינון כמו לצבאות מדינתיים שבהם יש מערכת דברור מסודרת ולכן הם יכולים להפיץ מידע, גם שקרי, באופן מהיר ונרחב יותר. מידע שקרי, שהוא דרמטי יותר לרוב, הוא אטרקטיבי באמצעי התקשורת ולכן עשוי גם לזכות בכותרות בולטות.

תעמולה בעידוד התקשורת המצרית

השלטונות המצריים עודדו את הפעילות החתרנית הפלסטינית לאחר מלחמת 1967 והתקשורת המצרית הייתה הצינור להעברת מסר התמיכה. מהתקשורת המצרית למדו הארגוני הפלסטינים מה רב כוחה של העיתונות וכיצד היא עשויה לשרת את מטרותיהם. בניגוד להסכם הפסקת האש, עסקה מצרים בהתמדה ובשיטתיות בעידוד פעולות החבלה בשטחים המוחזקים ובתחום מדינת ישראל. מדי יום דיווחו הרדיו והעיתונות במצרים על מעשי החבלה של ארגוני הטרור וקבעו כי פעולות אלה גורמות נזק רב לישראל, מונעות ממנה יציבות ושלווה ומהוות הכנה למערכה גדולה נגד ישראל. עיקר דברי ההסתה שודרו ב"פינת פלסטין" של רדיו קהיר ובתוכנית "עם העם בסיני", ששודרה מדי ערב. כל תוכנית נפתחה בקטע משירו של המשורר עבד אל-והאב, "כל עוד ידי מחזיקה בשלח וכל עוד תקווה מפעמת בלבי, אוסיף לצעוד ממאבק למאבק". ב-29 בספטמבר 1967 פרסם אחמד בהא א-דין, יושב ראש אגודת העיתונאים ועורך השבועון הממסדי אל-מצוור, מאמר שבו קבע כי "זוהי הזדמנות למאבק פלסטיני אמיתי. אם המאבק הזה יגבר, הוא יגיע ויכלול בקרב גם את הערבים החיים בתוך ישראל, בנוסף על תושבי השטחים הכבושים".⁵

ברדיו קהיר נשמעה הקריאה לאיחוד פעולות הטרור: "אנחנו מקווים שהוועד הפועל [של ארגוני הטרור] ואש"ף יאחדו מחדש את הכוחות שלהם על מנת להמטיר אש וגופרית בתוך ומחוץ לאדמה הכבושה".⁶ ב-4 בינואר נשמעה שוב ברדיו קהיר הכרזה בדבר הצורך בפעולות טרור פלסטיניות ודברי הלל ללוחמי הטרור: "האומה הערבית וכל העולם עוקבים בהערצה אחר פעולות תנועת ההתנגדות בשטחים הערביים ובתוך ישראל שגורמות דאגה וצער ופחד בלבותיהם של השליטים הפאשיסטים של תל אביב, החיים באשליה שהשיגו ביטחון ושלווה [...] ישראל לא יודעת מהיכן תגיע המכה הבאה אם זה יהיה מהצפון או מהדרום".⁷ כן נשמעה בו הפרשנות כי הטרור הוא הכנה למלחמה: "אין ספק שההתנגדות הערבית בשטחים הכבושים נחשבת בשלב זה למערכה עיקרית ונחוצה כדי להכין את הדרך לקרב הגדול נגד האויב".⁸ בתחנת רדיו נוספת, צִנֵּת אל-ערב, שגם היא שימשה כלי תעמולה בידי שלטונות מצרים, נקבע באמצע ינואר 1968 כי "מבצעי הפאדאיון שמים קץ לחלום של ישראל לשקט וכיטחון וגם פוגעים בהגירת יהודים לישראל". בתחילת פברואר הביע פרשן צִנֵּת אל-ערב בשידור רדיו את עמדתה הרשמית של מצרים וקבע כי פעולות הטרור נגד ישראל ילכו ויגברו: "ישראל אינה יכולה לשים קץ לפעילות הפלסטינית. [...] הם [המחבלים] יוצאים למבצעים שלהם מבסיסים סודיים חמושים היטב ומצוידים. בחודשים הקרובים תהיה עלייה עקבית בפעילות במטרה למחוץ את הגזענות הנאצית [...] ישראל לא תצליח במאמציה למנוע את העלייה בפעילויות הללו".⁹ פרסומים אלה בעיתונות המצרית נתנו רוח גבית להנהגת הארגונים הפלסטיניים שיצאו בהכרזות שונות. יאסר ערפאת, מנהיג הפת"ח, הצהיר בריאיון שנתן לכתב העיתון אל-ג'ומהוריה העיראקי ושפורסם ב-16 בדצמבר 1968: "מערכתנו עם הציונות היא מערכה תרבותית וקשה. מערכה של קיום או של חידלון. הכרזנו יותר מפעם אחת על חוסר אמונתנו בפתרון של שלום אשר כיסה על בעייתנו משך עשרים שנה. אי לכך נשאנו נשק והכרזנו על התקוממות מזוינת".¹⁰

סוריה סייעה כלכלית ותעמולתית לארגוני החבלה, שנהנו מאיסוף כספים ותרומות ציבוריות שהשיג עבורם הממשל הסורי. היא פרסמה הצהרות מדיניות התומכות בארגוני החבלה, הקימה ועדות תמיכה וסיוע למחבלים, שידרה את הודעות ארגוני החבלה ואף הקצתה פינת שידור מיוחדת למחבלי הפת"ח. סגן ראש ממשלת סוריה לשעבר, אברהים מאחוּס, קרא ברדיו דמשק ב-17 בדצמבר 1968 כי "אנו בין הראשונים שקראנו לפעולת הפדאיונים, חלוצי מלחמת השחרור העממית. היינו הראשונים שתמכנו בפעולה הפאדאיונית ואנו נמשיך לפעול לאיחוד הארגונים ולהגברת פעולתם".¹¹ הסורים עצמם פרסמו מעת לעת ידיעות כזב הנוגעות לעימותים עם הצבא הישראלי. ב-27 במארס 1970, ליל שבת, נהדף ניסיון סורי לפרוץ למוצב צה"ל ברמת הגולן. בהתקפה על המוצב השתתפו עשרים חיילים סורים והיה זה ניסיון ראשון מסוגו של תקיפה. הכוח הסורי התקרב למוצב הצה"לי מדרום לחיספין ופתח באש בזוקות מטווח קצר. חיילי המוצב המופתעים השיבו אש ובחילופי הירי נהרג חייל צה"ל ואחר נפצע. לאחר שהסורים

נהדפו אל מעבר לקווי הפסקת האש נתגלתה בשטח גופת חייל סורי וכן סימני גרירה על הקרקע שהעידו שלסורים היו נפגעים נוספים. החיילים הסורים שנמלטו השאירו אחריהם ציוד צבאי רב שכלל מוקשים, חומרי חבלה, פצצות בזוקה, רימוני יד ומחסניות מלאות כדורים. דובר הצבא הסורי פרסם הודעה ובה טען כי יחידות הצבא הסוריות הרסו 21 עמדות מבוצרות של צה"ל בפשיטה הגדולה ביותר של הצבא הסורי מאז מלחמת ששת הימים. הדובר אף ציין כי הפושטים הסוריים הניסו את כוחות הצבא הישראלי וגרמו לו אבידות כבדות בנפש. הייתה זו כמובן הודעת כזב.¹²

המבצע הצה"לי במחנה הפת"ח בעיירה כראמה שבירדן ב-21 במאס 1968 היה המבצע הצבאי הגדול ביותר שערך צה"ל מאז מלחמת ששת הימים; הוא נחל בו כישלון יחסי, שכלל אבידות רבות בנפש ובאמצעי לחימה. 33 חיילי צה"ל נפלו בקרב, ושמותיהם פורסמו בכל העיתונים בישראל למחרת. המערכה חוללה מפנה גם בכל הקשור לחשיבותו של הפת"ח בעולם הערבי. ערפאת, ששמו היה עתה גלוי לכול כמי שמנהיג את ארגון הטרור הפלסטיני, מיהר להכריז כי המערכה בכראמה הייתה ניצחון היסטורי ראשון של הערבים על מדינת ישראל. בכרוניקה ההרואית של הפלסטינים נהפך הקרב בכראמה להצלחה שהשוותה ליום הפלישה של בעלות הברית לנורמנדי במלחמת העולם השנייה. הייתה זו כמובן הגזמה פרועה.¹³ בפועל שירתה פעולת כראמה את ארגון הפת"ח והעצימה את יוקרתו בעולם הערבי, גם אם ספג אבידות כבדות בנפש ובאמצעי לחימה שהיו ברשותו.

ראשי הצבא הישראלי ראו בפעולה הצבאית בכראמה מכה ניצחת לארגון הטרור, אולם בפועל היא חיזקה את מעמדו של הפת"ח בירדן. השפעותיה של הפעולה והאפקט הפסיכולוגי שלה התבהרו תוך ימים ספורים. "לא רק שהפת"ח הצליח לרכוש לעצמו חופש תנועה בתוך ירדן, אלא הוא הצליח לרכוש לעצמו מעמד בתודעה בין-לאומית [...] מעמד של תנועת שחרור ערבית", קבע ח"כ יצחק רפאל מהמפד"ל בישיבה דרמטית של ועדת החוץ והביטחון של הכנסת ב-26 במאס 1968.¹⁴ הוא טען כי דבר זה צריך להדאיג מאוד את ישראל במיוחד במה שנוגע להסברה הישראלית, וכי האדרת שמו של ארגון הטרור בארצות ערב ובזירה בין-לאומית מהווה קושי עצום עבור ישראל.

העיתונות הערבית הייתה אמוציונלית ועודדה תוקפנות כלפי ישראל, אולם נזהרה שלא להיסחף אל מחוזות השקר הגס בדיווחיה, בעוד הפלסטינים מצאו כי תעמולת הכזב הדרמטית היא הבסיס להעברת המסרים ולהעלאת המודעות האזורית והעולמית למצבם. מנהיגי הארגונים הפלסטינים למדו כיצד לנהוג בעיתונאים הסקרנים וכיצד להעביר מסרים שישרתו את מטרותיהם. כך למשל הוזמן העיתונאי טאופליו אקוסטה מהעיתון הקובני טריקונטיננטל לראיין ולצלם את לוחמי הקומנדו הפלסטיני בבסיס האימונים שלהם בסוריה. ערפאת שפגש אותו שם, תיאר לפניו את הלחימה הפלסטינית כמלחמה לשחרור לאומי שהשיטה המתאימה לכך היא מלחמת גרילה. העיתונאי אף נלקח אל שטחי האימונים וצפה בפעילות, כולל אימון לחימה פנים אל פנים ותרגול

פירוק נשק מחיילי האויב תוך שימוש בסכינים. בפועל פעולות הטרור של הפת"ח, לעתים בסיוע הצבא הירדני, נראו פחות נועזות.

"ארגוני החבלה שופכים יותר דיו מדם"

כדי לעודד את מורל פקודיהם ולהעצימם השתמשו מנהיגי הארגונים הפלסטינים לא פעם בשקרים. בראשית 1968 נשלחה חוליית מחבלי פת"ח לפגוע במכלי דלק שבפאתי אילת. למחבלים שלא השתתפו בפעולה נמסר כי כל אילת הופצצה. תעמולה פנימית שקרית זו שימשה דלק בעירה להעלאת המוטיבציה בקרב המגויסים לחוליות הלחימה של הפת"ח.

בספטמבר 1969 הודה בדר דרוויש, בן 22, חבר פת"ח שנתפס בידי כוחות צה"ל, כי הודעותיהם הצבאיות של מנהיגי ודוברי ארגוני החבלה הן בחלקן הגדול מוגזמות וכוללות אף דברים שלא היו ולא נבראו. בין השאר גילה דרוויש כי לא אחת נוהגים קציני הארגונים לפרסם הודעות ניצחון עוד לפני שהמחבלים חוזרים מפעולותיהם. "יש הגזמות לגבי מספר פעולות שבהן לא פגעו המחבלים בדבר ואילו הודעות צבאיות של הארגונים מוסרות שהושמדו מטרות שונות, אך אין בכך כל אמת". בדר דרוויש, כך טען בפני שוביו, השתתף בפעולה בבקעת הירדן. "כשירינו לעבר מוצב צה"ל [...] לא פגעו כלל בשום מטר, אך הודעה על פעולה זו מסרה כי הרגנו ופצענו מספר רב של חיילי אויב. [...] השתתפתי בפעולה בה לא פגענו כלל בשום דבר אך בשוכנו ממנה פורסמה הודעה שמסרה כי הרגנו מאה קצינים ישראלים והשמדנו מחנה של צה"ל".¹⁵ עיסא מוחמד עבראללה, בן 18, תושב רבת עמון, חבר הפת"ח שנתפס על ידי כוחות צה"ל יחד עם ארבעה חברי פת"ח נוספים בספטמבר 1969, הצביע גם הוא על הודעות כוזב שפרסם הארגון. הוא סיפר לשוביו כי במקרה אחד סיפרו אנשי חוליית פת"ח כי פתחו באש נשק קל ליד הנהר אך נמלטו משהושבה אש מהעבר השני, ואילו בהודעה הצבאית של הארגון פורסם לגבי אותו מקרה עצמו כי אותה חוליה הרסה כביכול מקלע של צה"ל והרגה "מספר גדול של חיילי האויב".¹⁶

"העלונים שמפרסמים ארגוני הטרור ראויים לפרס ראשון בעד כשרון השקר", כתב העיתונאי נחום פונדק בדבר.¹⁷ הוא אף קבע כי "השקרים שלהם גרועים מהשקרים של תחנות הרדיו הערביות. הם מוגזמים כל כך, עד שאפילו חאסנין הייכל, בעל טור באל-אהרם ויועצו של נאצר, התלונן באחד ממאמריו השבועיים על כך שארגוני הטרור 'שופכים יותר דיו מדם'.¹⁸ פונדק קבע כי אחת הסיבות ל"שקרנות המופרזת" של ארגוני החבלה היא שהם מתחרים אלו באלו כאשר כל אחד מהם מבקש להבליט את יתרונותיו, את עליונותו ואת הצלחותיו. "ערבים רבים מאמינים לשקרים מפני שהם מספקים צורך אמוציונלי", הסביר.¹⁹

כמה חודשים אחר כך, ב-6 באפריל 1970, פרסם העיתונאי הלובי מחמוד אל-נאבוע בעיתון הלובי הרשמי אל-תורה מאמר ובו פירט את סטטיסטיקת ההצלחות הצבאיות

של ארגוני החבלה, כפי שהתקבלו מ"מקור אחראי כמפקדת המאבק הפלסטיני". על פי סטטיסטיקה זו הצליחו ארגוני החבלה להפיל 24 מטוסים צה"ליים, השמידו 58 טנקים ו-1,973 כלי רכב צה"ליים אחרים, הוציאו מכלל שימוש שישה בסיסי טילים, השמידו 734 עמדות מקלעים, פוצצו 331 גשרים ומסילות ברזל ופגעו ב-959 ערים ויישובים ישראליים שנהרסו או נפגעו. 2,692 חיילים ישראלים נפגעו על פי סטטיסטיקה זו, שפורסמה על ידי הדוברים הפלסטיניים. הכותב טען כי הדבר הראשון המעורר תשומת לב במספרים הללו הוא שהם "מסעירים, מעוררים תקווה וראויים לעיון. אם מספרים אלה נכונים הרי שהם הוכחה ליעילות הפעולה הפדאית והוכחה לחולשת האויב ולאפשרות חיסולו תוך שנה לכל היותר, או שמספרים אלה הם פרי הדמיון הפורה [...] או שהוא פדאי מהסוג התעמולתי, כלומר תעמולה רשמית המשחקת ברגשות ההמונים, המבטיחה להם 'נשף גדול בתל אביב'". עוד הוסיף הכתב הלובי בביקורת נוקבת כי במספרים שפורסמו ביחס לפעילות ארגוני הטרור "יש נאיביות ושטחיות מוגזמת. פרסום מספרים כגון אלה לא יכול להביא תועלת לפעולה הפדאית בכלל".²⁰

מאמרי ביקורת על פרסומים שקריים או מוגזמים פורסמו בכמה כלי תקשורת ערביים. "כאשר אנו הערבים מעלים על הנס, במחי לשון, איזה מעשה שהוא, מקננת בלבנו אותה הרגשה של סיפוק שהיינו חשים אילו היינו מבצעים זאת באמת", נכתב בעיתון המצרי אל-אהרם באוקטובר 1969.²¹ במאמר אחר באותו חודש כתב המשורר המצרי אחמד בהג'ת: "הגוזמה הייתה לאחת מתופעות היסוד בחיי הערבים. ותופעה זו מעוררת דאגה. [...] כך מאבדות המילים ממוכנן האמיתי ובני אדם אינם נותנים עוד כל אמון בהן, גם לכשיגידו להם דברי אמת".²²

באותו חודש פורסם בעיתון הירדני אל-דסתור כי נכדו של רב מבריטניה הצטרף לשורות הפת"ח. נטען כי הצעיר בן ה-22 נמנה עם 48 צעירים בריטיים ששהו כחודש במחנות פת"ח, וכי הצהיר שהוא "מוכן להשתתף עם פת"ח במלחמה נגד הישראלים". שמו לא נמסר "כדי לא לגרום סיבוכים למשפחתו". כתב העיתון ציין כי צעיר זה הוא "אחד ממספר גדול של יהודים בריטיים, עיראקיים וישראליים, התומכים בארגונים הערביים הפועלים בבריטניה", וכי בשיחה אתו ציין הצעיר, נכדו של הרב, כי כלל לא היה בישראל והוא "מתעב אותה כמדינה אימפריאליסטית, מתפשטת וגזענית" וכי הוא "תומך באנשי פת"ח כי הוא סבור שדרישותיהם צודקות. כן הוא חש כי פלסטין צריכה להיות לפלסטינים".²³

גם עיתוני לבנון עסקו בשקר הפלסטיני. "אם ההודעות הרשמיות הערביות ידברו רק על הישגים ונצחונות בלבד, בלי לציין אבידות וכשלונות, הרי לא רק שיעוררו ספק, אלא גם יהיו נוגדות את הכלל הטבעי של כל מלחמה, האומר גיאות ושפל, התקפה ונסיגה", כתב פרשן העיתון אל-חיאאת בינואר 1970.²⁴ "ניסינו לשקר פעמים רבות – והעלינו חרס. שמא ננסה לפחות פעם אחת לומר אמת?", נכתב בעיתון אל-ג'דיד בלבנון בפברואר 1970.²⁵ "צו השעה הוא להחזיר עתה למילה את כבודה והדרה, שכן לאחר ה-5 ביוני

היא נעדרת תוכן ומשמעות. מחובתנו להבהיר את האמת, את כל האמת, לעמי ערב", נכתב במאמרו של בכיר באש"פ בעיתון המצרי אל-ג'ומהוריה בפברואר 1970.²⁶ בכיר אחר באש"פ, צאלח ח'לף, שמוכר גם בכינוי אבו-איאד, סגנו של יאסר ערפאת, טען ברדיו דמשק במאי 1970, כי "ההודעות הצבאיות של הפלסטינים הן מוגזמות מכיוון שיותר מארגון אחד מייחס לעצמו אותה פעולה עצמה, וכך אפוא, 'גדלות' אבידות האויב בעת ובעונה אחת עם ריבוי ההודעות המתפרסמות".²⁷ חסן, מלך מרוקו, דיבר אף הוא בגנותם של ארגוני החבלה הפלסטיניים וטען כי "הם פועלים לרעת עניינם יותר משהם פועלים לטובתם". במסיבת עיתונאים שנערכה ברבאט, בירת מרוקו, הדגיש כי אנשי ארגוני החבלה החוטפים מטוסים ומאיימים בהשמדת יהודי ישראל, עושים שירות רע לעניין הערבי.²⁸

פיליס פלגי, לימים פרופסור לאנתרופולוגיה באוניברסיטת בראילן, טענה כי היא אינה סבורה שהערבים משקרים יותר "מאיתנו", אנשי התרבות המערבית: "אם תשפוט אותם לפי קנה המידה שלהם, מה שבעיניך שקר, לא תמיד מזוהה עם שקר בעולם הערבי".²⁹ על פי פלגי, "השקר נחשב לרע בחברה שלנו מפני שהעולם שלנו מקבל את האמת כבסיס למדע, לטכנולוגיה, לחינוך וליחסי אנוש. אנו מחפשים את האמת ואנו רוצים לקבל עובדות נכונות". אולם אז סייגה: "גם אנו משקרים כמוכן, והשקרים שלנו מסוכנים יותר מן השקרים הערביים".³⁰ הפרופסור יהושפט הרכבי, ששימש קודם לכן כראש אגף המודיעין בדרגת אלוף, טען ב-18 בפברואר 1969, בדברים שנשא לפני ועדת החוץ והביטחון של הכנסת, כי יעד הפת"ח "הוא מן הקיצוניים ביותר אצל הערבים" וכי מטרת הפת"ח אינה רק חיסול ישראל כמטרה מדינית אלא "חיסול החברה הציונית [...] הכחדה של חברה". הוא מנה את נקודות התורפה של הפת"ח וקבע כי בין הסיבות שהיו בעוכרי ארגון החבלה הוא "ריבוי השקר בחברה הערבית". הרכבי טען כי כמות השקרים בחברה הערבית עולה על זו של חברות אחרות והדבר בולט בדיווחי הפת"ח.³¹ יהושע פלמון, שהיה איש המחלקה הערבית של הש"י, שירות המודיעין של ארגון ה"הגנה", ובתקופת המדינה הפך ליועץ לענייני מיעוטים של ראש הממשלה בן-גוריון וראש המחלקה לענייני ערבים במשרד החוץ, טען כי השקר הוא הדרך של הערבים לשמור על כושר התמרון החברתי, מפני שאם יאמר הערבי את האמת, קיימת סכנה שיחשוף את עצמו לסביבה עוינת ויזיק לאינטרס של עצמו או של משפחתו. "החברה הערבית אינה מגנה אדם המשקר למעבידו או למפלגתו או אדם הבוגד בממשלתו. האידיאל הוא 'להסתדר' ומי שיודע להסתדר זוכה לשבחים יותר על היותו ג'דע".³² במאמר שפרסם הפרשן הצבאי אלקנה גלי בעיתון דבר הוא ציין כי "הודעותיהם הרברבניות של ארגוני הטרור למיניהם וההודעות הרשמיות היומרות של בירות ערב לרוב אינן מבחינות בין מה שתוכנן לבין מה שבוצע". הוא גם קבע כי "חובה על ארגוני הטרור לבדות נצחונות – למען התעמולה החיונית בעולם הרחב ולמען המוראל של העם הערבי

להעלים ממנו את האמת ולפאר את הכוחות הערביים. אחרת תאבד האמונה בנצחון על ישראל ביום מן הימים".³³

"דיווח כוזב הוא רעה חולה"

מחבלי הארגון הפלסטיני פת"ח אומנו אחרי מלחמת ששת הימים בסוריה ובאלג'יריה והוחדרו לאזורי הגדה המערבית דרך ירדן. שירותי הביטחון של ישראל היו עסוקים לאחר המלחמה בלכידת רבים מהם ובתפיסת כלי נשק שונים, תחמושת ומוקשים מתוצרת ברית המועצות וסין. שכס הייתה למרכז פעילות הפת"ח בתקופה זו. נוכח גל מעשי החבלה של הפת"ח התפתח בעיתוני לבנון הוויכוח הסוער בשאלת הנזק והתועלת הכרוכים ב"מסע הטרור" של פת"ח. חלק מהעיתונים יצאו נגד אירועי החבלה. העיתון הלבנוני הפרו-מצרי אל מוחרר פרסם מאמר בגנות מעשי החבלה. עיתון זה תמך בעבר בפעולות החבלה, אולם עתה נטען במאמר המערכת כי "הפעולה הקיצונית" שוב תדחוף את הערבים למלחמה בטרם עת, והוא תבע מסוריה לרסן את תמיכתה בארגוני החבלה. "רוב שופרות ההתעמולה הערביים מעניקים לפאדאינים עורף תעמולתי, אף כי פרט לסוריה ולאלג'יריה מבכרות כל מדינות ערב מדיניות של התנגדות פאסיבית. הוויכוח על דרכי הפעולה כבר ניטש בכל עוזו בעתוני ביירות. החסות הסורית למסע הטרור היא, כנראה, גלויה מדי", כתב פרשן דבר, אהוד יערי, במאמר בעיתונו.³⁴

בראשית 1969 ביקשו עשרות רבות של עיתונאים סקרנים מכל רחבי העולם להצטרף אל פעולות ארגון הפת"ח ולדווח עליהם בעיתוניהם. העיתונאים פנו אל הארגון הפלסטיני בעיקר דרך משרדי הארגון באירופה וגם באמצעות נציגות אלג'יריה ברבת עמון, שכמה מאזרחיה שימשו מדריכים במחנות הפת"ח בירדן.³⁵ ארגון הפת"ח יצר עבורם מציאות חדשה, מדומה ושקרית, והולכים שולל. ב-14 באפריל 1969 פורסם כי אנשי הפת"ח הוליכו שולל עיתונאים זרים שצירפו ליחידות שיצאו כביכול לפעולות פשיטה בשטח ישראל, כשלאמיתו של דבר היו הפעולות מבוימות והתרחשו בשטח ירדן. את המידע בעניין זה קיבל כתב העיתון מעריב מתושב הגדה המערבית ששב מביקור בירדן. התושב סיפר כי בעת שישב באחד מבתי הקפה ברמת עמון שמע כיצד מספרים אנשי הפת"ח שישבו בשולחן הסמוך לעיתונאי ירדני כיצד "סידרו" כתבי חוץ שביקשו להצטרף לפעולה של הארגון. על פי הדברים נלקחו העיתונאים בלילה בג'יפ סגור בדרכי עפר צדדיות לנקודת יציאה, סמוך לוואדי זרקא. שתי גדותיו של הנחל שאליו נלקחו העיתונאים נמצאו בשטח ירדן, אולם לעיתונאים נמסר כי הם נמצאים בסמוך לנקודת המפגש ליד נהר הירדן. אחר כך חצו כל אנשי הקבוצה את הנהר בשחייה כשחפציהם מועברים על גבי גלגלי גומי. משהגיעו לצד השני נצטוו העיתונאים לחכות תחת עץ בסמוך לנחל ואילו מלוויהם, אנשי הפת"ח, יצאו עם מטען חבלה לפוצץ תחנת כוח. הם חזרו כעבור חצי שעה והודיעו לעיתונאים כי הניחו את המטען. כחצי שעה מאוחר יותר נשמע קול פיצוץ המטען וכוחות אחרים של הפת"ח שהיו מוסווים בשטח פתחו ביריות כדי ליצור

רושם שמשמרות ישראלים דולקים אחריהם. בשלב זה חזרה כל החבורה וחצתה את הנהר אל צידו השני, הירדני כביכול, והגיעה לבסיס קטן של הפת"ח, שם הסביר המפקד המקומי את פרטי "הפעולה" והעיתונאים קיבלו תדריך ביטחוני מפורט לגבי מה מותר להם לפרסם ומה אסור לפרסום מעלילות אותו הלילה.³⁶

בנאומה בפתחת מושב בקיץ של הכנסת הזכירה ראש הממשלה גולדה מאיר את הידיעות השקריות המתפרסמות בעיתוני מדינות ערב וטענה: "דיווח כוזב הוא רעה חולה, האוכלת בקרב מדינות ערב וגורמת גם להכרעות מדיניות וצבאיות כושלות. אנו מדווחים לעם אמת לאמיתה, והממשלה מדווחת אמת לעם. מכאן רחשי האמון השוררים בישראל בכל הנוגע לענייני ביטחון. אין אנו מאמינים בהסתרת האמת מידיעת העם ואיננו מסוגלים לחיות בשיטה של מידע כוזב. ננהג גם להבא בשיטה של דיווח נאמן, אפילו יהיה עלינו להודיע הודעות עצובות".³⁷ באוגוסט 1968 קבע דובר צה"ל כי "תעמולת הכוזב" של שלטונות המדינות השונות של העולם הערבי אינה תופעה חדשה במזרח התיכון וכי היא קיימת בכל מסכת ההודעות הדמיוניות שהופצו על השלכותיו השונות של הסכסוך הישראלי-ערבי, ובפרט מאז תחילת מלחמת ששת הימים. "המשטר המצרי ממשיך במסורת מפוארת זו. ממשיך במדיניות השקרים ובמסע סילופים הגורמים לא פעם לחוסר עקביות בהודעות ובהצהרות מנהיגיה ושליטיה של אומה זו", נמסר.³⁸ בשנות החמישים והשישים התלוננה ישראל פעמים רבות על תעמולה כוזבת מצד מדינות ערב. כך, למשל, באוגוסט 1956 פרסמה ממשלת ישראל הודעה על כך ש"מנהיגים ערביים מצאו שוב לנכון לערוך התקפה תעמולתית נגד ישראל. הפעם ננקטה היוזמה על ידי ממשלת סוריה אשר האשימה את ישראל בריכוזי צבא בצפון הארץ. ההאשמה הזאת נטולה כל יסוד. [...] ההצהרות המבחילות השופעות מדמשק אינן אלא עילה שקופה להסיח את דעת הקהל בעולם מן הבעיות העיקריות של האזור".³⁹ ראש הממשלה דאז, דוד בן-גוריון, הסביר זאת בישיבת ממשלה וקבע כי תעמולת הכוזב באה בתשובה לתביעתה של ישראל לביצוע מלא של הסכמי שביתת הנשק.

ביוני 1968, כמה חודשים לאחר פעולת כראמה, התייחס מאמר המערכת של העיתון על המשמר אל "תעמולת הכוזב" וקבע: "אחת הפליאות בעינינו עד היום היא תעמולת הכוזב הערבית נגדנו. במלחמת ששת הימים שימשה היא לנו להפגת המתיחות בצחוק שעוררה אצלנו. לילדים במקלטים אף שימשה בידור. מאז חלפו ירחים רבים. את המלחמה הגדולה החליפה המלחמה הקטנה של חבלה והמאמץ הדיפלומטי בזירות העולם".⁴⁰ המאמר ניתח את המצב וקבע כי היה יסוד להניח שמדינות ערב ילמדו מהנוק שנגרם להן עצמן מתעמולתן הכוזבת וכי "ככל שהמציאות טופחת על פני החבלנים בשטח, כן יש צורך ב'פיברוק' נצחונות כדי לעודד את המוראל ולהגביר את הגיוס".⁴¹ במאמר בנושא לוחמת הגרילה בעיתון דבר התייחס הכותב אלקנה גלי, פרשן צבאי, מזכירו לשעבר של ראש הממשלה דוד בן-גוריון ולימים מנהל קשרי חוץ של התעשייה האווירית, בספטמבר 1968, אל התעמולה הפלסטינית כזירת קרב וקבע כי

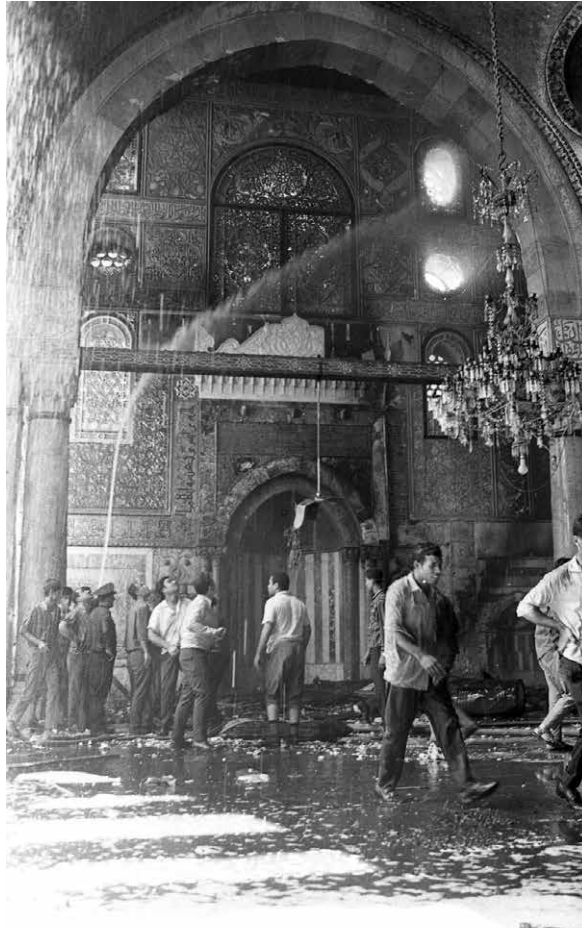
עלינו לזכור את מטרתה של שיטת הלוחמה הזו, שהיא מדינית-פרסומאית יותר מאשר צבאית-תכליתית. היא משמשת סם-מרפא לאכזבה מהמפלה [במלחמת ששת הימים] [...] היא גם משאירה את "בעיית פלשתינה" פתוחה באיזור ובעולם; היא נותנת מקום לממל ראוותני כתחליף לכיצוע [...] מלחמת התשה היא לוחמה פסיכולוגית בעיקר. אין בכוחה להביא להכרעה כלשהי בשדה הקרב. היא נועדה לנצח את העורף, את העם ואת הנהגתו. היא כלי שרת של המלחמה הפוליטית וכתנאים הקיימים היא נועדה לשמש אמצעי במערכה דיפלומטית ותעמולתית.⁴²

"הדלקה באל אקצא מוכיחה שאין אפשרות לדו קיום"

תעמולת הכוזב לוותה לא פעם גם בתעמולת התססה מניפולטיבית שנועדה להבעיר את השטח ברמה המקומית ולהעלות את המודעות לבעיה הפלסטינית ברמה הבין-לאומית. כך למשל שירתה השריפה שפרצה במסגד אל-אקצא בסוף קיץ 1969 את האינטרס הערבי. פגיעה במקומות קדושים ליהודים הייתה נפוצה בארצות ערב ומאז מלחמת ששת הימים דווח על מספר התנכלויות כאלה. כך למשל ב-5 ביוני 1967 הוצת בית הכנסת המרכזי של תוניס. בטריפולי נהרסו ונשדדו בתי כנסת מייד עם פרוץ מלחמת ששת הימים ובמצרים סגרו השלטונות את כל בתי הכנסת עם פרוץ המלחמה, אחדים מהם הוחרמו על ידי השלטונות ואחדים נפתחו מחדש. בסוריה נהרס בית הקברות היהודי בדמשק ובשטחו נסלל כביש. בסתיו 1967 אסף פקיד מטעם הממשל את כל התפילין של יהודי העיר קאמישלי⁴³ ושרף אותם בפומבי. בעדן פשט אספסוף ב-12 ביוני 1967 על הרובע היהודי, ובין שאר מעשי הפרעות הצית בית כנסת. ב-26 באוגוסט 1969 הוצת בית כנסת בעיר חמדון שבלבנון. חלק מהמקרים הללו פורסמו בעיתונות העולמית, אולם לא עוררו סערה. פרסום השריפה באל-אקצא עורר מייד את העולם הערבי כולו והתקשורת הערבית יצאה למתקפה תעמולתית אדירה.

ב-21 באוגוסט 1969 בשעות הבוקר פרצה שריפה במסגד אל-אקצא שעל הר הבית בירושלים, שהחלו בו כמה ימים קודם לכן שיפוצים לקראת חידושו. "האגף הדרומי-מזרחי של המסגד אשר על הר הבית אחוז להבות", דיווחה הכותרת הראשית במעריב. העיתונים היומיים דיווחו כי הסיבה לדליקה עדיין איננה ברורה וכי "קרוב לוודאי שמקורה בקצר חשמלי". הידיעה על האגף הבווער במסגד, שנחשב למקום השלישי בקדושתו בעולם המוסלמי אחרי מכה ומדינה שבסעודיה, נודעה חיש מהר לכלל האוכלוסייה במזרח ירושלים. מאות צעירים ומבוגרים נהרו להר הבית. לחלקם הותר להיכנס אל המתחם כדי לסייע בכיבוי האש, פינוי השטיחים וכלי הקודש מן המסגד. התפילה בכותל המערבי הסמוך נמשכה בשעות אלה כסדרה, ללא הפרעה.

החלק העיקרי שנפגע בשריפה באגף הדרום-מזרחי היה מהעתיקים ביותר במסגד. האש אחזה בגג שהיה עשוי עץ, וכתוצאה מכך נסדקו ויצאו מכלל שימוש העמודים והקשתות.⁴⁴ כדי לפנות את העמודים שנפגעו ולקבוע חדשים במקומם, נעשתה במקום

פעולות כיבוי במסגד אל-אקצא, 21 באוגוסט 1969. ארכיון דן הדני, האוסף הלאומי לתצלומים על שם משפחת פריצקר, הספרייה הלאומית

מאוחר יותר חפירה לעומק רב. יסודות העמודים הישנים שהיו מונחים על סלע האם פונו ובמקומם הונחו עמודים חדשים. הכיפה, העשויה עץ ברובה, לא נשרפה. אולם הפסיפס עתיק היומין ששופץ בפעם האחרונה בשנת 1927, ניזוק קשה. כמו כן נפגע אחד העמודים הנושאים את הכיפה ורוכן התפילה נשרף כליל. לאחר השריפה נסגר המסגד למשך שנתיים ימים למבקרים ונפתח לאחר שנבנה בו קיר חוצץ בין האזורים שעדיין נמצאו בשיפוץ ובין אזורי התפילה.

כתב העיתון מעריב דיווח מהשטח. הוא תיאר את האש המשתוללת ברחבה שעל הר הבית ודיווח כי מאות מתושבי העיר העתיקה, "במקום לעזור באיתור הדליקה בחרו ללבות את השנאה נגד שלטונות ישראל ונגד היהודים". הוא תיאר את ההמון הערבי

ביקור במסגד בעקבות השריפה: ראש הממשלה גולדה מאיר, סגנה יגאל אלון, שר הביטחון משה דיין, שר המשטרה אליהו ששון ומפקד פיקוד מרכז, רחבעם זאבי. ארכיון דן הרני, האוסף הלאומי לתצלומים על שם משפחת פריצקר, הספרייה הלאומית

מתקדם אל שער המוגרבים וקורא קריאות שטנה. האש אחזה בגג המסגד אולם, כאמור, לא פגעה בכיפה המפורסמת. את הנזקים קשה היה לאמוד בשלב זה. אנשי משרד הדתות נמצאו במקום ומסרו לאמצעי התקשורת כי שום גורם יהודי לא נכנס אל תחום הר הבית ואל מסגד אל-אקצא.

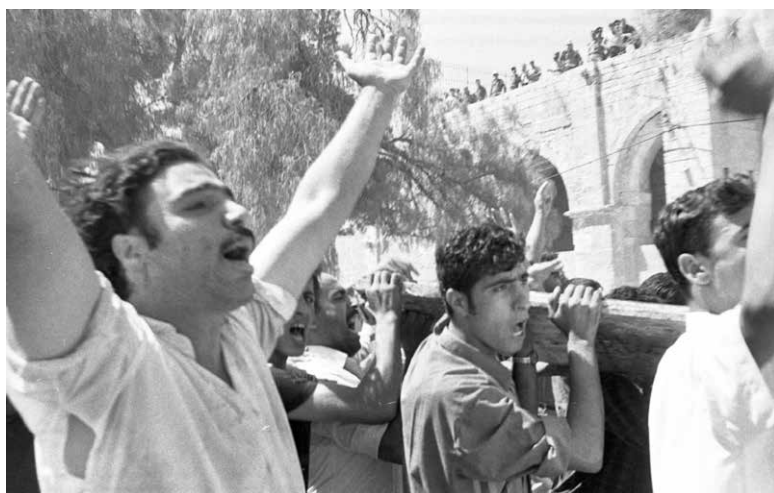
בשעה 15:30 ביקרה במקום ראש הממשלה גולדה מאיר בלוויית סגן ראש הממשלה ושרי הביטחון והמשטרה. ראש הממשלה נפגשה במקום עם מזכיר ה"ואקף" המוסלמי חסאן טאבטב והביעה בפניו צער עמוק על המקרה. "כל הישראלים משתתפים בצער האוכלוסייה הערבית", אמרה לו מאיר. בתשובה להכרזות תחנות השידור של מדינות ערב שלפיהן ישראל אשמה בהצתה, ענתה ראש הממשלה שאלה טענות מרושעות. "ישראל יודעת לכבד מקומות קדושים ליהדות ולעמים", אמרה.⁴⁵

מאמר המערכת של דבר קבע בלשון ציורית כי "הדליקה במסגד אל-אקצא העלתה להבות של יצרים פוליטיים",⁴⁶ וקבע כי הדליקה ונזקיה הם "מקרה מצער ביותר" וכי ישראל מכבדת את המקומות הקדושים לכל הדתות ו"מעולם לא קופחה זכותו של שום גורם לגישה חופשית למקום קדוש שהיה בתחום השליטה הישראלית". הוא התייחס לניסיונות של התקשורת הערבית ללבות רגשות זעם בעולם הערבי: "ודאי שזה לא ימנע מהערבים לסלף את העובדות ולנצל מקרה מצער שסיבותיו טרם הובהרו, כדי לנסות ולהוכיח שאין ישראל ראויה להיות מופקדת על המקומות הקדושים. הקצב בו פעלו אתמול שופרות התעמולה וגלגלי הדיפלומאטיה הערבית היו סימן מובהק לכוונה זו".⁴⁷ במסמך פנימי של דובר צה"ל נקבע כי הדליקה שפרצה במסגד אל-אקצא ב-21 באוגוסט, ואשר לפי הממצאים נגרמה בידי האוסטרלי הנוצרי מייקל דניס ויליאם רוהן,

בתוך מסגד אל-אקצא לאחר הרפתה. ארכיון דן הרני, האוסף הלאומי לתצלומים על שם משפחת פריצקר, הספרייה הלאומית

נוצלה "במידה מירבית והיסטרית" על ידי מדינות ערב שפתחו במסע שטנה "נוסח ימי הביניים" ובו האשימו את ישראל כאחראית לשריפת המסגד. דובר צה"ל טען כי באחד מאמצעי התקשורת הערביים נכתב כי "זהו הפשע הגדול ביותר של ישראל ואחר הנוראיים ביותר בהיסטוריה", ובעיתון אחר נכתב כי "ישראל שרפה את המסגד מתוך כוונה תחילה". בעיתון אחר נמסר כי "מטרתה של ישראל לבנות את בית המקדש".⁴⁸ נוסף על כך יצאו שופרות התעמולה הערביים בהכרזות גנאי לישראל ובקריאה למלחמת מצווה (ג'יהאד) נגדה. ראש ממשלת סודאן, למשל, כינה את ישראל "הסרטן הציוני" המאיים על מדינות ערב. העיתון אל-ג'ומהוריה מ-24 באוגוסט כינה את תושבי ישראל בכינוי "שרצים מגעילים שאין להם מקום בעולם, כי על ידי עצם קיומם הם מרעילים את החיים". דובר ממשלת מצרים לשעבר, חסן אל-זיאט, כינה את ישראל "תנועה ריאקציונית גזענית". פרשן רדיו קהיר טען ב-23 באוגוסט כי "ישראל מופיעה

מחאות מחוץ למסגד אל-אקצא, 1969. ארכיון דן הדני, האוסף הלאומי לתצלומים על שם משפחת פריצקר, הספרייה הלאומית

לאור השמש כתופעה של קנאות שבטית ועדתית המחקה את ימי הרומאים". המופתי של מצרים כינה את ישראל "כנופייה פושעת", ב-22 באוגוסט בתחנת הרדיו "קול ערב" (צות אלערב). מלך סעודיה, האמיר פייצל, כינה את ישראל "הציונות הארורה, הציונות הבוגדנית". רדיו עמאן קרא לישראל ב-21 באוגוסט בשם "הנאצים החדשים". העיתון הירדני אל-דסתור קרא לא לשפץ את המסגד "כמזכרת חיה לפשע כל עוד לא שוחררה ירושלים".⁴⁹

במשרד החוץ הישראלי נקבע כי "השימוש באסלאם ושילהוב יצרים דתיים [הוא] שיטה בדוקה אצל הלאומנים הערביים, כולל ארגוני הטרור".⁵⁰ משרד החוץ טען כי רבו המקרים ההפוכים שבהם המקומות הקדושים ליהודים הפכו מטרה ומנה את "אש תותחים על ירושלים לראשונה בתולדות העיר ב-1948, 1967, חילול בית הקברות בהר הזיתים, הרס בתי כנסת, רימונים במערת המכפלה [...] וקבר רחל [...] נסיון לחבל בכותל". ב-24 באוגוסט נקבע במסמך של משרד החוץ כי "עיקר התעמולה הערבית הפרועה בהאשמת ישראל בהצתה וקריאה לג'יהאד".⁵¹ על התבטאויות המנהיגים הערבים נוכח מקרה השריפה נכתב כי היא מלווה ב"הקצנה יתירה, היעדר פשרנות וסובלנות, רמזים לחיסול ישראל כמדינת היהודים. סירוב לעמוד על העובדות בקשר לשריפה".⁵² באיגרת ששלח נשיא מצרים נאצר אל שר ההגנה והרמטכ"ל לשעבר מוחמד פאוזי, בנושא אל-אקצא, כתב הנשיא: "עיינתי וחשבתי רבות בפשע הנורא שבוצע נגד קודש הקודשים של דמנן. [...] אין תחליף, אין תקווה ואין דרך אלא הכוח הערבי. [...] האויב לא ראוי ואין לו זכות להשאר היכן שהוא עתה. [...] חיילינו במלחמה הבאה לא יהיו רק חיילים של אומתם אלא גם חיילי אללה. מלחמתם לא תהיה רק מלחמת שחרור, אלא

חיילי צהל בפטרול על נהר הירדן בעמק הירדן, נובמבר 1968. צילום משה מילנר, לע"מ

היא חייבת להיות מלחמת טיהור. אנו עומדים לשוב לירושלים וירושלים עומדת לשוב אלינו". הדברים שודרו ברדיו קהיר ב-23 באוגוסט ונשמעו גם בישראל.⁵³ השריפה במסגד אל-אקצא פתחה מסע איומים כלפי ישראל. כבר ביום השריפה נטען ברדיו קול ערב כי "לאחר מה שקרה היום אין הצדקה לאיש להיעדר מצו הג'יהאד (מלחמת מצווה) נגד ישראל". למחרת, באותה תחנת רדיו, שהייתה בעלת השפעה רבה, קראו הפרשנים לפעולה: "יש לרכז את הפוטנציאל הערבי ולהפוך את הזעם לפעולה מעשית ומתואמת. הלחימה הינה דרך התגובה הטבעית על שריפת אל-אקצא. דחף השחרור והג'יהאד הקדוש אצל הערבים והמוסלמים הוא הערכות להחזרת הזכויות לשחרור האדמה", נטען.⁵⁴ המופתי של מצרים הזהיר את ישראל גם הוא ממשדרי התחנה: "אלה העושים עוד ידעו מה רעה תהא אחריתם". גם ברדיו קהיר נשמע האיום: "הציונות, ישראל והאימפריאליזם העומד מאחוריהם לא יהיו פטורים מעונש על כך". בתקשורת הירדנית, המשודרת והכתובה, נשמעו מסרים דומים. ברדיו עמאן, כמה שעות לאחר היוודע דבר השריפה במסגד על הר הבית, נאמר: "הגיע הזמן שידעו הנאצים החדשים שאכן הם מהמרים בקיומם. הגיע הזמן שאלה [ישראל] שהציתו אש במולדתנו יכוו באש אותה הציתו. אלה שפגעו בקודש מולדתנו הגיע הזמן שייוסרו באש ובברזל. הגיע הזמן שמולדתנו שהייתה תמיד קבר לפולשים דוגמתם, תהיה גם להם קבר אשר ההיסטוריה תצביע עליו בעתיד תוך התפארות. הגיע הזמן שהאצבעות ששחקו באש תשרפנה באש והראשים שלא חשבו אלא על ברזל ואש, שיטעמו מחום הברזל והאש".⁵⁵ העיתון הירדני אל-דסתור קרא ב-23 באוגוסט לעם הירדני ולעולם המוסלמי כולו "לנהל מלחמת קודש", ואילו העיתון הירדני אל-דפאע טען ב-24 באוגוסט כי "לא נותרה

ברירה אלא להיחלץ להגנה על המקומות הקדושים". שר ההקדשים הירדני לשעבר, עבד אל-חמיד אל-סאיו, קרא ממקום מושבו בדמשק לפעולה, וטען כי "מחובת המוסלמים והערבים להיכנס למערכה גורלית כדי לשחרר את המקומות הקדושים"⁵⁶. גם במדינות אחרות בעולם הערבי התלהמה התקשורת בעקבות האש באל-אקצא. במאמר המערכת של העיתון הלבנוני אל-אנוור נטען ב-24 באוגוסט כי "אין מנוס מעקירת הציונות משורשה". גם עיתונים לבנוניים אחרים קראו לפעולה מיידית. העיתון הלבנוני אל-מחרר טען ב-23 באוגוסט כי "אין יותר לשתוק על נוכחות ישראל בירושלים, בשטחים הכבושים ובמולדת הפלסטינאית". העיתון קרא לערוך ועידת פסגה ערבית כדי לקבוע את הצעדים הדרושים לשם חיסול "העושק הישראלי".

נשיא לבנון, שארל חילו, קרא ברדיו ביירות לענישת ישראל. "לא קרה בהיסטוריה האנושית שהתגרות כגון זו עברה ללא עונש", אמר למאזיניו הלבנוניים ב-23 באוגוסט. דובר נסער אחר ברדיו ביירות היה ראשיד כראמה, ראש ממשלת לבנון, שטען כי "על כל המאמינים בעולם למלא אחר הנדרש כדי לשים קץ למדינה המדומה". גם ברדיו הסורי נשמעו קולות נחרצים. פרשן רדיו דמשק טען באותו יום כי "רק הנשק הוא השפה המובנת בהתגוששות זו", ואילו בעיתון הסורי אל-בעת' נטען ביום שלמחרת כי "המטרה היא חיסול הקיום הציוני"⁵⁷. העיתונות הכתובה בעיראק טענה כי יש לכודד את ישראל כדי להענישה. בעיתון אל-חורייה נטען ב-24 באוגוסט כי באומה הערבית והמוסלמית ידבק הקלון אם לא ירכזו הכול למען המערכה. העיתון קרא לווינגטון ול"בירות אימפריאליסטיות" אחרות לעיין מחדש בעמדתם ולהיענות לרצון האומה הערבית. פרשני הפת"ח בתקשורת הירדנית טענו כי דרושה פעולה מיידית, בעלת השפעה, ודובר הפת"ח טען ברדיו דמשק ב-22 באוגוסט כי "הדליקה באל-אקצא מהווה הוכחה שלא יתכן דו קיום". ברדיו מוסקבה נטען על ידי אחד הפרשנים כי הסיבה העיקרית לגרימת השריפה היא "הכיבוש הישראלי". נטען גם כי הגורם העיקרי להחרפת המתרחש ביחסי ישראל-ערב הוא "מדיניות התוקפנות והסיפוחים הישראליים, המביאה אסונות לכל עמי המזרח התיכון"⁵⁸.

ב-25 באוגוסט ציטט הניו יורק טיימס בעמודו הראשון את דברי שר החוץ אבן כי "הערבים מנסים להשיג יתרונות פוליטיים מהדליקה במסגד". מאמר המערכת של העיתון, תחת הכותרת "האש במסגד", ציין כי האש במסגד אל-אקצא הייתה "טרגדיה לא רק למאמיני האסלאם במזרח התיכון אלא גם לישראל. מי שחושב בכנות שלישראלים הייתה יד בהצתה חייב גם לחשוב כי הם בלתי שפויים מבחינה פוליטית. הדבר האחד שישראל אינה חפצה בו הוא לשמש כלי משחק בידיהם של ערבים קנאים בתיתה להם סיבה לתחילתה של מלחמת קודש". העיתון אובזרוור הלונדוני ציין כי "הערבים רוצים להאמין שהישראלים הם ששלחו אש במסגד. הם ישארו משוכנעים ללא ערעור בעובדה זו ללא קשר עם ממצאיהן של חקירות שתערכנה"⁵⁹. בעיתון הגרמני פרנפורטר-אלגמינה

נכתב כי התגובות הערביות לשריפה מראות כי "הנזק הפוליטי-פסיכולוגי של האסון כמעט ואינו ניתן עוד לתיקון בניגוד לנזק החומרי".⁶⁰

מנהיג אש"ף, יאסר ערפאת, פעל באופן אישי להפצת השקר על השריפה במסגד הקדוש. באוקטובר 1969 הוא השתתף בוועידת הפסגה המוסלמית ברבאט שבמרקו, שכוונסה כדי לדון בגיוס משאבים לשיקום מסגד אל-אקצא. בוועידה הוא פגש את השאה האיראני וסיפר לו על "ניצחונות" שלא תאמו כלל את המציאות. לפגישה זו הגיע ערפאת כשהוא חגור אקדח והותיר רושם רע על המנהיג האיראני, שסירב לפגשו פעם נוספת.⁶¹ בדין וחשבון של ועדת החקירה בעניין נסיבות השריפה במסגד אל-אקצא בראשות יואל זוסמן, שופט בית המשפט העליון, שהוגש לראש הממשלה גולדה מאיר, האשימה הוועדה את הנהלת הווקף: "בעוד שהתקינה [הנהלת הווקף] במסגד מכשירי כיבוי, לא הדריכה אף אחד מן העובדים כיצד להשתמש בהם. כל עובדי הווקף שהעידו לפנינו ונשאלו על כך, אמרו לנו שלא ניתנה כל הדרכה שהיא בשימוש במכשיר ואף לא הוצאו הוראות בכתב לגבי אופן השימוש. עקב כך לא הייתה במכשירים כל תועלת. משרצה השריפה היו העובדים שמקצתם היו אנשים זקנים [...] מבלבלים. רצו מאחד לשני וצעקו אך איש מהם לא ידע לאתר את האש והיא התפשטה. [...] הרי זה מחדל חמור".⁶² עוד כתבה הוועדה כי תחילה לא הייתה השריפה גדולה ואילו הופעלו מייד מכשירי הכיבוי, אין ספק שאפשר היה לכבות את האש ולצמצם את הנזק. באשר לטענת חלק מעובדי הווקף שניסו להפעיל את המכשירים אולם הם לא פעלו, טענה הוועדה כי היא אינה מקבלת את ההנחה שהמכשירים נמצאו במצב לא תקין, וזאת על סמך עדותו של יצחק קובי, ששימש קצין מניעת שריפות במכבי האש בירושלים, שדיווח על שימוש לקוי במכשירי הכיבוי.

בסיכומו של הדו"ח קבעה הוועדה כי השריפה נגרמה בפעולה מכוונת של אדם, היינו הצתה, וכי הנהלת הווקף התרשלה בניסיונות לכבותה.⁶³ שר הדתות זרח ורהפטיג טען: "עוד לפני שנתיים רצו להפקיד שמירה על המסגדים אך אנשי הרשות המוסלמית התנגדו לכך". הוא אף טען כי אפשר יהיה לתקן את הנזק שנגרם בתוך שבועות מספר, והבטיח את מלוא עזרת משרדו בשיקום המסגד.⁶⁴

כדי להנמיך את להבות התעמולה, בעיקר מהצד הערבי, פרסם פרופסור צבי ורבלובסקי, יושב ראש הוועד הבינ-דתי בישראל, הצהרה בשם חברי הוועד היהודים, המוסלמים והנוצרים, שנשלחה אל שמחה דיניץ, ראש לשכת ראש הממשלה. "הננו מלאי חרדה מפני האווירה של חשד ונטירת-איבה אשר נוצרה כתוצאה מן השריפה במסגד אל-אקצא. אנו חרדים מן הלהיטות בה מוציאים דיבה ומטילים האשמות ובכלל אלה עלילות-דברים הראויות לכל גנאי, אותן מעלילים על קבוצות ציבור ומפיצים בזדון בקרב חוגים מסוימים", נכתב בהודעה.⁶⁵

ב-24 באוגוסט כתב יצחק שפירא, מנהל בית הספר הריאלי העברי בחיפה, לראש הממשלה גולדה מאיר כי הוא רואה בחומרה את מאמצי הערבים לנצל את השריפה

במסגד הקדוש וכי הוא מודאג "אחרי ההתפתחויות העלולות להרעיל את נשמתו של הדור הצעיר בארץ ובעולם". הוא קבל לפני ראש הממשלה על כך שהתגובה של מדינת ישראל מרבית המדינות הערביות על הדליקה במסגד אל-אקצא אינה מסכנת את השלום במזרח התיכון בלבד, אלא "עניין המבשר את תחיית העקרונות הנפשעים של המדיניות הנאצית בקנה מידה עולמי". הוא טען כי בין עקרונות המדיניות הנאצית היה גם "השימוש בכזבים גלויים לעין כאמצעי להשגת מטרות מדיניות ושימוש בכל האמצעים כדי לתת לכזבים אלה מהלכים בין ההמונים הנבערים", וכן "ליבוי היסטריה המונית באמצעות כזבים". שפירא האשים את ראשי מדינות ערב בליבוי היצרים ובמניפולציות. "כל מי שעקב אחרי המדיניות של ראשי המדינות הערביות בזמן האחרון אינו יכול להתעלם מכך שהיא מגלה את כל הסממנים הנ"ל".⁶⁶

ב-10 בספטמבר ענתה ראש הממשלה גולדה מאיר לשפירא: "בוודאי שיש בזה חיקוי לשיטות בהן השתמשו הנאצים", כתבה בזעם, והוסיפה: "הממשלה פעלה במהירות כדי להפריך תעמולה זו ולהצביע על המגמה הנפסדת של הערבים לעורר, באצטלת קדושה כביכול, את היצרים השפלים ביותר". היא אף ציינה כי התעמולה הערבית הפכה במידת מה ל"חרב פיפיות" וכי יש מדינות מוסלמיות באגן הים התיכון ובאפריקה "המסתייגות מעמדה ערבית זו".⁶⁷

הודעות הכזב של השלטון הירדני

גם בהודעות הרשמיות של השלטונות הירדניים נמצאו סילופים ושקרים רבים שקל היה לעמתם עם המציאות השונה. בריאיון עם מפקד הצבא הירדני ששודר בטלוויזיה הירדנית ב-25 בספטמבר 1969, מסר

הקצין הירדני הבכיר את המספרים על אבידות ירדן מאז מלחמה ששת הימים. הוא טען כי 170 חיילים ירדנים נהרגו ו-237 נפצעו. הוא מסר גם כי 230 אזרחים נהרגו מאז המלחמה ו-400 נפצעו.

השבועון הלבנוני אל-חואדת פרסם ב-12 בדצמבר, רק שלושה חודשים אחר כך, ריאיון עם קצין ירדני בדרגת אלוף, ובו מסר גם הוא נתונים מספריים על אבידות ירדן מאז המלחמה. הוא טען כי מאז המלחמה נהרגו 383 חיילים ירדנים ו-686 נפצעו וכי 230 אזרחים נהרגו ו-490 נפצעו.⁶⁸ בבדיקת הודעות הדובר הצבאי הירדני לאחר הריאיון עם מפקד הצבא הירדני ב-25 בספטמבר ועד לריאיון ב-12 בדצמבר, התברר שאבידות הירדנים בתקופה זו, שלושה חודשים לערך, הסתכמו ב-22 חיילים הרוגים ו-33 פצועים, וב-17 אזרחים הרוגים ו-71 פצועים. מכאן הסיקו בצה"ל שכל הנראה הודעות הדובר הצבאי הירדני מפחיתות את מספר החיילים הירדניים הרוגים במחצית ואת מספר הפצועים בכמעט מאתיים אחוז לעומת ההגזמה במספר האזרחים שנפגעו.

בצה"ל ניסו לעתים להדוף את ההודעות השקריות של מדינות ערב וארגוני החבלה. דובר צה"ל פרסם הודעה במאסר 1970 כי המספרים שמפרסמים הערבים וארגוני החבלה

הם מוגזמים. "על פי הודעות הערבים וארגוני החבלה שנתפרסמו במשך חודש מרץ בלבד נהרגו 265 ישראלים, הגזומה של פי 14 לערך לגבי המספר האמיתי", נקבע בפרסום של דובר צה"ל.⁶⁹ על פי הודעות הערבים והמחבלים בחודש מארס הופלו שישה מטוסים של חיל האוויר הישראלי, בשעה שבפועל לא הופל שום מטוס ישראלי, ואילו למצרים הופלו בחודש זה 13 מטוסים. על פי הודעות הערבים בחודש מארס הסתכמו אבידות ישראל בנשק, רכב ומתקנים ב-15 טנקים שהושמדו כליל, וכן 254 כלי רכב, 33 מקלעים, 68 עמדות ו-22 מתקנים. היו אלה כמובן נתונים שקריים. בחודש מארס בלבד מסרו ארגוני החבלה על 466 פעולות, מהן ל-322 פעולות, 69 אחוז, לא היה בסיס במציאות.

תעמולה והסברה ישראלית כנגד: "הולך וגובר משקלה של התעמולה הערבית"

מאמרים בעיתונות הישראלית קבעו כי ההסברה הישראלית אינה ערוכה לטיפול בבעיית "התחייה הפלסטינית" המוצגת מעבר לים. באחד המאמרים נטען כי ההסברה הישראלית מצליחה בדרך כלל במישור הדיפלומטי, אבל לא משפיעה על דעת הקהל "הנתונה להשפעות ישירות ועקיפות של אמצעי התקשורת ההמונית". הפרשן אלי ניסן טען כי "דווקא באחרונה הולך וגובר משקלה של התעמולה הערבית הבלתי רשמית והלא-ממוסדת".⁷⁰ ניסן טען כי בעוד שר החוץ הישראלי אבא אבן "עושה לעתים מלאכה של רב-אשף בהתנצחויות ובהצגת טיעונים", כושלת ההסברה הישראלית בארצות הברית ובאירופה, לעומת "מגמת הגלוריופיקציה של לוחמי הטרור הערביים" המצליחה של הפת"ח, "החודרת אל חדר המגורים הפרטי של האזרח הבריטי, הצרפתי, השוודי והאיטלקי".⁷¹ הוא ציין כי השבועון האמריקני רב-התפוצה לייף הקדיש כתבה מצולמת נרחבת באחרונה לפת"ח ולפעילותו וכי גם עיתון יום א' הרציני אוברבר ייחד מסה ארוכה ל"הולדתה של האומה הפלסטינית", ובטלוויזיה הבריטית אף שודר סרט דוקומנטרי מיוחד בן 45 דקות על הפת"ח. בסרט, שהוכן בסיועם של ראשי הפת"ח, נראים הפלסטינים בסיטואציות שקל להזדהות אתן: שוטר ישראלי מוביל בידו למעצר אישה ערבייה בלבוש מהודר ברמאללה, הליכתה גאה ובוטחת, הוא חבוש קסדת מגן ואוחז בידו אלה; אוהלי בד במחנה פליטים וילד מבוסס בבוץ; אם מיניקה את ילדה בפתח אוהל ופליטים עומדים בתור לחלוקת מזון.

ניסן הסביר כי "ארגוני הטרור הפלסטיניים מפעילים רשת מסועפת ויעילה של אלפי סטודנטים פלסטינים הפזורים על פני כל ארצות אירופה ובארצות הברית וכי מסתבר "שהם מתגלים כתועמלנים ממדרגה ראשונה".⁷² לדוגמה תיאר כיצד באחת האוניברסיטאות בארצות הברית, שבה הרצה הסופר אלי ויזל, קם לפתע סטודנט פלסטיני, יליד עכו, ממקומו, וקבל באוזני הסופר והנוכחים "בנימה אישית מעוררת אהדה" על נישול בני עמו מבתיהם. מקרים דומים אירעו גם בקמפוסים אחרים בארצות הברית. ברוב המקרים הפגינו הסטודנטים הפלסטינים בקיאות מרשימה בתולדות הציונות ובכתביהם של הוגי

דעות ציוניים וישראליים והפכו את הבקיאיות בתאריכים, עובדות וציטוטים לנשקם התעמולתי. ההצלחה נבעה בעיקר מכך שלא היה איש שיפריך את דבריהם המסולפים. באחד המקרים, כך דיווחו ישראלים ששבו לארץ והיו עדים למקרה, התייצב קונסול ישראלי לוויכוח פומבי עם סטודנט פלסטיני והובס קבל עם ועדה דווקא בתחום הנוגע לתולדות הציונות. בביטאון הסטודנטים של אוניברסיטת קולורדו כבולדר הופיעה ב-16 באפריל 1969 הכותרת "שלום באמצעות נפלים". מתחת לכותרת נראו שלושה תצלומים של ילדים עם סימני כוויות בגופם. ליד התצלומים נכתב: "גנרל רבין, האם זהו סוג השלום שישראל מציעה?".

בסקירה של משרד החוץ מנובמבר 1969 נכתב כי לפת"ח ולחזית העממית קשרים הדוקים עם השמאל החדש, עם ארגונים ניאור-נאציים ואנטישמיים, וכי באוניברסיטאות האמריקניות "נערכות תערוכות בנושא 'המאבק הפלסטינאי' ומוסרטים סרטים בנושא זה". הפת"ח אף פיתח הפצת בולים ומדליונים וסייע בתרגום והפצת ספרים אנטי-ישראליים ואנטישמיים. "נעשים נסיונות לפתוח מרכזי תעמולה של הארגונים ברחבי העולם, פקין [בייג'ינג], פאריס, ג'נבה, לונדון, ניו יורק ובתורכיה", נטען בדו"ח הצה"ל.⁷³

תועמלני הפת"ח לא נזקקו למאמצים כבירים כדי להעביר את המסרים שלהם. הם הוצפו בקשות של עיתונאים וצוותי טלוויזיה מכל העולם לשתפם בגיחות החבלה לישראל. "שום נאום של אבא אבן או משה דיין אינו יכול להשיב על תעמולה כזו", כתב אלי ניסן בדבר. הוא קונן על מצבה הרעוע של ההסברה הישראלית וקבע כי "שירותי ההסברה הישראליים מפיקים כמויות עצומות של דברי דפוס שאינם נקראים, כולם רצופים טיעונים משפטיים ארוכים, שאיש אינו טורח ללמוד אותם", לעומת ה"רפורטז'ה המצולמת", כתבות וסרטים דוקומנטריים המתעדים את הסיפור האנושי והפת"ח "ממציא להם סיפורים ביד רחבה", כאשר גם פעולות טרור קשות, כמו הפיצוץ בקפיטריית האוניברסיטה העברית בירושלים במארכס 1969, מוצגות כדרך לחימה לגיטימית, בניגוד לדבריו של שר הביטחון דיין, שטען כי פעולות אלה מציגות את ארגוני הטרור באור שלילי. לסיכום טען הפרשן כי "שירותי ההסברה הישראליים אינם ערוכים, לא מבחינת שיטותיהם ואמצעיהם ולא מבחינת דרך מחשבתם, לטיפול בבעיות ההסברה העכשוויות של ישראל. שירותי ההסברה הישראליים מיושנים ומפגרים, גם אחרי שיטות ההסברה של אל פת"ח".⁷⁴

בשנת 1969 מלאה שנה לתחילת שידורי הטלוויזיה הישראלית, שבין היתר שידרה גם משדרים בשפה הערבית בימי שישי ושבת, כמתחייב מחוק רשות השידור.⁷⁵ בנובמבר 1969, כאשר לא התקיימו השידורים בערבית כסדרם, כתב שלמה הלל, סמנכ"ל לענייני המזרח התיכון במשרד החוץ לשר החוץ אבן, כי יש לקבוע בצורה מפורשת את שידורי הטלוויזיה בערבית ולקיימם משום ש"הטלוויזיה בערבית הנו מכשיר חשוב המשמש בידינו לסתור את התעמולה והתוקפנות הערבית" ואין זה מתקבל על הדעת שבימי שישי ושבת "נסגור את התחנה שלנו".⁷⁶ הלל אף כתב לשמואל אלמוג, מנהל רשות

השידור, כי את שידורי החדשות בערבית בימי שישי יש לשדר בשעה 19:00 בערב ולא ב-18:30, משום שבשעה זו "יש תוכניות מושכות מירדן ואין להניח שהצופים יוותרו עליהן בשביל החדשות מן הטלוויזיה הישראלית". הוא קבע: "בסופו של דבר מטרתנו העיקרית בשידורים הערביים היא מטרה מדינית, ותוכנית החדשות בערבית הינה המנוף העיקרי לשידור המדיני".⁷⁷

ב-20 במאי נתכנסה ועדת החוץ והביטחון של הכנסת לשמוע את דיווחו של שגריר ישראל בארצות הברית, הרמטכ"ל לשעבר יצחק רבין. חברי הוועדה ביקשו לדעת כיצד נתפסת פעילותה הביטחונית של ישראל, וכמיוחד הפעולות הננקטות כנגד הארגונים הפלסטינים, בדעת הקהל בארצות הברית. "דעת הקהל בעיקרה בארצות הברית תומכת בישראל חזקה ובשלום", אמר רבין והוסיף: "האיש ברחוב מבין את הצרכים של ישראל לשלום וביטחון".⁷⁸ אולם לאחר מכן הסביר כי קיימת בעיה בקמפוסים האוניברסיטאיים בארצות הברית. השגריר הסביר כי "אמריקה מלאה צילומי זוועה" של נשים וילדים נפגעי הפצצות ישראליות המופצים בכל האוניברסיטאות. "כאשר אני מגיע כיום לקמפוס פוגשים אותי בסיסמאות: ישראל מדברת שלום – ומשתמשת בנפלים".⁷⁹ חבר הוועדה, ולימים יריבו-שותפו למפלגת העבודה, שמעון פרס, העיר כי "באחת האוניברסיטאות נשאלו הסטודנטים אם הם יודעים מה זה נפלים ומתוך תשע מאות איש, איש לא ידע להשיב על כך". רבין המשיך: "התעמולה הערבית השתנתה לגמרי. בעיקר זו של הפלשתינאים. הם אינם מדברים על השמדת ישראל. הם אומרים שהעולם הערבי והיהודים היו תמיד בידידות עד להופעת הציונות. בעולם הערבי לא היו שחיטות ולא היו רדיפות של יהודים, אלא מעשים אלה הם של העולם הנוצרי. [...] הם שואלים, מדוע על חטאי העולם הנוצרי צריך לשלם העולם המוסלמי".⁸⁰

כמה ימים אחר כך נודע כי ה-FBI, לשכת החקירות הפדרלית של ארצות הברית, המסונפת למחלקת המשפטים של ארצות הברית, הפועלת לחקירת פשעים פדרליים ולאסוף מידע על פעולות חתרנות, טרור וריגול, נתבקשה על ידי שר המשפטים האמריקני לפתוח בחקירה על תפקיד הפת"ח בהתפרעויות באוניברסיטאות אמריקניות. מכתב של עוזר התובע הכללי, וולטר ייגלי, פורסם בכלי התקשורת ונאמר בו, בין היתר, כי תינקט "פעולה נאותה" נגד מפרי חוק, וכי אם יימצאו ראיות להפרת סדר, תיעשה גם פעולה לגירושם של סטודנטים ערביים, אם תימצא ראיה מספקת להיותם מעורבים בהתפרעויות. במאמר שפרסם ישראל לנדרס, כתב דבר בוושנינגטון, הוא ציין כי "חידוש התעמולה הערבית אינו צורני כי אם תוכני. לאט-לאט הולך וגדל חלקו של הגורם הפלסטיני בפעילות התעמולה הערבית". הוא אף הוסיף כי "בעוד שבשדות הקרב במזרח התיכון היריבים המסוכנים ביותר של ישראל הם הכוחות הערביים הסדירים, הרי שבמערכת התעמולה הולכים ארגוני החבלה הפלשתינאים ותופסים את מקום היריב העיקרי".⁸¹ גם לנדרס ציין כי גורם חשוב במערכת התעמולה הם הסטודנטים הערביים שמספרם

רב ונאמד בעשרת אלפים והם מפוזרים באוניברסיטאות רבות בארצות הברית ובקנדה ו"רבים מהם מקדישים מזמנם וממרצם להשמצת ישראל והציונות".⁸²
 בפתחת מושב הקיץ של הכנסת בראשית מאי 1969 שלחה ראש הממשלה גולדה מאיר אזהרה נוספת אל המלך חוסיין. היא טענה כי בצידם של מסעי התעמולה בברית העולם, שבהם מנסים שליטי מדינות ערב להופיע כשוחרי שלום, ישראל עדה להגברת האש בגבולות ולאורך קווי הפסקת האש. גולדה טענה כי צה"ל מתמודד עם מעשי החבלה של הפת"ח ומיטיב להבחין מתי והיכן מופיעה גם האש הארטיילרית של סוללת הלגיון הירדני ומתי מצטרפות הסוללות של הצבא העיראקי. "עובדה היא שהחבלנים נהנים מהחסות של צבא עבר-הירדן, לא רק מהעלמת עין, אלא גם מסיוע פעיל, באש ממש", אמרה,⁸³ והוסיפה: "אם שלטונות ירדן דואגים לשלום התושבים, אזרחים וחיללים באותם אזורים, אל ישתמטו מחובתם לאסור ולשתק את הפעילות של החבלנים, להפסיק כליל את הסיוע שניתן להם על ידי הצבא הסדיר, למנוע התערבות היחידות העירקיות ולהפסיק כל פעילות תוקפנית. אם תמשך הפעילות הנפשעת הזאת, לא נוכל לשחרר את השלטונות הירדניים מאחריות".⁸⁴ מאמר המערכת של דבר קבע כי "השלום נראה רחוק ואולי נראה הוא רחוק יותר מבעבר".⁸⁴

סיכום

ארגוני החבלה הפלסטיניים ובראשם הפת"ח, ידעו בשלהי שנות השישים כי סיכוייהם להתעצמות שתביא להכרעה מול ישראל הם קלושים. הם צפו מהצד כאשר צבאות מדינות ערב הובסו בחרפה על ידי צה"ל במלחמת ששת הימים וידעו כי סיכוייהם להתעצמות ולהכרעת צה"ל בשדה הקרב אפסיים. מטרתם הייתה התשה כתכלית, אולם גם אז השתמשו באסטרטגיה זו כלפי האוכלוסייה האזרחית, שהתגלתה כאיתנה, ופחות כלפי כוחות הצבא הישראלי. העימות עם כוחות ארגוני החבלה היה מה שמוגדר בז'רגון הצבאי "עימות מוגבל", השונה באופיו, בטבעו ובמהותו מהמלחמה הקונוונציונלית, גבוהת-העצימות. על פי רוב מתכונן כוח צבאי מדיני למלחמה גבוהת-עצימות, בהנחה סמויה ובלתי מודעת שבניין הכוח והכנתו למלחמה "רגילה" מכילים בתוכם גם את המוכנות לעימות מוגבל, ולכל היותר יש לבצע התאמות בכוח המיועד למלחמה קונוונציונלית לצורכי העימות המוגבל. בפועל, בשדה הקרב בזירה הצפון-מזרחית של מלחמת ההתשה התמודד צה"ל עם אתגרים קשים ומורכבים ולא תמיד הייתה ידו על העליונה. בזירה המלחמה התודעתית היה האתגר מורכב יותר, משום שבזירה זו העוצמה הצבאית מתבטלת מול היכולת הפשוטה יחסית ליצירת תעמולה רחבת היקף ותפוצה, הכוללת גם מסרי כזב. מלחמת ההתשה הייתה שונה בזה שתנאיה, ולפיכך גם משך הזמן שלה, הוכתבו על ידי הצד שנחשב חלש. הבחירה לנהל עימות מוגבל ולא מלחמה קונוונציונלית בעצימות גבוהה היא תמיד בחירתו של הצד הנחשב החלש בעימות. מעבר לכך, ארגון גרילה אינו נלחם רק על קרקע, אלא בעיקר על התודעה. ארגון גרילה מתמרן את המערכה כך

שההתנגשות בין הצדדים לא תהיה רק צבאית-פיזית אלא ציבורית-תודעתית. בעימות המוגבל, בשונה ממלחמה, אין ההכרעה מושגת ברמות הטקטית והאופרטיבית בשדה בקרב, אלא בתודעת החברה ברמה הלאומית. כלומר, המהפך הוא תודעתי ואינו תוצאה של מהלומה. כך אפשר להבין את פעולות ההסברה של ארגוני החבלה הפלסטיניים וגם את תופעת "תעמולת הכוזב" שניהלו. מולם כשלה ההסברה הישראלית שלא הייתה ערוכה להתמודדות ראויה עם תעמולת הכוזב הפלסטינית. הברל זה בין סוגי תעמולה או הסברה הוא גם עניין תרבותי, מה שמוסיף לא-סימטריה הכמותית בין שני הגופים, המדיני והמחתרתי, גם אלמנט של שוני תרבותי. הא-סימטריה, אם כן, היא גם עניין תרבותי. הפער התרבותי פועל לרעת הגוף המדיני, העוצמתי יותר.

ההתשה, אם כן, אינה מוגבלת לשימוש באמצעים צבאיים. הלוחמה הפסיכולוגית היא חלק מתהליך ההתשה, ובאמצעי זה היטיבו ארגוני החבלה להשתמש. כל ארגוני החבלה הפלסטיניים ראו בכיצוע פעולות הטרור נגד ישראל אמצעי בלעדי להשגת מטרתם. הפת"ח העדיף להתמקד במאבק מקומי בתוך מדינת ישראל ומחוץ לגבולותיה בהפצצות על יישובי הספר בין עמק בית שאן לעמק הירדן, החזית העממית וארגונים אחרים התמקדו בפעולות חבלה שנעשו מחוץ לשטח ישראל, ביעדים שונים בעיקר באירופה. כך או כך, ראו כל הארגונים הללו בכיצוע פעולות חבלה את תמצית מאבקם והתמידו גם ביצירת תודעה אזורית ועולמית לבעייתם על ידי תעמולה, לעתים קרובות שקרית, רחבת היקף.

הערות

- 1 נחום פונדק, "הרגליים הארוכות של השקר הערבי", דבר, 20.6.1969, עמ' 4-5.
- 2 על המלחמה בחזית הצפון-מזרחית של מלחמת ההתשה, ראו: ערן אלדר, מלחמת העמקים, התשה, צבא ואזרחים בחזית הצפון-מזרחית, רמת גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, 2022.
- 3 רון שליפר, "הלוחמה הפסיכולוגית של ארגוני הגרילה – ניתוח ואמצעי מניעה", בתוך: חגי גולן ושאוול שי (עורכים), העימות המוגבל, תל אביב: הוצאת מערכות, 2004, עמ' 422.
- 4 שמואל ניר, "טבע העימות המוגבל", שם, עמ' 30.
- 5 אל-מצווה, 29.9.1967, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), תיק חצ-5900/2.
- 6 רדיו קהיר, 27.12.1967, שם.
- 7 רדיו קהיר, 4.1.1968, שם.
- 8 רדיו קהיר, 14.1.1968, שם.
- 9 צות אל-ערב, 7.2.1968, שם.
- 10 א"מ, תיק חצ-6594/2.
- 11 "התמיכה הסורית בפעולות החבלה", א"מ, תיק ג-4880/13.
- 12 "נהדף נסיון סורי לפרוץ למוצב צה"ל ברמת הגולן", דבר, 29.3.1970, עמ' 1.
- 13 דני רובינשטיין, ערפאת, תל אביב: זמורה-ביתן, 2001, עמ' 74.
- 14 דברי יצחק רפאל, ישיבת ועדת החוץ והביטחון, א"מ, פרוטוקול מס' 114, 26.3.1968.
- 15 "מחבל חושף הכוזב בהודעות ארגוני הטרור", הארץ, 16.9.1969, עמ' 4.
- 16 א"מ, תיק חצ-5900/7.
- 17 פונדק, "הרגליים הארוכות של השקר הערבי", עמ' 4-5.

- 18 ש.ש.
- 19 ש.ש.
- 20 א"מ, תיק ג-4880/13.
- 21 מאמר המערכת, אל-אהרם, 26.10.1969.
- 22 אחמד בהג'ת, שם, 10.10.1969.
- 23 שגרירות ישראל בלונדון אל מחלקת החקר, משרד החוץ, א"מ, תיק חצ-6604/3.
- 24 אל-חיאית, 6.1.1970.
- 25 מאמר המערכת, אל-ג'דיד, 6.2.1970.
- 26 כאמל נאצר, חבר הוועדה המבצעת של אש"פ, אל-ג'זמהוריה, 5.2.1970.
- 27 "אלף לילה ולילה – נוסח ארגוני המחבלים", מעריב, 31.8.1970, עמ' 11.
- 28 "מלך מרוקו מגנה את ארגוני החבלה", הארץ, 28.9.1969, עמ' 2.
- 29 פונדק, "הרגליים הארוכות של השקר הערבי", עמ' 4-5.
- 30 ש.ש.
- 31 דברי יהושפט הרכבי, ועדת החוץ והביטחון, ישיבה 166, 18.2.1969, א"מ, תיק א-8162/4.
- 32 פונדק, "הרגליים הארוכות של השקר הערבי", עמ' 4-5.
- 33 אלקנה גלי, "ייווח ומידע במקום טיעון והסברה", דבר, 2.4.1970, עמ' 3.
- 34 אהוד יערי, "מהטורדה חבלנית ל'מהפכה מזויינת', שם, 26.9.1967, עמ' 3.
- 35 על פי דיווח של משרד החוץ אלג'יריה תמכה בהתנגדות הפלסטינית, אולם לא ראתה בעצמה אפטרופוס של ארגוני החבלה וגם לא שאפה להשתלט עליהם או לכפות את השפעתה עליהם, אף שממשלת אלג'יריה סברה כי הפת"ח אינו עושה מספיק מבצעים בתוך ישראל ובשטחים. במסגרת הסיוע האלג'ירי נמצאו בשורות הפת"ח כשישים מדריכים בתפקידי מפתח; יוסף הרס, מנהל מחלקת חקר, משרד החוץ אל שגרירות ישראל בפריס, א"מ, תיק 6597/11.
- 36 "אנשי 'פתח' ביימו בירדן 'פעולה בישראל' לעיני כתבי חוץ", מעריב, 14.4.1969, עמ' 1.
- 37 דברי גולדה מאיר, פרוטוקול ישיבת פתיחת מושב הקיץ של הכנסת ה-6, דברי הכנסת, 5.5.1969, א"מ.
- 38 א"מ, תיק ג-4880/13.
- 39 "תעמולת הכוזב של סוריה – נסיון הסחה", למרחב, 9.8.1956, עמ' 1.
- 40 "הרדים, חרושת הכוזבים וטיבה", על המשמר, 16.6.1968, עמ' 2.
- 41 ש.ש.
- 42 אלקנה גלי, "בין מלחמה למלחמה נמשכת המלחמה", דבר השבוע, 20.9.1968, עמ' 4-5.
- 43 עיר במחוז אל-חסכה שבצפון סוריה, על הגבול שבין סוריה לתורכיה.
- 44 אלי שילר, מסגד אל אקצא: השער הכפול ואורות שלמה, בהשתתפות מאיר בן דב, ירושלים: אריאל, 1978, עמ' 42.
- 45 נחום ברנע, "החוקרים סבורים: הדליקה במסגד 'אל אקצא' נגרמה ע"י קצר ולא בשל הצתה מכוונת", דבר, 22.8.1969, עמ' 1.
- 46 "דבר היום: ליבו האש", שם, 22.8.1969, עמ' 2.
- 47 ש.ש.
- 48 א"מ, תיק ג-4880/13.
- 49 א"מ, תיק חצ-5987/15.
- 50 ש.ש.
- 51 ש.ש.
- 52 ש.ש.
- 53 גמאל עבד אל-נאצר אל מוחמד פאוזי, ש.ש.
- 54 א"מ, תיק ג-4880/13.

- 55 ש.ש.
- 56 ש.ש.
- 57 ש.ש.
- 58 א"מ, תיק חצ-5987/15.
- 59 א"מ, תיק ג-6495/18.
- 60 ש.ש.
- 61 שמואל שגב, המשולש האיראני: הקשרים החשאיים בין ישראל-איראן-ארה"ב, תל אביב: הוצאת מעריב, 1981, עמ' 69.
- 62 דין וחשבון של ועדת החקירה בעניין נסיבות השריפה במסגד אל אקצא, א"מ, תיק ג-6495/18.
- 63 ש.ש.
- 64 א"מ, תיק חצ-5987/15.
- 65 פרופסור צבי ורבובסקי אל שמחה דיניץ, 8.9.1969, ש.ש.
- 66 יצחק שפירא אל גולדה מאיר, א"מ, תיק ג-6495/18.
- 67 גולדה מאיר אל יצחק שפירא, ש.ש.
- 68 א"מ, תיק ג-4880/13.
- 69 ש.ש.
- 70 אלי ניסן, "תועמלני אל-פתח אינם מובסים", דבר, 4.5.1969, עמ' 3.
- 71 ש.ש.
- 72 ש.ש.
- 73 "ארגוני המחבלים הפלסטינאים", משרד החוץ, מחלקת החקר, נובמבר 1969, א"מ, תיק חצ-6606/5.
- 74 ניסן, "תועמלני אל-פתח אינם מובסים".
- 75 בחוק רשות השידור 1965 נקבע כי מתפקידיה של הטלוויזיה הישראלית "לקיים שידורים בשפה הערבית לצרכיה של האוכלוסייה הדוברת ערבית ושידורים לקידום ההבנה והשלום עם המדינות השכנות בהתאם למגמות היסוד של המדינה"; חוק רשות השידור תשכ"ה-1965.
- 76 שלמה הלל אל אבא אבן, 10 בנובמבר 1969, א"מ, תיק חצ-7062/5.
- 77 שלמה הלל אל שמואל אלמוג, 4.11.1969, ש.ש.
- 78 פרוטוקול ישיבת וועדת חוץ וביטחון, ישיבה 177, 20.5.1969, א"מ, תיק א-8162/5.
- 79 ש.ש. נפלם הוא שם כולל לאמצעי לחימה, בעיקר פצצות, המשתמשות בנוזלים דליקים סמיכים מאוד.
- 80 ש.ש.
- 81 ישראל לנדרס, "איך משמיצים אותנו", דבר, 30.5.1969, עמ' 9.
- 82 פתיחת מושב הקיץ של הכנסת, דברי הכנסת, 5.5.1969, א"מ.
- 83 ש.ש.
- 84 "דבר היום: הבהרה חד-משמעית", דבר, 6.5.1969, עמ' 2.

העיתונות העברית לנוכח פוגרום: 1920–1929

עוזי אלידע

מבוא: "פרעות תשפ"ד"–אוקטובר 2023

ב־7 באוקטובר 2023 ביצעו אלפי אנשי חמאס טבח אכזרי המלווה במעשי התעללות, אונס וביזה באוכלוסייה האזרחית של יישובי עוטף עזה, ערי הדרום ומשתתפי פסטיבל המוזיקה "נובה". הם הותירו אחריהם כ־1,200 הרוגים, אלפי פצועים, מאות שבויים ומספר רב של יישובים חרבים. למוחרת, ב־8 באוקטובר, בחרו רוב עורכי העיתונים העבריים בארץ להגדיר את הטבח בכותרת "מלחמה". עורכי ידיעות אחרונות וישראל היום הציבו בראש העמוד הראשון את הכותרת "המלחמה על הבית". האסוציאציה של הכותרת איננה אפוא תבוסה או טבח, אלא מאבק עיקש וגבורה. גם מעריכי בחר באותו יום בכותרת דומה, ועיתון הארץ הגדיר את האירוע כ"פלישה קרקעית" שהובילה לאבדות כבדות בהרוגים ובחטופים. לעומת זאת העיתון החרדי דל התפוצה של הזרם הליטאי של אגודת ישראל, יתד נאמן, בחר בכותרת שונה. הוא הכריז באותיות של קידוש לבנה על "פרעות תשפ"ד"¹. "פרעות" הוא המושג העברי לביטוי המוכר יותר בשפה הרוסית, "פוגרום". משמעותו של ביטוי זה היא הרס והשמדה או במובן רחב יותר – הפעלת אלימות ברוטלית (טבח, אונס, ביזה) נגד מיעוט אתני או דתי בידי גורם ממשלי הגמוני העושה שימוש בהמון מוסת עירוני או כפרי. כאשר המיעוט מגיב לאלימות באופן פסיבי ללא התנגדות בחוסר אונים, כגזירת גורל.² היהודים היו הראשונים שנפגעו מפוגרומים. מעשי הטבח הראשונים ביהודים שזכו לכינוי "פוגרום" אירעו בשנים 1881–1882 בעקבות רצח הצאר אלכסנדר השני. מאז סבלו יהודי האימפריה הרוסית מפוגרומים רבים, אולם התנועה הציונית טענה שעלייה לארץ, יצירת אדם עברי חדש המסוגל להגן על עצמו והקמת מדינה ריבונית תשמש כארץ מקלט ותשובה הולמת להרגשת חוסר הביטחון שהפגין היהודי הגלותי מול הפורעים בגולה.

למרות זאת, 75 שנה לאחר הקמתה, לא הצליחה מדינת ישראל לספק ביטחון אישי לאזרחיה שנחשפו חסרי הגנה לטבח אכזרי ב־7 באוקטובר. בדיקת כותרות העיתונות למחרת, 8 באוקטובר 2023, הבהירה שהיה פער גדול בין מסמן למסומן, בין הטבח שעשו אנשי חמאס חמושים באזרחים חסרי הגנה, זקנים, נשים וטף, לעובדה שרוב העיתונות בחרה לסמן את האירוע כ"מלחמה", ביטוי למאבק עז בין שתי צבאות. אבל ב־9 באוקטובר הייתה הכותרת בראש העמוד הראשון של ידיעות אחרונות "בקיבוץ ההריגה", אסוציאציה לפואמה של חיים נחמן ביאליק "בעיר ההריגה", על פוגרום קישינב ב־1903. בכתבה דיווח נחום ברנע על פוגרום לכל דבר שנעשה בחברי קיבוץ בארי: "הם

הלכו מבית לבית, נכנסו לממ"דים, חטפו את האנשים או הרגו אותם, לפעמים הרגו את כולם, לפעמים לקחו את הילדים והרגו את ההורים, לפעמים להפך". התיאורים, כתב ברנע, נשמעו כמו זיכרון מהפרעות.³ במהלך אוקטובר 2023 החלה תמונת הפוגרום להתקבע בעיתונות הישראלית אט-אט. חגי דגן כתב בהארץ בסוף נובמבר 2023 ש"כך בבת אחת נשמטה מראית העין הישראלית הבוטחת, הילידית, זו שלפחות חלק מאבות הציונות כה התאמצו לייצר ולבסס, ותחתיה בצבצה לה תודעה יהודית טראומטית ורדופה, זו הנוכחת כל כך בשיריהם של ביאליק ושל שניאור ובסיפוריהם של שופמן ושל שבסיס זינגר".⁴

לא הייתה זו הפעם הראשונה שהעיתונות העברית התמודדה עם תופעת הפוגרום בארץ. לפני מאה שנה, לאחר מאורעות תר"פ באפריל 1920, התעורר בעיתונות דיון בשאלה כיצד להגדיר את האירוע האלים ואם אפשר להשתמש בביטוי "פוגרום" לצורך מסגורו. הדיון נמשך לאחר המאורעות האלימים של מאי 1921 והגיע לשיאו בעקבות "מאורעות תרפ"ט" באוגוסט 1929. גור אלרואי טען שבארץ ישראל השתמשו בתחילת שנות העשרים במושג "פוגרום" מכיוון שתושבי הארץ, אנשי העלייה השנייה והשלישית לא השתחררו מעולם המושגים המזרח אירופי, משם הגיעו. אירועי האלימות בארץ ישראל בשנים 1920-1921 התרחשו כמעט בסמיכות לפוגרומים שנערכו באוקראינה בין השנים 1918-1920, אירועי רצח, אונס וביזה שהותירו אחריהם מעל מאה אלף הרוגים ופצועים. אלרואי סבור שמרגע שפרצו בארץ המאורעות האלימים, נאחזו תושביה במערכת מושגים ישנה ומוכרת שהיה נוח להשתמש בה. אבל עם השנים השתחרר היישוב מהטרמינולוגיה הגלותית ואימץ לעצמו הגדרות לאומיות וערכיות שייחדו את היישוב. בתהליך זה יצרו בארץ בהדרגה אבחנה בין אירופה, שם מתקיים "פוגרום" ויהודים נשחטים, ובין ארץ ישראל, שבה נהרגים ונופלים יהודים. כאן בארץ היהודי שוב איננו קורבן, אלא גיבור.⁵

אני חולק על טענה זו של אלרואי. להערכתו בדיון שמתקיים על כמת העיתונות בשנים 1920-1921 ולאחר 1929 המושג "גבורה" לא החליף בהדרגה את המושג "פוגרום", אלא הופיע במקביל ובניגוד לו. הבעיה המרכזית לפני בני התקופה לא הייתה להחליף את טרמינולוגיית "העולם הישן" בזו של "העולם החדש", אלא להתמודד עם בעיית היסוד של הציונות: האם היא מסוגלת לייצר תנאים חדשים שיצמיחו דור חדש של יהודים ששוב לא ילך "כצאן לטבח" ושוב לא ייתן לתופעה כמו "פוגרום" להתקיים? ואם אכן תופעת הפוגרום בכל זאת מופיעה בארץ ישראל, נדרשה העיתונות לדון בשאלה כיצד ייתכן קיומו בארץ ישראל? אבל האם העיתונות דנה בשאלה זו או העדיפה להכחיש את עצם קיום הפוגרום מכול וכול? ואם כן, מדוע? מול המושג "פוגרום" הוצב המושג "גבורה". האם אוכלוסיית "קורבנות הפוגרום" וזו של "גיבורי המאורעות" היא אותה אוכלוסייה או אוכלוסיות שונות? גם המושג "מאורעות" איננו מקרי. גם למושג זה, להערכתו, יש תפקיד מכונן בדיון. מי החדיר את המושג למרחב הציבורי ומה משמעות

השימוש בו? אבחן את הדיון בסוגיות אלה בשנות העשרים באמצעות ניתוח השיח של שלושה עיתונים יומיים מרכזיים: הארץ, דאר היום ולאחר 1925 – גם דבר.

העיתונות ופרעות תר"פ, אפריל 1920

"מאורעות" או "פרעות"? הניסיון לצנזר את המילה "פוגרום"

אחת מיצירות האמנות המרכזיות שהנציחה את זוועות הפוגרומים היה ציורו המונומנטלי (2.93×3.43), של הצייר יליד לודז' שמואל הירשנברג (1865-1908), "היהודי הנצחי" (1899). הציור מתאר דמות יהודי עירום למחצה, עטור זקן לבן, נמלט אחוז אימה מגיא הריגה, אזור פוגרום נורא, זרוע גוויות ומוקף יער של צלבים. הדמות המגיחה לעבר הצופה מנופפת בידיה בתחינה, זועקת לעזרה ומבקשת ארץ מקלט. היכן נמצאת ארץ המקלט הנחשקת? מי מסוגל להציע ליהודי הנודד הגנה וכיטחון? האם ארץ זו נמצאת מעבר לאוקיינוס או בחופו המזרחי של הים התיכון? העובדה שהירשנברג הצטרף ב-1907 לסגל המורים בבצלאל ובחר בירושלים כמשכן לציור ולא בניו יורק, אומרת שהוא ראה בתנועה הציונית את התשובה לאימי הפוגרום ומצא בארץ ישראל את ארץ המקלט לעם הנרדף. מאז עמד הציור במרכז התצוגה של בית הנכאת של בצלאל ורבים ממנהיגי התנועה הציונית הרבו להצטלם לידו, מעין תשובה סימבולית לזעקת הפוגרום.⁶ למרבה האירוניה, לא הרחק מהמקום שבו הוצב הציור פרצו ביום שני, 4 באפריל 1920, מהומות דמים במהלך חגיגות נבי מוסא בעיר. המון ערבי משולהב ששמע נאומים נגד הצהרת בלפור וקריאות לשפיכות דמים ביהודים מפי ראש העיר הערבי של ירושלים אמין אל-חוסייני, ומפי עארף אל עארף, עורך העיתון הערבי הירושלמי, סוריה אלג'נוביה, יצא למסע של ביזה ופגיעה אלימה ביהודים בעיר העתיקה. המהומות שככו רק אחרי ארבעה ימים של מעשי רצח ואונס, ביזה וחילול בתי כנסת. נהרגו אז שבעה יהודים ונפצעו 216 איש ואישה.

באותם ימים יצאו לאור בירושלים שני יומונים עבריים: הארץ ודאר היום. בגלל מגבלות צנזורה לא נדפסו העיתונים למחרת פרוץ המהומות, ב-5 באפריל, אך הם יצאו שוב לאור ביום השני למהומות, 6 באפריל 1920. באותו יום הייתה הכותרת הראשית בהארץ: "המאורעות בירושלים". היה פער עצום בין עוצמת האלימות שהתחוללה ברחוב ובין הניטרליות של הכותרת. סופר בעיתון כיצד ביום השני של פסח, בשעה שנהרו זקנים וצעירים לכותל לתפילה, "התנפל האספסוף הגרוי על כל ההולכים מן התפילה אל התפילה. והפילום על מרצפות האבנים ודרכו עליהם ברגליהם והכום במקלות ובאבנים, חתכו את בשרם בסכינים, שכרו את זרועותיהם ופוצצו את גולגולות מוחיהם". נראה שסופרי הארץ הציגו בכתבה תיאורים אכזריים הרבה יותר, אבל הצנזור התערב ומחק את חלקם – והדף הראשון התכסה בכתמים לבנים. העיתון סיפר שהמשטרה הבריטית לא התערבה והתירה חופש פעולה לפורעים. אבל לצד הצגת יהודי ירושלים כאובייקטים פסיביים של אלימות, הדגיש העיתון את העובדה שחלק מצעירי היהודים ובהם גם דתיים

רבים נאבקו בפורעים, ומאות התארגנו מחוץ לחומות להגנה עצמית, אבל הצבא מנע מהם לבוא לעזרת יהודי העיר העתיקה.⁷

מדוע בחר הארץ למסגר את האירוע במונח הניטרלי "מאורעות", המרוקן מכל אסוציאציה למעשי אלימות, במקום לדבר על טבח או פוגרום? תשובה לכך ניתנה בטור הסאטירי "מבעד למסווה" של עיתונאי דאר היום ישעיהו קרניאל (שחתם בשם העט "עזמות"). הוא כתב בסוף אוקטובר 1920 ש"יצאו אלה המחוצפים של דאר היום בעצם ימי הפרעות בגיליון שמסגרתו שחורה לאות אבל ומחאה ויעזו לתקוף ולחייב את ההנהלה הצבאית. אין להם רגש אחריות ציבורית כמו שהוכיחו בגלוי בשעת הפוגרום בירושלים, בעת שעיתון הגון ואחראי כהארץ הבין שטוב להיחבא אל הכלים וחלילה לו לקרוא את הפרעות בשם הנורא פוגרום".⁸

במילים אחרות, קרניאל טען שבתחילת אפריל 1920 אירע פוגרום, מושג שיצר מייד אסוציאציה למעשי הטבח ביהודי רוסיה שתוארו בעוצמה בעיתונות ובספרות העברית.⁹ לטענת קרניאל בחר הארץ במכוון להסתיר עובדה זו בעיקר בגלל הבושה, שכן פוגרום היה תופעה גלותית שגיבורה היה היהודי הגלותי החלש והפסיבי שאינו יכול להשיב לתוקפיו מנה אחת אפיים. אבל כאן, בארץ ישראל שזה עתה קיבלה את הצהרת בלפור, חיים חלוצים עזי נפש, בעלי גאווה לאומית ויכולת להתגונן ולגבור על תוקפיהם. לכן בושה היא שיהודים התנהגו בארץ כקבוצה מפוחדת חסרת חוט שדרה וחדלת אונים שנטבחה ללא התנגדות כמו אבותיהם באירופה.

העיתון דאר היום הוקם במקור על ידי ילידי הארץ, בני העלייה הראשונה והיישוב הישן. העיתון דבק באידיאולוגיה חברתית-כלכלית ימנית וניהל למן צאתו לאור לראשונה, באוגוסט 1919, מאבק עז בנציגי המרכז-שמאל בארץ, אנשי העלייה השנייה והשלישית. הוא טען שהעולים החדשים ממזרח אירופה הביאו עמם את מאפייני הגלות המזרח אירופית ויצרו כאן יהודי גלותי חדש. כאשר הגיעו לארץ ראשוני הפליטים מהפוגרום מאוקראינה על סיפון האונייה "רוסלאן" בשנת 1919, התייחס אליהם דאר היום בתערובת של רחמים וחסדנות.¹⁰ עורכו הראשי של העיתון, איתמר בן-אב"י אף קבע שהארץ לא מסוגלת לקלוט את אלפי האומללים המעוניינים לעלות אליה. בן-אב"י סבר שפליטי הפוגרום יחלישו את המפעל הציוני מכיוון שהם חסרי מוטיבציה אידיאולוגית וחלשים פיזית ונפשית.¹¹ לכן אין פלא שהתרחש כאן פוגרום, ושאנשי עיתון הארץ, שנחשב ל"אויב" המרכזי של דאר היום, ניסו להסתיר את הפוגרום מאחורי המונח "מאורעות".¹²

ואכן, בניגוד לעיתון הארץ הייתה הכותרת בעמוד הראשון של דאר היום ב-6 באפריל 1920 "פרעות ביהודי ירושלים". העיתון מסגר אפוא את האירוע כ"פוגרום". אבל בדיקת הכתבות המתארות את האירוע בדאר היום מגלה שהפרשה הייתה מורכבת יותר. נראה שהסיבה המרכזית לכך שהארץ השתמש בכינוי "מאורעות" לא נבעה מרצונו להסתיר התרחשותו של פוגרום בארץ. ניסה להסתיר זאת דווקא הממשל הבריטי, שהפעיל את

הצנזורה הצבאית מייד לאחר פרוץ המהומות. הצנזור אסר על עורכי העיתונים העבריים להשתמש במושג "פוגרום" מחשש שיגרורם לתסיסה בקוראים העבריים בארץ. אסוציאציה לאירועי האלימות בירושלים למעשי הטבח שהתרחשו באירופה לצד הדגשת ההשפלה והבושה שגרם הפוגרום ליהודי הארץ, כל זה יכול היה לגרום להתלהטות רוחות ולהרחבת המהומות. לכן דרש השלטון הבריטי להימנע מלהשתמש בביטויים מעוררי תסיסה וכפה על העיתונות את הביטוי "מאורעות" (The Nebi Musa or the Jerusalem Events).¹³ הצנזור דרש מעורכי העיתונים העבריים להשתמש במושג הניטרלי "מאורעות". עיתון הארץ צייט להוראה מחוסר ברירה, בעוד עיתון דאר היום התחכם וניסה לעקוף את הצנזורה. עורכי העיתון הגישו לצנזור את נוסח גיליון 6 באפריל 1920 לפני הפרסום ובו אכן לא הופיעה המילה "פוגרום" אלא שימוש סאטירי בביטוי "מאורעות ללא שם". בפתח הגיליון ציין עורך דאר היום, איתמר בן-אב"י, שהעיתון היה תחת פיקוח הדוק מאוד של הצנזורה שמנע ממנו לבטא את דעותיו ורגשותיו: "קוראינו יקראו הלאה את נוסח המכתב המכריחנו להעביר הכל תחת ביקורת הממשלה. עלינו לשמור את רגשותינו בליבנו לזמן שבו ישלוט באמת הצדק והאמת. לזמן שבו נוכל להביע את דעתנו ללא מעצורים. נבקש נא סליחה מקוראינו אם הפעם לא נוכל למלא את תפקידנו הראשון, את תפקיד כל עיתון ועיתון להביע גלוי את רגשות קהל קוראיו ומחשבותיו". ואכן, בעמ' 2 של העיתון נדפס העתק מכתב מ-5 באפריל 1920 מטעם המושל הצבאי, קפטן פולק, שדרש מהמערכת למסור את גיליונות העיתון לבקרת המושל הצבאי לפני צאתו לאור. נראה שהגיליון של דאר היום הוגש לצנזורה בלא שהוזכרה בו המילה "פוגרום" או "פרעות". במקומו הופיע בגוף הכתבה הביטוי "מאורעות ללא שם". הצנזור עבר על הגיליון וביצע כמה מחיקות שהותירו בו כתמים לבנים. אבל לאחר שקיבל את אישור הצנזורה החליטו עורכי העיתון לא לציית להוראת הצנזור והציבו בראש הגיליון ברגע האחרון, לפני שירד לדפוס, את הכותרת "פרעות ביהודי ירושלים" באותיות גדולות, מושחרות ומודגשות.

העיתונות מסבירה את מהות הפוגרום הארץ-ישראלי והשלכותיו

הניסיון הבריטי למנוע את השימוש במילה "פוגרום" נכשל. אבל משום מה עורכי דאר היום לא הואשמו ולא נענשו על עבירת הצנזורה. למחרת היום, 7 באפריל 1920, החליטו עורכי הארץ להשתמש גם הם בחופשיות בביטוי. בעמוד הראשון של העיתון הופיעה עתה כתבה מרכזית פרי עטו של המנהיג הציוני וחבר מערכת הארץ אריה לייב יפה (שחתם בראשי תיבות ל"י) תחת הכותרת "הפרעות בירושלים". הבחירה בכותרת זו היא ההוכחה לכך שלא היה ממש בהאשמות דאר היום כאילו הארץ ניסה במתכוון להסתיר מקוראיו את טבעו של האירוע האלים. כבר בפתח הכתבה הציג לייב יפה תמונת פוגרום נוראה. במשך שלושה ימים, סיפר העיתון, התרחש בירושלים אירוע אלימות שהארץ לא הכירה כמוהו, אפילו לא בתקופת התורכים: "שלושה ימים

Haaretz

(The Palestine News)
Daily newspaper

<p>המחיר: 100 פ"א לשנה: 1000 פ"א חצי שנה: 500 פ"א לשנה: 1000 פ"א חצי שנה: 500 פ"א</p>	<p>המחיר: 100 פ"א לשנה: 1000 פ"א חצי שנה: 500 פ"א לשנה: 1000 פ"א חצי שנה: 500 פ"א</p>	<p>המחיר: 100 פ"א לשנה: 1000 פ"א חצי שנה: 500 פ"א לשנה: 1000 פ"א חצי שנה: 500 פ"א</p>
---	---	---

הארץ

עתון יומי לעניני החיים והספרות

Jerusalem, Wednesday 6 April 1920 VOL II. עקר ב רישו של מוסד רבועי עם גימון הרים

הערות נוספות:
המחיר: 100 פ"א
לשנה: 1000 פ"א
חצי שנה: 500 פ"א
לשנה: 1000 פ"א
חצי שנה: 500 פ"א

המחיר: 100 פ"א
לשנה: 1000 פ"א
חצי שנה: 500 פ"א
לשנה: 1000 פ"א
חצי שנה: 500 פ"א

המחיר: 100 פ"א
לשנה: 1000 פ"א
חצי שנה: 500 פ"א
לשנה: 1000 פ"א
חצי שנה: 500 פ"א

המחיר: 100 פ"א
לשנה: 1000 פ"א
חצי שנה: 500 פ"א
לשנה: 1000 פ"א
חצי שנה: 500 פ"א

הערות נוספות:
המחיר: 100 פ"א
לשנה: 1000 פ"א
חצי שנה: 500 פ"א
לשנה: 1000 פ"א
חצי שנה: 500 פ"א

המחיר: 100 פ"א
לשנה: 1000 פ"א
חצי שנה: 500 פ"א
לשנה: 1000 פ"א
חצי שנה: 500 פ"א

המחיר: 100 פ"א
לשנה: 1000 פ"א
חצי שנה: 500 פ"א
לשנה: 1000 פ"א
חצי שנה: 500 פ"א

המחיר: 100 פ"א
לשנה: 1000 פ"א
חצי שנה: 500 פ"א
לשנה: 1000 פ"א
חצי שנה: 500 פ"א

המחיר: 100 פ"א
לשנה: 1000 פ"א
חצי שנה: 500 פ"א
לשנה: 1000 פ"א
חצי שנה: 500 פ"א

המחיר: 100 פ"א
לשנה: 1000 פ"א
חצי שנה: 500 פ"א
לשנה: 1000 פ"א
חצי שנה: 500 פ"א

המחיר: 100 פ"א
לשנה: 1000 פ"א
חצי שנה: 500 פ"א
לשנה: 1000 פ"א
חצי שנה: 500 פ"א

המחיר: 100 פ"א
לשנה: 1000 פ"א
חצי שנה: 500 פ"א
לשנה: 1000 פ"א
חצי שנה: 500 פ"א

המחיר: 100 פ"א
לשנה: 1000 פ"א
חצי שנה: 500 פ"א
לשנה: 1000 פ"א
חצי שנה: 500 פ"א

המחיר: 100 פ"א
לשנה: 1000 פ"א
חצי שנה: 500 פ"א
לשנה: 1000 פ"א
חצי שנה: 500 פ"א

המחיר: 100 פ"א
לשנה: 1000 פ"א
חצי שנה: 500 פ"א
לשנה: 1000 פ"א
חצי שנה: 500 פ"א

המחיר: 100 פ"א
לשנה: 1000 פ"א
חצי שנה: 500 פ"א
לשנה: 1000 פ"א
חצי שנה: 500 פ"א

המחיר: 100 פ"א
לשנה: 1000 פ"א
חצי שנה: 500 פ"א
לשנה: 1000 פ"א
חצי שנה: 500 פ"א

המחיר: 100 פ"א
לשנה: 1000 פ"א
חצי שנה: 500 פ"א
לשנה: 1000 פ"א
חצי שנה: 500 פ"א

המחיר: 100 פ"א
לשנה: 1000 פ"א
חצי שנה: 500 פ"א
לשנה: 1000 פ"א
חצי שנה: 500 פ"א

המחיר: 100 פ"א
לשנה: 1000 פ"א
חצי שנה: 500 פ"א
לשנה: 1000 פ"א
חצי שנה: 500 פ"א

המאורעות בירושלים, מחיקות צנזורה. הארץ, 6 באפריל 1920. מתוך האתר "עיתונות יהודית היסטורית" (JPress)

Palestine Daily Mail

המדינה החדשה
מחיר המודעה
מחיר הקנייה
מחיר המערכת

המדינה החדשה

המדינה החדשה

(DOAR HAYOM)
היום יומי מדינה חדשה ומתחילה

מחיר המודעה
מחיר הקנייה
מחיר המערכת

ירושלים, Thursday 6 April 1920 (ביום חמישי)
London, Thursday 6 April 1920

המדינה החדשה

המדינה החדשה
המדינה החדשה
המדינה החדשה

המדינה החדשה
המדינה החדשה
המדינה החדשה

המדינה החדשה
המדינה החדשה
המדינה החדשה

המדינה החדשה
המדינה החדשה
המדינה החדשה

המדינה החדשה
המדינה החדשה
המדינה החדשה

המדינה החדשה
המדינה החדשה
המדינה החדשה

המדינה החדשה
המדינה החדשה
המדינה החדשה

המדינה החדשה
המדינה החדשה
המדינה החדשה

המדינה החדשה
המדינה החדשה
המדינה החדשה

המדינה החדשה
המדינה החדשה
המדינה החדשה

המדינה החדשה
המדינה החדשה
המדינה החדשה

המדינה החדשה

המדינה החדשה
המדינה החדשה
המדינה החדשה

המדינה החדשה
המדינה החדשה
המדינה החדשה

המדינה החדשה
המדינה החדשה
המדינה החדשה

המדינה החדשה
המדינה החדשה
המדינה החדשה

המדינה החדשה
המדינה החדשה
המדינה החדשה

רשימת המפקדים ביום הראשון

Table with 2 columns: Rank and Name. Lists military officers from the 1st day of the revolution.

פרעות ביהודי ירושלים, דאר היום, 6 באפריל 1920.

מתוך אתר 'עיתונות יהודית היסטורית' (JPress)

נמשך פוגרום ביהודים ברחובות ירושלים. ביום חג המוסלמים המוקדש למשה רבינו קראו ברחובות ירושלים ובהר הבית לטבח ביהודים. הכו את היהודים בהתפללם עומדים לפני הכותל המערבי. רחובות ירושלים האדימו בדם יהודים, היו מקרי אונס בנשות ישראל, נקרעו לקרעים ספרי התורה שלנו.¹⁴

הפוגרום, קבע לייב יפה, הוא תופעה חדשה במזרח התיכון. היא לא אירעה בתקופת התורכים אלא יובאה לארץ מאירופה בעקבות הכיבוש הבריטי. מאפייני הפוגרום בארץ דומים לפוגרומים שאירעו באירופה. כמו ברוסיה גם כאן אפשרו השלטונות למנהיגי ההמון הנבער חופש הסתה בלתי מוגבל. "מזה זמן הסיתו את ההמון העיוור, המאמין לכל דבר, הרגיל להגזמה בתוקף ההזיה המזרחית, העירוהו והלהיבוהו עד למרום המדרגה בכל מיני שקרים ועלילות", לעומת היהודים שעל עיתוניהם פיקחו בקפדנות. מאחורי המדיניות שאפשרה את ההסתה עמדו גורמי ממשל ששאפו להכשיל את הצהרת בלפור. לכן בזמן הפוגרום לא התערבו הבריטים ואפשרו לפורעים לפעול בחופשיות כמשך כמה ימים. ההגנה היהודית לא הורשתה לפעול והיריות הראשונות של השלטון הופנו כלפיה. ראינו התנהגות דומה של השלטונות בזמן פוגרומים ברוסיה ופולין.

באפריל 1920 התקשה עדיין לייב יפה להאמין שבירושלים התרחש פוגרום: "פוגרום בירושלים – כמה אין השם הזה מתאים למושג היחס של יהודי ירושלים". אבל הוא סבר שבכל זאת אין היהודי הארץ-ישראלי, גם זה השייך ליישוב הישן, דומה ליהודי הגלותי חסר הביטחון והפסיבי בן הגולה, שכן יחסם של בני ירושלים לפוגרום היה שונה. "שלווה גדולה ונשגבה הייתה בנפש הצעירים ובנפש הזקנים [...] לא עקבות ייאוש, מהומה ואבוד הדעת. אנחנו ראינו בימים אילו את פלא השינוי ברוח [...] ראינו את הכח המפליא והנשגב אשר נתנו ליהודים רחובות ירושלים, אשר בהן נהרגו גיבורי ישראל מימי קדם". לייב יפה היה אופטימי. הוא האמין שמיתוס הנרפות, החרדה והפסיביות יוחלף פה בארץ במיתוס הגבורה.

מערכת הארץ הזדעזעה מאירוע הפוגרום בארץ והקדישה בחודש אפריל 1920 כמה מאמרים מרכזיים לתופעה. ב־13 באפריל 1920 נדפס מאמרו של המנהיג הציוני וההיסטוריון ד"ר יוסף קלאוזנר, "אחרי הפרעות".¹⁵ קלאוזנר הרבה לעסוק בתופעת הפוגרום. בדצמבר 1903 הוא שלח מכתב לחיים נחמן ביאליק ושיבח אותו על הפואמה "בעיר ההריגה" (הפואמה נדפסה לראשונה בעיתון הזמן בסוף נובמבר 1903 תחת הכותרת "מסע נמירוב"). ביאליק הקדיש את הפואמה לפוגרום קישינב שהתרחש במהלך חג הפסח באפריל 1903. הוא שהה בקישינב החרבה שבועות מספר ותיעד את תוצאות הפוגרום. יחסו לקורבנות הפוגרום היה מורכב. בשירו "על השחיטה" הוא הזדהה בסערת רגשות עם הקורבנות, אם כי התנגד לרעיונות כוחניים של נקמה בפורעים ("וארור האומר נקם! נקמה כזאת, נקמת דם ילד קטן, עוד לא ברא השטן..."). יחסו לקורבנות הפוגרום היה שונה בפואמה "עיר ההריגה". הוא גינה את חולשתם ועליבותם והרחיק עצמו מהם. הוא מתח ביקורת על ההתנהגות הפסיבית והפטליסטית שלהם, על העובדה שלא העלו

על דעתם להתגונן, ועל התופעה הדתית של קידוש השם. בכך נתן ביטוי לתהליכי חילון בחברה היהודית והביע כמיהה להופעתו של יהודי חדש.¹⁶ יוסף קלאוזנר, שהיה בעת הפוגרום עורך כתב העת השילוח, כתב לביאליק שהוא מלא הערצה לפואמה שכתב והוא חוזר וקורא בה ללא הפסק ("יצאתי מדעתי מרוב שברון לב, עשרים פעם קראתי ועוד לא שבעתי"). קלאוזנר, כמו רבים מבני דורו, ראה בפואמה של ביאליק כתב אשמה חריף ומדויק כנגד התבוסתנות של היהודי הגלותי וקריאה לעיצוב פרויקט לאומי ציוני השעון על דמותו של עברי חדש, חסר מורא ונכון אלי קרב.¹⁷

17 שנה מאוחר יותר, באפריל 1920, לאחר "פוגרום ירושלים", חזר קלאוזנר לסוגיית הפוגרום. כמו חבריו למערכת הארץ הוא התקשה להאמין שאכן התרחש פוגרום בארץ ישראל: "פרעות בירושלים – צרוף שתי המלים הללו בלבד, מוכשר להביאנו לידי טירוף הדעת". התגובה של קלאוזנר הייתה זועמת ואלימה. הוא כעס על הערכים שהסיתו, על הבריטים שאפשרו את ההסתה ועל היהודים שחשבו שאפשר לנהל שיג ושיח עם הערכים: "המסיבות שבהן נעשו הפרעות הן כל כך איומות, עד שהידיים נקפצות לאגרופים ובחרוק שיניים יוצאת קללה מן הפה". קלאוזנר לא עסק בקורבנות הפוגרום. מבחינתו תופעת הפוגרום היא אינסטרומנטלית וצריכה לשמש את היישוב היהודי כמקור כוח. הלם התבוסה, הבושה והעלבון יהיה כוח מניע שיכריח את היהודים להילחם, סבר קלאוזנר, ולפיכך הכריז שכדאי שמנהיגי הערכים יזכרו ששום פוגרום לא יצליח לעקור תנועה לאומית בעלת שורשים היסטוריים עמוקים כמו התנועה הציונית, מה גם שהיא נתמכת על ידי היהדות העולמית הגדולה ורבת העוצמה, וראוי שמתכנני הפוגרום יזכרו שסופו של עם העורך פוגרום בעם אחר, שימית חורבן על עצמו.

קלאוזנר סבר שלפוגרום יכולה להיות השפעה חיובית על היישוב היהודי מכיוון שיש לו כוח מלכד ומאחד. "בין ההרוגים והנפצעים יש יהודים מכל העדות, מכל המעמדות ומכל המפלגות: ספרדים ואשכנזים, תימנים ופרסים, פועלים וסוחרים, רבנים אדוקים ומשכילים חופשיים. האויב לא הבדיל ביניהם. נחדל גם, איפה להבדיל ביננו לבין עצמינו, נתאחד ע"י הצרה הגדולה לגוף אחד מוצק וחזק שבעתים ממה שהיה עד עתה". כתוצאה מכך, במקום להחלישנו האסון יחשל ויחזק אותנו ויהפוך אותנו לגוף מלוכד אחד.

אכן הפוגרום היא תופעה גלותית, אבל צריך להתמודד איתה באופן ציוני, אנטי-גלותי. "אוי לנו אם בנפש גלותית ובקנה מידה גלותי ניגש אל הפרעות בירושלים! אוי ואבוי יהיה לנו אם נשתמש באמצעים גלותיים כלפי מאורעות שסבתם אחרת והיקף תוצאותיהם גדול מפרעות בגלות". הרי בגלות הסיבה המרכזית לפוגרום הייתה שנאת יהודים טהורה ורצון של האוכלוסייה המקומית להטיל על היהודים את האשמה על כל צרותיה. אבל כאן בארץ ישראל, קבע קלאוזנר, הכול שונה: "כאן נלחמת אומה על ארץ אבותיה היחידה והמיוחדת, על כבשת הרש. בעוד שאומה אחרת שיש לה ארבע ארצות אחרות, רוצה לגזול מידה את משענתה האחרונה". הפוגרום בארץ ישראל, על פי קלאוזנר,

איננו אפוא עדות לכישלון הפרויקט הציוני, אלא שלב במאבק הקשה ורב הייסורים שצריך העם היהודי לעבור בדרך להגשמת החזון הציוני, קרי הקמת מדינה ריבונית.¹⁸ בסך הכול עסק עיתון הארץ בימים שלאחר אירועי נבי מוסא בתופעת הפוגרום בארץ ישראל באופן מקיף יותר מאשר בר הפלוגתא שלו, דאר היום. ב־19 באפריל 1920 הצטרף לדיון הסופר והעיתונאי מרדכי בן הלל הכהן במאמר "תורת הפרעות" שפורסם בעיתון הארץ. הוא טען כי הפוגרום איננו סתם פעולה מבישה ואות קין, אלא טכניקת פעולה בעלת כללים והוראות הפעלה מדויקות: "ובא הפוגרום במועד ובזמן הנכון לפוגרומים, בימי הפסח. ובא הפוגרום כהלכתו ובכל משפטו וחוקותיו, נאומים של הסתה, השלכות אבנים בראשונה ושוד וביזה, עינויי נשים ושריפת ספרי קודש, הרג וטביחות באחרונה. הן גם לפוגרומים ביהודים יש טכניקה קבועה ומסודרת ומחוללי הפוגרום הירושלמי לא סרו מן התנאים וסדרו את כל העניין כפי התוכנית הידועה."¹⁹ הפוגרום, על פי מרדכי בן הלל הכהן, הוא שיטה פוליטית שבאמצעותה ניהלו השלטונות במזרח אירופה במשך עשרות שנים את ענייני הממלכה. והנה עתה מצאו הערבים ששיטת הפוגרומים מתאימה גם להם. התופעה עצמה הפתיעה את בן הלל הכהן. אנו לא חשבנו שמנהיגי הערבים ילמדו את תורת המדינה הפוגרומיסטית מפקידי הממשל הרוסי, הפולני והרומני. לא חשבנו שהשלטון הנאור הבריטי יאפשר את יישומה של השיטה כאן בארץ ישראל. אבל טעינו. מהר מאוד הכשיר השלטון הבריטי את הקרקע לפוגרום. הערבים לומדים פה, כמו הפורעים באירופה כי נגד היהודים הכול מותר. בעוד הממשלה מנסה לכאורה להרגיע את הדברים, בפועל היא מכשירה את הקרקע לפוגרום ביהודים. וכשהיהודים מנסים להתנגד באמצעות הגנה עצמית, מעלילים עליהם שהם הסיבה לפרעות. לכן גם בארץ ישראל, כמו ברוסיה, נשפטים יהודים המתגוננים מפני הפורעים. בכך רמז המחבר למשפטי ז'בוטינסקי וחבריו שנעצרו ביום השלישי לפרעות לאחר שניסו להגן על יהודי העיר העתיקה.²⁰

בעקבות אירועי הדמים ב־1920 ניכרו שלוש גישות לפוגרום: דאר היום סבר שיש להדגיש ולהבליט את תופעת הפוגרום בדיווח העיתונאי כדי לחזק את טענתו שעסקני תנועת הפועלים וסיעות המרכז מקימים בארץ גלות חדשה ויוצרים בארץ מחדש את הטיפוס הגלותי, דמות חלושה נפשית ופיזית. הם גרמו לאויבינו לזהות את החולשה במחנה הציוני וליזום פוגרום. על פי תפיסת העיתון רק העברת השליטה לילידי הארץ, שיציגו מודל של עברי חדש, לוחם אמיץ ואיש מעשה, תמנע פוגרומים. דמותו של עברי חדש כזה מופיעה כבר בגיליון הראשון של דאר היום: "הפגשתם בנו ברחובותינו ובכרמינו, הראיתם אותנו על ספסלי בתי הספר או על יד שולחנות בתי המסחר [...] ציפורי דרור אנחנו שאליהן יחלה הגולה 1850 שנה. בני ישראל הרעננה, הנה אנחנו!"²¹ העברת השליטה לילידי הארץ היא הערובה למניעת פוגרומים. עם זאת, למרות הפוגרום המשיך דאר היום להתייחס בחיוב לערביי הארץ ולטעון שהם עברו מניפולציה בידי מנהיגים מושחתים וסוכנים בריטיים אנטישמיים. ב־7 באפריל 1920 פנה העיתון במאמר

לא חתום, שנכתב כנראה בידי עורכו הראשי, איתמר בו אב"י, בשם "לבני ישמעאל", ובו כתב שאיננו מבין כיצד "יד בני שם הייתה בבני שם על אדמת בני שם. לא אריים, לא סלבים, כי אם יד בני גזע הייתה בבני גזעו אשר דם אחד יזל בעורקיהם, אשר בלי ספק משאת נפש אחת להם, להגן ולכונן את ארצות המזרח".²² העיתון קיווה שמן העם הערבי תצא קריאת מחאה נגד הורגי אחים אלה, כי על העם הערבי לרחוץ את כפיו ולהציל את כבודו.

הארץ הציג גישה שונה. הוא לא ניסה להסתיר את הפוגרום, אבל הטיל את כל האחריות בארץ על כתפי השלטון הבריטי ושותפיו, מנהיגי הערבים. העיתון ראה בפוגרום שיטה פוליטית המאפשרת לבריטים להיפטר ממחויבותם להצהרת בלפור ולהמשיך לשלוט באמצעות פירוד וסכסוך בין אוכלוסיות. מנגד הבחין הארץ בין דמות היהודי הגלותי ליהודי הארץ-ישראלי. היהודי המקומי איננו פסיבי, מפוחד וחסר ביטחון כמו היהודי הגלותי. הוא הגיב, נאבק והתארגן בקבוצות הגנה, ואם הפוגרום הצליח הרי זה בשל התמיכה הרבה שקיבל מהשלטונות. יתרה מזאת, על רקע זה שיבח העיתון את ז'בוטינסקי וחבריו שניסו להגן על תושבי ירושלים ושילמו על כך בעונשי מאסר ארוכים. ז'בוטינסקי הפך לגיבור לאומי ולמודל לחיקוי בעיני העיתון.²³ סופרי הארץ סברו שהפוגרום יחזק את היישוב בארץ, יוביל לאיחוד החברה היהודית והפיכתה לגוף מלוכד, ילכד מאחוריה את היהדות העולמית ויחליש את החברה הערבית.

לצד שתי גישות אלה הייתה גישה שלישית ששללה את אפשרות קיומו של פוגרום בארץ ישראל. עם תומכי הגישה הזאת נמנו אנשי תנועת הפועלים ובעיקר חברי מפלגת הפועל הצעיר. כך לדוגמה הגיב השבועון הפועל הצעיר ב-12 באפריל 1920 לאירועי נבי מוסא במאמר "דם בירושלים". הוא טען שהאירוע לא היה פוגרום אלא מעשה קונספירציה מתוכנן היטב של אויבי הציונות שבו היו מעורבים פקידי ממשל: "לא פרעות היו כאן, לא התפרצות סתם של המון, כי אם התעללות בכוונה, המשך התעללות של נציבי יהודה [...] אינטריגה פוליטית מאורגנת".²⁴ ותיקי ארגון "השומר" לא יכולים היו להשלים עם תופעת הפוגרום בארץ ישראל וטענו שאיננו אלא מראית עין, אשליה ומנסים לגרום לאנשים להאמין שנולד כאן מחדש במזרח התיכון ריטואל דמים מזרח אירופי, כאשר בפועל מדובר בפעילות פוליטית תכסיסנית בריטית שמטרתה לחתור תחת המפעל הציוני וערכי היסוד שלו. מה שמתחזה לפוגרום איננו אלא כלי נוסף במאבק לביטול הצהרת בלפור והמפעל הציוני ולכן סברו אנשי הפועל הצעיר שיש למחוק את השימוש בביטוי "פוגרום".

העיתונות ופרעות תרפ"א (מאי 1921)

פוגרום 1921 והתגברות העוינות לציבור הערבי

בתחילת מאי 1921 פרצו שוב בארץ אירועי דמים שנמשכו חמישה ימים, מ-1 עד 6 במאי 1921. האירועים האלימים החלו ביפו (פגיעה בעוברים ושבים יהודים, בזיזת חנויות וטבח

בבית העולים ביפו בעקבות הפגנה קומוניסטית בעיר לרגל 1 במאי, התפשטו לסביבתה הקרובה (רצח הסופר יוסף חיים ברנר וחבריו ב-2 במאי ליד אבו כביר), ומשם התפשטו המהומות לפתח תקווה, חדרה ורחובות. הגדרת הפוגרום תפסה בעיקר ליפו וסביבתה, בעוד במושבות הגנו האיקרים בגבורה על יישוביהם והדפו את התקפות הערבים. מספר הנפגעים היה גדול בהרבה מזה שב-1920: 47 הרוגים ו-140 פצועים, אבל הפעם גם הערבים סבלו מעשרות הרוגים ופצועים בעיקר בשל העימות במושבות עם היהודים.

ב-1921 ויתרו הבריטים על הניסיון להגביל את השימוש במושג "פוגרום" או "פרעות" ולכן יומיים לאחר פרוץ המהומות, ב-3 במאי 1921, מיהר הארץ להציב בראש העמוד הראשון את הכותרת "הפרעות ביפו", מוקפת במסגרת שחורה. העיצוב הגרפי היה זהה לזה של כותרת דאר היום מ-6 באפריל 1920. העיתון דיווח שלאחר מעשי הפרעות בירושלים במהלך חג הפסח, כמו בשנה שעברה, ניסו מארגני הפרעות הערבים ליזום פרעות בחיפה, ללא הצלחה. לבסוף הצליחו המסיתים לממש את זממם ביפו. גם הפעם קדמה לפרעות הסתה פרועה. המסיתים נעזרו בשלטונות שנמנעו להתערב במהלך הפוגרום.²⁵ גם דאר היום הציג את הפוגרום במלוא חומרתו והדגיש את אוזלת ידם של השלטונות שבכמה מקרים שיתפו פעולה עם הפורעים.²⁶ לשני היומונים הצטרף השבועון הפועל הצעיר שהכחיש ב-1920 את עצם קיום הפוגרום. הפעם זכתה הכתבה שעסקה באירוע לכותרת "על הפרעות ביפו", בגיליון 6 במאי 1921 של העיתון.²⁷

במאי 1921 השתלבו סיפורי הגבורה והפוגרום. העיתונות סיפרה בגאווה על העברי החדש, האיכר מחדרה, מרחובות ובעיקר מפתח תקווה, שהדף בגבורה את התקפות הערבים.²⁸ במקביל דיווחה באופן מקוטע (בשל התערבות הצנזורה) על סיפורי הטבח הקשים של ברנר וחבריו בפרדס ליד אבו כביר וברחובות ובבית העולים ביפו. ד"ר משה גליקסון, חבר מערכת הארץ ועורך העיתון מדצמבר 1922, כתב ב-4 במאי 1921 שמה שאירע ביפו עולה באכזריותו, בפראותו, במספר קורבנותיו ובחוסר הטעם שבו על מה שהתרחש בירושלים שנה קודם לכן. אבל בעוד פוגרום 1920 התנהל תחת שלטון צבאי ומפקדיו נמנו עם שונאי הציונות, הרי שפוגרום 1921 אירע בשעה שהוקם ממשל אזרחי ובראשו הועמד נציב עליון יהודי, חובב ציון, הרברט סמואל, שעליו הוטל לסייע בבניין הבית הלאומי היהודי. בעוד פוגרום 1920 פרץ במהלכו של חג דתי מוסלמי, חג נבי מוסא, שבו קל היה לשלהב את ההמון, פוגרום 1921 אירע במהלכו של חג 1 במאי, חג חילוני-אירופי, יום סולידריות אנושית וחזון שלטון הצדק והאחווה: "מה הביא פתאום את 'שכנינו' להתנפל על אנשים היושבים איתם לבטח, על תושבים שכנים מחוסרי נשק והגנה. לערוך בהם פרעות על פי הנוסח הרוסי לכל פרטי מוראותיהן, להכות, להרוג, לאבד ולבזוז בז?". גיבורי הפרעות לא שילמו מחיר גבוה על מעשיהם: "פחדנים מנוולים אילו ידעו שאין סכנה בדבר להתנפל על חנווני יחידי בחנותו או על הלך יחידי ברחובות העיר". הסיבה לכך, על פי גליקסון, הייתה שנאה יוקדת לישראל. כאן במזרח התיכון התפרצה אנטישמיות חדשה דומה במאפייניה לזו האירופית, והיא אפיינה לא רק את

האליטה ערבית אלא גם את המון העם.²⁹ בדבריו של גליקסון ניכרה עוינות רבה להמון הערבי. ב־1920 פטרה העיתונות העברית את ההמון הערבי מאחריות. היא ראתה בו כלי ביד היוצר המופעל בידי מניפולטורים בריטים והאליטה הערבית.³⁰ אבל לאחר מאורעות מאי 1921 שוב לא ראתה העיתונות היהודית, הארץ-ישראלית, בפוגרום תופעה זרה למזרח התיכון שיובאה מאירופה המזרחית ושולבה באזור באופן מלאכותי. מעתה הוטלה האחריות גם על כתפי ההמון הערבי לא פחות מאשר על מנהיגיו ועל הבריטים. הד לכך יש בדבריו של עורך הפועל הצעיר, יוסף אהרונוביץ, שכתב ב־6 במאי: "אנו מוקפים המון פראים חצי מזוינים המוכנים בכל רגע להתנפל ולשדוד ולרצוח. פראים אשר גם בשעת המהפכה התורכית בשנת תרס"ח הבינו את המילה 'חוריה' כהתרת הרצועה לשוד ורצח. ואשר כל זמן שמצבם התרבותי יישאר זה של עכשיו. תהיה ישיבת אירופאים בתוכם אפשרית רק תחת הגנה של שלטון חזק."³¹

הצנזורה ("גברת אנסטזיה")

מוחקת את סימני הפוגרום

העיתונות העברית ביקשה להדגיש ולהבליט את עוצמתו ואכזריותו של פוגרום 1921. אולם כמו ב־1920 התערב השלטון הבריטי והפעיל צנזורה נוקשה. מסוף השבוע הראשון של מאי 1921 התמלאו דפי דאר היום והארץ בכתמים לבנים רבים. הצנזורה מחקה כתבות רבות שתיארו כנראה את מעשי הטבח וניסיונות ההתגוננות של האוכלוסייה בפרטי פרטים. למעשה כמעט כל מה שעסק באירוע זה או שנאמר עליו בארץ ובחו"ל, נמחק.³² ישעיהו קרניאל, הסטיריקן של דאר היום, כינה את הצנזורה "גברת אנסטזיה", כינוי שמקורו בעיתונות הסטירית הצרפתית במאה התשע-עשרה. הצנזורה עברה פרסוניפיקציה והוצגה בדמותה של גברת זקנה לבושה כותנת צהובה וחבושה מצנפת, על כתפה תנשמת וזוג

Madame Anastasie, קריקטורה על הצנזורה מאת אנדרה ז'יל, פורסמה בעיתון הסאטירי L'Eclipse בשנת 1874. מתוך אתר הספרייה הלאומית הצרפתית, BNF

מספריים ענקיים בידה. היא חמושה בזוג משקפיים ומתכופפת לבדוק בקפדנות דבר דפוס שהועבר לביקורתה. הצנזורה זוהתה הן עם הגברת הקשישה ובעיקר עם מספרי הצנזורה המיתולוגיות שלה.³³ לטענת קרניאל גברת אנסטזיה המקומית איננה כה קפדנית מפני שהיא מקלה על העיתונות הערבית ומקפידה עם זו העברית.³⁴ העיתונות העברית הרבתה להתייחס לצנזורה כ"גברת אנסטזיה" וכבר ב־6 במאי 1921 התלונן דאר היום שקשה לשבת ולכתוב על המאורעות המבהילים ביפו אם אין אנו חפצים לריב עם הגברת אנסטזיה ולהרשות למספריים המסוכנים שלה לקצץ את עמודי העיתון.³⁵

סימני המחיקה של הצנזורה המשיכו להתנוסס מעל דפי העיתונות העברית במשך חודשים רבים. עיתונו של יוסף קלאוזנר, השילוח, הגדיר את הצנזורה שהופעלה על העיתונות ב־1921 כ"צנזורה חובלנית, שלא הייתה כמותה אף בארצות החשוכות". הצנזורה הקשה, שחייבה את העורכים להגיש את עיתוניהם לכדיקה מוקדמת, פעלה במשך ארבעה חודשים ובוטלה ב־1 בספטמבר, אבל מגבלותיה שהתבססו על חוק הדפוס התורכי המשיכו להתקיים גם בשנים הבאות.³⁶ ב־1921 יכולה הייתה העיתונות העברית להשתמש במושגים "פוגרום" או "פרעות", אבל לא לספר לקוראיה כיצד הן קרו בפועל.

לקח הפוגרום

איזה לקח הפיק הציבור בארץ מפוגרום זה? יוסף הפטמן, חבר מערכת הארץ, עמד למחרת הפוגרום כשהוא בוש ונכלם. הפטמן כתב במאמרו "יום המחרת" ב־4 במאי 1921: "למחרת יום הפגעים והניסיונות, איך נשא עיננו לנוכח המרומים, שמי מולדת? מולדת – וכלימה זו, מולדת ורפיון זה, מולדת – וחרפת פרעות נעוצה בה". כיצד להתמודד עם יום המחר לנוכח הבושה הגדולה? שאל הפטמן. האם איבדה ארץ ישראל את ייחודה כמקלט ומגן לעם היהודי והפכה לעוד חלק מהגולה החשוף לפוגרומים ומתחנן לעזרה? הפטמן סבר שבמקום לעסוק בסיבות שהובילו לפוגרום, על היהודים לעשות חשבון נפש נוקב, שהרי אם לא יציגו פתרון למניעת פוגרום עתידי, הם עלולים להפוך לעוד גלות. ולכן במקום דברי ניחומים ונחמה, "עלינו לשאת באומץ את פנינו אל יום המחר ולשנות לחלוטין את דרכי חיינו ולשנות לחלוטין את דמותנו כולה בארץ הזאת".³⁷

ב־3 במאי 1921 הודיע הארץ לקוראיו שהפוגרום לא ירתיע את היהודים להמשיך לפעול לבניין הארץ. מאחורי הפוגרום מצויים אויבי הציונות המעוניינים להפסיקו. לכן ידרשו להעניש את המסיתים ואת המתכננים ואת מבצעי הפוגרום במלוא חומרת הדין. הארץ קרא לקוראיו לנהוג בתבונה, לכבוש את צערם ולהשתמש בפוגרום לגיוס ולהעצמת כוחו של המפעל הציוני בארץ ובחו"ל.³⁸ אליעזר בן־יהודה כתב בדאר היום דברים דומים. הוא פנה לציבור הערבי בארץ והודיע לו שהיהודי החי בציון איננו דומה ליהודי הגלותי. הוא יאתר את מארגני הפוגרום ומבצעיו ויענישם. העם העברי הוא עם

קשה עורף ואלה שמתו על קידוש השם יתנו כוח להמשך צמיחתו של המפעל הציוני: "דם קודש הוא לנו, הדם הזה, דם ברכה! עם קשה עורף אנו. בדמינו השפוך אנו שואבים כוח ועוז [...] הנה הדם השפוך הזה יחדש את כוחותינו בכל העוז הנצרך".³⁹

ב־1 במאי 1922 פרסם ד"ר יוסף קלוזנר מאמר לזכר שני הפוגרומים שהתרחשו ב־1920-1921. המחבר ראה בהם את הכוח המניע לצמיחתה של התנועה הציונית. לאחר שפרצו פוגרומים במזרח אירופה והתפתח גל של אנטישמיות בארצות המערב, החליטו מנהיגי היהודים להקים תנועה לאומית משלהם, לנטוש את אירופה ולהקים מחדש את הבית הלאומי ליהודי העולם במזרח, בארץ ישראל. על פי הנרטיב הציוני של קלוזנר, יהודים וערבים חיו בהרמוניה בראשית דרכה של הציונות בארץ. היהודים תרמו להפרכת השממה, למודרניזציה ולצמיחה כלכלית ותרבותית של הארץ. הם סברו שתחיית העם היהודי תקיים לצד תחיית העם הערבי. אבל יחסים הרמוניים אלה בין שני העמים נפגעו כאשר גורמים זרים, רובם בריטים, מתנגדי תכנית בלפור, החלו להתסיס ולהסית את הערבים כנגד היהודים והביאו לפרעות ירושלים ושנה לאחר מכן לפרעות ביפו (פרעות 1921) והארץ השקטה והפורחת הפכה לתופת. ההפסד, קבע קלוזנר, הוא של כולם, שכן היהודים הם העם הקרוב ביותר לערבים מבחינת הגזע והלשון והדת. החיים בצוותא יכולים היו להועיל לשני הצדדים לפריחה הדדית, כלכלית ותרבותית. לכן הפוגרום הזיק ליהודים ולערבים. "האידיאל הגדול של אחוות שני העמים השמיים ושל תחיית המזרח על ידי שתוף הכוחות של שניהם חלף כחלום", כתב קלוזנר ב־1922. אבל לקורבנות הפוגרום היהודי יש לטענתו תקווה, מכיוון שהתנועה הציונית תדע להפוך את הפוגרום למקור עוצמה שיחזק אותה, ומכיוון ש"כל טיפת דם שנשפכת על אדמת המולדת היא הדבק היותר חזק להדביק בו את העם אל הארץ, מעולם לא ניצח עוד כוח הזרוע שום אידיאל של תחייה לאומית, מתים על קדוש עמם וארצם יוצרים זכות חדשה ממשית על ארץ המולדת, נוסף על הזכות הישנה ההיסטורית".⁴⁰ כך אפוא על פי קלוזנר הובילו שני הפוגרומים של 1920 ו־1921 את התנועה הציונית לנטוש את חלום החיים המשותפים, להסתגל למציאות חדשה של קונפליקט מתמשך עם העם הערבי ולהתרגל לרעיון שדווקא הקונפליקט הוא המזין ומחזק את כוחה של התנועה הלאומית היהודית.

למרות העובדה שלא הופעלה צנזורה על השימוש בביטוי "פוגרום" לאחר אירועי מאי 1921, זכה גם אירוע זה בעיתון הארץ ואחר כך בדבר למסגור ניטרלי כ"מאורעות תרפ"א".⁴¹ טבח חסרי ההגנה, ובראשם ברנר וחבריו, נותר חקוק בזיכרון, אולם חשוב היה להדגיש יותר את גבורת המגינים מאשר את פסיביות הנרצחים. לעומת זאת דאר היום להגדיר את האירוע "פרעות תרפ"א".

העיתונות ופרעות תרפ"ט: אוגוסט 1929

האם להבליט את סיפור הפוגרום או את מעשי הגבורה?

בקיץ 1929 התרחש בארץ הפוגרום הגדול ביותר מתחילת המנדט. מהומות הדמים נמשכו בין 23 ל-29 באוגוסט ובמהלכן נרצחו 133 יהודים ו-339 נפצעו. ביישובים רבים אירע פוגרום לכל דבר: חברון, ירושלים, צפת, מוצא ועין זיתים. היו יישובים שהותקפו והצליחו להדוף את ההתקפה, ובהם תל אביב וחיפה. יישובים נוספים ננטשו ובהם הרטוב, באר טוביה, כפר אוריה וחולדה. קהילות יהודיות הפסיקו להתקיים ביישובים כמו חברון ועזה.⁴²

בתקופת מאורעות 1920-1921 המשיכה העיתונות העברית לצאת לאור (להוציא ביום השני של מאורעות 1920). לעומת זאת ב-1929 סגר הממשל הבריטי את העיתונות העברית והערבית ביום פרוץ המהומות והיא חזרה להופיע רק בתחילת ספטמבר. באותם ימים היו פעילים בארץ שלושה ימונים. (1) עיתון הארץ שעורכו מדצמבר 1922 היה ד"ר משה גליקסון, והעיתון המשיך להגן על קו ליברלי מתון.⁴³ (2) עיתון דאר היום שעבר בדצמבר 1928 לשליטת המפלגה הרוויזיוניסטית בעריכתו של זאב ז'בוטינסקי. בפועל נשלט העיתון בידי חברי הזרם הרדיקלי של המפלגה בהנהגת אבא אחימאיר, יהושע השל ייבין ואורי צבי גרינברג.⁴⁴ (3) העיתון השלישי שפעל באותה תקופה היה עיתון הסתדרות העובדים דבר, שנוסד ביוני 1925 ונערך בידי ברל כצנלסון ומשה בילינסון.⁴⁵

לאחר מהומות הדמים דרש הממשל מהעיתונות להפגין אחריות ואיפוק. בניגוד לשנים 1920-1921 לא נדרשה העיתונות למסור גיליונות לצנזורה מוקדמת, אבל הממשל הפעיל סנקציות לעתים קרובות ונהג לסגור את העיתונים לימים מספר בעקבות עבירות צנזורה. עיתון הארץ היה היומון הראשון שחזר להופיע ב-1 בספטמבר 1929. בראש העמוד הראשון התייחס העיתון לתופעת הפוגרום. הכותרת הכריזה: "בעיר ההריגה – השחיטה בחברון". האסוציאציה לפואמה של ביאליק ולפרעות קישינב הייתה מיידית. הכתבה תיארה מפי עדי ראייה "שחיטה ממש כשחיטות גונטה ופטלורה", ותיארה את הטבח האכזרי בפרטי פרטים.⁴⁶ מעשי ההרג בירושלים תוארו כפוגרום. שני העיתונים פרסמו את רשימת החללים במסגרת שחורה, אבל עורך דבר, ברל כצנלסון, הדגיש בגיליון הראשון שלאחר מהומות הדמים שלצד ממד הפוגרום קיים גם ממד של התנגדות וגבורה: "האספסוף המשושה, הצמא לשלל ולדם נתקל לא רק בצאן לטבח בלבד, אלא גם בכוח העומד על נפשו ומשיב מלחמה באומץ ובגבורה ומפיל חללים במתקיף, נתקל ונרתע לאחור".⁴⁷ גם עיתון הארץ חזר והדגיש שלצד הפוגרום שממנו סבל בעיקר היישוב הישן, הפגינה יהודי הארץ בערים ובמושבות מעשי גבורה ראויים לציון. על יהודי חברון וצפת חסרי ההגנה, זקנים, נשים וטף, הופעלה אכזריות שאין הפה יכול לבטאה והייתה סכנה שחבורות הרוצחים ישמידו את כל היישוב היהודי בארץ, שכן הצבא לא התערב כלל לעזרת המותקפים. אך למרות זאת בעצם ימי הטבח, כשכוחות הממשלה היו חלשים,

"נמצאו צעירים שהגנו על חייהם וחי הטף והנשים, על כבודם ורכושם ולא נתנו לחיה הטורפת להתפרץ לתוך הבית, החצר, השכונה, בית החרושת והדפו את המתקיפים והפילו את אימתם על הרוצחים".⁴⁸ הארץ ודבר העדיפו אפוא להדגיש את ממד הגבורה, אבל בלא להסתיר את הסיפור המזעזע של הפוגרום.

העיתון הרוויזיוניסטי דאר היום אימץ גישה שונה. הוא צמצם את ממד הגבורה והקדיש את עיקר גיליונותיו לעיסוק בפוגרום. העיתון לא הסתפק בתיאורים גרפיים של הפוגרום אלא הביא גם עדויות מצולמות. דאר היום המשיך מסורת שראשיתה בקישינב. מיכאל גלזמן כתב שפוגרום קישינב ב-1903 היה הראשון שזכה לתיעוד מצולם. בלטו בתיעוד צילום של ילד מת, פעור פה, שהוחזק בידי מבוגרים אל מול המצלמה לצד תצלום ובו דמויות עטויות בטליתות שהונחו לאורך הקיר זו לצד זו.⁴⁹

גם ב-1921 הופצו צילומי הפוגרום, ובהם בלט צילום גופתו של ברנר שפרסם הצלם צבי ארושקעס (אורון). בדומה לצילומים אלה החלו להתפרסם החל בשבוע השני של ספטמבר 1929 בדאר היום צילומים של חללי הפוגרום בבתי החולים בירושלים. כך לדוגמה נדפס ב-9 בספטמבר 1929 צילום גופתו של אדם בגיל העמידה, מזוקן, כנראה אדם דתי, חזהו חשוף ומלא בחבורות ובכתמי דם, עיניו עצומות. הוא זוהה כ' ויינר, שנהרג בירושלים ביום הראשון לפרעות. למוחרת, ב-10 בספטמבר 1929, הציג העיתון צילום של "נחמן סגל ז"ל", גופתו של נער צעיר שכוב על מיטה, ראשו חבוש וכך גם חזהו וזרועו השמאלית, עיניו עצומות ופניו המוטים לכיוון המצלמה נראים שלווים. הכיתוב לתמונה ציין שנחמן סגל נפצע פצעים אנושים ברחוב יפו ביום הראשון לפרעות ונפטר מפצעיו בבית חולים הדסה. צילום זה של הנער, שהיה כנראה מצחצח נעלים ונלכד בידי המון ערבי, הוא המזעזע שבין הצילומים. גילו הצעיר, גופו המיוסר והבעת התום והשלווה של פניו הופכים אותו להתגלמות המרטיר, הקדוש המעונה ויוצרים את תחושת ההזדהות, הכאב, המצוקה והכעס בקורא.⁵⁰

עיתונאים מקורבים לימין ביקשו לזעזע באמצעות צילומים של חללי הפוגרום גם את דעת הקהל העולמית. שלום שוורץ, מנהל סוכנות הידיעות היהודית סט"א בארץ, כתב בדאר היום שניסה להעביר לעיתון המון בריטי רב תפוצה את צילומי הגופות השרופות של משפחת מקלף שנרצחו במוצא, "ואילו העיתון ההוא, רודף סנסציות מושבע! לא הרפס את התמונות, ונימוקו היה: הן כל כך מחרירות ומזעזעות עד שאי אפשר אפילו להגישן לקורא האנגלי".⁵¹ התמונות הודפסו בסופו של דבר בגיליון מיוחד של הירחון מזרח ומערב בעריכת אברהם אלמליח, עורך דאר היום לשעבר.⁵²

כבר בספטמבר 1929 טענו אנשי דאר היום כאילו יש מגמה לטשטש ולהסתיר את הפוגרום. מאחורי כוונה זו היו הבריטים, שהיו מעוניינים להשקיט את הרוחות ולהחזיר את החיים למסלולם, אבל לטענת אנשי דאר היום גם אנשי סיעות השמאל והמרכז שיוצגו בידי דבר והארץ רצו לחזור לנורמליות, להשכיח את הפוגרום ולהדגיש את אירועי הגבורה שהתרחשו במהלך אירועי 1929.

1804

הסתדרות העובדים הכללית של העובדים היהודים בארץ ישראל

שנה חמישה

מהותוכן:
הכלל
השלישי
הרביעי

DAVAR
Palestine Labour Daily
C. B. TELAVIV
העיתון היהודי העובדים בארץ ישראל

1294 עב
ה'תרפ"ט שני כ"ז ח'שו"ט 2 בספטמבר 1929

מי נזח למישור יקבוק?

למה יצאת חלוצית העובדים עומדת מיד המעורבות בקצונו כדלהם וכמפסד כקבוצה הרחוקה העולה למקום דומה לאשר נאמרים המעורבות...
הנהגת העיתון העובדים בארץ ישראל...
הנהגת העיתון העובדים בארץ ישראל...
הנהגת העיתון העובדים בארץ ישראל...

חללינו
המענינים המבוססים במקרה על קרוש שם המולדת

- הכרזות
1. מלחמת העולם הראשונה...
2. גרוזנובסקי...
3. גרוזנובסקי...
4. גרוזנובסקי...
5. גרוזנובסקי...
6. גרוזנובסקי...
7. גרוזנובסקי...
8. גרוזנובסקי...
9. גרוזנובסקי...
10. גרוזנובסקי...
11. גרוזנובסקי...
12. גרוזנובסקי...
13. גרוזנובסקי...
14. גרוזנובסקי...
15. גרוזנובסקי...
16. גרוזנובסקי...
17. גרוזנובסקי...
18. גרוזנובסקי...
19. גרוזנובסקי...
20. גרוזנובסקי...

- ירושלים
1. ירושלים...
2. ירושלים...
3. ירושלים...
4. ירושלים...
5. ירושלים...
6. ירושלים...
7. ירושלים...
8. ירושלים...
9. ירושלים...
10. ירושלים...
11. ירושלים...
12. ירושלים...
13. ירושלים...
14. ירושלים...
15. ירושלים...
16. ירושלים...
17. ירושלים...
18. ירושלים...
19. ירושלים...
20. ירושלים...

- מוצא
1. מוצא...
2. מוצא...
3. מוצא...
4. מוצא...
5. מוצא...
6. מוצא...
7. מוצא...
8. מוצא...
9. מוצא...
10. מוצא...
11. מוצא...
12. מוצא...
13. מוצא...
14. מוצא...
15. מוצא...
16. מוצא...
17. מוצא...
18. מוצא...
19. מוצא...
20. מוצא...

- צפת
1. צפת...
2. צפת...
3. צפת...
4. צפת...
5. צפת...
6. צפת...
7. צפת...
8. צפת...
9. צפת...
10. צפת...
11. צפת...
12. צפת...
13. צפת...
14. צפת...
15. צפת...
16. צפת...
17. צפת...
18. צפת...
19. צפת...
20. צפת...

- ירושלים
1. ירושלים...
2. ירושלים...
3. ירושלים...
4. ירושלים...
5. ירושלים...
6. ירושלים...
7. ירושלים...
8. ירושלים...
9. ירושלים...
10. ירושלים...
11. ירושלים...
12. ירושלים...
13. ירושלים...
14. ירושלים...
15. ירושלים...
16. ירושלים...
17. ירושלים...
18. ירושלים...
19. ירושלים...
20. ירושלים...

- חיפה
1. חיפה...
2. חיפה...
3. חיפה...
4. חיפה...
5. חיפה...
6. חיפה...
7. חיפה...
8. חיפה...
9. חיפה...
10. חיפה...
11. חיפה...
12. חיפה...
13. חיפה...
14. חיפה...
15. חיפה...
16. חיפה...
17. חיפה...
18. חיפה...
19. חיפה...
20. חיפה...

- באר שבע
1. באר שבע...
2. באר שבע...
3. באר שבע...
4. באר שבע...
5. באר שבע...
6. באר שבע...
7. באר שבע...
8. באר שבע...
9. באר שבע...
10. באר שבע...
11. באר שבע...
12. באר שבע...
13. באר שבע...
14. באר שבע...
15. באר שבע...
16. באר שבע...
17. באר שבע...
18. באר שבע...
19. באר שבע...
20. באר שבע...

הזרעות הממשלה
1. הזרעות...
2. הזרעות...
3. הזרעות...
4. הזרעות...
5. הזרעות...
6. הזרעות...
7. הזרעות...
8. הזרעות...
9. הזרעות...
10. הזרעות...
11. הזרעות...
12. הזרעות...
13. הזרעות...
14. הזרעות...
15. הזרעות...
16. הזרעות...
17. הזרעות...
18. הזרעות...
19. הזרעות...
20. הזרעות...

לאחר שתחמה מאונס
1. לאחר...
2. לאחר...
3. לאחר...
4. לאחר...
5. לאחר...
6. לאחר...
7. לאחר...
8. לאחר...
9. לאחר...
10. לאחר...
11. לאחר...
12. לאחר...
13. לאחר...
14. לאחר...
15. לאחר...
16. לאחר...
17. לאחר...
18. לאחר...
19. לאחר...
20. לאחר...

גיליון ראשון של עיתון דבר לאחר מאורעות תרפ"ט, 2 בספטמבר 1929. מתוך אתר 'עיתונות יהודית היסטורית' (JPress)

ב-26 בספטמבר 1929 פרסם ד"ר יהושע השל ייבין, שותפו של אב"א אחימאיר בהנהלת דאר היום, מאמר בשם "לטשטש לא נרשה". כך כתב:

עוד לא הספיקו הגופות של שחוטי חברון להתפורר עד הסוף, וכבר ממהרים מנהיגי הציונות והמנצחים על דעת הקהל ביננו להעביר אותנו על סדר היום. כאילו לא קרה כלום, וכאילו האנשים שסברו ערב הפרעות שמצב הביטחון בארץ נפלא ולכן יצאו מהארץ לקונגרס בהמוניהם ולא מצאו להשאיר בארץ אף דמות מרכזית אחראית אחת [...] והנה שוב נושבת מלמעלה רוח של צידוק הדין. מדברים מחדש על ביטחון ואמונה באדמיניסטרציה הבריטית. משבחים את הצטיינות המשטרה הערבית. הנשחטים מצטדקים לפני שוחטיהם ומכריזים שאין כל צורך בשינוי המדיניות הציונית. לא קרה שום דבר. אמנם נהרגו 133 איש, נהרסו עשרה ישובים ו-8,000 איש נושלו ממקומותיהם בארץ, אבל הכל בסדר. משתיקים את תנועת המחאה. ובעיתונות התחילה שוב העבודה הרגילה של הרדמת דעת הקהל. מספרים כי הערבים לא היו "אדומים" בטבח. כי הם היו מוסתים [...] מחפשים בניירות יחידים מהם שלא שחטו יהודים, וכשהללו נמצאים, הם הופכים ל"צדיקי חברון" ויוצרים בצבור את ההרגשה המדומה שמצב הביטחון הוטב ואנו יכולים לסמוך על שכיננו הערבים.

ייבין יצא נגד מסע הדיסאינפורמציה הזה וקרא לא לסמוך על השכן הערבי. דבריו דומים לאלה שכתב עורך הפועל הצעיר, יוסף אהרונוביץ, במאי 1921:

ושום מציאות של "אנשי סגולה" לא יכולה לטשטש עובדה זו. לא מענין אותנו אם ערביי חברון וצפת הם מלאכי מרום או שדים משחת. מענין אותנו שאנשים אלה ברגע אחד מבלי כל סיבה מצד היהודים שחיו איתם בידידות וב"ברית שלום", יצאו לשחוט, לכרות שדיים, לקשור בחוטי ברזל אל בית בווער כדי שהקורבן לא יוכל להימלט, וממלא הם יכולים לעשות זאת גם מחר, גם מחרתיים, גם בעוד שנה ובעוד שלוש שנים. ומכאן השאלה, איך נוכל לבנות על יד האנשים האלה את בתינו? הרי ברור שלהושיב בין אנשים אלה בני אדם ונשים וילדים בלי שמירה מספקה, זו היא הספקת צווארים לסכין הטובה.⁵³

מסקנתו של דאר היום הייתה שלאור מצב המלחמה שנכפה עלינו, על העיתון להדגיש ולחדד את הפצע הפתוח של פרעות תרפ"ט, ולחזור ללא הפסקה באופן ריטואלי על תחושת הכאב והעלבון וההשפלה שחווינו באותם ימים, כדי שמאותה תפיסה קורבנית-מרטרית תצמח תפיסה מנוגדת, בריאה, של התנגדות אקטיבית, הקרבה וגבורה. דבריו של ייבין נכתבו על רקע הדיון בהתעללות בנרצחי חברון. שמועות על עקירת עיניים, גדיעת ידיים, אנשים שנשחטו כחיות ונפשט עורם, ואחרים שנקשרו בחוטי ברזל ונשרפו חיים, לצד סיפורי אונס קשים, הופצו ביישוב.⁵⁴ ב-22 בספטמבר 1929 פרסמה המשטרה הודעה רשמית: "הואיל והתפרסמו ידיעות שהוטלו מומים בגופות היהודים והיהודיות שנרצחו בחברון וכי אנסו יהודיות, נערכה חקירה מיידית של המשטרה הבריטית והרופא המשטרתי הבריטי שהיו אז בחברון". נבדקו 56 גופות ו-59 פצועים

אך הם לא ראו הטלת מום או פגיעה מינית. ההודעה ציינה גם שב־11 בספטמבר 1929 הוצאו לדרישת ההנהלה הציונית גופות המתים מחברון מקבריהם ונבדקו בידי שלושה רופאים בריטים בנוכחות שלושה רופאים יהודים ושלושה רופאים ערבים, אולם רוב גופות ההרוגים התפוררו והאשמה של הטלת מום לא הוכחה.⁵⁵ דאר היום פרסם למותרת מאמר חריף נגד השלטונות הבריטים וההנהלה הציונית שאפשרה את פתיחת הקברים ("שגיאה הגובלת עם פשע"). מדוע צריך היה לפתוח את קבר האחים? העיתון גם גינה את ועדת המומחים הבריטים שכאשר זיהתה סוף סוף שאחד ההרוגים היה חסר עין, טענה שהוא היה בעל מום.⁵⁶

דאר היום עמד אפוא על שלו והתעקש לא לאפשר לשלטונות לטיח ולהסתיר את ההתעללות. אבל האם עיתונות השמאל והמרכז ניסתה לטיח את פרשות הרצח האיומות של חברון, ולהרחיק את פרעות תרפ"ט? נכון שב־22 בספטמבר 1929 פרסמה ההנהלה הציונית הצהרה שבחברון היו ערבים שהצילו יהודים, אבל עיתון ההסתדרות דבר עסק בחשיפת הפצע הפתוח של פרעות תרפ"ט בעוצמה לא פחותה מזו של דאר היום. בפרשה של פתיחת קבר האחים בחברון, הוא הגיב בחריפות לא פחותה מזו של האחרון. במאמר מערכת מ־24 בספטמבר 1929 קבע דבר בסגנון מקברי שחללי חברון יוכלו עתה לישון במנוחה כי "ועדת המומחים" הבריטית קבעה שהם נהרגו "לא מתוך רשעות או אכזריות בלתי נורמלית". "שלושת הג'נטלמנים" החתומים על המסמך הוכיחו שההרוג שעינו האחת חסרה ייתכן ש"היה בעל מום עין אחת", ומשמצאו שתי ידיים קטועות הסבירו זאת בכך ש"יתכן שהן נקטעו בשעה שהגנו על הראש מפני מכת חרב". המאמר גם הביע פליאה על מפקד משטרת חברון והרופא העירוני, שבדקו 56 גופות ולא מצאו בהן כל מום. מסקנת דבר הייתה: "הממשלה המביאה לעולם תעודה 'מרגיעה' זו היא כנראה ממשלה נורמלית, והגהינום שנערך לנו כאן, בארצנו, לעיני הפקידות, אף הוא איננו כנראה בגדר של 'אכזריות בלתי נורמלית'".⁵⁷

דבר והארץ נלחמו בניסיונות ההסתרה של הפוגרום, אבל ניסו לטעון שהפוגרום התבצע ביישובי הישן, בניגוד ליישובי היישוב החדש שהדפו בגבורה את התוקפים. כן נמנעו שני העיתונים מדרמטיזציה של תיאורי הטבח ומפרסום של צילומי יישובים חרבים. מטרתם הייתה למנוע התלהטות רוחות כדי לאפשר דיאלוג עם המתונים שבמחנה הערבי. זאת הסיבה שכבר ב־2 בספטמבר פתח דבר מדור בשם "אורות מאופל" ובו סיפר על ערבים שסיכנו עצמם והצילו יהודים במהלך מהומות הדמים.⁵⁸

הסיקור של משפטי מבצעי הפוגרום

לא עבר חודש מיום סיום מעשי הטבח וכבר עסקה בהם העיתונות העברית בצורה פרטנית, בהבלטה ובהרחבה, בצילום ובכתב, בכתבות תיאוריות ובמאמרי פרשנות. מגמה זו תעמיק ותתרחב בשבועות ובחודשים הבאים. החקירה המשטרתית והבאת הנאשמים בטבח לפני שופטים חוקרים החלה בסוף ספטמבר 1929. הדיון המשפטי

והתקשורת ביטבחה שהתחולל באוגוסט 1929 נמשך כמעט שנה וחצי, עד תחילת 1931. כמעט מדי יום נחשף הקורא למאמרים ארוכים של תיאור מעשי הטבח. לכל אחד מ-133 ההרוגים היהודים היו שם ותמונה. מכונת המשפט הבריטי עבדה בשיטתיות ופירקה את פרעות תרפ"ט למספר רב של אירועים אינדיווידואליים. כל משפט התמקד בקבוצת אנשים ובמקום שבו נערך הטבח (בית, רחוב, ישיבה). המשפטים נערכו בחברון ובצפת, בירושלים ובחיפה, בתל אביב וביפו, והשתתפו בהם מאות עדי הגנה ותביעה. התמונה שהתקבלה הייתה של שבועה ימים של השתוללות דמים אכזרית שלא נראתה כמותה מתחילת ההתיישבות הציונית בארץ.

הדיווח על משפטי הנאשמים בטבח החל ב-22 בספטמבר 1929 בכתבות נרחבות בעיתונים דאר היום, דבר והארץ על חקירת הרוצחים של בני משפחת מקלף ואורחיהם, שנטבחו באכזריות ב-24 באוגוסט בביתם שבמוצא בידי שכניהם הערבים מהכפר הסמוך קולוניה. המשפט נמשך עד סוף ינואר 1930, מהארוכים שידעה הארץ.⁵⁹ ב-25 בספטמבר 1929 דיווח דאר היום על פתיחת החקירה של רוצחם של האחים יעקב ומשה רייזמן בחברון. העיתון הרוויזיוניסטי הדגיש את המשפט הזה בעמודיו הראשיים יותר מעיתונים אחרים בגלל עדויותיהם של ילדיו הצעירים של יעקב רייזמן. ב-26 בספטמבר סופר בכתבה כיצד בנו בן ה-11 מסר את סיפורו "במלים פשוטות, אבל קולעות, ובשקט". הנער זיהה בוודאות את הנאשם הראשי כמי שפרץ לביתו ורדף עם סכין שלופה אחרי אביו, שגופתו נמצאה מוטלת ברחוב הראשי של חברון. ב-1 באוקטובר 1929 פורסמה עדותה המזעזעת של בתו בת התשע של יעקב רייזמן. גם היא סיפרה כיצד ראתה את הרוצח וסכין בידו ורדף אחרי אביה ודוקר למוות גם את סבתה. אבל השאלות של הסנגורים בלבד אותה, עדותה הוכרזה לא אמינה והשופט החליט לשחרר את הנאשם הראשי בו ביום.⁶⁰ עדויות בנוסח זה של שני הילדים העומדים חסרי ישע בהתקפות הסנגורים הערבים לנוכח מערכת שיפוט אנגלית אדישה המשחררת נאשמים בטבח למרות זיהום הוודאי, הרגיזה את דעת הקהל היהודית ותרמה להגברת המועקה והטראומה. באוקטובר 1929 המשיך העיתון לזעזע את קוראיו בכתבות על ילדים שהעידו על רצח הוריהם, כסיפוריה של בתו בת השבע של אליהו פלאצ'י כיצד דקר עובד ערבי את אביה למוות בחברון.⁶¹ למרות ריבוי העדויות המרשיעות יצאו רבים מהנאשמים ברצח זכאים, עובדה שגרמה לכעס רב בקרב הציבור היהודי.⁶² אחד משיאי התסכול היה זיכוי הנאשמים ברצח משפחת מקלף. ב-23 בינואר 1930 פרסם דאר היום בעמודו הראשון את נאום הסיכום של התביעה במשפט. העיתון סיפר שקהל רב בא לשמוע את נאומי הסיכום ושעתיים לפני פתיחת המשפט היה האולם מלא ביהודים ובערבים שעקבו בהתרגשות אחרי הנאום.⁶³ למחרת הודיע העיתון בכותרת גדולה בעמוד הראשון ש"כל הנאשמים ברצח משפחת מקלף – זוכו". העיתון אחוז התדהמה שאל: "מי הוא האשם? כרעם פגע אתמול את ירושלים העברית פסק הדין במשפט מקלף. היה טבח, נשחטה משפחה שלמה, שבועה חפים מפשע, מהם רב זקן חדור שיבה, נשים. במשך שני חודשים חיפשו השרים

הבריטים את הרוצחים והגזלנים. כמשך שני חודשים אחרים שפטו השופטים ואתמול הם אמרו: אין אשמים! [...] אנו לא נקבל את התשובה הזאת! לא לשם כך הבאנו לפני 2000 שנה לעולם את הדיבר: 'לא תרצח'".⁶⁴

דבר והארץ הגיבו במתינות רבה יותר לזיכוי. דבר במאמר מערכת, ובניגוד לדאר היום, לא פקפק ביושרם של השופטים, אבל סבר שעל הממשל מוטלת החובה לגלות מי ביצע טבח אכזרי זה שנעשה בלב הארץ במשפחה יהודית, "ללא כל סיבה פרטית, בלתי אם משנאת גזע, צימאון לדם ותאוות שוד".⁶⁵ בגיליון הבא המשיך דבר להתפלמס עם בית המשפט וטען שהשופטים פסלו לא בצדק עדויות מרכזיות של יהודים, ובכך אפשרו לרוצחים לצאת לחופשי.⁶⁶ יומיים אחרי פרסום פסק הדין נראה היה שהארץ ודבר חזרו לסדר היום. העמודים הראשונים של עיתונים אלה ביום ראשון, 26 בינואר 1930, נראו כאילו פרשת מקלף עומדת לחלוף מהעולם. לעומת זאת באותו יום עצמו הציבו עורכי דאר היום הרוויזיוניסטי לכל רוחב העמוד הראשון של העיתון כותרת ענק ובה תשובת הציבור העברי לבית המשפט הבריטי: "משפט הצבור על משפט מקלף". הכותרת הראשית איגדה אוסף של תגובות של ראשי הציבור הדתי והחילוני בארץ. בלט ריאיון עם ניצול הטבח, חיים מקלף, שראה במו עיניו כיצד נטבחים הוריו ואחיו, וקבע שפסק הדין הוא פרס לרוצחים והיתר פומבי להמשיך ולפרוע: "אל דמי לנו עד אם ייענשו הרוצחים והשודדים כי אחרת לא יהי לנו קיום בארץ הזאת".⁶⁷

הסיקור המתון של דבר והארץ במשפטים של רוצחי משפחת מקלף רק חיזקה את טענת דאר היום כאילו מפלגות המרכז שמאל ועיתוניהן שואפים לטשטש ולהסתיר את הפוגרום כדי להחזיר את החיים בארץ למסלולם. אולם, כאמור, קשה למצוא לכך סימוכין בהיקף סיקור הפוגרום בדבר והארץ ובעוצמתו. אבל דאר היום המשיך במהלך 1930 ותקף את דבר והארץ. הוא טען שלא רק ששני העיתונים מצמצמים במכוון את סיקור הפוגרום, אלא שהם מנסים במקביל לטעון שלא כל הערבים היו רוצחים ושהיו גם רבים שהצילו יהודים. המחבר התייחס לעובדה שדבר החל לפרסם כזכור בתחילת בספטמבר 1929 טור בשם "אורות מאופל" ובו סיפר על ערבים שסיכנו עצמם והצילו יהודים במהלך מהומות הדמים.⁶⁸ ייבין ראה בטור זה ניסיון מודע של עיתון השמאל להשכיח את הפוגרום ולהמשיך לנהל מדיניות פייסנית כלפי הערבים והבריטים.⁶⁹

ועדת שו והניסיון להסתיר את הפוגרום

ב-24 באוקטובר 1929 באה לירושלים ועדת החקירה הבריטית לבדיקת אירועי 1929 בראשות וולטר שו (Shaw). הוועדה התמקמה באולם צר מידות במגרש הרוסים בירושלים וקיימה עשרות ישיבות בין 24 באוקטובר ל-30 בדצמבר 1929. לצדה פעלו עורכי דין של ההנהלה הציונית, הוועד הפועל הערבי והממשלה הבריטית, שזימנו את עדיהם לצד עדים שזימנה הוועדה עצמה. הוועדה הייתה מרחב מאבק בין שלושה נרטיבים. הנרטיב היהודי הרגיש את היותו הקורבן האמתי של אירועי 1929. הוא ניסה להציג את עוצמת

הזוועה באמצעות עדין ולהטיל את האחריות על מערכת הסתה מאורגנת של הוועד הערבי שנתמכה בחלק מהפקידות המקומית הבריטית. עורכי הדין הערבים מזערו את הסבל היהודי והעצימו את הסבל הערבי. הם הציגו את היהודים כגורם המרכזי למהומות, תוך כדי הטלת האשמה על הקבוצה הרוויזיוניסטית והעיתון דאר היום, שהיו לטענתם גורם מרכזי בליבו היצרים ערב המאורעות. הם ניסו להרחיב את דיוני הוועדה מן הטבח עצמו להשתלטות הקולוניאלית של היהודים על פלשתינה הערבית, בניסיון לבצע דה-לגיטימציה לתנועה הציונית כולה. עורך הדין של הממשלה הבריטית הגן, כצפוי, על האדמיניסטרציה המקומית, הצדיק את פעולותיה, הטיל את האשם הן על היהודים הן על הערבים וניסה בעיקר למזער את עוצמת הטרגדיה והזוועה היהודית.

הציבור היהודי ציפה, על פי העיתונות, שהוועדה תחשוף באופן רשמי את זהות הרוצחים, את זהות המסיתים ומתכנני הרציחות, ואת התוכנית לחיסול המפעל הציוני בארץ. אבל העיתונות הטילה ספק ביכולתה של הוועדה לבצע משימה חשובה זו. אי-אמון זה הובע במאמר מערכת שפורסם בדאר היום ב-24 באוקטובר 1929. העיתון קבע שהוועדה תתקשה לגלות את האמת מכיוון שהפקידות המקומית עשתה הכול כדי להסתיר את עקבות הפשע. היא אסרה את הרוצחים יחד עם הקורבנות ודיברה באותו לשון עם מארגני הפרעות הערבים וההנהגה הציונית. ממצאים רבים של הפשע הושמדו, העקבות טושטשו והאחראים לשפך הדם היו מוגנים. בתנאים אלה היה קשה לצפות כי ועדת החקירה תיאלץ לחשוף את האמת מתחת לשכבה עבה של סילופים, שקרים ועלילות שגובבו בידי הפקידות החוששת לעורה וחורשי המזימה הערבים. דבר פרסם באותו יום דברים דומים.⁷⁰

דוגמה לניסיון הוועדה לטייח ולהסתיר את פגרום 1929 אפשר לראות ביחסה לעדים היהודים שבאו לספר את סיפור הטבח בחברון. ביום שישי, 13 בדצמבר 1929, הגיע לאולם הוועדה הרב הראשי האשכנזי של ארץ ישראל, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, להעיד. הרב אמר שמטרתו המרכזית הייתה להשמיע את הגרסה היהודית על מעשי הטבח, אולם הוא לא הצליח בכך. הוא נשאל בעיקר על האירועים שקדמו להתפרצות האלימות והתבקש לספק לוועדה הסברים תיאולוגיים על ריטואלים שונים (תקיעה בשופר). חלק מהשאלות הוצגו לרב בצורה קנטרנית ומעליבה ונוצר רושם שהן עורכי הדין של הצד הערבי והממשלתי הן חברי הוועדה מבקשים להימנע מלעסוק בפצע המדמם של הטבח גופא ולבחון אותו מנקודת מבט יהודית.⁷¹

סיפורי הטבח סופרו במהלך אוקטובר ונובמבר 1929 בעיקר מפיהם של מפקדי המשטרה המקומית, שחלקם הגדול עיין את היהודים. סיפור הטבח בחברון סופר בפי מפקד המשטרה המקומית ריימונד קפיראטה שהתנער מאחריות והאשים לא רק את הערבים, אלא גם יהודים באחריות לטבח. דאר היום פרסם בתחילת דצמבר מכתב מחאה מטעם ועד יהודי חברון שהופנה להנהלה הציונית. יהודי העיר ורבה הספרדי, הרב פראנקו, שאלו באשמת מי טושטשו במהלך דיוני הוועדה מעשי הזוועה בחברון.

הם דרשו להופיע לפני הוועדה ולהשמיע את גרסתם לאור הטענה שמפקד המשטרה המקומית הציג גרסה שקרית של המתרחש.⁷²

ביום שישי, 20 בדצמבר 1929, העיד לפני הוועדה הרב יעקב סלונים, הרב האשכנזי של חברון שאיבד בטבח את בנו, אליעזר דן סלונים, את כלתו ואת נכדתו ועוד רבים מבני משפחתו. במקרה או לא העיד הרב לצד חמישה עדים, כלומר מראש הוקצה זמן מוגבל לעדותו. לאחר שתיאר את אוירת החרדה וחוסר האונים ערב הטבח, הוא רצה לספר לוועדה את סיפור הטבח עצמו, אולם כמו במקרה של הרב קוק חברי הוועדה לא אפשרו לו. הוא נשאל שאלות שנראה היה כאילו מטרתן למנוע ממנו מלספר את הסיפור. יתרה מזאת, נראה שהסנגור של הוועד הערבי רצה לנצל את נוכחותו של הרב כדי ליצור דימוי חיובי לתושבי חברון הערבים. לאחר שהרב סלונים סיפר ששכן ערבי הציל אותו ממוות, הוא נשאל אם מאות מערביי חברון השתתפו במאמץ ההצלה של יהודי חברון. הרב טען שמספרם היה קטן מאוד.

דאר היום סיפר שבשלב זה של החקירה הודיעו לפתע נציגי הצדדים בבית המשפט שאין להם עוד שאלות לרב והוא התבקש לסיים את עדותו. הרב סלונים נדהם. הוא הגיע במיוחד כדי לספר את סיפור הפוגרום לפרטיו, סיפור שטרם סופר לחברי הוועדה, והנה הוועדה מונעת ממנו להמשיך לדבר בטענה שהוא זומן להעיד רק על ההכנות לטבח ולא על הטבח עצמו. וכך מסר דאר היום את המשך השתלשלות הדברים באולם:

למרות זה שלא היו יותר שאלות כלפי העד, עמד הרב סלונים על זה, כי רוצה הוא לספר לפני הוועדה את פרטי הדברים שהתרחשו בחברון. חברי הוועדה אמרו לו כי הם שמעו כבר עדות מספיקה על הפרטים האלה והבטיחו לו, כי בנוגע אליו באופן אישי אין להם שום ספקות. כשהפסיקה הוועדה את חקירת העד ומנעה ממנו לאמר את אשר היה עם לבו להגיד, כשלו כוחותיו של העד. הוא געה בבכי בצעקו כי הוא סבל כל כך הרבה והוא רוצה שכל העולם ידע את זאת. למה זה יכסו את העובדות? הוועדה, אמר הרב סלונים, הקדישה הרבה זמן לשמיעת האשמות בדבר התנפלויות היהודים על המקומות הקדושים של המושלמים. האם היא שמעה על שמונים ספרי התורה שחוללו בחברון? מכיון שכל הניסיונות להרגיע את הרב סלונים לא הצליחו, החליטה הוועדה לגמור את ישיבתה הפעם בשעה קצת יותר מוקדמת מכפי הרגיל.⁷³

עורכי דאר היום הקדישו לפרשת השתקתו של הרב סלונים ידיעה נפרדת בעמוד הראשי עם כותרת גדולה: "וועדת החקירה מסרבת לשמוע על טבח חברון – הרב יעקב סלונים געה בבכי ומחה נמרצות".⁷⁴ למוחרת, 23 בדצמבר 1929, זכתה פרשת הרב סלונים לכתבת המשך בדאר היום. העיתון הדפיס בראש העמוד הראשון כותרת גדולה: "העדות שוועדת החקירה סרבה לשמוע – מה ביקש הרב סלונים לספר לוועדת החקירה? מי אחראי לטשטוש טבח חברון בוועדת החקירה?...". כותרת זו מסגרה כתבת המשך ארוכה שכללה ריאיון בלעדי מקיף עם הרב.

לעומת זאת בעיתון דבר נבלע סיפורו של הרב סלונים בסיקור הכללי של המשפט לצד עדותם של עוד חמישה עדים. כותרת הכתבה הייתה: "ששה עדים יהודים ביום אחד". נראה שאנשי העיתון לא הסכימו עם אנשי דאר היום שמדובר בסתימת פיות מכוונת. אנשי דבר סברו כי חברי הוועדה לא המשיכו בחקירה מפני שלא רצו שהרב ישחזר את האירוע הטראומטי. דבר דיווח על האירוע לפרטיו, אך נזהר לא להפוך אותו למלודרמה ולכן לא פרסם כתבת המשך למוחרת.⁷⁵

דאר היום השתמש בדיווח המתון של דבר כהוכחה לטענתו שעיתונות השמאל משתפת פעולה עם הממשל הבריטי בניסיון להסתיר את זוועות הפוגרום. לפיכך כתב העיתון שהאירוע באולם הוועדה שבו נשמעה זעקתו המרה של אב שכול (שאיבד את משפחתו) ורב שכול (שאיבד את קהילתו) ופורסם בעיתונות, גרם ועזוע עמוק ברעת הקהל בארץ. עדותו של הרב יעקב יוסף סלונים הייתה צריכה להיות העדות הראשונה והיחידה מצד היהודים על טבח חברון. כיצד קרה שדווקא אותה לא רצתה לשמוע הוועדה? או נכון יותר, שדווקא את העדות הזאת לא רצתה להשמיע ההנהלה הציונית? כידוע הוועדה שמעה את העדים שהצדדים הזמינו, לכן לא הוועדה הגבילה את העדים אלא המזמינים. דאר היום המשיך ושאל: "האם סתימת פיו של הרב הראשי בחברון ואי רצון לשמוע מפיו את הנוראות שקרו בחברון בין ה-23-24 לאוגוסט, האם כל זה לא עומד בקשר ישר עם אותו הטשטוש של מאורעות חברון בוועדת החקירה, אשר עליו התרענו כמה פעמים? האם אין כאן תכנית להעלמת טבח חברון כדין וחשבון הארוך שיפורסם ע"י ועדת החקירה?". העיתון חזר על טענותיו של יהושע השל ייבין בסוף ספטמבר 1929, על קשר לטשטוש ולמחוק את טבח חברון כמו מעשי טבח אחרים, ששותפי היו לא רק הבריטים והערבים אלא גם ההנהלה הציונית.⁷⁶

לפיכך הודיע העיתון שהוא יעשה מה שהוועדה לא עשתה: הוא יפרסם את עדותו של הרב סלונים שאותה לא רצתה הוועדה לשמוע. ואכן, לבקשתו של כתב העיתון מסר לו הרב את עדותו. הרב סיפר לכתב העיתון שכבר קודם לכן השתומם מדוע עברה הוועדה בשתיקה על טבח חברון והאשים שלכול מצאה הוועדה זמן, רק את "עיר ההרגה" חברון כמעט לא הזכירה. הרב הצטרף להאשמת דאר היום נגד ההנהלה הציונית וציין שפעמיים פנה יושב ראש הוועדה שו לנציג ההנהלה הציונית שיפנה שאלות לרב, ולא נענה. עדותו המפורטת של הרב על טבח חברון התפרשה על עמוד וחצי בעיתון וכללה תיאורים קשים של הטבח, שהשלימו תיאורים דומים במשפטים פלייליים שהתנהלו באותה תקופה, כמו במשפט על רצח הרב קסטל בחברון שהתנהל בסוף אוקטובר 1929.⁷⁷ בלחץ דעת הקהל החליטה ועדת שו לזמן עדים נוספים. ביום שני, 23 בדצמבר, זומן להעיד הרב הספרדי של חברון, הרב פרנקו, אולם כדי "לאזן" את עדותו הוזמן גם מושל חברון, עבדאללה קרדוס, שהואשם בהפקרתם הרשלנית של יהודי העיר לידי הפורעים. אלא שגם דיון זה לא הציג את סיפור טבח היהודים. הדיון עסק מצד אחד בניסיונו של מושל חברון לטהר את עצמו מהאשמות היהודים, ומצד שני בשאלות שנשאל הרב פרנקו

על הרקע לטבח. גם ניסיונותיו של הרב הספרדי לחרוג ממסגרת השאלות ולספר לוועדה את סיפור הטבח עצמו, נכשלו.⁷⁸

בין פוגרום לגבורה: המאבק על עיצוב זיכרון תרפ"ט

כזכור, באפריל 1920 נעשה ניסיון לטשטש ולהסתיר את תופעת הפוגרום תחת הביטוי הניטרלי "מאורעות", ביוזמה בריטית. אבל עד מהרה היה הביטוי בשימוש שגור בקרב חוגים רחבים ביישוב ואירועי 1929 זכו עתה לכינוי "מאורעות אב".⁷⁹ בקיץ 1930 התלונן עיתון הארץ על השימוש הנרחב בביטוי "מאורעות". המחבר האנונימי שאל כיצד "המילה הזאת הפוליטית, הבלתי עברית כמעט [...] נתקבלה ונשתרשה בתוכנו?". המחבר לא הבין כיצד אפשר להסתיר את חייהם של מאות אנשים תחת ביטוי ניטרלי ופונקציונלי זה: "כשאנו אומרים היום 'מאורעות', דומה כאילו נשכחו כבר מאיתנו אותם האנשים, הנשים, עולי הימים, הזקנים והילדים אשר היה עלינו להיות חרדים קודם כל לקדושת חייהם ולזיכרון מותם". הוא כעס על השימוש בביטוי "מאורעות" שהסתיר גם את בושת הפוגרום וגם את גבורתם של מי שהשיבו מלחמה והדפו את התוקף הערבי. הוא סבר שצריך להסתיר את הפוגרום ולהבליט את אקט הגבורה, אבל השימוש במושג "מאורעות" הסתיר את שניהם. המחבר דרש להדגיש ולהבליט את אירועי הגבורה וליצור פולחן עברי חדש סביב מה שהוא מכנה "קדושת ההגנה": "מתוך קדושת החיים הטבועה באומה עלתה ביישוב הצעיר קדושת ההגנה [...] באשר ההגנה היא הרוקמת את המשך החיים [...] קדושי ההגנה, קדושי חיים היו לנו קדושי אב, כך נהגה בהם, כך נזכור אותם". פולחן הגבורה הוצב אפוא במרכז, בעוד קורבנות הפוגרום היו מועדים לשכחה.⁸⁰

מי שהיו מעוניינים במוצהר להשכיח הן את זיכרון הפוגרום הן את פולחן גיבורי ההגנה היו הבריטים. במלאת שנה לאירועי 1929 דיווחה העיתונות על הודעת הממשל הבריטי האוסרת אזכרות פומביות לחללי תרפ"ט. דאר היום סיפר לקוראיו ב־8 באוגוסט 1930 שהממשל הבריטי אינו מאפשר ליהודים להתאבל על קודשיהם ב"ביתם הלאומי". לרגל יום האבל הגישה הממשלה "תשורה" חדשה: איסור על עריכת אזכרות פומביות לקדושי מאורעות תרפ"ט ועל נשיאת נאומים, אך התירה לערוך אזכרות בבית כנסת. עם זאת היא אסרה על פרסומם במודעות, כלומר על הזמנת הציבור לבתי התפילה לכבד את זכר קדושו. אפילו בארץ הצארים לא גזלו מהיהודים את הזכות להזמין את הציבור להתאבל על קדושו.⁸¹

שלושת עיתוני הבוקר התעלמו מהאיסור והוציאו מוספי זיכרון מיוחדים לציון האירוע. דבר הציב ב־11 באוגוסט 1930 בראש עמודו הראשון כותרת גדולה במסגרת שחורה: "יזכור ישראל את בניו ובנותיו הטהורים והאמיצים שנפלו חללים בהתנכלות הדמים לשיבת ציון בימים י"ז-כ"ד אב תרפ"ט". דוד זכאי כתב במדורו, "קצרות", באותו גיליון: "נשימתנו אשר נפסקה אז לא שבה עוד אלינו, ולחץ אלפי האטמוספרות שירד עלינו אז, עורנו מוסיף ולוחץ בכל כוברו".⁸² מאמר המערכת התייחס גם הוא לאיסור על אזכרות

פומביות. דבר ראה בכך מאבק על הזיכרון: "בידיהם לגזור על האזכרה, בידינו לשמור על זכרוננו לכל ייפגם. עם זיכרון אנחנו, נפשנו בזיכרוננו, חיינו בזיכרוננו [...] זיכרוננו הוא שעמד לנו בגלי השמר והכליה אשר הציפוננו. זיכרוננו עזר לנו לראות את ייסורינו לא בעיני התקיפים-התוקפים, המרצחים-המנצחים, המבעירים והמעלילים. משראינו אותם בעינינו אנו [...] נמצא לנו הכוח העילאי לשאת את ייסורינו מבלי להיכנע, מבלי להתכחש [...] אל יהא חלקנו עם אותם חלושי הזיכרון". מסקנתו של העיתון הייתה שיש למנוע את טשטוש הזיכרון ולהילחם על שימורו באמצעות מפעלי שיקום ובנייה.⁸³ מאמר המערכת של הארץ בגיליון הזיכרון המיוחד של העיתון, שיצא גם הוא ב-11 באוגוסט 1930, הדגיש את הצורך לשמר את זיכרון האירוע הטראומטי. מחבר המאמר, כנראה ד"ר גליקסון, דרש לקיים מכאן ואילך פולחן זיכרון, אבל הדגיש שיש להעמיד במרכז את גיבורי ההגנה. המחבר קבע שלמדנו לקח ממאורעות תרפ"ט, למדנו לסמוך על כוחנו אנו, ולהשיב מנה אפיים לאויבינו. למדנו גם שאיננו מבודדים בעולם, שהעם היהודי מאחורינו והוא גילה רוח התנדבות למופת. יש לנצל את ההתלהבות והסולידריות הרגשית העצומה הזאת לחיזוק מפעל העלייה והבנייה הציונית וכדי לשקם את יחסי השלום והכבוד עם העם הערבי.⁸⁴

גם דבר העדיף את זיכרון מעשי הגבורה על זה של הפוגרום. הוא רצה לזכור את "מאורעות תרפ"ט" כאירוע מקודש שבו הקריבו גיבורים את עצמם למען קידוש המאבק הלאומי לשיבת ציון ולהדגיש בטקסי הזיכרון את אותם אירועים הרואיים שבהם הדפו מתיישבים גיבורים את התקפות הערבים ללא עזרה בריטית. דבר והארץ לא ניסו אמנם להסתיר את מעשי הפוגרום, שסוקרו בידיהם כאמור בהרחבה, אולם הם הבחינו בין היהודי החדש, תושב הערים והמושבות שידע להגן על עצמו, ובין היהודי הגלותי, בן היישוב הישן, אוכלוסייה מבוהלת, חלושה וחסרת הגנה שהלכה כצאן לטבח.⁸⁵

דבר שלל את טענת דאר היום כאילו קיים ניסיון הסתרה וטשטוש הפוגרום מצד היהודים. הוא סירב להטיל את האחריות על ההנהגה היהודית והטילה על הבריטים והערבים. העיתון טען שהוא נאבק בתופעת ההסתרה, אבל הדגיש שהוא מסרב ליפול למלכודת המלודרמה והסגנון הסנסציוני שאפיין את יריבו דאר היום. שמואל יבניאלי כתב בגיליון הזיכרון שהוציא העיתון שהלקח מאירועי תרפ"ט ומהיחס המחפיר של השלטונות לאירועים הוא שאין בידינו לפעול בכל מקום, אבל יש להגן על החיים. יש להמשיך במפעל ההגנה העצמית ובמקביל בבניין ההתיישבות ובבניין הארץ.⁸⁶

צמצום ממדי הפוגרום למרחבים מוגדרים ולאוכלוסייה ספציפית של היישוב הישן והגדרת אירועי תרפ"ט כקרב הרואי שסופו ניצחון, אפשרו פוליטיזציה של הטראומה ותיעול אנרגיות המצוקה של היישוב לאנרגיות יצירתיות של צמיחה. זיכרון תרפ"ט כזיכרון קורבני מקודש וכמי שמשמר את המיתוס של "עם לכרד ישכון" הפך בדבר למקור כוח ולגיטימציה למפעל צמיחה והתחזקות צבאית ואזרחית.

גישתו של דאר היום לשאלת זיכרון אירועי תרפ"ט הייתה שונה. לא היה זה אירוע מרומם וקדוש, אירוע גבורה נשגב, אלא להפך: אירוע משפיל ומבייש שבמרכזו לא עמד מעשה הגבורה אלא הפוגרום. קורבנות הישוב היו לא רק בני היישוב הישן אלא גם מי שראו עצמם כעברים חדשים, בני היישוב החדש. גם הם, כמו היהודי הגלותי, הפגינו פסיביות ומורא מול האויב הערבי.

הפוגרום שהועתק מרוסיה "על הלכתו, משפטיו וחוקותיו" (כפי שכתב מרדכי בן הלל הכהן בהארץ באפריל 1920), היה אירוע של השפלה אנושית ולאומית ושל ביזוי המתים והחיים, ואחראים לו על פי דאר היום הממשל הבריטי, הפורעים הערבים ומנהיגיהם, אבל גם ההנהגה היהודית שהפקירה את אנשיה ולא הגנה עליהם.

עורך דאר היום, ד"ר וולפגנג פון וייזל, סיכם את עיקרי הדברים במאמר שפרסם לציון יום השנה לפרעות תרפ"ט, ב-12 באוגוסט 1930. הוא ציין שרבים מתושבי הארץ נוטים להכחיש את הפוגרום ב-1929, "שכן פוגרום – זה היה ברוסיה, בעוד שאנו חיים בארץ ישראל. פוגרום – זה שטבחו יהודים שלא יכלו להגן על עצמם, אבל אנחנו בארץ, היה לנו הכוח להדוף את המתנפלים מישובינו החשובים ביותר בלי עזרת הצבא. פוגרום – זה דבר שעבר זמנו, בעוד שאנו אנשים מודרניים". למרות ההכחשה לא התרחשו בארץ מהומות אלא פוגרום, ויהודי הארץ התנהלו במהלכו כיהודי אוקראינה בזמנו: חסרי משמעת, חסרי כוח החלטה ונעדרי כישרון ברגע המכריע בחייהם. גם ניהול הפוגרום בארץ, טען פון וייזל, דמה לרוסיה. ההתקפה נערכה בעת חג דתי, בשעה שהמאמינים יצאו ברוסיה מהכנסייה ובארץ ישראל מהמסגד. ברוסיה מישהו צעק שהיהודים תוקפים את הכנסייה, אחר כך באה הקריאה להרוג את היהודים ובירושלים צעקו שהיהודים תקפו את מסגד אל-אקצא ובעקבות זאת החלו קריאות לטבח בהם. בעקבות הקריאות ניתן האות, נורתה ירייה באוויר וההמון התנפל על בתי היהודים והחל לבזוז, לאנוס ולרצוח. הדמיון, על פי פון וייזל, כה מדהים עד שנראה שלערבים היו יועצים רוסיים. הוא סבר אף שסוכנים קומוניסטים, אנשי הקומינטרן, הם שהדריכו את אנשי המופתי.⁸⁷ הדמיון בין הפוגרום הרוסי לזה הארץ-ישראלי, טען פון וייזל, לא הסתיים כאן. גם תגובת השלטונות בשני המקרים הייתה דומה. ערב הפוגרום ריכזו השלטונות הרוסים את כוחות הצבא והמשטרה ואסרו עליהם להתערב ביומיים הראשונים לפוגרום. רק ביום השלישי ירה הצבא, הפוגרום נפסק והפורעים הלכו לכיתם ללא מאסרים. במקביל נערכו חיפושים בבתי היהודים, פרקו אותם מנשקם ואסרו את המתנגדים. כך ברוסיה וכך גם בארץ ישראל. אחרי כן מונו ועדות חקירה שלא מצאו ממצאים. גם תגובת היהודים לאחר הפוגרום ברוסיה ובארץ הייתה דומה. הם מחו, ערכו אסיפות אבל ואזכרות, ואספו סכומי כסף עצומים שבסופו של דבר הגיעו לידי פקידים ופוליטיקאים במקום לקורבנות. דמיון נוסף אפשר למצוא בכך שלאחר הפוגרום ברוסיה ביקשו כמה מיהודי מוסקבה חנינה למבצעי הפוגרום כדי למצוא חן בעיני השלטונות. גם בארץ ישראל הגישו יהודים בקשות חנינה דומות.

פון וייזל חש טראומה מעורבת בכבשה עמוקה ובככעס עצום על כד 133 הקורבנות הופקרו אז רק בידי הכריטיים לידי הפורעים הערבים, אלא גם בידי אחיהם היהודים. מצד שני חשוב היה לפון וייזל להזים את טענת עיתוני השמאל והמרכז כאילו קורבנות

בית גורלשטיין
בנינו החדש
בנין שיש עבודת היום
בנין שיש עבודת היום
בנין שיש עבודת היום

דבר
היה
היה
היה

מחיר הוצאה
מחיר הוצאה
מחיר הוצאה
מחיר הוצאה

היום נשפך
עמדת בני עסקי בנק
המים המינרליים
ספינים
תם הטובים ביותר

זכור הפוגרום
זכור הפוגרום
זכור הפוגרום
זכור הפוגרום

שנים עשר קונטרסות בתוך זינוק לטובה
עניני ארץ ישראל
מקור רבתי
דור השכיר
הדור החדש

המבט עומד על
המבט עומד על
המבט עומד על
המבט עומד על

המיון של רשומת עם נשפיה בועיה
המיון של רשומת עם נשפיה בועיה
המיון של רשומת עם נשפיה בועיה
המיון של רשומת עם נשפיה בועיה

מאמר פתיייל לזכר שנה לפוגרום תרפ"ט. דאר היום, 12 באוגוסט 1930.
מנחם אתר "עיתונות יהודית היסטורית" (JPress)

הפוגרום נמנו עם אנשי היישוב הישן, הגלותי, בעוד אנשי היישוב החדש, הציוני, התגוננו בגבורה מפני האויב הערבי. פון וייזל הביא עדות הפוכה לטענה זו מאירועים שהיה עד להם ביום הראשון לפרעות, שבמהלכו גם נפצע.⁸⁸

פון וייזל סיפר שב-23 באוגוסט 1929 יצא לסקר את המהומות ככתב העיתון הברלינאי *Vossische Zeitung* ודאר היום הירושלמי. הוא סיפר כיצד ניסה להיכנס ללב העיר העתיקה אך השוטרים ליד שער יפו לא התירו לו לעבור והוא נאלץ להתבונן חסר אונים ברצח בדם קר של נהג יהודי בידי המון ערבי במקלות וסכינים, מבלי שהשוטרים הבריטים בהנהגת סגן מפקד מחוז ירושלים נקפו אצבע. לאחר ששמע שההמון רוצה לפרוץ לשכונת תלפיות, יצא להזהיר את תושביה. בהיותו בדרכו, ברחוב יפו ליד גן העיר, בלב לכה של העיר היהודית, באזור שנחשב לבטוח ביותר בעיר, הוא ראה להפתעתו קבוצה של כמאה ערבים תושבי הכפר ליפתא שצעדו בליווי שוטרים בריטים וערבים לעבר כפרם. נראה שהקבוצה פחדה לעבור לכדה באזור יהודי וביקשה ליווי משטרה. יהודי מערב ירושלים, אנשי היישוב החדש, לא התנהגו כיהודים ארץ-ישראלים גאים החיים בבטחה בארצם, אלא כיהודים גלותיים מפוחדים, בדומה לאחיהם במזרח אירופה. למראה קבוצת הערבים הקטנה שעברה ברחוב יפו אחזה חרדה באלפי תושבי העיר. הם מיהרו לסגור את חנויותיהם ועסקיהם והסתגרו מאחורי השערים הכבדים של בתיהם. פון וייזל עמד ברחוב יפו ליד אחד הבתים והתבונן אחוז בושא באלפי היהודים הנמלטים מפני קבוצה קטנה של ערבים. הייתה זו הוכחה לדבריו שמי שנמלטו והסתגרו מאחורי סוגר ובריה נשאו בדמם את מורשת הפוגרום הרוסי. באווירה הזאת של קבוצת הערבים המתקרבת עם אלות וסכינים מתנופפים באוויר והיהודים נמלטים על נפשם, קם חלוץ צעיר אחד בסמוך לפון וייזל ובדמעות של רוגז התייצב בקצה המדרכה, הביט במשטמה ביהודים שהסתתרו מאחורי השער הנעול וצעק: "פחדנים, פחדנים! אתם בורחים מפני הערבים! יהרגו אותי, אבל אני אשאר כאן!". פון וייזל החליט להישאר לצדו: "הרגשתי בנער הזה את רוחו של נחמיה. הוא הוציא מפיו את המילים [...] שהיו צריכות לשמש סיסמא נאצלה לאבירים אצילי הרוח ביותר: 'איש כמוני יברח?'. חמישה או שישה יהודים עמדו על ידו, אחד צילם, האחרים חכו בשקט, הערבים התקרבו".⁸⁹

פון וייזל סיפר שכעבור רגע החל טבח פראי. דם יהודי צבע את אבניו של רחוב יפו. הוא התקשה לתאר את שהתרחש שכן הכול התפתח במהירות הברק. הוא מצא עצמו נאבק עם כמה ערבים, מכה ומוכה, ולבסוף נדקר בכתפו. קודם שפונה לבית החולים הדסה, לאחר שאיבד דם רב, הביט סביבו. לידו היה מוטל מת על המדרכה החלוץ הצעיר שסירב להתפנות, גולגולתו מרוצצת במכת אלה. תגובתו הראשונית של פון וייזל הייתה תגובה של זעם על היהודים שהסתתרו בכתייהם והפקירו את הנער, לצד הערצה לנער שהתמרד:

החלוץ הצעיר חזר לנגד עיני על דבריו הנשגבים של האדם הזה [...] ועכשיו הוא מוטל כשגולגולתו מנופצת על המרצפת, משום שחבריו לא היו בני אדם כמוהו, והם מיהרו

לברוח. ודאי שהאנשים האלה היו חכמים מאוד. החלוץ הצעיר היה בוודאי טיפס גדול, שלא עשה כמעשיהם [...] אבל טיפשותו חביבה עלי מחוכמתם של אחרים, ממש כמו שערכי ליפתא עוררו בי יותר כבוד מן היהודים שהתחבאו מאחורי השער. אבל יש אנשים בעם היהודי שאינם יכולים לברוח. כי כך הוא טבעם הם – לעמוד לפני שער הבית, כמו שטבעם של אחרים [...] להתחבא מאחורי השער.⁹⁰

מאורעות תרפ"ט היו, לטענת דאר היום, פוגרום מביש וכתם שחור בתולדות הציונות, אבל היו בהם נקודות אור של גבורה יהודית. אחת מנקודות האור הללו הייתה של פון וייזל עצמו, שכעיתונאי יצא לסקר את המאורעות ונפצע. עדות לכך השתמרה בדמות גיליון דאר היום מ-23 באוגוסט 1929, היום הראשון לפרעות, שנשא פון וייזל בכיסו כשנפצע. הגיליון נמצא בכיס מקטורנו מוכתם בדמו וצילום שלו הוצב ביום השנה לפרעות תרפ"ט בראש העמוד הראשון של העיתון כסמל למעורבות העיתון ואנשיו בהגנת היישוב. מנקודת מבט סמיוטית חיבר העיתון הטובל בדמו של העיתונאי את המסמן והמסומן למכלול שבו שוב אי-אפשר היה להפריד בין המסמן, העיתון המסקר את החדשות האלימות, למסומן, העולם שבו התחוללה האלימות. המסמן והמסומן הפכו למה שמכונה בסמיוטיקה "אינדקס", סימן המכיל בתוכו אלמנטים מתוך המציאות הנצפית וככזה הפך העיתון לחלק מהמציאות עצמה.⁹¹

למרות קיומו של יסוד הגבורה ראו אנשי דאר היום במאורעות אב פוגרום מחפיר ומשפיל ובתושבי ארץ ישראל קורבנות שנבגדו הן בידי הבריטים הן בידי ההנהגה היהודית. פון וייזל סתר בסיפורו את טענות עיתונות השמאל והמרכז. בעוד דבר והארץ זיהו את קורבנות הפוגרום עם אנשי היישוב הישן, טען פון וייזל שגם דמותו של היהודי הגלותי הפסיכי והפחדן נפוצה בקרב רבים מבני היישוב החדש. פון וייזל ודאר היום הציגו רבים מתושבי הארץ כיהודים גלותיים חסרי עמוד שדרה, בלי להבחין בין אנשי היישוב הישן לזה החדש, בין תושבי הערים העתיקות לאנשי המושבות והקיבוצים. גישה זו חיזקה והקצינה את תחושת ההשפלה, את הכאב העמוק ואת הטראומה שאותה חיזק העיתון בתיאורים המפורטים של מעשי הזוועה. מנגד הוא הציע לבצע פוליטיזציה של הטראומה, כמו דבר. פוליטיזציה זו לא התבטאה בכניית יישובים ובייבוש ביצות, אלא קודם כול בתיעול האנרגיות של הייאוש והמצוקה ובהפיכתן לאנרגיות של מחאה. דאר היום הציע להפוך את הטראומה לאמצעי לגיוס המונים ולהוצאתם לרחובות, להפוך את התסכול והמצוקה הנפשית לנוכח הפוגרום לזעם עממי ולתעל את הזעם כנגד ההנהגה הציונית ונגד השלטון הבריטי. תנועת בית"ר הייתה אחת המרוויחות הגדולות מתרגום הטראומה לפעילות פוליטית ענפה של בני הנוער לאחר מאורעות 1929. לצורך זה פיתח דאר היום את מדור הספורט והנוער בעיתון שנועד לצעירי בית"ר ובו הציע להשתמש בספורט כאמצעי ארגון ותיעול פחדים, כעסים ומצוקות.⁹² לצדה נוסדו תנועות רוויזיוניסטיות נוספות שפעלו באופן אינטנסיבי ברחוב, ובעיקר "ברית הבריונים" בהנהגת אב"א אחימאיר, ייבין ואצ"ג שערכו את דאר היום ואחר כך את העיתונים העם

וחזית העם, תנועה זו הפגינה באוקטובר 1930 נגד סגן שר המושבות הבריטי דזמונד שילדס בתל אביב, והמשיכה לפעול נגד יהודים במסע הבחירות לאספת הנבחרים שבו זכו הרוויזיוניסטים בניצחון מרשים.⁹³

למעשה האסטרטגיה שהציע דאר היום בשנת 1930, העמקת הטראומה באמצעות הבלטה של סיפורי הפוגרום של מאורעות 1929, תיעולה והפיכתה לזעם ולאלימות פוליטית במרחב הציבורי, הלכה והתרחבה בזירה הפנים יהודית, כאשר תנועת העבודה אימצה בהדרגה גם היא אסטרטגיה זו. ב־1931 חל גידול דרמטי במספר ההתנגשויות הפוליטיות האלימות במרחב הציבורי הארץ-ישראלי בין אנשי ימין רוויזיוניסטי לאנשי תנועת העבודה. ההתנגשויות הלכו והחריפו בשנים הבאות והגיעו לשיא לאחר רצח ארלוזורוב.

הערות

- 1 "פרעות תשפ"ד", יתד נאמן, 8.10.2023.
- 2 על הגדרות שונות של פוגרום ראו: גור אלרואי, "הגיבור העברי והקורבן היהודי: הפוגרומים באוקראינה ומאורעות תר"פ-תרפ"א, ציון, מס' 80, ד (2015), עמ' 557-555.
- 3 נחום ברנע, "בקבוץ ההריגה", ידיעות אחרונות, 9.10.2023.
- 4 חגי דגן, "עד הפוגרום הבא", הארץ, מוסף תרבות וספרות, 24.11.2023.
- 5 גור אלרואי, "הגיבור העברי והקורבן היהודי...", ציון, שם, עמ' 559-563, 579. על הפוגרומים באוקראינה ראו שם, עמ' 553-555, ראו גם גור אלרואי, ארץ מקלט: ההגירה לארץ ישראל, 1919-1927, באר שבע: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון, 2021, עמ' 81-101 (מהדורה דיגיטלית) (להלן: אלרואי, ארץ מקלט).
- 6 ראו דיון על ציורו של הירשנברג אצל ירחמיאל כהן ומרים ריינר, "שובו של היהודי הנודד ביצירתו של שמואל הירשנברג", בתוך: מרקמים: תרבות, ספרות, פולקלור לגלית חזן רוקם, כרך כח (תשע"ג), עמ' 343-377.
- 7 "המאורעות בירושלים", הארץ, 6.4.1920.
- 8 עזמות (ישעיהו קרניאל), "מבעד למסווה: שעורים בהסתכלות", דאר היום, 22.10.1920.
- 9 לתיאור תופעת הפוגרום בספרות העברית ראו: נורית גוברין, "בעיר ההריגה" בדורה ולדורות", בתוך: קריאת הדורות: ספרות עברית במעגליה, כרך ג, ירושלים 2008, עמ' 185-195; מיכאל גלזמן, "חוסר כוח – המחלה המבישה ביותר – ביאליק והפוגרום בקישינב", בתוך: הנ"ל, חנן חבר ודן מירון (עורכים), בעיר ההריגה: ביקור מאוחר, תל אביב: רסלינג, 2005, עמ' 14-52 (מהדורה דיגיטלית) (להלן: גלזמן, "חוסר כוח").
- 10 אסתר סלונים, "הפליטים", דאר היום, 4.1.1920.
- 11 איתמר בן-אב"י, "ההתחלה", שם, 26.1.1920. בן-אב"י תמך בגישתו של חיים ויצמן שטען שיש ליצור הגבלות על עליית פליטי הפוגרומים והעדיף עולים בריאים בגופם ובנפשם. ראו גור אלרואי, ארץ מקלט, עמ' 171-195.
- 12 על המאבק בין דאר היום לאנשי העליות השנייה והשלישית בעיתון הארץ ראו: עוזי אלידע, "עימותים תקשורתיים בין ילידים למגורים בחברה הארץ-ישראלית, 1904-1931", קשר, 49 (2017), עמ' 35-38; הנ"ל, "עיתונות צהובה מול עיתונות הגונה: העימות על עיצוב דמותה של העיתונות הארץ ישראלית בשנות ה־20", קשר, 26 (נובמבר 1999), עמ' 37-48.
- 13 השלטונות הבריטיים השתמשו בדרו"חות הרשמיים בביטוי "מהומות" (Riots). אבל הצנזורה מנעה מהעיתונים מלהשתמש באופן פומבי הן ב"מהומות" הן ב"פוגרום". במסמכים הבריטיים הרשמיים זכה האירוע לשם "1920 Nebi Musa Riots" או "1920 Jerusalem Riots".

- 14 ל"י (יהודה לייב יפה), "הפרעות בירושלים", הארץ, 7.4.1920.
- 15 יוסף קלאוזנר, "אחרי הפרעות", שם, 13.4.1920.
- 16 גלזומן, "חוסר כוח", עמ' 21-23.
- 17 שם, עמ' 27-30.
- 18 יוסף קלויזנר, "אחרי הפרעות", הארץ, 13.4.1920. קלויזנר עסק בפוגרום גם בכתב העת שערך, **השילוח**, שאותו העביר בתחילת 1920 מברלין לירושלים. הוא הדגיש באפריל 1920 שהפוגרום בירושלים היה חמור יותר מהפוגרום בקישינב מכיוון שירושלים היא לב האומה, בירתו ההיסטורית המקודשת של הלאום העברי המתחדש בארץ. מכאן גודל העלבון. אבל הוא היה סמוך ובטוח שהעם היהודי ישאב עוצמה מהפוגרום. הוא גם הזכיר לקוראיו שחודש לפני הפוגרום, בתחילת מארס 1920, התחולל בגליל אירוע הרואי, נפילת שישה חלוצים ובראשם טרומפלדור בתל חי. לפיכך יש לחבר את אירוע הפוגרום לאירוע הגבורה ולבנות פולחן חדש של קדושים לאומיים שישמשו כסמלים מגייסים ומעציבים של התנועה הלאומית הציונית. ראו המשקיף, "בארץ ובחוץ לארץ – השקפה כללית", **השילוח**, לז, ריו, עמ' 90, אפריל 1920 (באתר הספרייה הלאומית מצוין התאריך 2 באפריל, אבל זו טעות. הגיליון הופיע כנראה באמצע אפריל 1920).
- 19 מ"ב (מרדכי בן הלל הכהן), "תורת הפרעות", הארץ, 19.4.1920. המאמר שולב בספרו של בן הלל הכהן, **אתחלתא**, כרך א, פרק 11: "הפוגרום הראשון בירושלים", ירושלים תרצ"א.
- 20 גם הסופר איש העלייה הראשונה משה סמילנסקי, הגיב על הפוגרום במאמר קשה **בהארץ**: "יותר משאכלתני החרפה מבחוץ – אכלתני החרפה מבפנים. המצב היה מצב גלותי בכל היקפו". סמילנסקי הציע לתעל את רגשות הבושה לאפיקים חיוביים ולגייס את היישוב לעבודה ולשמירה. משה סמילנסקי, "לאחר מעשה", הארץ, 22.4.1920.
- 21 "תוכניתנו", דאר היום, 8.8.1919.
- 22 "לבני ישמעאל", שם, 7.4.1920.
- 23 לייב יפה, "מבעד לשבכה", הארץ, 22.4.1920. גם דאר היום הצטרף למעריצי ז'בוטינסקי וחבריו (שרבים מהם היו ילידי הארץ) והדגיש את גבורתם, אבל דרש לשמור על שקט ולהימנע מהפגנות. ראו "משפט וצדק", דאר היום, 22.4.1920.
- 24 "דם בירושלים", הפועל הצעיר, הוצאה מיוחדת, גיליון מס' 26, 12.4.1920.
- 25 "הפרעות ביפו", הארץ, 3.5.1921.
- 26 "בלבולים ביפו", דאר היום, 3.5.1921. ראו גם באותו גיליון: "פרטי המאורעות ביפו".
- 27 יוסף אהרונוביץ, "על הפרעות ביפו", הפועל הצעיר, גיליון מס' 26, 6.5.1921.
- 28 ראו שירי ההלל לגיבורי פתח תקווה בעיתון דאר היום: י"י ילין, "לנופלים בכבוד", 9.5.1921; איתמר בן-אבי, "ידיה בימי הימים", 12.5.1921. על סיפור הגבורה של מגיני פתח תקווה במאי 1921 ותהליך ההנצחה שלהם, ראו: עוזי אלידע, "טרומפלדור מול שרה אהרונסון וגיבורי פתח-תקווה: הבניית מיתוסים מרטרולוגיים ומחוזות זיכרון בתקופת המנדט", בתוך: יעל זרובבל ואמיר גולדשטיין (עורכים), **תל-חי 1920-2020: בין היסטוריה וזיכרון**, ירושלים: יד בן-צבי, 2020, עמ' 318-349.
- 29 מ' גליקסון, "המאורעות ביפו", הארץ, 4.5.1921.
- 30 ראו לדוגמה, "לבני ישמעאל", דאר היום, 4.4.1920.
- 31 יוסף אהרונוביץ, "על הפרעות ביפו", הפועל הצעיר, 6.5.1921.
- 32 ראו דוגמה לצנזורה בגיליונות דאר היום מ-8.5.1921-9.5.1921. הצנזורה מחקה כתבות הקשורות למאורעות 1921 במשך ארבעה חודשים, עד ספטמבר 1921.
- 33 מקור כינוי הצנזורה "מאדאם אנסטזיה" בקריקטורה פרי מכחולו של הקריקטוריסט אנדרה ז'יל (Gill), שהופיעה ב-19.7.1874 בעיתון הסאטירי *L'Eclipse*. ראו Frédérique Roussel, "Censure Ciseaux d'Anastasia communiqué", *Libération*, 20.8.2011.
- 34 עזמות וישעיהו קרניאל, "מבעד למסווה: שעורים בהסתכלות", דאר היום, 15.5.1921.
- 35 "האם עבר המועד", דאר היום, 6.5.1921.

- 36 המשקיף, "על המצב בארץ", השילוח, כרך לח, ספטמבר 1921, עמ' 480. באתר הספרייה הלאומית מתוארך הגיליון בטעות לתחילת אוגוסט 1921.
- 37 יוסף הפטמן, "יום המחרת", הארץ, 4.5.1921.
- 38 "הפרעות ביפו", שם, 3.5.1921.
- 39 אליעזר בן-יהודה, "לשווא", דאר היום, 4.5.1921.
- 40 ד"ר יוסף קלוזנר, "יום הזכרון", הארץ, 1.5.1922.
- 41 הבריטים כינו את האירוע בדוחות הרשמיים "מהומות יפו" (The Jaffa Riots).
- 42 על הרקע לאירועי 1929 ראו: עוזי אלידע, "בין סנסציה ופוליטיקה, העיתון 'דאר-היום' ומאורעות 1929", קשר, 34 (אביב 2006), עמ' 105-114; הנ"ל, "בין טשטוש להבלטה: העיתונות העברית בארץ ישראל נוכח מאורעות 1929", שם, 50 (סתיו 2017), עמ' 19-42; הלל כהן, תרפ"ט: שנת אפס בסכסוך היהודי-ערבי, ירושלים: כתר, 2013, דבורה גלעד ויוסי גולדשטיין, "קללי נפשי את חברון: סיקור מאורעות תרפ"ט והנצחתם כראי לביקורת הישוב הישן", קתדרה, 181 (ניסן תשפ"ב), עמ' 59-84.
- 43 על עיתון הארץ לאחר 1929 ראו: עוזי אלידע, "מעיתון ממסדי לעיתון מסחרי: הארץ, 1918-1937", קשר, 29 (מאי 2001), עמ' 61-63.
- 44 על דאר היום הרוויזיוניסטי, ראו: עוזי אלידע, "דאר-היום הרביזיוניסטי: לתולדותיה של פרשה עיתונאית מרתקה", קשר, 17 (מאי 1995), עמ' 73-86 (להלן: אלידע, "דאר היום הרביזיוניסטי").
- 45 על דבר באותה תקופה ראו: מרדכי נאור, ראשית "דבר", בני ברק: הקיבוץ המאוחד, 2015, עמ' 54-85.
- 46 "בעיר ההריגה", הארץ, 1.9.1929.
- 47 ברל כצנלסון, "לאחר שתיקה מאונס", דבר, 2.9.1929.
- 48 "כצאן לטבח?", הארץ, 4.9.1929.
- 49 גלזמן, "חוסר כוח", עמ' 20.
- 50 ראו את צילומי המתים, דאר היום, 9.9.1929-10.9.1929, עמ' 2. נראה שפרסום הצילומים הביא לסגירה זמנית של העיתון באמצע ספטמבר 1929. ראו: עוזי אלידע, "בין טשטוש להבלטה: העיתונות העברית בארץ-ישראל נוכח מאורעות 1929", קשר, עמ' 20-21.
- 51 בן ברוך (שלום שוורץ), "קול דמי מוצא...", דאר היום, 26.1.1930.
- 52 "מה פעל בית החולים הכללי בית החולים הוספיטל בירושלים בימי מאורעות הדמים, אב תרפ"ט", מזרח ומערב, 4, א (יג) (תשרי תר"ץ), תיאור פתולוגי של הרוגי מוצא וחלק מהרוגי חברון עם צילומי משפחת מקלף השחוטים והשרופים. תודה לשלום קולין שהפנה אותי למקור זה.
- 53 ה' ייבין, "לטשטש לא נרשה", דאר היום, 29.9.1929.
- 54 כדי לדווח על מעשי העינויים הקשים שעברו קורבנות הטבח נאלצה העיתונות העברית להיעזר במקורות זרים. ראו לדוגמה תרגום כתבה מתוך עיתון הז'ורנל (Le journal) הפריזאי: אדוארד הלזואיי, "התקפה שנכשלה", דאר היום, 6.11.1929.
- 55 "מה מודיעה הממשלה על בדיקת גופותיהם של קדושי חברון", שם, 22.9.1929.
- 56 "התעללות בחברון המנותחת", שם, 23.9.1929.
- 57 "דבר היום: תעודה ממלכתית", דבר, 24.9.1929.
- 58 "אורות מאופל", שם, 2.9.1929, 9.9.1929, 1.10.1929.
- 59 על ראשית חקירת רצח משפחת מקלף ראו, "חקירת חוקרי משפחת מקלף במוצא", דאר היום, 22.9.1929, "חקירת רוצחי משפחת מקלף", דבר, 22.9.1929.
- 60 "הנאשם ברצח האחים רייזמן שוחרר", דאר היום, 1.10.1929.
- 61 "החקירה ברצח קדושי חברון: אליהו פלאצ'י ז"ל", שם, 2.10.1929.
- 62 ראו מאמר מערכת, "יומן – מעוות זועק לשמים", שם, 2.1.1930.
- 63 "נאום הקטגוריה", שם, 23.1.1930.
- 64 "כל הנאשמים ברצח משפחת מקלף – זוכו", שם, 24.1.1930.
- 65 "דבר היום: יגלו את רוצחי משפחת מקלף", דבר, 24.1.1930.

- 66 "דבר היום: 'כנות' העדים", שם, 26.1.1930.
- 67 "משפט הצבור – על משפט מקלף", דאר היום, 26.1.1930.
- 68 "אורות מאופל", דבר, 2.9.1929, 9.9.1929, 1.10.1929.
- 69 ה' ייבין, "בחכמת ההשתקה הבזויה", דאר היום, 28.5.1930.
- 70 "ביום בוא הועדה", שם, 24.10.1929; דבר, 24.10.1929.
- 71 "הרב הראשי קוק לפני הועדה", שם, 15.12.1929.
- 72 "העדות שועדת החקירה סירבה לשמוע", דאר היום, 23.12.1929.
- 73 "מגילת חברון בנוסח קאפירטה", שם, 8.11.1929; "ערות קאפיקטה מפקד מטרת חברון", דבר, 8.11.1929; "דרישותיהם של יהודי חברון מאת ההנהלה הציונית", דאר היום, 2.12.1929.
- 74 "ועדת החקירה מסרבת לשמוע על טבח חברון", שם, 22.12.1929.
- 75 שם.
- 76 "ששה עדים ביום אחד", דבר, 22.12.1929.
- 77 "העדות שועדת החקירה סירבה לשמוע", דאר היום, 23.12.1929.
- 78 שם, 17.11.1929, 31.10.1929-29.10.1929.
- 79 "הרב פרנקו מעיד על טבח חברון", שם, 24.12.1929.
- 80 "השלטונות הבריטיים השתמשו גם לגבי 1929 בכיטי "אירוע" לתיאור התופעה: "The Events of 1929". אבל ברו"חות הרשמיים הם חזרו והשתמשו בכיטי "מהומות": "The Disturbances of August 1929", or "The 1929 Palestine Riots"
- 81 נ"ח "ליום השנה", הארץ, 11.8.1930.
- 82 "איסור אזכרות פומביות לחללי אב", דאר היום, 10.8.1930.
- 83 ז' דוד, "קצרות – ביום הזה", דבר, 11.8.1930.
- 84 "דבר היום – זכור נזכור", שם, 11.8.1930.
- 85 "מיום ליום", הארץ, 11.8.1930.
- 86 "מעשי נערות ופשעי דמים", דבר, 16.12.1929.
- 87 ש' יבניאלי, "ליום הזיכרון", שם, 11.8.1929.
- 88 ד"ר פון וייזל, "זכור הפוגרום", דאר היום, 12.8.1930.
- 89 הנ"ל, "מה עבר עלי ב-24 לאוגוסט", שם, 22.8.1930, 5.9.1930. פון וייזל העיד על פציעתו בוועדת שו: "בוועדת החקירה: ד"ר פון וייזל הובא מבית החולים להעיד לפני הועדה", שם, 15.11.1929.
- 90 הנ"ל, "מה עבר עלי ב-24 לאוגוסט, חלק א", שם, 22.8.1930.
- 91 הנ"ל, "מה עבר עלי ב-24 לאוגוסט, חלק ב", שם, 5.9.1930.
- 92 שם, חלק א, 22.8.1930. תפיסת הסימן כאינדקס היא חלק מתיאוריית הסימנים של הסמיוטיקאי האמריקאי צ'רלס פירס (Peirce). ראו: Tony Jappy, *Introduction to Peircean Visual Semiotics*, London: Bloomsbury, 2013, pp. 84-90
- 93 מדור ספורט החל להתפרסם בדאר היום בדצמבר 1928 בעריכת ליפא לויטן. ראו: אב"א אחימאיר, "תפקידו של הספורט היהודי", דאר היום, 24.4.1929.
- 94 ראו "הפגנה נגד ד"ר שילדס בת"א", שם, 10.10.1930; "המלשינות", שם, 12.10.1930; "ד"ר שילדס בת"א", דבר, 10.10.1930. על המאבק בין הרוויזיוניסטים להנהלה הציונית והבחירות לכנסת ישראל, ראו: עוזי אלידע, "דאר היום הרביזיוניסטי", עמ' 73-86.

חשיפת זוועות בסיקור מאורעות שנות העשרים והשלשים בעיתונות היישוב

דבורה גלעדי

עוד טרם גלי מאורעות הדמים בארץ ישראל בשנות העשרים והשלשים, פרסום זוועות בתיאורים, בצילומים וברישומים לא היה מעשה שלא ייעשה. לאחר פרעות קישינב (1903) צולמו גופות הנרצחים, ובהם ילדים, והתפרסמו במטרה לזעזע. הצילומים הופצו בין קהילות יהודיות ועוררו תגובות רבות.¹ הפואמה "בעיר ההרחה" שפרסם ביאליק ב-1903, לאחר ביקורו בקישינב באותה שנה, תיארה באופן מפורט ומזעזע רציחות אכזריות, חלקי גופות ודם, אונס קבוצתי לעיני בני משפחה וכיוצא בזה. הפואמה נכללה בספר משירי הזעם ב-1906 ויצאה לאור באודסה.

הצייר אבל פן ביקר גם הוא בקישינב לאחר הפוגרום ובהשפעת פוגרום זה ופוגרומים שערך הצבא הרוסי בגבול פולין-ליטא בימי מלחמת העולם הראשונה, צייר סדרה של חמישים רישומים בוטים ומזעזעים על הסבל היהודי. ב-1917 הציג את ציוריו אלה לראשונה בארצות הברית תחת הכותרת "נאד הדמעות". הרישומים לא שויכו למקום או לזמן ספציפיים אלא לסבל היהודי בפוגרומים.² הם הביעו בהלה וחוסר אונים, פליטות, אומללות ואכזריות, והדגישו את הזוועה. נראים בהם, לדוגמה, אם מבוהלת, תינוק בידיה ופעוטות לצידה נצמדים לקיר בניסיון נואש להסתתר; בית כנסת הרוס ובתוכו גופות כפותות; נער מתייפח לצד גופת אביו; רכבת עמוסת פליטים השולחים ידיים מתחננות; תינוק המנסה לינוק מגופת אימו. הציורים נועדו לעורר צער, בהלה וזעזוע עמוק ובעיתון דאר היום דווח ב-1924 כי כאשר הוצגו רישומי "נאד הדמעות" "לא עבר יום שלא התעלפה בו איזו אשה מהמבקרות".³ ב-1925 הוצגה סדרה זו בירושלים ואולם מיוחד הוקדש לה בבית הספר לאמנות בצלאל. מלבד התמונות הונחו באולם זיכרונות דמים מן הפרעות, כמו ספרי תורה מוכתמים בדם. כינוי האולם, "נאד הדמעות", העיד על שמה של סדרת הרישומים אך גם על מטרתו: משכן לבכי ולצער. מנהל בית הספר, בוריס שץ, כתב לידידו הפילוסוף שמואל הוגו ברגמן כי "האולם הזה משמש מחאה חיה של העם העברי על מעשי הפשע של נושאי הנצרות כנגדנו".⁴ ב-1926 פורסמו הרישומים כאלבום מודפס.⁵

אך לא רק בתמונות ורישומים מקישינב, אלא גם בהקשר לחללי ארץ ישראל פורסמו לעיתים בציבור צילומי גופות. דוגמה לכך היא תצלומו של איש ארגון "השומר" אברהם ברל, שנהרג בסג'רה ב-1910, וחבריו הצטלמו לצד גופתו כשפניו חשופות והתכריכים מכסים אותו עד צווארו.⁶

חוקרי מדיה טענו כי במדיה המודרנית צילומי מעשים אכזריים או תיאוריהם נועדו לעורר סבל בקורא ולשתף אותו בחוויית הסבל של הקורבן. כך לדוגמה ביקש ספר זיכרונות האיידס האמריקני "שהקהל יסתובבו אתנו שטופים בהזעות הלילה שלנו".⁷ על זיכרון השואה כתב דניאל שוורץ כי "בסיוטים שלנו, אנו מגורשים וסובלים מאימת המחנות הללו".⁸ המושגים "עדות" ו"זיכרון" הורחבו לשותפות מסוימת בסבל. האדם שנחשף לעדות נדרש לא רק להיחשף ולזכור אירועים מן העבר וההווה, אלא גם לסבול מכך, להזיע מבהלה ממחלה שאינו חולה בה, לדמיין את עצמו כלוא במחנה ריכוז שלא ראה מעולם. דומיניק לה קפרה הגה את המושג "כתיבת טראומה", בשונה מ"כתיבה על טראומה", שנועד להחצין את הטראומה לקורא באופן שיגרום לו לקרוא טראומה, לא לקרוא על טראומה – כלומר לצרוך עדויות ללא הפרעה של התודעה וכך "לחוש את הזוועה", "לתפוס את המציאות הזאת כמציאות" ולא כייצוג.⁹

עוזי אלידע עסק במאמרו "בין טשטוש להבלטה: העיתונות העברית בארץ ישראל נוכח מאורעות 1929" באופן שבו הבלטה העיתונות העברית את מעשי הזוועה באותם מאורעות באמצעות פירוט, חשיפה של המעשים והקורבנות וחזרתיות.¹⁰ בדרך זו הועמקה הטראומה ותועלה לזעם ולפעולה פוליטית. לדבריו הניסיונות של הבריטים והערכים "לטיח" את הזוועות העמיקו את המוטיבציה לחשוף אותן עוד ועוד, שוב ושוב, במשך חודשים ארוכים. מטרתי במאמר זה היא לבחון את ההבדלים בסיקור מאורעות דמים בעיתונות היישוב בשנות העשרים לאלה של שנות השלושים, שנועד להעלות בקורא תחושות של זוועה ובהלה או להפך – להרחיק ולהחליש תחושות כאלה. בנוגע לשנות העשרים אדון בדרכים נוספות שבהן הובלטה האימה לצד אלה שהציג אלידע. אני טוענת כי בשנות השלושים חל שינוי חד בסיקור העיתונאי של מאורעות הדמים שהסתיר וצמצם את הזוועה, ואף קרא לנרמול ולטריוויאליזציה של מעשי טרור. אציג את ההבדל בין שני עשורים אלה ואעלה השערות מדוע התרחש שינוי זה. (הדברים ייאמרו בהכללה, ובכל אחת מן התקופות היו גם סיקורים יוצאי דופן.)

מאורעות שנות העשרים, הזוועה והזעזוע: "הכקשינוב יעשה את ירושלים"?

שלוש פעמים בשנות העשרים, ב־1920, 1921 ו־1929, התרחשו מאורעות דמים בעלי רקע לאומני מוצהר ברמת חומרה שהלכה וגברה. הם ארכו ימים מעטים (בין שלושה ימים במאורעות 1920, לשבעה ב־1929). עיון בעיתוני היישוב מאותם ימים מעלה זעזוע ואכזבה עמוקים. בדיווחים הראשונים נדמה היה שהאירועים שמטו את הקרקע מתחת לרגלי הציננות. האכזבה מחלום המקלט הבטוח ועוצמת הזעזוע, ההפתעה והתסכול, הביאו לסיקור בוטה בעיתונות. אפשר לראות את הבעת הזעזוע בעיתונות דרך השימוש במילים בוטות, כותרות זועקות, צילומי גופות ופצועים ותיאורים מפורטים של אכזריות.

הבוטות והזוועה היו נחלתם של כל העיתוננים העבריים (אם כי דאר היום הפליג בכך יותר¹¹). אצביע על כמה היבטים של ביטויי זעזוע בעיתונות.

שימוש במונחים מעולם הפוגרומים

כבר במאורעות 1920, יותר מכך ב-1921 ובאופן בולט ב-1929, הופיעו בעיתונות ביטויים שנועדו להזכיר פוגרומים. שימוש במילים שתיארו התקפות רצחניות על יהודים באירופה – פרעות, פוגרום, שואה, טבח, שחיטה, גיא הריגה ועוד – נועד לזעזוע. בטרם נציג את המקורות מן העיתונות העברית נדון מעט במונח "פוגרום". זו מילה רוסית שפירושה הרס, אך היא הפכה למושג כולל המציין אלימות נגד יהודים. בעיקר נקשר המושג להתפרצויות אלימות שהתרחשו במזרח אירופה לפני השואה.¹² ההיסטוריון ג'ון קליר סבר שראשיתם של הפוגרומים המודרניים במעשי אלימות נגד יהודים בדרום רוסיה בשנים 1881–1882, שציינו קו פרשת מים ביחסים שבין היהודים לאוכלוסייה המזרח אירופית. קליר ראה בפוגרומים תופעה אורבנית שהתפשטה דרך אמצעי התקשורת המודרניים כמו מסילות הברזל, הטלגרף והעיתונות.¹³ מאפיין נוסף של הפוגרום, לדעתו, הוא התפרצותו עקב שמועות כגון רצח נוצרים בידי יהודים ושותפות יהודים במזימות פוליטיות.¹⁴ ההיסטוריון דוד אנגל טען כי זמנם של הפוגרומים היה משנות השישים של המאה התשע-עשרה עד שנות הארבעים של המאה העשרים. בתקופה זו לא היה עשור ללא אלימות נגד יהודים, בשונה מן העשורים שלפניה ואחריה, אז היו מעשי האלימות נדירים.¹⁵ אף שכאמור פוגרום לא היה תופעה ייחודית לשנות העשרים של המאה העשרים, התרחש באוקראינה גל פוגרומים בהיקף חסר תקדים הן של הרציחות הן של מעשי האכזריות בשנים 1918–1920. היישוב בארץ היה מודע לדברים ועקב נרצחו שם.¹⁶ לכן כאשר פרצו מאורעות שנות העשרים בארץ, האסוציאציה לפוגרומים הטריים בזיכרון הייתה מתבקשת. אניטה שפירא ציינה כי הפוגרום היה חלק בלתי נפרד משגרת חייהם של יהודי מזרח אירופה באותה תקופה ומילא תפקיד בעיצוב אישיותם. אך טבעי היה שכאשר נתקלו באירועי אלימות בארץ ישראל הגדירו אותם על פי עולם הדימויים שהכירו.¹⁷

נחזור לארץ ישראל. בקונטרס, עיתון אחדות העבודה, זעקה כותרת באפריל 1920: "הכקישנוב יעשה את ירושלים?"¹⁸ בהארץ תוארו המאורעות כך: "שלושה ימים נמשך פוגרום ביהודים ברחובות ירושלים [...] היו מקרי אונס בנשי ישראל. נקרעו לקרעים ספרי התורה שלנו".¹⁹ באגרת, עיתון שיצא לאור במקום קונטרס, מטעמי צנזורה, נכתבה ב-1921 הכללה: "אנו נמצאים כאן בארץ, כמו ביתר ארצות הפרעות, במצב מתמיד של פוגרום".²⁰ כלומר לא די בכך שהתרחשה התקפה ספציפית אלא שהמציאות הקבועה טומנת בחובה בכל רגע סכנת רצח ואונס. חוסר הביטחון והפחד הוגדרו כחוויה קיומית. לכבוד יום השלושים לחללי יפו ב-1921 כתב הסופר מרדכי קושניר באותו עיתון (שהפעם

ילדים פצועים מניצולי חברון, אצ"מ

יצא בשם חוברת) כי ללא ספק מדובר בפוגרום: "בכוא עלינו שואת ימי ירושלים [...] אף אז נמנעו רבים מלכנות את המאורעות בשמם, הלכו בעקיפין, קראו לזה התנגשות [...] אני נולדתי ברוסיה, ורבים מיהודי תל אביב, עמדו והביטו, וזה בלי ספק הזכיר להם את הפוגרום ברוסיה [...] והם בלי ספק חשבו כי אותו הדבר נעשה גם פה".²¹ ההשוואות לפוגרומים נמשכו ביתר שאת בסיקור מאורעות 1929. דיווח בהארץ על שהתחולל בחברון תיאר "שחיטה ממש, כשחיטת גונטה ופטלורה".²² אזכור שתי הדמויות מתקופות שונות ורחוקות נועד להצביע על הקשר לתופעה ולא לאירוע ספציפי. בתיאור אחר באותו גיליון כונתה חברון "גיא ההרגה".²³ בכתבה שהתפרסמה כעבור כמה ימים כונו המאורעות "ימי השואה",²⁴ ובכתבה אחרת התנוססה הכותרת "מגילת הדמים".²⁵ אזכורים אלה נועדו לקשור את המאורעות עם ההיסטוריה היהודית המדממת, חלקה מן העבר הקרוב ומן ההווה של אותם ימים במזרח אירופה.²⁶

השימוש במונחים אלה, עם המשמעות הרגשית הטרגית שהם נשאו, כוון להגביר את הזעזוע מן המאורעות, את התסכול ואת תחושת הקורבנות בקרב הקוראים. הציונות נועדה להיות מפלט מאימת הגולה, והגדרת המאורעות כפוגרומים שמטה את הקרקע תחת שאיפה זו, העידה על כישלון.

מעבר לכיטויי החולשה והזעזוע היו לשימוש במונח "פוגרום" משמעויות נוספות. בני מוריס הצביע על כך שמשמעות המונח הייתה הגדרת התוקפים כקוזקים דוברי ערבית וכבריוני רחוב, והתחמקות מהכרה בהם כתנועה לאומית יריבה.²⁷ עוזי אלידע טען כי בני היישוב השתמשו במונחים "פרעות" ו"פוגרום" גם כחלק מן הוויכוח הפוליטי הפנימי. בני הארץ הוותיקים, שיוצגו בעיתון דאר היום, טענו כי קבוצת עולים ממזרח אירופה, בראשות מנחם אוסישקין, הופכים את היישוב לגולה חדשה ולכן אין פלא שהתרחש בה פוגרום.²⁸ כך או כך הייתה בשימוש במילה זו הודאה בחולשה.

דם החללים

דם חללי המאורעות תואר נשפך, נוזל, שוטף לכל עבר. בהארץ נכתב על מאורעות 1920 כי "רחובות ירושלים האדימו בדם יהודים"²⁹. על שמואל הרמתי, שנרצח בירושלים באותם מאורעות, נכתב באותו גיליון כי "כחצי שעה היה מוטל על הארץ בתוך נחל דם"³⁰. הפעילה הציונית הנרייטה סולד ביקרה את פצועי מאורעות יפו ב־1921 ותיארה את הדם והזוועה: "בית החולים של 'הרסה' שטוף כולו בדם"³¹. בתיאור ציורי של המשורר קדיש סילמן בהארץ ב־1921 תואר כיצד הדם ממשיך וממשיך לזרום: "הונף גרון על צווארכם הגא, נפתחו ורידיכם ודמכם זב חינם חינם על האדמה"³². התיאור המזעזע התמקד בדם שיוצא מן הורידים וזב. בעיתון החרדי קול התורה תוארו בחורי ישיבה שבאו לבתים העזובים בחברון לאחר מאורעות 1929, במטרה לאסוף מהם את דם החללים: "כששפכו מים בבית ר' אליעזר דן סלונים הי"ד וניסו לנקות במברשת הפכו המים לנהר דם. המים נאספו בדליים והוכנסו לקבר"³³. כל התיאורים הללו בוודאי מסקרים מציאות של מאורעות דמים עם עשרות נרצחים. עם זאת יש לשים לב למשמעות הטרימינולוגיה אני אתמקד לפיה דמם של חללי מאורעות שנות העשרים נערם בשלוליות, נשפך, זורם לכל עבר כנהר דמים, מאיים להטביע, מזווע.

בועז נוימן הבחין בספרו תשוקת החלוצים בין משמעויות הדם היהודי בכתבי החלוצים: דם יהודי הנשפך בגולה מזה ובארץ ישראל מזה.³⁴ לדבריו, הטרימינולוגיה של השניים שונה בתכלית. הדם הנשפך בגלות תואר כחסר גבולות, שוטף, מציף ומטביע. היהודים בגלות נשטפים בדם: מכול דם, נחלי דם, אמבטי דם. הביטויים הללו מסמלים, לדבריו, את המוות הגלותי כחסר משמעות, חסר גבולות ומאיים על הקיום היהודי. הגלות הוציאה את היהודי מן המרחב ומן הזמן, הפכה אותו לתלוש, נודד, חסר גוף וחסר מקום ולכן דמו נשפך לכל עבר, ללא גבול וללא משמעות, גם במותו.³⁵ לא כן בארץ ישראל. בתיאורי מותם של החלוצים, לדבריו הדם אינו נשפך – הוא משקה את האדמה ומתערבב בה. הוא מחבר בין האדם לאדמה והופך את האחיזה בארץ לנצחית. הוא כורת ברית עם הארץ. דמם של החלוצים פעפע אל האדמה וכוונן אותה כאדמה יהודית. מותם היה בעל משמעות ודמם המשיך לפעום בחייהם של החלוצים החיים. הדם היהודי בכתבי החלוצים "מנשק" את אדמת ארץ ישראל שאותה חרשו העובדים. לעיתים ניטע עץ במקום שבו נשפך דם כדי שיצמח מן הדם. הארץ השתוקקה לדם היהודי. הוא לא נשפך לשווא אלא השקה אותה. הוא לא נשפך לשום מקום, אלא נספג באדמת ארץ ישראל.³⁶

תיאורי דם חללי מאורעות שנות העשרים מצביעים על כך שדמם של חללים אלה, לפי הניתוח של נוימן, אינו דם חלוצי. הוא לא נספג באדמה, משקה אותה או מכונן אותה כאדמה יהודית. הוא דם גלותי שנשפך לשווא, זורם ברחובות כנהר ומאיים להטביע.

פירוט הזוועות

המאפיין הבולט ביותר של סיקור מאורעות שנות העשרים ניכר בפירוט הרב של הדיווחים שהתפרסמו בעיתונות העברית לסוגיה. כתבות בעיתונים תיארו את מעשי הרצח, האכזריות, הפציעות והגופות. לאחר מאורעות 1920 הובאו בהארץ תיאורי פצועים שנשדדו בעת שהתבוססו בדמם. עד ראייה סיפר כי לילדה פצועה קטעו אצבע כדי לגנוב טבעת.³⁷ במאורעות 1929 תיאורי הזוועה כבר הרקיעו שחקים. המאורעות התרחשו בעשרות נקודות בארץ, ובהן חברון, צפת, ירושלים, תל אביב, חיפה ועוד, באכזריות יוצאת דופן ובתוצאות קטלניות בהרבה מאשר באירועים קודמים. עם זאת, מעבר לתיעוד ולדיווח ניכרת בסיקור בעיתונים ירידה לפרטים מטילי אימה ושימוש בביטויים שנועדו להגביר את הזעזוע. כותרות רשימות שמות הנרצחים בעיתונים השונים פירטו את צורות המוות. בהארץ הם "נהרגו ונשחטו ונשרפו",³⁸ בקול ישראל, עיתונו של ארגון צעירי אגודת ישראל החרדית, הם גם "נתלו ונחנקו",³⁹ ובדבר החללים כונו "המעונים, הטבוחים והנספים".⁴⁰ הביטויים הללו שימשו לא רק לציין מוות, אלא לפרט את האכזריות והזוועה ולהגביר את הזעזוע מרשימת החללים שאורכה זעזע בכל מקרה. בהארץ ניכר הזעזוע העצום בעדויות הכוטות. העדות הבאה תיארה את חברון: "יושבי המקום התחננו לפניהם: וכי מה עוללנו לכם? הלא אנשים אחים אנחנו? התשובה האחת היתה: סכין בבטן [...] הפורעים כרתו ראשים של תנוקות והביאו אותם לאמותיהם, עד שהרגו גם אותן. חתכו איברים, עיוורו עיניים".⁴¹ באותו גיליון התפרסמו תיאורי זוועות שהתרחשו בצפת, כולל תיאורי גופות מרוטשות. נאמר כי שליח של הממשלה הובל על ידי יהודי מצפת בין הבתים. לאחר בתים אחדים זלגו דמעות מעיניו והוא אמר למלווהו: "די לי בזה, יותר איני יכול לראות".⁴² גם דאר היום ביקש להמחיש את עוצמת הזעזוע והדגיש שגם הבריטים בחברון היו מזועזעים וככו בעת פינוי הפצועים וההרוגים. "נמצא סרג'נט אנגלי שסיפר לאחד היהודים כי ארבע שנים נמצא בחפירות ההגנה בימי המלחמה העולמית, פצועים רבים ראה, ופצועים כאלה לא חזו עיניו מעולם".⁴³ בסיקור המאורעות בצפת צוינה האכזריות שבה פגעו הפורעים בילדים יתומים.⁴⁴ בדבר הימים, גרסה זמנית של דבר, נכתב: "מי שלא ראה את גופות ההרוגים לפני שנגעה בהם יד, לא ראה אימה בימיו. ילד קטן נגש אלי ואמר: אדון, אדון, בוא תראה, אבא ואמא שלי שחוטים".⁴⁵ בעיתון ירושלים הובאה באריכות עדותו של תלמיד ישיבה מחברון, יצחק טוקר, שעסק באיסוף גופות מן הבתים בחברון, וכלל בעדותו פרטים המעידים על אכזריות חריגה, התעללות מינית והשחתת גופות.⁴⁶

היה ויכוח על מצב גופות חללי חברון. היישוב טען כי התרחשו השחתה והתעללות יוצאי דופן, שכללו קטיעת איברים והתעללות מינית. הוועד הערבי הכחיש וטען מנגד כי היישוב מפיץ עלילות כזב על ערביי חברון.⁴⁷ כדי להוכיח את טענות היישוב הובאה בדאר היום סדרת כתבות עם עדויות של אנשים שהשתתפו בקבורה, ממש דו"חות פתולוגיים בדפי עיתון ובהם דיונים על חלקי איברים.⁴⁸ ברור שאלה אינם תיאורים

התחרויות הבלתי של העובדים העבריים בארץ ישראל

התורה

עיתון פועלי ארץ ישראל

תוספת ערב

המאבק והחשיפה של הכנסת העברית, 7 ביולי 1929

ל"א 2990

מלאה כל הארץ דמים 8 יהודים נפצעו היום בחיפה

אברהם גורדון -- קרבן ששי בחיפה

התנע נחמה בנות למות הקדו
ובמסגרת הפעולה נפצעו יהודים
ספרד ויהודים

התנע נחמה בנות למות הקדו
ובמסגרת הפעולה נפצעו יהודים
ספרד ויהודים

ליות שרה טובלנץ בתל-אביב

התנע נחמה בנות למות הקדו
ובמסגרת הפעולה נפצעו יהודים
ספרד ויהודים

פצצה בעיר העתיקה בירושלים

נהרגו שני ערבים ונפצעו אחדים

התנע נחמה בנות למות הקדו
ובמסגרת הפעולה נפצעו יהודים
ספרד ויהודים

אחרי הפצצה בת"א

התנע נחמה בנות למות הקדו
ובמסגרת הפעולה נפצעו יהודים
ספרד ויהודים

דבר 7.7.1929

מתאימים לעיתון והם פורסמו כדי להגיב להכחשות הערבים ולהביע תסכול עצום. בגיליון אחר של דאר היום תואר אונס קבוצתי של נערה מחברון.⁴⁹ תיאורי המעשים האכזריים נדפסו בעיתונים עוד חודשים ארוכים לאחר המאורעות, עם חקירת עדי הראייה בבתי המשפט ובוועדת שו (Shaw Commission). הוועדה בראשות השופט סר וולטר שו הוקמה בספטמבר 1929 בידי משרד המושבות הבריטי, במטרה לחקור את הגורמים למאורעות ולהמליץ כיצד למנוע את הישנותן. דאר היום עסק בדיוני הוועדה יותר משאר העיתונים. בעיתון הוסבר כי המוטיבציה לעיסוק הריטואלי בזוועות היא שתחושות הכאב, העלבון וההשפלה שיעלו שוב ושוב, ייצרו תפיסה קורבנית שממנה תצמחו התנגדות אקטיבית.⁵⁰ בחקירת רצח משפחת מקלף במוצא העיד רופא שתיאר את הפצועים והגופות שהובאו לבית החולים;⁵¹ בחקירת רצח האחים רייזמן מחברון הובאה עדות ילד שחזה ברצח,⁵² ועוד עדויות רבות מפורטות ומזעזעות. נראה שגם שאר עיתוני היישוב סיקרו את העדויות בהרחבה מאותן סיבות. הניסיונות של בתי הדין הבריטים להשתיק את העדויות ודרור מוטיבציה לעסוק בזוועות ביתר שאת.

צילומי גופות

ולא רק תיאורי זוועה. אחרי מאורעות שנות העשרים הופצו תצלומים קשים. הידוע שבהם היה תמונת גופתו של הסופר יוסף חיים ברנר. ברנר היה דמות בולטת ומוכרת ביישוב. במאורעות 1921 נמצאה גופתו מוטלת ביפו בחצר הבית שבו שהה, עירומה ועליה סימני ירי ודקירות סכין. הצלם צבי ארושקעס ביטא את הזעזוע על ידי צילום גופתו בתמונה קשה וחושפנית. בתצלום הוא נראה מוטל על הארץ, עיניו עצומות, שמיכה מכסה רק מעט מפלג גופו התחתון וניכר שהוא ערום לגמרי וכתמי דם נראים עליו. תמונה נוספת של אותו צלם, חושפנית מעט פחות, מתמקדת בפניו המיוסרות. הצייר שאול רסקווי צייר העתק של התמונה השנייה.⁵³ הצילומים והרישום הללו, המציגים באופן בוטה גופה חשופה ועליה סימני אלימות, הופצו ואף פורסמו בעיתונים וספרים בארץ וברחבי העולם היהודי.⁵⁴

גם לאחר מאורעות 1929 פורסמו צילומי גופות. דאר היום פרסם במשך שלושה ימים רצופים צילומים מחדר המתים העירוני. הסרג'נט גודל יודלביץ נראה חשוף חזה, עיניו פעורות ועליו סימני דם.⁵⁵ למחרת פורסמה תמונתו של הרולד ויינר.⁵⁶ כעבור עוד יום פרסם גם תצלום גופתו של הנער נחמן סגל.⁵⁷ העובדה שמדובר בנער צעיר הגבירה את תחושת הכאב, המצוקה והכעס בקורא. אוסף התמונות הסתיים כאשר יומיים לאחר מכן, ב-12 בספטמבר 1929, בא מושל ירושלים, אדוארד קית-רויץ, לבית הדפוס הסולל בירושלים שבו נדפס העיתון, סגר את הדפוס והעיתון ועצר את העורך האחראי אליהו בן חורין.⁵⁸

בכי, יללות וצעקות

רבים מהדיווחים בעיתונים המחישו את הזוועה על ידי תיאור ההיבט הקולי של הזעזוע: צעקות, יללות ובכי. לעיתים תוארה הזעקה כסיקור מציאותי ולעיתים כמשל לגודל הכאב. לאחר מאורעות 1920 נכתב בהארץ כי "המאורעות יזעקו עד לשמים",⁵⁹ ובדאר היום כי "צעקה גדולה ומרה הקיפה את כל העם".⁶⁰ דאר היום תיאר בכי המוני. הרבנים הראשיים הכריזו על יום צום ואבל שבו נשא הרב קוק דברים תוך כדי בכי ו"כל הקהל פרץ בבכיות ממושכות".⁶¹ הלוויית חללי יפו במאורעות 1921 תוארה בהפועל הצעיר כאמוציונלית ומלאת בכי: "השעה היתה שעת יגון שאין לתארה, הבכיות והיללות היו לחרדת אלוהים".⁶² גם בסיקור מאורעות 1929 היו תיאורי בכי רבים. בדבר נכתב על הבכי שנישא למרחוק סביב בתי החולים, בעת זיהוי חללים ופצועים על ידי קרוביהם: "במשך הימים האלה הצטופפו המונים מסביב לבתי החולים ויללות אלה שהכירו בין המתים או הפצועים קשה את קרוביהם וידידיהם נישאו למרחוק".⁶³ בסיקור הלווית חללי חברון בהארץ תואר בכי המוני, עד כדי עילפון: "כשיצאה הלוויה מבית הבריאות ועברה על יד בית המשטרה עלתה יללת המספד עד לב השמיים, 430 איש המוצלים מגיא ההרגה עלו אל הגג, הרימו ידיהם אל השמים [...] אנשים ונשים התעלפו. הבכי

קרע גם את לב השוטרים הערבים שהתייפחו בקול".⁶⁴ בעיתון ירושלים תוארו פליטי חברון שבאו לעיר ו"געו בבכי היסטרי".⁶⁵

בדאר היום הודגשו בכמה מקומות צעקות אימה של המותקפים. בעדות על ההתקפה על המושבה הרטוב הובאו דברי עד ראייה שסיפר כי "צעקות הנשים והילדים בבית פנימה, שהחביאו עצמם תחת המיטות, הביאו פלצות בליבנו".⁶⁶

תיאורי הבכי והזעקות הם דרך נוספת להמחשת הזוועה עבור הקורא. צעקה גדולה ומרה, יללות הנישאות למרחוק, יללת מספר עד לב השמים, בכי היסטרי, זעקות עד לשמים – הביטויים הללו מתארים בכי יוצא דופן או בהלה עצומה. אלה נועדו להגביר בקורא את הצער, החרדה והזעזוע.

סיכום ביניים

אם כן, הסיקור העיתונאי של מאורעות שנות העשרים הדגיש את הזוועה כדי ליצור זעזוע. זה עבר בדרכים מספר: בשימוש בביטויים המשווים את המאורעות לפוגרומים ברחבי אירופה; בתיאורי דם בטרמינולוגיה שבה תואר דמם של חללי פוגרומים כדם שנשפך לחינם ושוטף ללא גבולות; בתיאורים מפורטים של זוועות; בפרסום צילומי גופות ובתיאורי בכי, צעקות ויללות.

ככלל אוירת הזוועה הייתה משותפת לכלל עיתוני היישוב. אלידע ציין כי דבר ודאר היום הסיקו מסקנות שונות מן המאורעות. בדבר ניסו, למרות תיאורי הזוועה הרבים, למסגר את המאורעות כקרב הרואי שבסופו ינצח היישוב החדש, ולהפוך את המאורעות למנוע להתחזקות צבאית ואזרחית. דאר היום ניסה לחזק את הטראומה כדי לעורר זעם עממי נגד השלטון הבריטי וההנהלה הציונית.⁶⁷ אבל למרות ההבדלים, התחושה מקריאת כלל הדיווחים היא של זוועה וחרדה, פחד, צער ואבל.

מכלל סיקור מאורעות שנות העשרים, ובמיוחד לאחר מאורעות 1929, על סיקורם המפורט, צילומי הגופות, פירוט החקירות הפתולוגיות והחזרתיות על העדויות, נראה שהסיקור נועד ליצור חוויה חודרנית בקורא שתשתף אותו בסבל ותהפוך אותו לעד לאירוע, גם אם לא חזה בו.

שנות השלושים: "אל הזדעזעות מהדם שלנו הנשפך יום יום"

באפריל 1936 פתחו הערבים ב"מרד הערבי הגדול" שכוון נגד שלטונות המנדט הבריטי והיישוב. המרד נמשך עד מארס 1939, והיה המרידה הגדולה והממושכת ביותר בכריטיים במזרח התיכון.⁶⁸ במהלך התקופה נמנו בקרב היהודים 520 הרוגים ו-2,500 פצועים. ביחס לגודל היישוב, שמנה בסיום התקופה 460,000 נפש, מדובר באחוז הנופלים הגבוה במלחמות ישראל, פרט למלחמת העצמאות.⁶⁹ בשונה ממאורעות קודמים, המרד לא ארך ימים בודדים אלא כשלוש שנים. מנסיבות מותם של החללים ניכר כי החברה היישובית התקשתה להגן על עצמה. רוב החללים נהרגו בהפתעה, מן המארב, ללא יכולת להתגונן

או להשיב לתוקפיהם.⁷⁰ על פי רוב לא נערכו התקפות המוניות אלא מעשי רצח של יחידים או כנופיות קטנות בשדות, בכבישים ולעיתים אף בבתי מגורים. צורות ההתקפה היו ברובם פחות אכזריות מאירועי 1929, אם אפשר לומר זאת על מעשי רצח, משום שנעשו בידי בודדים ולא כטבח המוני. עם זאת גם במהלך המרד היו לעיתים מקרים של רצח ילדים ושריפת בתים על יושביהם.

בראשית המאורעות, ברומה לאלה של שנות העשרים, נכתב בעיתונות העברית על הטרגיות שבגורל היהודי, על רצונם של היהודים להציל עצמם מרודפיהם בעלייה לארץ, ועל האכזבה שבהבנה כי ארץ ישראל אינה הבטחה להצלה ממוות. הזעזוע הובע בכלל העיתונים באופנים דומים למאורעות קודמים, ובהם כותרות זועקות ותמונות של פצועים והרוגים. כמה דוגמאות מתוך סיקור באפריל 1936 בהארץ. כותרת הכריזה: "יום אתמול – מזועה לזועה".⁷¹ יום לאחר מכן נדפס תצלום של צבי דאנברג, צעיר שנורה סמוך לטול כרם, בעודו פצוע אנוש.⁷² בתיאור הלוויה שנערכה בתל אביב נאמר כי לוותה בבכיות רמות ויללות, וכי מגן דוד אדום סייעו למתעלפים משברון לב.⁷³ אבל תיאורי הזעזוע והצער לא נמשכו זמן רב. בתוך חודשים אחדים עברה העיתונות להציג מקרי רצח כדבר טריוויאלי, להתמקד בדברי עידוד על כוחו של היישוב ופירוט טקסי הלוויות הנרחבים ונמנעה מתיאורי זוועות ומדברים המעוררים צער, בהלה וזעזוע. גם ההשוואות לפוגרומים שנעשו שוב ושוב בסיקור מאורעות שנות העשרים, נעלמו כמעט כליל מהעיתונות. גור אלרואי הסביר כי לצורך הקמת חברה עם צביון לאומי משלה, היה צורך בהתנתקות מן השורשים המזרח אירופיים ומן השימוש במונח "פוגרום", ובמציאת מושגים מקומיים לתיאור והסבר של אירועי הדמים.⁷⁴ גם הפסקת השימוש במונח זה העידה על רצון להפחית מן הזעזוע.

טריוויאליזציה של טרור

אם בשנות העשרים ראינו השוואות לפוגרומים, תיאורי זעזוע ותסכול, בימי המרד הערבי הגדול הוצגו אירועי רצח כאירועים טריוויאליים וצפויים שנכונות להתמודד אתם נדרשה מכל בני היישוב. להלן כמה דוגמאות לכך. אשר רוזנפלד עבד כשומר בפרדסי נס ציונה, ונורה על ידי כנופיה בעת שמירה באוגוסט 1936. כך כתב עליו עורך עיתון דבר, ברל כצנלסון: "אשר רוזנפלד – בן 32. עלה לפני שנתיים מפולין. יכול היה להיות: מליטא או מאשכנז, מתימן או מרומניה. היה פועל בנין בתל אביב. פרנס את אחותו, אלמנה, אם לשני ילדים. התנדב לשמירה. נפל. חיים קצרים – ביאוגרפיה קצרה, היא הביאוגרפיה של ציבור שלם [...] הציבור הזה בחר בגורלו. בעיניים פקוחות בחר בו. לא ייסוג אחורנית, לא יכנע".⁷⁵ ניכר שהפרטים אינם משנים – שם ההרוג, מוצאו, מקום הירצחו. גם הסיפור האישי אינו מעניין, כמו גם כמה טרגי הוא המצב שבו נגרעו חייו של ההרוג וכיצד יסתדרו אחותו האלמנה וילדיה שאיבדו מפרנס. חשוב היה הסיפור על ציבור המוכן לצאת לעבודה בידיעה שייתכן כי

לא ישוב ממנה. הביוגרפיה שלו היא הביוגרפיה של ציבור שלם שנדרש להמשיך בחיי היומיום בידיעה שייתכן שייהרג. יש בכך נחישות ואמונה בצדקת הדרך וקבלה של טרור רצחני כמחיר שהציבור והיחיד מוכנים לשלם. אין התייחסות לטרגדיה האישית ולא לזוועת המוות.

בנובמבר 1937 נרצחו חמישה פועלים מקריית ענבים בעת שעבדו בסלילת כביש בהרי ירושלים. המנהיג הציוני מנחם אוסישקין ספד על קברם: "הם לא הקרבנות הראשונים ואף לא האחרונים. הם קרבנות התנועה הציונית. טבעת בשרשרת מימי קדושי ביצות פתח תקוה, דרך חדרה ודגניה. הגורל הוא המוליך כל אחד מאתנו למען שנקבע לו מראש".⁷⁶ מדברי ההספד משתמע כי מאורעות אינם אסון מזדמן אלא מציאות שליוותה את החיים בארץ ותמשיך ללוותם. ההשוואה לביצות מעידה שאוסישקין לא התייחס לסכסוך עם הערבים אלא לכוחות הפנימיים שיש לגייס בעמידה מול אוכדן שיכול להיגרם מיתושי מלריה או בידי אנשי כנופיות. ההתמודדות עם אוכדן, על פי הדברים, היא חלק מן החיים בארץ.

ביולי 1938 הצית מחבל את ביתה של משפחת גוטרמאן מקריית חרושת הסמוכה לחיפה. אבי המשפחה, אמה ופעוטה בת שנתיים נשרפו למוות. ילדה בת שבע הצליחה להימלט ונותרה יחידה מכל משפחתה. סיפורם הטרגי תואר בדבר בצורה אינפורמטיבית, ללא קינות ותיאורים קשים, ללא הדגשה שמדובר בשריפת משפחה בביתה, ללא התייחסות לשאלה מי ידאג לילדה בת שבע שנותרה לבדה. הכתבה הסתיימה במילים: "רצה הגורל שאתם, הישרים באדם, תהיו קרבנות קריית חרושת בדרך ההשתרשות שלה".⁷⁷ לא טרגדיה, לא פוגרום ולא רצח פעוטה – כך רצה הגורל.

אז מהו אותו גורל שהחליט להתאכזר לבני היישוב? "הגורל המוליך כל אחד מאתנו",⁷⁸ שהזכיר אוסישקין בהספד לעיל, והגורל שעליו הצביע עורך דבר כשבשיש על הירצחה של משפחת גוטרמאן? לפי התפיסה שחזרה על עצמה בדבר, הנפלים הלכו בדרך שבחרו למטרתם הציונית, אך לא זה בלבד הניע אותם אל מותם; זה היה גורלם. התפיסה שיש צורך בנחישות ובנכונות לשלם מחירים רווחה כבר מימי העלייה השנייה, אך עתה נוסף לה היבט שלא הוזכר בעבר: הגורל. הוא שיקבע, לא הנסיבות, לא הסכסוך. השימוש במונח "גורל" ביטא תפיסה שביקשה לערוך טריוויאליזציה לקורבנות ולהמעטי מן הרגישות הרבה לחללים, להצביע על החללים כחלק ממציאות מוכרת, יומיומית וסבירה. ג'ורג' מוסה תיאר כיצד לאחר מלחמת העולם הראשונה התרחש באירופה תהליך של טריוויאליזציה של המלחמה, לדוגמה בהפיכת מזכרות מן המלחמה לחפצים יומיומיים. תהליך זה גרם לציבור לתפוס את המלחמה כחלק מחיי שגרה.⁷⁹ נראה שזה מה שנעשה גם בדיווחים על חללים באופן שגרתי שנמנע מזעזוע. בשיחות פנימיות במפא"י נאמר במפורש דברים דומים. משה שרתוק, ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, ביקש להפסיק למנות את החללים בזעזוע: "אל הזדעזעות מקרבנות שנופלים בתוכנו ומהדם שלנו הנשפך, הנשפך יום יום [...] היישוב נמצא במצב של מלחמה [...] ובמלחמה

יש חשבון אחר לקרבנות [...] מה זה 166, מה זה 300 [...] מה זה 500 בשביל עם הנלחם על עתידו?!"⁸⁰ אודי לבל תיאר את מאפייני השכול לאחר הקמת מדינת ישראל (ולאורך 25 שנותיה הראשונות). אחד המאפיינים היה הכרה בכך שהגורל שהוביל אל המוות היה בלתי נמנע.⁸¹ נראה שתפיסה זו החלה להישמע בימי המרד הערבי הגדול.

דם החללים

נחזור לחלוקה שערך נוימן, לפיה דם גלותי נשפך לשווא וזורם לכל עבר, ואילו דם חלוצי הוא בעל משמעות וערך ומרווה את אדמת הארץ.⁸² דמם של חללי שנות העשרים תואר כ"גלותי", כמו נשפך לשווא. לא כן במרבית התיאורים על חללי המרד.

במבפנים, ביטאון הקיבוץ המאוחד, סיפר אחד העולים לחניתה: "אתמול נטעתי עץ במקום שנפל יהודה. אספתי בידי את הרגבים שרוו מדמו ושמתים אל הבור [...] לא תקפני זוועה בנשאי בכפי את הדם הקרוש הזה. רציתי רק לבל ילך הדם לאבוד. העץ יינק אותו ויגדל".⁸³ חשוב היה לו לציין שלא ראה בדם זוועה, אלא רצה שיהיה זה דם מצמיח ולכן נטע עץ במקום. **בהפועל הצעיר** תוארה הקמת קיבוץ מעלה החמישה במקום שבו נרצחו חמישה, כברית דמים: "במקום אשר רווה מדמם הטהור [...] שם יקום ויתנוסס יישוב צעיר [...] ברית דמים היא אשר קשרה את קבוצת 'במעלה', קשרה את כולנו, עם כברת ארץ זעומה זאת".⁸⁴ הדם לא נשפך לחינם; זהו דם טהור שהרווה את האדמה ובזכותו הוקם יישוב. גם **בהמשקיף** הוצג הדם ככורת הברית בין העם לארץ: "בדמו הנשפך על אדמת המולדת, כורת דור בית"ר ברית נצח בין העם וארצו".⁸⁵ **בהארץ** הובאו דברי ההספד של דניאל סירקיס, יושב ראש ועד קהילת יהודי יפו ותל אביב, בעת הלוויית שני הרוגים בתל אביב: "הדם הנשפך הוא דם חיים, כמו שנאמר: 'בדמייך חיי!' בדם זה נבנה את ארצנו והוא נותן לנו כוח ואומץ להמשיך את המפעל".⁸⁶ הדם הוא שיחיה את המפעל. לאחר הירצחו של הרועה שלמה גפני נכתב כי "נתקדשנו בדם יקר".⁸⁷ הדם מקדש.

מדי פעם היו גם ביטויים קשים על דם שוטף שממלא את הארץ. הסופר אליעזר שטיינמן תיאר בדבר את הדם כנחל שוצף: "נחל הדמים האיתן הרץ לכל העברים".⁸⁸ לאחר שבוע מדמם במיוחד ביולי 1938 נדפסה כותרת: "מלאה כל הארץ דמים".⁸⁹ בעיתון המפלגה הקומוניסטית **קול העם** נכתב כי "הארץ טובעת בדם".⁹⁰

ניכר שהטרמינולוגיה של ימי המרד העניקה לדם משמעות ותיארה אותו כמשקה את האדמה, כורת עמה ברית, מחייה ומקדש, יקר ובעל משמעות. על פי ההבחנה של נוימן זהו דם חלוצי, ארץ-ישראלי, שלא נשפך לחינם. רק לעיתים רחוקות נכתבה גם טרמינולוגיה "גלותית" לפיה הדם זורם, מטביע, ממלא את הארץ ונשפך לשווא.

הלוויית חלל יהודי בגבעת עדה, נחלת הכלל

לא לחנם נפלתם קרבן. הרבה כבר נפלו לפניכם. הננו מוכנים כולנו לנפול [...] עלינו לזכור תמיד את הדבר הגדול העומד לפנינו ולא צריך לתת לרגשות שישתלטו עלינו".⁹⁷ ההצהרה "הננו מוכנים כולנו לנפול" מפי דמות מתונה כדיזנגוף היא דרמה גדולה. היא מצביעה על רוח אנטי-קורבנית, לפיה למרות האבל לא קיימת תחושת קורבן. המוות במאורעות מוצג כחלק ממאמץ נורמטיבי קולקטיבי לכינון היישוב. הנכונות להקרבה היא מצווה הנדרשת מבני היישוב.

הימנעות מבכי ומשטר רגשות

אם בשנות העשרים התבטאו חלק מתיאורי הזוועה והצער בצעקות, יללות ובכי, בימי המרד עיתונות היישוב, במיוחד דבר, הרגישה, הסבירה בהרחבה והוקירה את האיפוק והשתיקה אל מול המת. השתיקה והאיפוק הוצגו כמאפיינים של היישוב החדש, וזכו למילים חמות. בכי היה מאפיין של אבל יהודי מזרח אירופי ואף בלט לאחר הפוגרומים.⁹⁸ כבר אצל חלוצי העלייה השנייה היה מוכר המנהג לשתוק אל מול המוות כאנטיתזה

לרגשות שנחשבה גלותית. אך תשומת לב כה רבה לבכי הופיעה רק בימי המרד. כך הספיד יצחק בן-צבי בלוויית חמשת נופלי קריית ענבים: "מה נספיד אתכם? הנבכה אתכם? היספידו לאנשי צבא הנופלים בחזית? היבכו לחייל שנפל על משמרתו?"⁹⁹ השאלות היו כמובן רטוריות; לדעת בן-צבי אין להספיד את הנרצחים משום שהם "אנשי צבא הנופלים בחזית". כאשר אוסישקין ביקר אצל אותה קבוצה הוא אמר ש"אין ניחומים בפיו ואין לבכות".¹⁰⁰

הלווייתם של נופלי קריית ענבים יכולה להעיד על פער בין המציאות ובין הסיקור בדבר בעניין הבכי. בדבר צוטט בן-צבי כמי שאמר: "היום הזה עברה לווייה דוממת בחוצות ירושלים". האם היא הייתה דוממת? העיתון החרדי קול ישראל כתב: "הלווייה ענקית ומחרידה שכמותה לא הייתה עוד בירושלים [...] אין כל מילים להביע את רגשות התפרצות היללות האיומות של הקהל [...] בכל צעד וצעד כעבור האוטובוסים פרצו בכיות מכל העברים. נדמה היה שירושלים כולה בוכה ברגע זו, ענני דמעות נוטפים. עוד לא ראתה ירושלים מחזה מחריד כזה".¹⁰¹ גם בהארץ נכתב כי "נשמעו מכל צד צעקות ובכיות והאוויר רעד מקולות היללה".¹⁰² אפשר שהפער בתיאורי הלווייה זו, בין "לווייה דוממת" ל"ענני דמעות נוטפים", מעיד כי תיאורי האיפוק אינם בהכרח מציאותיים אלא נועדו לחנך את הציבור לאיפוק, להפחית את הזעזוע מן האסון.

בתיאור הלווייתו של אלכסנדר זייד, איש "השומר" ומסמליו הבולטים של היישוב החדש, הובלטו האיפוק והדממה: "בפינה עומדת ספה וציפורה זייד יושבת ומביטה אל זייד המוטל בארון וטיפות מדמו עוד נוטפות [...] בפינה השנייה יושבת ביתו המומה באבלה ומאומצת לשלוט ברוחה [...] בדממת אבל הוצא הארון מן הבית [...] בתוגה חרישית שב איש איש למקומו".¹⁰³ הדממה מוזכרת שוב ושוב. אפילו האלמנה והיתומה מקפידות לשמור על קוד ההתנהגות, אפילו מול הארון נוטף הדם.

גם בהלווייתו של חיים ציפורי מכפר גלעדי נשמרה הדממה, וזכתה למחמאות:

אלה שנכחו בלויה של חיים ציפורי בכפר גלעדי, לא יימחה מלכם לעולם זכר המעמד של האם האשה השכולה ליד ארון המת, כשהיא חובקת את שתי בנותיה היתומות. הבלגה כזאת על דמעות שחנקו גרונות רבים באותה שעה, מבטת הנוקב ואומץ רוחה – העלו את דמות האישה העברית הקדמונית, את החשמונאית. "אבא צוה לא לבכות". ובת הארבע עשרה ככת השמונה ידעו לשמור על מצוות אבא.¹⁰⁴

הסיקור אינו מותיר מקום לספק: ילדה בת שמונה הנמנעת מבכי בלוויית אביה ראויה להערכה. האיפוק הוא ההתנהגות הרצויה והמצופה ממשפחת קורבן.

האתוס הציוני הצביע על החצנת כאב ויגון כבכיינות גלותית שאינה ראויה למי שנושא את עתיד העם היהודי על כתפיו. לכך נוספה השפעת תרבויות מערביות שעודדו איפוק, כמו התרבות הבריטית והגרמנית. האתוס המאופק שהכתיב שיש להמשיך קדימה גם בזמנים קשים, יצר נורמה התנהגותית של התעלמות והדחקה של הכאב תוך תקווה לעתיד מזהיר.¹⁰⁵

אך לא כולם אימצו את מנהגי האבל המאופק. העדות המזרחיות, לדוגמה, המשיכו לקיים הלוויות רגשניות. הסיקור בדבר הסתייג מכך בהדגשת השוליות של אותן קבוצות. בהלווייתם של חללי קריית ענבים צוין מי היו אלה שלא שמרו על איפוק: "לילות הנשים מהעדות המזרחיות נישאו למרחוק".¹⁰⁶ בהארץ, אגב, צוין כי דווקא "חברות הקיבוץ אינן פוסקות מבכי", ולא הנשים המזרחיות.¹⁰⁷ בהלווייתו של בן העדה התימנית, שאול לוי, שהתקיימה בירושלים, צוין כי צעקות המשפחה "החרישו את האוויר".¹⁰⁸ על ידי ציון עדת המוצא של הנפטר, מה שלא נעשה בסיקור כלל הלוויות, הודגש שאינו שייך לזרם הבולט ביישוב החדש.

מדוגמאות אלה אפשר לראות כי האיפוק וההימנעות מבכי הפכו לסמל, עניין הראוי לציין. ככל שהקהילה נמנתה עם היישוב החדש, ההלוויות היו מאופקות יותר וזכו למילים חמות. ההתייחסות לבכי ציינה את קיומו של "משטר רגשות", מצב שבו המשטר הפוליטי בנה מערכת של רגשות נורמטיביים ומוערכים לעומת רגשות בלתי ראויים שהוצגו בלעג. המשטר הרגשי ביקש להתאים את היכולת הרגשית של התושבים לצורכי הביטחון של היישוב, קרי הקמת חברה בעלת שליטה עצמית ורגשות מרוסנים, כזו שמגיבה באיפוק לסכנה, אובדן ואבל.¹⁰⁹ משטר הרגשות הזה לא נראה בשנות העשרים, אז בכי הוזכר כחלק מהזעזוע מן האירוע. נראה שהוא הונחל לציבור בימי המרד הערבי.

פה ושם היו גם אירועים יוצאי דופן, ובהם סגנון הדיווח השתנה ונתן מקום לייאוש מהמצב ולזעזוע. אך אלה הובלעו בדרך כלל בעמודים פנימיים. באוגוסט 1936 חדרה כנופייה לבית בצפת והרגה אב ושלושת ילדיו. הדיווח בעמוד הראשון היה מינימלי ולקוני. רק בעמוד 17 תואר הרצח באופן מחריד.¹¹⁰ אירוע נוסף שיצא מכלל זה היה ההתקפה על טבריה באוקטובר 1938. 19 איש נרצחו בבתיהם, רובם ילדים. דבר חרג ממנהגו והביא דברים מדכאים מהרגיל. כך תוארה ההלוויה כאירוע צער וכאב, ללא דברי עידוד ונחמה: "משירדה ההלוויה מקרית שמואל לעיר עלתה יללה גדולה מכל הבתים. זקן ונער יצאו לרחוב, וכך הפכו רחובות העיר עד בית הקברות לטורי מספד ויללה".¹¹¹ בהבוקר, שייצג את השקפת עולמה של מפלגת הציונים הכלליים, תוארו זועות ודווח כי בהלוויה היה "בכי מחריד".¹¹² הצפה, עיתונה של תנועת המזרחי, הפליג בתיאורי זוועה ובכותרת האירוע כינה אותו "שואה",¹¹³ וכך גם קול ישראל, שכינה את האירוע "פוגרום".¹¹⁴ הבכי והיללה שבתיאורים רבים נעדרו, הוזכרו והודגשו הפעם. הסופר יצחק לייב ברוך קונן בדבר על נפטרי המאורעות, אך ביטא זאת דווקא בנקודת המשבר של הטרגדיה בטבריה: "שורות שורות של לוויית עוברות ברכי הארץ [...] הורים מבכים את בניהם שנקטפו באיבם, נשים צעירות סופדות את בעליהן ויתומים רכים בוכים את אבותיהם, שנלקחו מהם בקטנותם. המספידים אומרים דברי הספד בנוסח הרגיל, שכבר נתקהה מרוב שימוש [...] הדבר נעשה הרגל [...] סיוט מתמיד, שהולך וגדל, הולך ומדכא".¹¹⁵

הדברים המדכאים, המתארים את הכאב הפרטי של אלמנות צעירות, יתומים רכים ורוטינה בלתי נגמרת של הרג, היו היוצא מן הכלל המעיד על הכלל, שהיה ההימנעות מאמירות מסוג זה.

בפסקאות האחרונות הצגתי דוגמאות מעיתון דבר משום שהוא הבולט בהצגת אירועי הרצח כטריוויאליים, בהימנעות מתיאורי זוועות ומביטויי צער ובכי ובהדגשת הערך והמשמעות. אך ברוב העיתונים האחרים נשמרה רוח דומה. לעיתים נאמר כמה המצב קשה וכואב, אך כמעט תמיד לצד מילות עידוד, נחמה וקריאה לנחישות, ובהימנעות מזוועות או מקריאות להתקוממות.

בהארץ תיאור הלוויה אמוציונלית וכואבת בתל אביב המשיך בדברי חיזוק מתוך הספרו של דוד פנקס, נציג העירייה: "יש מימרא: איזו היא עיר גדולה – כל שיש לה בית עלמין גדול. ואם מגדילים לנו את בית העלמין יום יום על ידי קרבנות חדשים – ידעו נא כולם שפי כמה וכמה נגדיל את החיים כאן".¹¹⁶ בכתבה אחרת הוסבר כי "לא נגולל שוב את פרשת הזוועה של הרציחות החדשות. אפילו במציאות שלנו אתה מגיע לידי נקודה, שאינך יכול יותר ליתן ביטוי לכאב העמוק, ושאתה מתחיל להרגיש גם מעין חילול זכרונם של הקדושים והטהורים בתיאור מותם ועינוייהם כלפי חוץ ללא תועלת".¹¹⁷ זהו הסבר מדוע העיתון חדל לעסוק בזוועות ועבר לדיווחים שנועדו לעודד את רוחו של הציבור.

בהפועל הצעיר, שרוב הזמן שמר על קול אופטימי ומעודד, תוארה השתיקה בעת קבורת הרוג מחניתה, שנורה בעת שאבטח את הדרך לנקודה: "לא נשמע קול בכי. צעירים הם המלווים, וחיילים בחזית [...] המוות אינו מפתיע, מוכנים לכך [...] אנשי המקום פנו לעמדותיהם ורק אחדים גמרו את מלאכת הקבורה, ללא זעקה והתייפחות". הנחישות היא שקובעת את ההתייחסות לחללים, ואין מקום לרגשות. ההתנהגות הזאת הוצגה בהערכה.

הבקר התייחס באופן כללי למאורעות בדיווח מינימלי. העיתון התייחס יותר מאחרים למתחולל מחוץ לארץ ישראל. מדי פעם היו יוצאי דופן. כך באוגוסט 1938, לאחר אירוע קטלני של הנחת מוקש בשדות רמת הכובש, הופיעו תיאורי צעקות הפצועים וגופות ההרוגים.¹¹⁸ כך גם **המשקיף**, שהיה אינפורמטיבי מאוד.

הצפה הצטרף לאווירה המגויסת. בהתייחסו לחללי רמת הכובש, הדגיש את הגבורה ונמנע מן הזוועה, והוסיף אזכור שנהרגו על יהדותם ועל רצונם להביא גאולה לעמם: "שמונה פועלים ופועלות, אנשי העבודה והשלום [...] על יהדותם נהרגו. על עמלם להביא גאולה ופדות לעמם ולמולדתם. חללי מלחמה הם. חללי מלחמת שחרורינו, שנפלו בשדה הקרב. וכימי מלחמה אין אנו מספידים, הצער צורב בלבנו – ואת דרכנו נמשיך".¹¹⁹ מצב המלחמה מבטל את הצורך בככי והספר. החוב לנפלים הוא להמשיך בדרכם, לא לככות את מותם.

קול ישראל החרדי לא הרבה לנתח את המתרחש ולהסיק מסקנות, אך פעמים מעטות הוא קרא להפסיק להשתמש במילים המציניות שלוות נפש. באוגוסט 1938, לאחר רצח תשעה על הר הכרמל ורצף אירועים, נכתב בו:

פוגרום! במלוא מובן המילה האיומה, אלא שהמילה העלתה חלודה מרוב דמים מאז הפוגרומים ביפו, חברון וצפת. המילה הזאת אינה גם נעימה לחיך, ובעלי הלשון שלנו המציאו לנו במקומה מילים חדשות, מעורדות מצד אחד ומתעות מצד שני. אנו עומדים בפני "מלחמה", במערכה על "כיבוש", בעמדות של "הגנה", בחזית מול האויב האורב לנו. כל זה נכון מצד עצמו אבל 'צבא הלוחמים' שלנו אין לו מפקד, אין לו שר צבא, ואין לו תכנית מלחמה.¹²⁰

הכותב התקומם נגד הטרמינולוגיה שהשתרשה ביישוב וביקש להוציא את העיתונות משלוותה ולחזור לטרמינולוגיה המזועזעת שהייתה בעבר. תיאור היישוב במושגים של מלחמה וצבא לא תאם את המציאות, שדמתה בעיני לפוגרום. ניכר שהקו שהוביל דבר בתפיסה של נורמליזציה של המאורעות, בהימנעות מתיאורי זוועות ובחזרה על מסרים של איפוק, שלילת האבל ונכונות להקרבה, התקבל גם בעיתונים האחרים. מדי פעם היו אירועים שעוררו זעזוע ופורסמו זוועות או הובעו תסכול וייאוש, אך הסיקור הרגיל היה מעורר, הטיף להתגייסות ונעדר טרגיות. ההתמקדות הייתה במשמעות המוות, בטקסיות ובכבוד לחללים.

התנגדות אידיאולוגית להשלמה ולאיפוק

החברה הארץ-ישראלית, שהפכה בשנות השלושים לחברה מגויסת, קיבלה את מסרי ההשלמה עם השכול ללא ביקורת.¹²¹ רק בכמה קבוצות שוליים התקוממו נגד הדיווחים המכובסים מדי לדעתם. אלה ניסו לזעזע. מבחינת פרופורציות חשוב להדגיש שעיתוניהן יצאו בתפוצה קטנה והשפעתם הייתה שולית בהתאם.

הדיווחים על קורבנות היישוב הושפעו מהוויכוח הפוליטי הסוער באותה תקופה בשאלה: הבלגה או תגובה? הבלגה הייתה קשורה קשר הדוק להשלמה ולאיפוק שהובילה הנהגת היישוב. המתנגד החרדי למדיניות זו היה הזרם הרדיקלי במפלגה הרוויזיוניסטית, שדגל בשימוש בנשק נגד ערבים ובריטים.¹²² העיתון הירדן היה המבקר החרדי ביותר של תרבות האיפוק וההשלמה.¹²³ בעיקר יצא זעמו על סגנון הלוויות הטקסי והמאופק ועל הגישה שהציגה הנהגת היישוב, לפיה החללים הם "גורל":

עוד מזמן היינו צריכים להתקומם כנגד אותו ה"גורל", השם את כל הציבור העברי בבחינת מועמדים לקרבנות! ציבור בן 400,000 איש אינו רוצה עוד להיות מופקר, אינו רוצה עוד לחזור על הפזמון "היום פגע בכך הכדור מחר אולי יפגע בי" – כפי שזה מקובל בין המספידים על קבר רענן [...] ציבור חי [...] אינו מכיר בתורת הפאטאליזמוס. ציבור כזה חייב לקחת את גורלו בידיו.¹²⁴

מאחורי הדברים עמדה כמוכן הביקורת על מדיניות ההבלגה, והרצון להשיב מלחמה מול הטרור. לדעת הכותב ציבור בריא בנפשו אינו צריך להסכים למות, ואף לא לראות במתים גורל בלתי נמנע. בכתבה אחרת נטען בציניות כי אנשי המוסדות הלאומיים מתפקדים נהדר כחברה קדישא, קברנים, אך לא כמנהיגים: "המוסדות הלאומיים שלנו כבר מזמן נהפכו לחברה קדישה מושלמת [...] באיזו התלהבות, באיזה פתוס, באיזה דחילו ורחימו יודעים אצלנו לטפל במתים [...] מספידים בעל פה ומספידים בכתב [...] הכל נאמו למרגלות הגוויות המרוסקות".¹²⁵ בדברים הסרקסטיים ניכרת ביקורת על מעורבות ההנהגה בטקסי האבל וטענות על שהמנהיגים מבזוים את זמנם בהספדים ובלוויות, במקום להנהיג. הביטוי "גוויות מרוסקות" נועד להתקומם נגד הטרמינולוגיה העדינה המקובלת לפיה חללי המרד הם חללים, נופלים, גיבורים. הם לא גוויות, וודאי לא מרוסקות.

שיר מחאה שנדפס בעיתון הירדן התייחס בזלזול לטקסי הלוויות וקרא לפעולה במקום לבכי:

מה לך כי תתייפחי, קריה בת רכבות?
דמעותיך דמעות תנים, לא ירגיזו לבבות [...]
מה לך כי תספדי, קדושייך שיירות שיירות,
ובילל בושת יצאו בחוריך לבית הקברות?¹²⁶

הדמעות אינן עושות דבר, והדם אינו מציין גבורה. הבחורים צריכים למחות במקום "ליילל" בבית הקברות. העיתון קרא לפעול במקום לעסוק בטקסי אבל. כתבה אחרת מאותו יום ניסתה לקרוע את הילת הגבורה סביב הקורבנות ולהדגיש את החולשה והזוועה. נטען בה שקורבנות יפו באפריל 1936, 16 במספר, הם כקורבנות חברון ב-1929 – הם נדקרו בסכינים בעוברים ברחוב. אין פה עמידה או גבורה, רק חולשה וחוסר אונים.¹²⁷ ז'בוטינסקי כינה את אירועי אפריל, "השוואה בארץ ישראל".¹²⁸ בכתבה אחרת הובעה התקוממות על עודף התייחסות קולקטיבית לקורבן במקום לאובדן האישי: "כיצד יכולים אב ואח גם יחד להספיד הספד פומבי את עצם בשרם שמוטל לפנייהם בלא רוח חיים? כלום כה עמוק נפל הפרט הישראלי, שהספסרות הפומבית בדם השפוך חדרה גם לד' אמות נשמתו?"¹²⁹ גם בדברים אלה אפשר לראות את הרצון להדגיש את הכאב האישי, את האובדן, ולא להסתתר מאחורי ה"מליצות הנבוכות, שנשנות עד לגועל נפש".¹³⁰ ביקורת מכיוון אחר הפנה העיתון הקומוניסטי קול העם. המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית (פק"פ) פסקה כבר בראשית המאורעות כי היא תומכת בצד הערבי,¹³¹ והטילה את האחריות לדם הנשפך "אך ורק על ראשי האימפריאליזם ומנהיגי הציונות". בתפיסה זו חללי המאורעות היו תוצאה של טעויות שאפשר היה למנוע על ידי הבנה עם הערבים. במאמר הבא שהתפרסם בקול העם הוטלה האחריות על מנהיגי היישוב וצביעותם בכך שקראו לציבור להסתכן, אך נמנעו מהסכנה בעצמם. המילים הבוטות מדגישות את הזעזוע מהמצב: "יום נהרגים אנשים [...] הארץ טובעת בדם [...] אנשי

עבודה נשלחים להיחרג ולהיפצע, בעלי המאה עוזרים להם בעצה טובה [...] בעלי הממון בונים 'מדינה' על גוויות ההמונים. אנשי הריאקציה אומרים: גיבורים, קדושים, ובעצמם אינם ממהרים להתגייס, הם בעצמם מוותרים על הקדושה ועל הגבורה".¹³²

הביטוי "הארץ טובעת בדם" מחזיר אותנו למוות חסר המשמעות, לדם המטביע, כמו בתיאורי הגלות. החללים הם "גוויות ההמונים", לא גיבורים ולא קדושים, פשוט גוויות. הדגשת הזוועה נועדה להתקומם על השיח הרגוע מדי ביחס למצב, לזעזע את הציבור ולעורר לפעולה.

סיכום

במאמר השוויתי את הסיקור העיתונאי של גלי המאורעות של שנות העשרים, למרד הערבי בשנות השלושים. בשנות העשרים הציג הסיקור העיתונאי זוועות, בהלה וזעזע. הדגישו זאת בעזרת השוואה של האירועים לפוגרומים באוקראינה, ששמטה את הקרקע תחת השאיפה הציונית למקלט; תיאורי דם שנשפך בכמויות, זורם ומטביע לשווא, כמו בגלות; פירוט מעשים נוראים בתיאורים קשים ומפורטים שחזרו על עצמם; תצלומים מעוררי אימה כמו של גופות; ותיאורי בכי וצעקות, הן של מותקפים מבוהלים הן של צער האבלים. כל אלה נועדו לעורר בציבור תחושות של בהלה, צער, חוסר אונים ואף כעס ורצון לתגובה.

לא כן היה בסיקור המרד הערבי. ההתייחסות לנוראות הצטמצמה מאוד והטרמינולוגיה השתנתה באופן שהפחית את הזעזוע והגביר את תחושת ההשלמה. זה נעשה בדרך של טריוויאליזציה של החללים, אמירה לפיה המציאות של קורבנות מובנת מאליה ביישוב; תיאורי דם כמצמיח ואמירות לפיהן יש טעם בדם השפוך; סיקור הלוויות בהדגשה על הטקסיות והכבוד, ובהמעטה בצער האישי ובמשמעויות האובדן; ויצירת נורמה של שתיקה אל מול המוות, הימנעות מבכי ואיפוק רגשי. כל אלה היו יוצאי דופן לעיתים לאחר מקרי רצח מזעזעים במיוחד. הייתה גם התקוממות של מתנגדי ההבלגה מימין ומשמאל נגד הפחתת הזעזוע המכוונת הזאת. עם זאת התמונה הכוללת מראה כי בימי המרד הערבי היו פחות זעזוע וצער, ויותר התמקדות במשמעות המאבק הציוני ובטקסיות. המאפיינים של כתיבה שגורמת סבל וטראומה לקורא, הופכת אותו עד לאירוע שלא נכח בו, וגורמת לו לחוש את הזוועה. אך כל אלה לא הופיעו כמעט בעיתונות העברית בימי המרד.

תמונה זהה אפשר לקבל גם מספרי זיכרון שיצאו לחללי המאורעות. ארבעה ספרי זיכרון יצאו ביישוב בשנה שלאחר מאורעות 1929, כולם ביוזמות פרטיות: חללי בת עמי, בהוצאת איש היישוב הישן פנחס גראייבסקי;¹³³ יזכר עם ישראל את קדושי אב תרפ"ט, בהוצאת הסופר והעיתונאי אבא צבי ברזין;¹³⁴ מלחמה ושלום בארץ ישראל: אלבום לזיכרון, בהוצאת הסופר והעיתונאי יצחק טריווקס;¹³⁵ וספר זכרון לקדושי ישיבת חברון כנסת ישראל בהוצאת הישיבה.¹³⁶ ארבעת הספרים הכילו תמונות ותיאורים קשים ברמות שונות, החל בצילומים קשים של גופות שרופות ב"חללי בת עמי", וכלה בתמונות

מעודנות יותר של הפליטים וההרס בספרים האחרים. היה זה שונה לגמרי מספרי הזיכרון שיצאו להנצחת המרד הערבי. ב־1937 יצא לאור הספר **מאורעות תרצ"ו** בעריכת ברכה חבס בהוצאת דבר.¹³⁷ הספר אמנם תיאר את האסון שבמאורעות, אבל המסר שעלה ממנו התמקד בעשייה ביישוב ובדברי עידוד. לאחר סיום המרד, ב־1940, יצא הספרון **יום זכרון גבורה** בהוצאת כופר היישוב ובו שמות החללים ומקומות קבורתם ודברי "זיכור" כלליים, ללא שמץ של זוועה או אובדן אישי.¹³⁸ מספרי הזיכרון עולה תמונה דומה לזו של העיתונות: בשנות העשרים החצנה של הזעזוע ופרסומי זוועות, ובשנות השלושים הסתרה של הצער והזוועה והשלמה עם המציאות על ידי ראיית האסונות כחלק מתמונה גדולה של התחזקות היישוב.

בהיסטוריוגרפיה כיום העיתון נחשב מסמך מרכזי בחשיבותו, שאיננו רק עד פסיבי להבנת העבר אלא שחקן אקטיבי המשתתף בעיצובו.¹³⁹ נראה שעיתונות היישוב ניסתה לעורר התקוממות לאחר מאורעות 1929, ואחת הדרכים לעשות זאת הייתה לזעזע, לחשוף את האירועים המזעזעים ולחזור עליהם שוב ושוב כדי שלא יישכחו. לעומת זאת הסיקור העדין שהסתיר את נוראות המרד הערבי בתיאור טקסי קבורה חדשים, דברי חיזוק וטריוויאליזציה של הקורבנות, הוביל באופן אקטיבי תהליך של השלמה עם מציאות של מלחמת דמים ושלילת אבל. העיתון דבר, עיתונה של ההנהגה הרשמית של היישוב, הוביל את התהליך הזה בימי המרד הערבי.

מדוע השלים היישוב, בשנים המעטות שבין מאורעות שנות העשרים לפרוץ המרד הערבי, עם מציאות של קורבנות? מדוע מציאות שנתפסה ב־1929 כזוועה בלתי נתפסת, התקבלה כשגרתית, כ"גורל" מובן מאליו? כיצד הגיעו מנהיגים מן היישוב להכרזה כי "הננו מוכנים כולנו לנפול"¹⁴⁰? בנסיבות התקופה יש לכך כמה הסברים. ראשית, מדיניות ההבלגה עודדה השלמה עם המציאות וגרסה שהתשובה למאורעות היא המשך חיזוק היישוב ולא התקוממותו.¹⁴¹ שנית, המאורעות לא העמידו את היישוב בסכנה, ולראיה – אף יישוב יהודי לא נחרב במהלכן ואילו הקורבנות, אמנם במספר חסר תקדים אך בשעה שכלל היישוב מסוגל להגן על עצמו, נתפסו כ"מחיר" שאפשר לסבול אותו.¹⁴² שלישית, במאורעות אלה פחתה תחושת ההפתעה. התמשכותם והעובדה שהן התרחשו אחרי הגלים הקודמים נטרלה חלק מן הזעזוע והתחושה הייתה שזו חוקיות החיים בארץ. רביעית, המאורעות התרחשו בשנות השלטון הנאצי בגרמניה. היישוב נהג למרוד את מצבו ביחס ליהודי הגולה, ובמקרה זה היה בכך מקור לעידוד ולראיית הדברים בפרופורציה אחרת.¹⁴³

הערות

- 1 פוגרום קישינב – תצלומים, אוסף תצלומים וקטעי עיתונות על הפרעות ברוסיה, 713/01V, הספרייה הלאומית. פרעות קישינב – אלבום תצלומים, אוסף התצלומים, TMA 5492, הספרייה הלאומית.
- 2 ג' עפרת, 2 ביוני 1925, באתר המחסן של גדעון עפרת: <https://gideonofrat.wordpress.com/2011/07/24/1925/> (להלן: המחסן של גדעון עפרת).
- 3 ב' עובדיה, "תערוכת בצלאל", דאר היום, 17.4.1924.
- 4 המחסן של גדעון עפרת.
- 5 א' פן, נאד הדמעות, ירושלים: [מוציא לאור לא ידוע], תרפ"ט.
- 6 נ' רוגל, "מי הרג את אברהם יוסף ברל", קתדרה, 69 (1993), עמ' 166.
- 7 A. Rothe, *Popular Trauma Culture: Selling the Pain of Others in the Mass Media*, New Jersey, NJ: Rutgers University Press, 2011, p. 161
- 8 D. Schwarz, *Imagining the Holocaust*, New York: St. Martin's, 1999, p. 5
- 9 D. LaCapra, *Writing History, Writing Trauma*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001, p. 186; G. Weissman, *Fantasies of Witnessing: Postwar Efforts to Experience the Holocaust*, Ithaca: Cornell University Press, 2004, p. 20
- 10 ע' אלידע, "בין טשטוש להבלטה: העיתונות העברית בארץ ישראל נוכח מאורעות 1929", קשר, 50 (2017), עמ' 19-42 (להלן: אלידע, "בין טשטוש להבלטה").
- 11 שם, עמ' 18-20.
- 12 J.D. Klier, *Russian, Jews and the Pogroms of 1881-1882*, Cambridge: Cambridge University Press, 2011, p. 58
- 13 שם, עמ' 58-59.
- 14 J. Klier and S. Lambroza, *Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*, Cambridge 1992, p. 33
- 15 D. Engel, "What's in a Pogrom: European Jewas in the Age of Violence", Jonathan Dekel-Hen (ed.), *Anti-Jewish Violence: Rethinking the Pogrom in East European History*, Bloomington, IN: Indiana University Press, 2011, p. 26
- 16 ג' אלרואי, "הגיבור העברי והקרוב היהודי: הפוגרום באוקראינה ומאורעות תרפ"ב-תרפ"א", ציון, 80 (2015), עמ' 551-581 (להלן: אלרואי, "הגיבור העברי"); הנ"ל, "מפעל לאומי זה אי-אפשר להעמיד על החמלה והרחמים: תגובתם של היישוב והתנועה הציונית לפוגרום באוקראינה בשנים 1918-1920", עיונים בתקומת ישראל, 23 (2013), עמ' 411-450.
- 17 א' שפירא, חרב היונה, תל אביב: עם עובד, 1993, עמ' 61 (להלן: שפירא, חרב היונה).
- 18 ז', "הכקישנוב יעשה את ירושלים?", קונטרס, 8 באפריל 1920.
- 19 "הפרעות בירושלים", הארץ, 6.4.1920, עמ' 1.
- 20 נ' ברודסקי, "בין הזמנים", אגרת, כב' אייר תרפ"א, 3.
- 21 מרדכי (קושניר), "למלאת שלושים", חוברת, ד' בסיון תרפ"א, עמ' 11-18, הציטוט מעמ' 13, 17.
- 22 "המהומות בירושלים – יומן", הארץ, 1.9.1929, עמ' 1. איוון גונטה היה מנהיג תנועת המרד הקוזאקית שהוביל פוגרום ביהודי אומן בשנת 1768. סמיון פטליוורה היה לאומן אוקראיני שתחת שלטונו נערכו עשרות פוגרומים שבהם נרצחו עשרות אלפי יהודים באוקראינה ב-1919.
- 23 שם, עמ' 3.
- 24 "לבני אוכספורד בצאתם", הארץ, 4.9.1929, עמ' 1.
- 25 הארץ, 6.9.1929.
- 26 מלבד הרצון לייצר עזווע, ההשוואה לפוגרוםים נשאה מסרים של הטלת דופי וביקורת כלפי המותקפים. ראו: אלרואי, הגיבור העברי; ד' גלעדי וי' גולדשטיין, "קללי נפשי את חברון: סיקור מאורעות תרפ"ט

- והנצחתם כראי לביקורת על היישוב הישן", קתדרה, 181 (ניסן תשפ"ב), 59-84.
- 27 ב' מוריס, קרבנות, תל אביב: עם עובד, 2003, עמ' 134 (להלן: מוריס, קרבנות).
- 28 אלידע, "בין טשטוש להבלטה", עמ' 19.
- 29 "הפרעות בירושלים", הארץ, 6.4.1920, עמ' 1.
- 30 הארץ, 6.4.1920, עמ' 2.
- 31 "הידיעות מיפו", הארץ, 3.5.1921, עמ' 2.
- 32 ק' סילמן, "על הפרעות", שם, 3.5.1921, עמ' 3.
- 33 קול התורה, חוברת ב-ג, טבת-שבט תר"ץ.
- 34 ב' נוימן, תשוקת החלוצים, תל אביב: עם עובד, 2009, עמ' 96, 114, 124-126.
- 35 שם, עמ' 95-98.
- 36 שם, עמ' 114, 124-126.
- 37 "לפרעות בירושלים", הארץ, 6.4.1920, עמ' 1.
- 38 "לציון עד", שם, 4.9.1929, עמ' 2.
- 39 קול ישראל, א' באלול תרפ"ט.
- 40 "חללינו", דבר, 2.9.1929, 1.
- 41 "ההומות בירושלים – יומן", הארץ, 1.9.1929, עמ' 1.
- 42 "איך נחרבה צפת", שם, 3.9.1929, עמ' 1.
- 43 "טבח חברון", דאר היום, 2.9.1929, עמ' 3.
- 44 "הפרעות בצפת", דבר, 3.9.1929, עמ' 2.
- 45 "חורבן צפת", דבר הימים, 1.9.1929, עמ' 1.
- 46 "מאורעות הזוועה בחברון מפי יצחק טוקר תלמיד הישיבה", ירושלים, יג, 5.9.1929, עמ' 7-15.
- 47 ה' כהן, תרפ"ט: שנת האפס בסכסוך היהודי-ערבי, ירושלים: כתר, 2013, עמ' 35.
- 48 "עדריות על אכזריותם של רוצחי חברון", דאר היום, 6.9.1929, עמ' 1.
- 49 "מזוועות הטבח החברוני", שם, 8.9.1929, עמ' 2.
- 50 אלידע, "בין טשטוש להבלטה", עמ' 21.
- 51 "חקירת רוצחי משפחת מקלב במוצא", דאר היום, 23.9.1929, עמ' 5-6.
- 52 "חקירת רוצחם של האחים רייזמן בחברון", שם, 25.9.1929, עמ' 1.
- 53 הצילומים והפורטרט מתוך אוסף אברהם שבררון – פורטרטים, Schwad 02 02 227, הספרייה הלאומית.
- 54 נ' גוברין, "הרהורים על רצח ברנר וחבריו לא ביום השנה", חץ – חובת צעקה, 2 (1989), עמ' 57.
- 55 "אחד מגבורי ההגנה", דאר היום, 8.9.1929, עמ' 2.
- 56 "ריינר", שם, 9.9.1929, עמ' 2.
- 57 "נחמן סגל ז"ל", שם, 10.9.1929, עמ' 2.
- 58 אלידע, "בין טשטוש להבלטה", עמ' 20.
- 59 מ"כ, "אשר קרה", הארץ, 14.4.1920, עמ' 1.
- 60 "פרטי הפרעות", דאר היום, 6.4.1920, עמ' 1.
- 61 "יום הצום – יום הבשורה", שם, 28.4.1920, עמ' 3.
- 62 "מהלך המאורעות", הפועל הצעיר, 6.5.1921, עמ' 6.
- 63 "בבתי החולים ומסביבם", דבר הימים האלה, 30.8.1929, עמ' 5.
- 64 הארץ, 1.9.1929, עמ' 3.
- 65 "ההגירה לירושלים", ירושלים, יב, 29.8.1929, עמ' 34.
- 66 "כיצד נחרבה הר-טוב", דאר היום, 3.9.1929, עמ' 2.
- 67 אלידע, "בין טשטוש להבלטה", עמ' 37-39.
- 68 עוד על המרד: מוריס, קרבנות, עמ' 157-121, M. Hughes, *Britain's Pacification of Palestine: The*

- British Army, The Colonial State, and the Arab Revolt, 1936-1939*, Cambridge: Cambridge University Press, 2019; Y. Eyal, "The Arab Revolt, 1936-1939: A Turning Point in the Struggle over Palestine", in: M. Bar-On (ed.), *Never Ending Conflict: Israeli Military History*, Westport CT, 2004, pp. 21-42
- 69 מ' חזן, **מתינות: הגישה המתונה בהפעל הצעיר ובמפא"י, 1905-1945**, תל אביב: עם עובד, 2009, עמ' 232 (להלן: חזן, **מתינות**).
- 70 י' זלטנרייך, "עיצוב תרבות מגויסת: ספר מאורעות תרצ"ו וקובץ השומר", **עיונים**, 33 (2020), עמ' 226 (להלן: זלטנרייך, "עיצוב תרבות מגויסת").
- 71 **הארץ**, 21.4.1936.
- 72 "לויה רביעית של קדושינו", **הארץ**, 22.4.1936.
- 73 שם.
- 74 אלרואי, **הגיבור העברי**, עמ' 581.
- 75 מ"ד (ב' כצנלסון), "דבר היום", **דבר**, 11.8.1936 (להלן: כצנלסון, "דבר היום").
- 76 "תוקם גבעת החמישה!", שם, 11.11.1937.
- 77 מ' ציוני, "חללי קרית חרושת", שם, 3.10.1938, עמ' 3.
- 78 כצנלסון, "דבר היום".
- 79 מוסה תיאר כיצד באירופה לאחר מלחמת העולם הראשונה התרחש תהליך טריוויאליזציה של המלחמה בהפיכת מזכרות מן המלחמה לחפצים יומיומיים. תהליך זה גרם לציבור לתפוס את המלחמה כחלק מחיי שגרה. ראו G. Mosse, *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*, New York: Oxford University Press, 1990, pp. 126-156. ראה שגם פה נעשה ניסיון להעניק לציבור תחושה דומה.
- 80 הוועידה הרביעית של מפא"י, 8.5.1938. בתוך: חזן, **מתינות**, עמ' 282. בעת שנאמרו הדברים, במאי 1938, היה מספר החללים 166, אך עד סיום המרד התגשמה נבואתו של שרתוק והוא עלה על 500.
- 81 U. Lebel, "The Creation of the Israeli 'Political Bereavement Model' — Security Crises and their Influence on the Public Behaviour of Loss: A Psycho-Political Approach to the Study of History", *Israel Affairs*, 12(3) (2006), p. 442
- 82 **קול התורה**, חוברת ב-ג, טבת-שבט תר"ץ.
- 83 מ' ברסלבסקי, "חניתה", **מבפנים**, יוני-אוגוסט 1938, עמ' 236.
- 84 א"מ קולר, "עם עליית מעלה החמישה", **הפועל הצעיר**, 22.7.1938, עמ' 15.
- 85 "ליישוב העברי!", **המשקיף**, 20.12.1938, עמ' 2.
- 86 "לויה רביעית של קדושינו", **הארץ**, 22.4.1936.
- 87 "שלמה גפני", **דבר**, 3.4.1938, עמ' 21.
- 88 א' שטיינמן, "בימים שכאלה", שם, 18.7.1938, עמ' 2.
- 89 "מלאה כל הארץ דמים", שם, 7.7.1938, עמ' 7.
- 90 "הבנה המוצא היחידי!" **קול העם**, 1.9.1938.
- 91 המונחים "יישוב חדש" ו"יישוב ישן" הם מונחים ערכיים, אסוציאטיביים, שנוצרו בפולמוס אידיאולוגי חברתי בין קבוצות ביישוב החל מן העלייה הראשונה. כל הקריטריונים שהציעו חוקרים להגדרת קבוצות אלה התבררו כמכלילים ולא מדויקים. נראה שאין מדובר בשני ציבורים נפרדים ומוגדרים אלא בתחרות בין שתי תפיסות עולם ביישוב היהודי, שהשאלה העיקרית העומדת במרכז היא אם מטרת החיים בארץ היא יצירת אוטונומיה לאומית, כפי ששאף היישוב החדש, או לימוד תורה והשלטת חיי קדושה בארץ, כפי ששאף היישוב הישן. בהחלט היו אוכלוסיות שחיו בתוך שבין הקבוצות וההגדרות אינן מדויקות, אך נשתמש בהן כפי שהשתמשו בהן בני התקופה, כהגדרה סוציולוגית המתייחסת לציבור ציוני ושאינו ציוני. ראו: י' ברטל, "יישוב ישן" ו"יישוב חדש" – הדימוי והמציאות, **קתדרה**, 2 (חשוון תשל"ז), עמ' 3; ח' הרצוג, "המושגים 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש' בהארה סוציולוגית", שם,

- 32 (תמוז תשמ"ד), עמ' 99-108; י' קניאל, "המושגים 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש' בעיני בני הדור (1882-1914) ובעיני ההיסטוריוגרפיה", שם, 6 (טבת תשל"ח), עמ' 4.
- 92 "חיפה מלאה מרירות מלווה את חלליה", דבר, 17.8.1936.
- 93 "יואש זולר ויצחק קרישבסקי הובאו לקברות ביקנעם", שם, 4.8.1936.
- 94 "ישותפו היהודים בשמירת ביטחונם!" שם, 7.1.1938.
- 95 דבר, 18.7.1938.
- 96 ש' רוזן, "פרגים פורחים בין הקברים: הנצחת חללי המלחמה באימפריה הבריטית", בתוך: ע' פימנטל (ערך), קרבות מישור החוף ושפלת יהודה במלחמת העולם הראשונה בארץ ישראל, ירושלים: אריאל 2009, עמ' 135; E. Gibson and G.K Ward, *Courage Remembered: The Story Behind the Construction and Maintenance of the Commonwealth's Military Cemeteries and Memorials of the Wars of 1914-1918 and 1939-1945*, London: Hmsco, 1995.
- 97 "עוד קבר אחים בבית הקברות בתל אביב", דבר, 20.4.1936 (להלן: "עוד קבר אחים").
- 98 דוגמה לכך היא ספר זיכרון שיצא ב-1921 לזכר בני קהילת ז'טומיר שנרצחו בפוגרומים ב-1919. על כריכתו רישום דמויות בוכות והפסוק "על אלה אני בוכה". זשיטאמירער פאראייניגטער רעליעף קאמיטעט, יזכור, ניו יורק: דער זשיטאמירער פאראייניגטער רעליעף קאמי, 1921.
- 99 "חמישים אלף מיהודי ירושלים ליוו את החללים שנפלו לפני בני עוולה", דבר, 10.11.1937.
- 100 "תוקם גבעת החמישה", שם, 11.11.1937.
- 101 "הרצח המחריד של חמישה היהודים בקרית ענבים", קול ישראל, 11.11.1937.
- 102 "הלילית חמשת הקדושים בירושלים וקרית ענבים", הארץ, 10.11.1937.
- 103 "אנשי העבודה וההגנה נפרדים מאלכסנדר זייד", דבר, 12.7.1938.
- 104 דור, "על חיים ציפורי ועל משמר הירדן", שם, 2.8.1938.
- 105 א' שפירא, "על השתיקה", כיוונים חדשים, 28 (2013), עמ' 20-33; J. Winter, "Thinking about silence", in: E. Ben Ze'ev (Ed), *Shadow of War*, Cambridge: University Press, 2010, pp. 3-31.
- 106 "חמישים אלף מיהודי ירושלים ליוו את החללים שנפלו לפני בני עוולה", דבר, 10.11.1937.
- 107 "הלילית חמשת הקדושים בירושלים וקרית ענבים", הארץ, 10.11.1937.
- 108 "הלילית שאול לוי בירושלים", דבר, 16.1.1938.
- 109 O. Rozin, "Infiltration and the Making of Israel's Emotional Regime in the State's Early Years", *Middle Eastern Studies*, 52, 3 (2016), pp. 448-472.
- 110 "רצח האב והילדים", דבר, 14.8.1936, עמ' 17.
- 111 "ליותם של חללי טבריה", שם, 4.10.1938, 1.
- 112 "אפרם של קדושי טבריה הובא לקבורה", הבקר, 4.10.1938, עמ' 1.
- 113 "איך באה השואה", הצפה, 4.10.1938, עמ' 1. "יזכור", שם, עמ' 2.
- 114 "פוגרום בטבריא", קול ישראל, 9.10.1938, עמ' א.
- 115 "ל ברוך, "יזכור", דבר, 4.10.1938, עמ' 4.
- 116 "לויה רביעית של קדושינו", הארץ, 22.4.1936.
- 117 ק-כ, "מיום ליום", שם, 16.8.1936.
- 118 "מכוננית רמת הכובש נתרסקה בעלותה על מוקש", הבקר, 5.8.1938, עמ' 1.
- 119 "רמת הכובש", הצפה, 7.8.1938, עמ' 2.
- 120 "על משמר השבוע", קול ישראל, 18.8.1938, עמ' 2.
- 121 זלטנרייך, "עיצוב תרבות מגויסת", עמ' 221-222.
- 122 על המחלוקת על ההבלגה והשינויים בה לאורך התקופה, ראו: א' בן אליעזר, מלחמה במקום שלום: מאה שנות לאומיות ומיליטריזם בישראל, בן שמן: מודן, 2019, 135-145; חזן, מתינות, 232-290.
- 123 יש לציין שהדעות שהובעו בהירדן לא היו מוסכמות בתנועה הרוויזיוניסטית. בימי המרד הייתה התנועה נתונה במחלוקת עקרונית שהלכה והחריפה. זו הייתה הסיבה שב-1939 נוסד המשקיף, שהיה

- נתון לפיקוח הדוק יותר של ז'בוטינסקי והנהלת הצ"ח, ולא של הכוחות הרדיקליים במפלגה. ראו:
 א' גראויס קובלסקי, "המשקיף: לתולדותיו של עיתון רוויזיוניסטי", קשר, 52 (2019), עמ' 65-67.
- 124 "שבעת הימים", הירדן, 14.8.1936.
- 125 "משבת לשבת", שם, 12.11.1937.
- 126 מ"ש, "מה לך כי תתייפחי", שם, 22.4.1936.
- 127 "בימים האלה", שם, 24.4.1936.
- 128 ז' ז'בוטינסקי, "שימו קץ!", שם, 1.5.1936.
- 129 ש', "שבעת הימים", שם, 21.8.1936.
- 130 שם.
- 131 ש' דותן, אדומים: המפלגה הקומוניסטית בארץ ישראל, כפר סבא: שבנא הסופר, 1991, עמ' 233-242.
- 132 "הבנה המוצא היחידי!" קול העם, 1.9.1938.
- 133 פ' גראייבסקי, חללי בת עמי: זכרון קדוש להקדושים והטהורים שנהרגו בארץ-ישראל בשבוע
 הרמים ימי הפרעות והזוועות אב התרפ"ט, שמותיהם ותמונותיהם, ירושלים: דפוס ארץ ישראל,
 תרפ"ט.
- 134 א"צ ברזין, יזכר עם ישראל את קדושי אב תרפ"ט, ירושלים: הרלינג וברזין, תר"ץ.
- 135 י' טריווקס, מלחמה ושלוש בארץ ישראל: אלבומו לזכרון: מהימים הראשונים של הציונות עד הזמן
 הזה; בתשומת-לב מיוחדת למאורעות האחרונים, תל אביב: [ללא מו"ל], תרצ"א.
- 136 ספר זכרון לקדושי ישיבת חברון "כנסת ישראל", נערך ויצא ע"י חבר תלמידים מישיבת חברון,
 ירושלים: דפוס מרכז, תר"ץ.
- 137 ב' חבס (עורכת), ספר מאורעות תרצ"ו, תל אביב: דבר, תרצ"ז. על המסרים בספר, ראו: זלטנרייך,
 "עיצוב תרבות מגויסת".
- 138 יום זכרון גבורה: כו' בניסן תרצ"ו-ת"ש, תל אביב: המזכירות הארצית של כופר היישוב, ת"ש.
- 139 ע' אלידע, "מורדניציה, חילון ולאומיות: על העיתונות העברית באירופה במאה התשע עשרה",
 קשר, 45 (2013), עמ' 32.
- 140 מתוך דברי הסדר מפי ראש עיריית תל אביב, מאיר דיזנגוף באפריל 1936, ראו הערה 97, "עוד קבר
 אחים".
- 141 מתנגדי ההבלגה התנגדו לתרבות של איפוק והשלמה אל מול החללים (כפי שהוסבר לעיל בסעיף
 "התנגדות אידיאולוגית להשלמה ולאפוק").
- 142 אניטה שפירא הסבירה כי כבר לאחר חודשים אחדים של המאורעות, שרתה ביישוב תחושה שהוא אינו
 נתון בסכנה קיומית, בשונה מבשנות העשרים. לדבריה הרגשת היהודים הייתה "שאמנם טרם הגיעו
 לאותו שלב שבו יהיה בכוחם להרתיע את הערבים ממלחמה בהם, אבל הם כבר התחזקו דיים להיות
 מסוגלים לעמוד בעימות עם הערבים. המפעל הציוני, שבשנות ה-20 היה [...] בעל עתיד מסופק, הפך
 בשנות ה-30 לכח של ממש, ששוב לא ניתן לבטלו. לכן היו האנשים מוכנים יותר מבעבר להשלים
 עם הסכנה הקיומית, כחלק בלתי נפרד של המציאות הארצישראלית". ראו: שפירא, חרב היונה, 304.
- דוגמה לתחושה זו אפשר לראות בניב הקבוצה, כתב העת של חבר הקבוצות, שבו נכתב כי הערבים
 אינם תוקפים יישובים, אלא רק אנשים בודדים מן המארב, משום שהם יודעים שהיישוב חזק מהם
 והם לא יצליחו בהתקפותיהם עליו. ראו: י' ברץ, "למצב", ניב הקבוצה, ט"ו באייר תרצ"ו, עמ' 2-3.
- 143 שפירא, חרב היונה, עמ' 299-376. דוגמה לתחושת הביטחון היחסית למתחולל באירופה אפשר
 לראות בדברים שפורסמו בהדים, כתב העת של הקיבוץ הארצי: "שום רוח מצויה ובלתי מצויה לא
 תעקרנו כבר. סגר עלינו המדבר מקדם והאנטישמיות המערבית מים – אנה נלך? ועל כן כה נפלא
 השקט, כה רב הביטחון במחנה הקיבוצי. בטחון של לית ברירה, של מפלט אחרון. ועל כן כה יקרים
 דברי אם, שתמיד דרשה את בנה בחזרה 'הביתה' ועתה היא כותבת: 'אל דאגה בני, אל התרגשות
 מפורעותנכם בארץ, כאן בגולה רע מאוד'". ראו: יהודה ג', "הדי המאורעות בקיבוצים", הדים, יולי
 1936, עמ' 3-4.

פעילותן של נשים ערביות במרד הערבי בראי העיתונות העברית

רחל הרט

מבוא

מאמר זה עוסק בדמותה של האישה הערבייה בשנים 1936–1939, כפי שהשתקפה בעיתונות העברית. לצורך כתיבתו נסרקו אלפי גיליונות מהעיתונות העברית בנושא המרד הערבי, ונמצאו ידיעות רבות על חייה של האישה הערבייה, עיסוקיה, תפקידיה ומעמדה מבעד למשקפי הציבור שכנגד, הקורא היהודי בארץ ישראל. מדובר בייצוגי הנשים הערביות בעיתונות העברית ובכלל זה בציטוטים מהעיתונות הערבית ובדימוייהן בדעת הקהל היהודית בלבד. בדיקה השוואתית עם מקורות אחרים – מחקרים אקדמיים שנכתבו על המרד הערבי וספרות אחרת בנושא, כגון העיתונות הבריטית, הערבית או פסקי הדין מאותה תקופה לצורך אימות ועימות בשאלת האובייקטיביות של העיתונות העברית – חרגה ממסגרת מאמר זה ותידרש לה עבודת המשך.

מאורעות 1936–1939 התרחשו כמעט בכל ארץ ישראל. הייתה זו מעין מלחמת גרילה של כנופיות ערביות, מלחמה עקובה מדם שהשתתפו בה כ־12,000 איש מכל רובדי החברה הערבית: יושבי ערים וכפרים, צעירים ומבוגרים, מוסלמים, נוצרים ודרוזים, ובהם גם נשים. הנשים עיבדו שדות, טיפלו בבהמות, ארגנו הפגנות והשתתפו בהן. היו בהן גם ראשות כנופיות שהסיתו, זרקו אבנים, הבריחו והחזיקו נשק ועוד.¹ המלחמה התנהלה נגד היהודים, נגד הבריטים ואף כללה מלחמת כנופיות בין הערבים עצמם.² הבחירה לכתוב על דמותן של הנשים הערביות נבעה מהשתתפותן הישירה או העקיפה של רבות מהן במרד. עוד קודם לפרוץ המאורעות דיווחה העיתונות העברית בהרחבה על פעילותן של הנשים הערביות, עיסוקיהן ותפקידיהן בחיי היום-יום בכלל, ועם פרוץ המרד דיווחה אף על השתתפותן הפעילה בו.

דמות הערבייה בעיתונות העברית של התקופה הנסקרת

כפיליטון שהתפרסם בדאר היום ייחס העיתונאי אורי קיסרי סירוב של השלטונות להעניק רישיון עריכת דין למשפטנית יהודייה לרצון השלטון הבריטי לשמור על "איזון" בין הקהילה היהודית לזו הערבית. הוא כתב באירוניה על מעמדה של הערבייה בחברה, על עובדת היותה חסרת השכלה, וכתב כי ביום שתוכתר אישה יהודייה ל"עורך דין בא"י, יהיה צורך להכתיר בתאר כזה גם אשה ערבייה. [...] כי ערביה שכזו, [...] שגמרה גמנסיה,

אוניברסיטה, שסיימה פקולטה למשפטים – אין לעת עתה בכל רחבי פלשתינה מערבה ומזרחה לירדן למצא ערביה כזו.³

החוקר טוביה אשכנזי שוחח עם השייח' אסעד אל שוקירי, שטען כי "אנחנו רוצים ביחסים ידידותיים עם היהודים כמובן, שתהא הבנה מצדם, [...] המצב כעת דומה לאותו בעל, שיש לו שתי נשים. אחת יהודיה והשניה ערביה. היהודיה היא יפה, אינטלקטואלית, פקחית ונקה; הערביה – ירודה, פשוטה ובלתי מפותחת".⁴

העיתון אל-חיאא פרסם מכתב שתרגומו הובא בעיתון דבר, של העלמה ח' נגד "הצעף". הכותבת הגיבה בכעס על דברי "שיך, שהגן [...] באל חיאא על המנהג לכסות את פני האשה המושלמית בצעיף". במכתבה הציעה להסיר את הצעיף, שכן "מתי היה הצעיף יסוד מיסודות הדת המושלמית בתפילה ובצום? מתי אסרה הדת את הסרת הצעיף כאיסור היין ועוד?". האישה המוסלמית אינה רוצה לשמוע הטפות מוסר. עבר הזמן שבו היה הגבר "משעבד את האשה; עבר הזמן שבו נכנעה האשה לאלומות הגבר; אנחנו רוצות בביטול הצעיף לא כדי להדמות לנשות המערב ולבלות בבתי קפה", אלא כדי לרכוש השכלה, להיות נוכחת בהרצאות של גברים נאורים. "איננו רוצות לחיות כמו בבית סוהר [...] אנו רוצות לחיות בקשר עם עולם התרבות, עם התנועות החברתיות והפוליטיות".⁵

בסיפור שהתפרסם בהארץ תיאר הכותב ערבייה צעירה "יחפה, גלוית פנים וראש לבושה שמלה כחולה ארוכה, פניה שזופים ויפים, עיניים גדולות לה".⁶ בניגוד לכך, בדאר היום מתוארת דמותה של זעיה חוסין אל עאסה, בעלת בית קפה בירושלים: "זעיה היא אשה גוצה, מסורבלת בשר, עגלגולה כחבית, ראשה שטוח, מצח קצר שערות ראשה גוזזות 'אלא פראנג' ושני זהב בולטות לאורך כל שפתיה השמנות".⁷

פאטמה סעיד מוראד הגדירה שלושה סוגי נשים ערביות בארץ ישראל: "האשה מן הדור הישן. סוג זה מחולק לשניים: הברואית והפלחית". היו הבדלים קטנים בין שתיהן. הצד השווה ביניהן היה שהן הופיעו גלויות פנים לצד גברים ולקחו חלק בעבודה עם בעליהן, בבית ובטיפול בילדים. הסוג השני היה של

האשה בת העם מחוסרת השכלה. [...] סוג זה נחלק לשניים: היושבת בקרב משפחתה מבני ההמון [...] אבל אינה מוכשרת לחנך את ילדיה ולעבוד עבודת בית. היא משוללת זכות לחוות דעתה אפילו בנוגע לנשואיה [...]; האשה היושבת בקרב משפחה משכילה. זו אינה שונה בעצם מחברתה אלא בידיעת מלאכת התפירה וכדומה. אבל מבחינת הנשואין הרי היא עוד פחותה מחברה, כי רק לעתים רחוקות תוכל למצוא בן זוגה ממעמד הוריה המשכילים בשל בערותה והוריה יסכימו [...] להשיא אותה לאיש נחות דרגא.

הסוג השלישי הייתה האישה המשכילה שלמדה בתיכון וקיבלה חינוך גבוה. נשים אלה הועסקו כפקידות, ככתבניות. היו גם מי שעבדו כמורות כמו בבית הספר "דאר אל מועלמאת" בירושלים, ולימדו ספרות ומדע. "בארץ ישראל יש צעירות ערביות יודעות

אימון משותף של לוחמים ולוחמות בכנופיות הערביות בתקופת המרד הערבי הגדול, 1938. מתוך מצטפא כבהא, המזרח התיכון, הפלסטינים עם בפזורתו, ספר 6, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 2003, עמ' 30 –

מוסיקה וציור. ממשלת ארץ ישראל התירה לאשה לעסוק כעורך דין, ובזמן האחרון [...] בירושלים יש רופאת שנים ערביה, מושלימיה [...] יש אחיות ומילדות רבות".⁸ העיתון בדרך פרסם את רשמיו של המהנדס בנימין פלדשטיין מארץ ישראל. הוא תיאר את האישה הערבייה שפגש בשעה שנסע באוטובוס "מתל-אביב ליפו, על אחת התחנות נכנסות נשים ערביות מכוסות צעיף. הן מחפשות מקום שלא בקרבת גברים [...] ממולי יושבות שתי נשים מגרמניה. אחת מהן פונה אל חברתה [...] הראית את הצבועות האלה? את פניהן תכסינה, בקרבת גברים לא תשבנה, אבל כבעליהן תבגודנה עוד יותר ממנו".⁹ אריה ליב פאיאנס תיאר את מסעו ליד הכנרת ואת פגישתו עם ערבייה שהלכה לקראתו כש"ראשה טעון אגן-נחושת מלא 'לבן' ופניה הצמוקים והמסואבים, אשר עין-נחושת מוחלדת להם, כאילו הם מקשה אחת עם האגן, מפיקים אז-ליד ודכודך-נפש מחמת שרב". בכתבתו ביטא התנשאות ולעג לערבייה ילידת המקום שראה שמזג האוויר מכביד עליה, בניגוד ליהודים הנושאים בגאון את "חומה של ארצנו ביתר קלות מזו של ילידיה".¹⁰ בניגוד לו השתומם כותב מאמר אחר בראותו ילדה ערבייה ליד הכותל שענייה זולגות דמעות: "למה הבכיי? – אללה... אללה... ערבייה? איך זה? והפנים כה עדינות, בגדיה נקיים... ועל יד ה'כותל'?" [...] – למה תבכיי, ילדה? ערבייה את? היא הביטה עלי מבלי נוע".¹¹ ייתכן שהתפלא לראות ילדה ערבייה שבגדיה נקיים ופניה עדינות, בניגוד לסטראוטיפ שהיה אולי נפוץ אז שהערבייה מלוכלכת ופניה אינם עדינים. צבי ברנזון מתח ביקורת על הממשלה הארץ-ישראלית שלא התייחסה לזכויות האישה במוסדות המוניציפליים.¹² הוא טען כי בעיריות הערביות והמעורבות בערים הגדולות, כגון ירושלים וחيفا, אין לאישה זכות לבחור או להיבחר. האישה הערבייה נופלת קורבן לנחשלות ולקנאות הדתית של העדה המוסלמית.¹³ במאמר "כלפי חוץ וכלפי פנים..." תיאר הכותב את דמות האישה הערבייה ואת רצונה לשנות את לבושה. לדעתו, "הארגמן התרבושי ייעלם ובמקומו יופיע הצבע השחור.

ומחזה אכסוטי יתגלה: מאות סחבות שחורות המכסות על הפנים ומטבעות מצלצלות הכוללות בישליקים תורכים, מגידות ושאר מטבעות [...] משתרעות להן ברחבה על האזנים והחזות. הקשקושים של המטבעות, הצריחות המסורתיות הבאות כהסכמה לנאומים והסחבות השחורות".¹⁴

עיסוקן ופעילותן של הערביות לפני תקופת המרד ובמהלכו

העיתונות העברית הרבתה לדווח על הנשים הערביות בארץ ישראל. כמעט מדי יום התפרסמו בעיתונים ידיעות על נשים ערביות: מעשי רצח, גניבה, פציעה, דריסה, עיסוקן, מצבן ועוד. יש להניח שהדיווחים היו חלק משגרת הכתבות היומיומיות, ואולי גם דרך לבקר, לשאת, לספר, להאיר ולהעיר ולפתוח צוהר לקוראי העיתונים על חייה של האישה הערבית. עם זאת הייתה זו אולי גם דרך להכיר את השכנה מבחינה חברתית-תרבותית, את אורח חייה, מיקומה בהיררכיה המשפחתית, בחברה הערבית ועוד. הנשים הערביות עסקו בעבודות שונות מעבר להיותן עקרות בית. הן היו רועות צאן, עבדו את האדמה, עבדו בקטיף תפוזים, מסיק זיתים, כובסות, פועלות, אחיות, והיו מי שעסקו בזנות, הבריחו נשק, חשיש ועוד.

על הנשים הערביות שעסקו בהברחת נשק נכתב בדאר היום כי בשעה שפקידי המכס בראש פינה ערכו חיפוש במכונית שהגיעה מסוריה, נמצאו בין הפציה של ערבייה נוצרית זקנה "שני אקדוחים שאחד מהם גדול ומכיל 20 כדורים והשני קטן. יחד עם האקדוחים נמצאו 41 כדור חבויים בצרור מיוחד. הערבייה הזאת [...] באה מהכפר זחלה שבגבול הסורי ופניה מועדות ליפו, אל קרוביה הנמצאים שם. [...] לאחר חקירה, הועברה מבריחת הנשק לבית-הסוהר בצפת".¹⁵ באותו עיתון סופר כי כשהגיעו ידיעות על הזדיינות הערבים נערכו חיפושים ונתפסה ערבייה זקנה, "ובחפציה שני אקדחים וכדורים [...] אם זקנה ערבייה מטפלת בהברחת נשק, הוה אומר, שזוהי כעת סחורה העוברת לסוחר אלה הם אמנם מקרים בודדים שנתגלו למשטרה, אבל על פיהם אפשר ללמוד על העבודה הנעשית במחתרת".¹⁶ אותו פרסם ש"גב' ר' חסבון אשר חזרה [...] באניה 'למרטין' מאמריקה נסתה להעביר אתה אקדח – 50 כדורים אשר הסתירה בחזה. פקידי המכס החרוצים מצאו את הנשק והיא הודתה כי אמנם קבלה אותו מבעלה באמריקה להביאו לארץ".¹⁷ כמו כן דווח בו על פקיד מכס שבעת בדיקות מצא אקדח אוטומטי "בחזה של ערבייה נוצרית, שבאה באניה 'פייר לוטי' עם בנה ממרסיליה".¹⁸ עוד התפרסם כי ביפו נתפסה ונאסרה ערבייה שמצאו בכליה פגיון.¹⁹ "הזהרי לבל תעסקי שנית בעניני אקדוחים", כה העיר [...] השופט לאשה ערבייה מכפר קרוב לירושלים שנמצא אצלה אקדח 'בולדוג'. היא הודיעה מתוך תמימות שהיא לא ידעה שאסור להחזיק אקדח [...] היא נידונה למתן ערבות בסך 10 לא"י".²⁰ דבר דיווח כי ליד בית הספר הערבי, ביעזור "הוציאה ערבייה אחת, שעמדה על הכביש, אקדח וירתה פעמיים אל האוטו. הכדורים לא פגעו באיש",²¹ ואילו הארץ כתב על העמדתה לדין של אישה שנתפסה כשהיא מחזיקה

תצלום שבו נראות שתי נשים ערביות, על רקע בית משפחת רולנד נף בשרונה. שנה לא ידועה, צילום: הורסט בלייד. באדיבות הארכיון העירוני תל אביב-יפו.

”כדורים ובהחזקת אקדח, דינמיט ואבק שריפה”.²² היו נשים שסחרו בנשק ואף היו שותפות להברחת נשקים וכלי זין ודאר היום דיווח על שני ערבים שנתפסו ליד שער האריות עם אקדח. השוטר הבריטי דרש מהם לבוא עמו אולם הם ”ברחו ועלו על גג אחד הבתים הסמוכים ושם מסרו את האקדח לידי אשה ערביה רעולה, שנעלמה אתו”.²³ בחיפוש שנערך בביתה של ערבייה בעיר העתיקה בירושלים נמצאו ארבעים כדורים,²⁴ וכחיפה נשפטה בבית הדין הצבאי אישה ערבייה מלבנון שהואשמה בנשיאת נשק, אקדח וכדורים. היא הודתה באשמה, ואמרה שהגיעה לארץ ישראל כדי להירפא בחמי טבריה ולקחה עמה את האקדח שהשאיר לה בעלה כדי למכור אותו בישראל. נגזרו עליה עשר שנות מאסר.²⁵

הבקר דיווח כי ערבייה מדמשק שהתגוררה ביפו הועמדה לדין בגין החזקת כדורי רובה בביתה ו”נידונה למאסר חודש ימים.”²⁶ בשכונת מוצררה (מוסררה) שכירושלים אסר שוטר בריטי ערבייה שבחיפוש בביתה נמצאו שמונה כדורי אקדח.²⁷ עוד נמסר שבזמן שהמשטרה ערכה חיפושים בטייבה בביתה של ”האנה כינת דיאב נמצאו שני אקדחים וכמות של כדורים. היא נאסרה והועברה לבית הסוהר לנשים בבית לחם”.²⁸ גם ליד הגבול הסורי נאסרה ערבייה שנמצא אצלה אקדח,²⁹ ובבית המשפט הצבאי בירושלים התברר משפטה של ערבייה ובנה מחברון שנאשמו בהחזקת אקדח בביתם.³⁰ הבקר דיווח על ערבייה שנידונה לעשר שנות מאסר משום שנמצא בביתה ”אקדח בעל ערך צבאי טעון חמשה כדורים”.³¹

העיתונות דיווחה על נשים ערביות שהועסקו במשטרה כשוטרות. הבקר כתב שכאשר נערך חיפוש בבית של נהג מחברת המקשר, הגיעו לביתו שוטרים בריטיים עם ”שוטר יהודי ושוטרת-חרש ערביה”.³² בכתבה המתארת את משפטה של רחל אוהבת עמי

(חבשוש)³³ שנידונה למאסר עולם בבית הדין הצבאי בירושלים בעוון נשיאת פצצה, נכתב שהיא "הובאה (הנאשמת), בלויית שוטרת ערכיה, וארבעה שוטרים בריטיים מזוינים"³⁴. נשים עבדו גם בקטיף תפוזים בפרדסי היהודים.³⁵ ערביות הועסקו גם כפועלות בסלילת כבישים: "בראותי לאורך הכבישים עבודות המעסיקות מאות ידים של נשים ערביות"³⁶. היו גם נשים שהועסקו ככובסות בבתי יהודים.³⁷

כאמור, העיתונות סיפרה ודיווחה בהרחבה כמעט מדי יום על עיסוקיהן ומקצועותיהן של הערביות. במיוחד רבו הדיווחים על גניבות של הנשים הערביות. קצרה היריעה מלהכיל את כל מה שנכתב. דאר היום סיפר: "לפני ימים אחדים נכנסה ערכיה לחנותה של יהודיה בשוק־החדש בעיר העתיקה, ואגב קניה גנבה חבילה שלמה של בגדים. בעלת החנות הרגישה בדבר וכשחפשו בכגדי הערכיה מצאו את החבילה"³⁸. כן סופר על גנבת שגנבה מאחד הבתים בשכונת גבעת שאול חפצים שונים;³⁹ על ערכייה שגנבה תרנגולות בתל אביב ונתפסה בשעה "שארבה לתרנגולת במקום שנגנבה כבר כמה פעמים. הועמדה לדין ונידונה לתשלום שתי לא"י"⁴⁰. הארץ כתב על ערכייה שנאסרה כשניסתה לגנוב מבית לאור היום,⁴¹ ודאר היום פרסם ש"נתרכו מקרי גניבות בבתיים ע"י נשים קורדיות וערביות, הן באות לכאן מערים אחרות, אבל כמעט כולן נתפסות ע"י המשטרה המקומית"⁴². שופט בריטי דן למאסר לשישה חודשים "אשה ערכיה על נסיון לגניבה בדירתה של מרת דינה המבורגר מרחוב בן יהודה. השופט החמיר בעונשה הואיל והוכח כי הנאשמת נדונה כבר 3 פעמים על גניבות שונות בת"א"⁴³. באותה עת נראתה קבוצת אנשים שהתקבצה ליד ערכייה בשוק שגנבה תפוחי אדמה.⁴⁴

היו נשים ערביות שעסקו במקצוע העתיק ביותר. דיווחים אלה עוברים כחוט השני לאורך כל התקופה. דבר סיפר על "זונה ערכיה הנוהגת לבקר ברחובות ת"א ועל שפת הים ולהסרח אחרי עוברים ושבים נדונה למאסר 21 יום";⁴⁵ דאר היום דיווח שנאסרו שתי צעירות, האחת יהודייה והשנייה ערכייה, "הידועות בעיר כפרוצות [...] על שהציקו לגברים העוברים ברחוב"⁴⁶. אותו עיתון הודיע כי לבית המשפט הובאה ערכייה שנאשמה בגין החזקת בית בושת.⁴⁷ במקום אחר תוארה "תמונה מחיי העולם התחתון בירושלים [...] לפני השופט הבריטי [...] כשבמשפט ישבו צעיר יהודי וצעירה ערכיה הנאשמים בהחזקת בית בושת בשכונת 'מזכרת משה'. [...] נאסרו שניהם ע"י המשטרה לאחר 'חדירה' מוצלחת לביתם בלילה, בשעה ששני ערכים נמצאו בבית"⁴⁸. הארץ כתב שמשטרת תל אביב גילתה בסביבות המרכז המסחרי בגבול יפו "בית בושת, שנמצא ברשות ערכיה מיפו. מלבד הפרוצות (כולן ערביות) נעצרו גם גברים אחדים"⁴⁹, ואף חשף שלבית המשפט הובאה חניפה אסמעיל ווארי, "ערכיה שהיתה מסרסרת בבית בושת ביפו"⁵⁰. דבר כתב על מונירה, שהועמדה לדין פעמים אחדות בעוון החזקת בית בושת בכפר ערבי ליד מוצא.⁵¹

היו נשים שעסקו בסחר חשיש. סופר על ערכייה שנאשמה בהחזקת חשיש,⁵² ובמקום אחר דווח על ערכייה שהתגוררה בדרך חיפה-עכו שבשעת חיפוש בדירתה נמצאה חבילה

של קילוגרם חשיש.⁵³ גם הארץ דיווח על מעצרה של ערבייה שנסעה בכביש פתח תקווה ובעת חיפוש "נעצרה [...] באשום שהובילה טאבאק מוכרח".⁵⁴ ולד תחנת משטרה באבו-גוש נערך חיפוש במונית ו"נמצאו אצל ערביה נוצריה, ויקטוריה סלח, חבילה ובה 500 לא"י מזויפות בשטרות של לא"י אחת".⁵⁵ כן התפרסם שבכית המשפט התנהל משפטם של כמה ערבים וערבייה מביירות, "שנאשמו בעוון הברחת 228 קילו טבק".⁵⁶ בעיתונות סוקרו עוד מקצועות ועיסוקים של נשים ערביות. סופר על ערבייה מיפו "שהחזיקה בבית מלונה 8 אנשים למעלה משהמלון יכול להכיל – נקנסה [...] ע"י שופט השלום ביפו [...] לתשלום לא"י אחת".⁵⁷ עוד דווח על "ערביה שעבדה בבית מלון יהודי ולא רצתה להפסיק את עבודתה הוזהרה כמה פעמים על ידי צעירי הנוער הערבי, ומכיון שלא צייתה להם, התנפלו עליה [...] והכוה מכות נמרצות".⁵⁸ היו ערביות שהועסקו כאחיות בבית החולים העירוני ביפו,⁵⁹ וערבייה שעבדה במסיק זיתים.⁶⁰ היו ערביות שעם כל הקושי בתקופת השביתה, למרות החשש, המשיכו לסחור עם היהודים. כנראה לא הייתה להן ברירה – זאת הייתה דרכן להמשיך ולהתפרנס כמו אותן ערביות שעסקו במכירת תוצרת חקלאית למרות האיסור שחל עקב החרם הערבי. דאר היום סיפר על ערבייה שהביאה כדי חלב ללקוחותיה היהודים "ברחוב היהודים בעיר העתיקה. 5 ערבים תקפוה ורצו לגזול ממנה את החלב. הערביה הספיקה לחלק את החלב בין לקוחותיה ואז ניסו הערבים לגזול ממנה את הכדים".⁶¹ כאשר פרצה השביתה הערבית נמשכו קשרי המסחר והספקת התוצרת של הערבים לצפת עוד זמן מה, אולם כשגברה ההסתה והתחילו לעבור "מהסתה למעשים, נותקו הקשרים [...] בין הערבים ליהודים. אומנם מידי פעם בפעם היו פורצי גדר מבין הערבים, שהיו מביאים את תוצרתם באישון לילה לרחובות היהודים",⁶² כמו הערבייה שהייתה מגיעה בגפה ומחביאה מתחת לסנינה תרנגולת או ביצים לממכר ליהודים.⁶³ עם תום השביתה ניסו הערביות לחדש את קשרי המסחר, "במישרין או בעקיפין. בשוק הכרמל מופיעה בבוקר ערביה עם ירקות, אך כעבור שעה קלה היא מסתלקת. חנויות הערבים בחלק הרחוב הסמוך לתל-אביב עודן סגורות".⁶⁴ היו ערביות שמכרו סברס, כמו הערבייה "הנושאת 'סבראס' – ואין מנוס מעוזו קולה. חבילי חבילין של צמר גפן לא יספיקו לך לאטום אזניך משמוע את מזמור הבוקר שלה: 'יאלא יא סברס'".⁶⁵ העיתונות העברית דיווחה על נשים ערביות שנתנו ידן ליצירת מהומות, הסתה ושמעות שווא (פייק ניוז). כן דווח על כובסת ערבייה שבאה לבתי לקוחותיה וסיפרה כי אנשים משכונתה, אבו כביר, הפיצו שמועות כי בכונת יהודי תל אביב להתנפל על שכונתם לשם נקמה מאחר שהממשלה נתנה להם נשק. הכותב מתח ביקורת על המשטרה. לטענתו חובתה של "המשטרה היא לחקור, מי הם המסיתים, שהופיעו כצפועונים ממחבואיהם להטיל את ארס השנאה בארץ".⁶⁶ דאר היום כתב כי בסביבות שער יפו נאסרה אישה ערבייה רעולה שהסיתה את הערביות והערבים הכפריים לא להביא ירקות למכירה בעיר ואת "השבאב' לעשות שפטים במפירי השביתה הערבית".⁶⁷

האלימות בחברה הערבית כלפי הנשים

דיווחים רבים היו בעיתונות על רצח, דריסה, אונס, התאבדויות, התעללויות ואלימות קשה בנשים ערביות. מוטיב זה עובר כחוט השני בכל גיליונות התקופה. בירושלים התברר בבית הדין לערעורים ערעורו של עבדול רוחמן אבו חשיש מאשדוד, בן 25, אשר נידון "על ידי מושב בית הדין לפשעים חמורים ביפו למות [...] על אונס ערביה בת ארבעים ורצח. [...] הודה הנאשם כי אנס ורצח".⁶⁸ הארץ דיווח על ערבי שנידון בבית הדין המחוזי למאסר לשישה חודשים על שאנס ערבייה בת 15.⁶⁹ אותו עיתון סיפר על שלושה ערבים שניסו לאנוס ערבייה בשפת הים ביפו.⁷⁰ כן דווח שבית הדין לפשעים חמורים בשכם דן ערבי מהכפר סלפית, עבד אל רחמן גזאל, למיתה. הוא התנפל על "אשה ערביה, מרים בנת מוצטפא חג' מחמוד בכוונה לרצחה, והמית אותה בדקירה. בשעת הרצח לא נוכח איש זולתו ילדה בת תשע שנים [...] אני אספר לאבי ודודי על אשר עוללת למרים והרגתה. הרוצח שפחד פן מעלליו יתגלו לתושבי הכפר [...] התנפל גם על הילדה ושחט גם אותה".⁷¹ דאר היום דיווח על מאסרו של שוטר שניסה לאנוס ערבייה: לפני "זמן מה הובא כבר השוטר הזה לפני השופט החוקר באשמה דומה לזו".⁷² אותו עיתון סיפר ש"התחוללה ביפו טרגדיה ערבית מזעזעת. בעלה של זוהרה בנת סלם חמדיה מבית גנים, יצק עליה נפט והצית אותה באש [...] הבעל האכזרי נאסר".⁷³ ואסילה בת מחמוד נרצחה בידי אחיה עבדאללה לאחר ש"מצא את אחותו בחברת אדם צעיר אחר, מוסה עיסה עבדול מגיד, בשעה שהתנו יחד אהבים בכפר במקום סתר בגן".⁷⁴ גם האמדה עבד אל כרים, נפצעה בראשה על ידי שני גברים ערבים שנאסרו.⁷⁵ וברובע הערבי בצפת נמצאה חרט-אל-ואתה הרוגה בביתה. המשטרה קבעה שמותה נגרם מירי מאקדח ודקירות פגיון, ו"ערבי אחד נאסר כחשוד ברצח".⁷⁶ גם נורה בינת שייך עוסמן, נמצאה הרוגה מדקירות פגיון בלבה ברובע ערבי.⁷⁷ כן דווח שנמצאה גופת ערבייה כבת שלושים ליד שפך הירקון. היא נרצחה כנראה בדקירות פגיון, כי בטנה הייתה מרוטשת מהדקירות.⁷⁸ לעומת זאת עיתון הירדן סיפר שבשעת קטטה "שנפלה בין חפחטה אבראהים [...] ובעלה, האחמד מחמוד אבו שלבק בשכם, דקרה האשה את בעלה כמה דקירות בפגיון [...] האשה נאסרה".⁷⁹

ערבייה ביקשה מילדות שתעזורנה לה לסחוב את סלה לביתה; ניגשו אליה שתי ערביות קטנות שהחלו רבות על הסל. "כשגברה הגדולה, ילדה בת השתיים-עשרה על חברתה בת העשר ולקחה את הסל הוציאה [...] סכין ותקעה בכין יריבתה. הדקורה נפלה מתבוססת בדמה".⁸⁰ מקרה אחר של אלימות בקרב ערביות צעירות התפרסם בהירדן, שם דווח על ילדה ערבייה בת 13 אשר דקרה את חברתה בסכין בעת מריבה "והנפצעת חלתה חדשיים ימים".⁸¹ כאמור, האלימות בחברה הערבית עברה כחוט השני לאורך כל התקופה.

אגודות והתארגנויות של הנשים הערביות לפני המרד ופעילותן

תהליכי עיור מואצים הביאו לשינויים במעמדן של הנשים הערביות.⁸² מחקרים מצביעים על השפעתם של העיר ושל תהליך העיור על היחסים בין המינים ועל מעמדן של הנשים הערביות.⁸³ תהליכי העיור והחיים בעיר הצמיחו תופעה משמעותית בעיצובם מחדש של יחסי המגדר במרחב העירוני הציבורי והביתי: הצטרפותן של נשים לאגודות ולארגונים קיימים שמשותפים לגברים ולנשים, והקמתם של אגודות וארגונים פמיניסטיים, מקצועיים ואחרים משלהן.⁸⁴

כאמור, הנשים הערביות לקחו חלק פעיל בהפגנות, בהברחת נשק ועוד לפני המרד הערבי ובמהלכו. העיתונות הערבית הטיפה להעדיף רגשי שייכות קולקטיביים על פני האינטרס של הפרט באמצעות עבודות התנדבות למען הקהילה בארגוני נוער כגון הצופים ובארגוני נשים. העיתונות התייחסה באהדה להתארגנויות של הנשים והצעירים. ארגון הנשים הערביות שמרכזו היה בירושלים, נזכר לראשונה ב-26 באוקטובר 1929 כגוף פוליטי-קיצוני ועמד לימינו של הוועד הפועל הערבי,⁸⁵ כאשר משלחת של עשרים נשים נוצריות ומוסלמיות התייצבו לפני הנציב העליון ג'ון צ'נסלור, ודרשו ממנו את ביטולה של הצהרת בלפור והפסקת העלייה.⁸⁶ כשנערכה ועידת הנשים בירושלים בשנת 1929 שלח אכרם זעיתר, ממארגני השביתה הכללית, איגרת לוועידה ובה נאמר ש"האומה לא תיפגע ולא תימחק אם נשיה תדענה את מושג הכבוד, והעם לא ימות אם רגשי הלאומיות יחלחלו בנפשות נשיו".⁸⁷ בינואר 1930 התקיימה ביפו בעג'מי אסיפה כללית של נשים ערביות. האסיפה "הוזמנה על פי אגודת הנשים הערביות ביפו. מטרת האספה – הרחבת החברה".⁸⁸ באותה שנה התכנסה בכירות ועידת נשים ערביות בהשתתפות באות כוח מסוריה, מצרים, ארץ ישראל ועבר הירדן; מארץ ישראל הייתה "באת-כוח נשי א"י – ענברה סלאם אל-חאלדי מירושלים".⁸⁹ ביוני אותה שנה החליטה קבוצת עסקניות ערביות בדמשק לקרוא לכינוס ועידה בדמשק שבה תשתתפנה נציגות מכל הארצות הערביות. "אמרה העסקנית הראשית, נור חמאדה, כי תפקיד הוועידה אינו פוליטי, אלא חברתי – להרים את קרן האשה, גם בדברים התלויים במסורת, כמו הצעף, לא תטפל הוועידה [...] מטרת הוועידה הן: (א) החלפת דעות; (ב) עיון במצב האישה; (ג), השפה הערבית וספרותה; (ד) תמיכה בתוצרת לאומית; (ה) איחוד נשי העדות השונות; (ו) השכלת הבנות ושיפור מדותיהן; (ז) טיפול בתינוקות".⁹⁰

ביולי 1931 התכנסה ועידת נשים שנייה, "ועידת אגודות הנשים בפלסטין", והתקבלו בה החלטות מעשיות לתרום למאבק הלאומי הפלסטיני. למשל, להקים אגודת נשים שתטפח תחום עבודה שההכנסות ממנו יופנו למאבק הלאומי, או שתתמחה בייצור חולצות או בייצור בגדי ילדים. אגודת הנשים תתרום את כל רווחיה לרוכשי אדמות ערביות כדי שלא ימכרו אותם ליהודים.⁹¹ באותה שנה קיבלו "המופתי הירושלמי ראש המועצה המושלמית העליונה ואחדים מחכריה, הצופים הערבים, ותזמורת בית היתומים נגנה את

ההימנון העיראקי" את פני המלך פיצל במסגד עומר. אשתו של רפיק ביי אלתמימי,⁹² נשאה בשם אגודת הנשים הערביות נאום שזו הייתה תמציתו:

המצב שבו אני נמצאת במקום הקדוש הזה שבו חיות תקוות הערבים – הוא מצב קשה. מצבי קשה עוד יותר משום שאני מדברת בשם האישה הערבייה המתקדמת, למרות המקובל שהאישה הערבייה צריכה להישאר בביתה ולא להתעניין כלל בשאלות החיים הלאומיים, בענייני העצמאות, ההתנגדות [...] ההתמסרות לטובת הלאום והחופש. כל זה היה מסור לגבר הערבי [...] פלשתינה הסובלת מהמנדט ומהצרת בלפור [...] ולכן מחובתה של האישה הערבייה להיכנס גם היא לעניינים ולעזור לאיחוד הערבי.⁹³

הנאומת הזכירה את העצמאות שניתנה לסוריה, לחלב, דמשק ובירות, איחלה שגם חיפה, יפו, ירושלים, שכם ועוד יקבלו עצמאות וסיימה בקריאה: "קדימה הערבים, תחת הדגל ההאשמי!"⁹⁴

ועידת הנשים הערביות בירושלים הייתה פעילה בתחום הפוליטי, החברתי, החינוכי ועוד. ביוני 1930 הציעה אשתו של עבד אל לטיף ביי צאלח משכם⁹⁵ לוועד אגודת הנשים בירושלים לערוך הפגנת נשים גדולה בירושלים שבה ישתתפו נשים ערביות מכל הערים. המטרה הייתה שהמפגינות יפגינו ליד ביתו של הנציב ויבקשו ממנו מתן חנינה לנידונים למוות ממאורעות 1929. "בעלת ההצעה פנתה טלפונית לאשתו של מוגנס מוגנס, מזכירת אגודת הנשים הערביות, כדי שתעשה את ההכנות לכך".⁹⁶

ביוני 1931 הגיש הוועד הפועל של ועידת הנשים הערביות תזכיר נוסף "לנציב בקשר עם יום הרוצחים, שבו הן מבקשות חנינה לאסרי מאורעות אב תרפ"ט וביחוד לזקנים בהם".⁹⁷ באותה שנה פתחה אגודת הנשים הערביות בירושלים תחנה לטיפול בתינוקות. העיתונים אל-חיאית ואלף בא מתחו ביקורת על הזמנתה של לידי צ'נסלור לפתיחה.⁹⁸ אל-חיאית כתב ש"149 נשים ערביות נוכחו בפתיחה [...] התחנה ערבית, מייסדותיה ערביות, הכסף ערבי – ולמה זה תפתח גברת אנגלייה".⁹⁹

בדצמבר 1931 הוגש תזכיר לנציב על ידי הוועד הפועל של ועידת הנשים הערביות בירושלים ובו הן קבלו על מצבו של הפלאח. כמו כן הועלו דרישות לייסוד "בנק לאומי, אגודות קאופרטיביות, הרחבת בתי-הספר, פתיחת בתי הספר בכפרים וכן בנוגע לפטורי פקידים, אסירי מהומות אב תרפ"ט ועוד".¹⁰⁰

באוקטובר 1932 התכנסה ועידה כללית של נשים סוריות שבה השתתפו גם באות-כוח נשים ערביות מעבר הירדן ומארץ ישראל ובדצמבר התכנסה בבגדאד ועידה של נשים ערביות וכן ועידה של נשים "בטיניראן (בירת פרס) ועידה כללית של נשים מזרחיות".¹⁰¹ באותה עת דווח כי "כדוגמת ירושלים נוסד גם בשכם ועד של נשים לאוסף כספים בשביל המכללה המוסלמית בירושלים".¹⁰²

ארגוני הנשים באותה תקופה התנהלו גם כ"אגודת חסד [...] חלקה מלבושים ל-150 ילד".¹⁰³ בשנת 1933 שוגרה משלחת של נשים ערביות מירושלים ונשי "מזכירות הוועה"פ הערבי, נסעה אל מחנה הבידואים מואדי חוארת, כדי למסור כמות גדולה של בגדים,

[...] בשביל הנשים והילדים".¹⁰⁴ גם ביפו אספו נשים וצעירות ערביות נדבות ותרומות לטובת נגועי "המאורעות בארץ".¹⁰⁵

באפריל 1933 התאספו לרגל ביקוריהם של קונליף ליסטר¹⁰⁶ ואלנבי¹⁰⁷ בארץ, "כ-150 נשים וצעירות ערביות-מוסלמיות ונוצריות מירושלים, מראמאללה ומבית לחם בבית הוה"פ [הוועד הפועל] של ארגון הנשים ויצאו [...] אל מסגד עומר. שם נאמה הגב' מוגנאם (נוצריה) נגד האימפריאליזם 'שעשה את הערבים למשחק'. מהמסגד פנתה 'התהלוכה אל כנסית הקבר, שם נאמה אשת עוני עבד אל האדי (מוסלמית)'. היא דיברה על כניסת אלנבי לארץ בעת הכיבוש והבטחותיו לערבים 'בעת שקרא אותם להלחם בתורכים. אולם האנגלים בגדו בערבים לטובת היהודים'. באותה עת פרסם ארגון הנשים כרוז 'המביע התמרמרות נגד ביקור קונליף ליסטר ואלנבי בארץ',¹⁰⁸ משום שממשלתם 'הפירה את בריתה עם הערבים'.¹⁰⁹

באוקטובר 1933 התכנסה אסיפה של ועד 'הקונגרס של נשים ערביות' והתקבלו כמה החלטות: 'להגיש לחבר הלאומים תזכיר נגד זרם העליה [...] נגד 'התקפת המשטרה על מפגינים שלווים' [...] לבקש מאת עורך 'אל איסלמיה' להוציא עתון בלשון האנגלית שיפיץ את רעיונות הערבים בא"י ובחו"ל".¹¹⁰ באותו חודש 'הוד מעלתו הנציב העליון,¹¹¹ קבל [...] במשרדי הממשלה משלחת נשים ערביות. ה.מ. אמר שהוא שמח מאד לקבל את המשלחת ושישמע [...] איזו תעצומות שיהיה ברצונן להגיש'.¹¹² הנשים הערביות לא ישבו בחיבוק ידיים והחלו לנהל פעולות חרם נגד היהודים בעיר העתיקה. הן נכנסו אל חנויות היהודים, הוציאו את הלקוחות בכוח הזרוע בעת ש"פרחחים עוברים ברחובות העיר העתיקה וצועקים 'אל תקנו מהיהודים!'".¹¹³ אל הנשים הצטרפו צעירים ערבים מירושלים שהתאספו ודנו בהפגנה משותפת "כדי ללמוד את תנועת החרם ואמוץ התעשיה הערבית".¹¹⁴

בשנת 1933, עם פרוץ ההפגנות, השתתפו בהן נשים פעילות פוליטיות וחברתיות אשר נאמו בהן. בשנת 1934 שלחה אגודת הנשים הערביות בירושלים מברק ברכה לוועידת הנשים הערביות החמישית שהתקיימה בכיירות. במברק נכתב ש"אין חיים למזרח הערבי בלי התעוררות שלמה של הנשים. לכנה כחיילות תחת דגל הלאומיות הערבית וכלוחמות למען החופש והעצמאות. פלשתינא מברכת ככן את ההקרבה והאומץ ומעוררת אתכן להילחם באימפריאליזם ובציונות לשם חיזוק האחדות הערבית".¹¹⁵

בשנת 1935, בתקופת חגי המוסלמים, תרמו מוסדות ערביים ואגודות נוער למשפחות אסירי "הפרעות של תרפ"ט, וכמה משלחות ובכללן משלחות של נשים ערביות, ביקרו אצלם בבתי הסוהר".¹¹⁶ העיתון הירדן סיפר על ביקורן של שתי נשים מ"התאחדות הנשים העולמית", שבאו לארץ במטרה להכין את שיתופן של "נשי א"י בוועידת הנשים העולמית שתתכנס באפריל הבא בקושטא".¹¹⁷ הוחלט לקיים אסיפה שבה השתתפו 150 עסקניות ערביות ונוצריות ומוסלמיות מירושלים, מיפו ומחיפה. באסיפה "הגב' מוגנאם סיפרה על מצב הנשים בארץ ועל המצב הפוליטי".¹¹⁸ כן דיברו על "הצורך לבטל את

הצעיף ולהלחם בעד שווי זכויותיהן של הנשים וכדומה".¹¹⁹ באותה שנה הוחלט באסיפת אגודות הנשים הערביות בחיפה לכנס ועידת נשים כללית בירושלים במטרה להפיץ "את מפעל קופסאות חסכון בכל בתי הערבים בארץ; ליסד בכל עיר סניף להתאחדות הנשים הבין-לאומית [...] בקושטא; להטיף לחרם על הסחורות היהודיות והציוניות [...] לעורר את המפלגות הערביות בארץ שתתאחדנה; לדרוש מהממשלה בקורת על הזדינות היהודיים [...] לדרוש מהממשלה להרבות בתי ספר לנערות, כמספר בתי הספר לנערים".¹²⁰ העיתון פלשתין דיווח שנשות האספה שלחו מברק אל הנציב העליון, ובו בקשה לחון את אסירי תרפ"ט ולעזור לפועלים ערבים לעבוד בחברת הנפט בחיפה.¹²¹ "האספה שלחה גם מברק של עידוד לארגון הפועלים הערבים בחיפה".¹²² ב-18 באפריל 1935 התכנסה הוועידה הבין-לאומית של נשים להשגת שוויון באיסטנבול. נכחו בה מאות צירות משלושים מדינות והוכרו כי ארבע אגודות חדשות של נשים ערביות "בדמשק, בבירות ובארץ ישראל נתקבלו להתאחדות הבינלאומית של נשים".¹²³ בין סעיפי סדר היום היה סעיף על השלום העולמי.¹²⁴

הנשים הערביות בתקופת המרד: התארגנויות, התאגדויות ופעילות
בשנת 1936 היה שוב ארגון הנשים אגודת הנשים הערביות בירושלים "ארגון פוליטי, שנלחם בממשלה וביהודים, ולוקח על עצמו לנהל את תנועת החרם על הסחורות היהודיות ולעמיד משמרות ליד החנויות".¹²⁵ בדבר נכתב שעם פרוץ מהומות 1936:

קוראים אנו בעתונות הערבית על הפגנות בג'נין, טול, כרם, עזה, שכם, ירושלים, יפו ובמקומות אחרים, שסודרו על פי רוב על ידי נשים. בראש התהלוכות צעדו נשים ותלמידות, אחריהן תלמידים וצופים. ההתלהבות גברה בעיקר בין הנערות שהצטיינו בנאומיהן החריפים ובמחאותיהן במשרדי המושלים. יש שהתלהבות הזאת מביאה את הנשים לידי הכרזות מגוחכות. כך, למשל, איימה ועדת הנשים בירושלים על הנציב העליון בסכנה הרבה הצפויה לממשלה מכניסת האשה הערבית לשדה המלחמה. או הכרזתה של אשה אחת באספת הנשים שיש להודיע לכל, כי האשה הערבית מנענעת בידה האחת את העריסה ובידה השניה את העולם. טלגרמות של מחאה ובקשת עזרה להצלת המולדת נשלחו על ידי ועדות הנשים לאמיר עבראללה ולמלך אדוארד.¹²⁶

בתחילת חודש מאי התקהלו כארבעים נשים ערביות רעולות פנים ליד תחנת הרכבת בירושלים. הנשים פיזרו מסמרים ברחובות, "חלק אחד הלך לצד המלון 'המלך דוד' והשני לדרך 'בית לחם' והמשיכו לפזר מסמרים".¹²⁷ באותו חודש התקיימה אסיפת נשים ערביות בירושלים ובה הוחלט לדרוש את הפסקת העלייה לארץ, לאסור על מכירת קרקע, שחרור אסירים, "חרם על סחורות זרות, הקמת ועדת סיוע, עריכת הפגנות".¹²⁸ באסיפה נשמעו נאומים "נלהבים נגד היהודים ונגד הממשלה 'המסגירה את המולדת ליהודים'. ספה דבאג' הכריזה שהנשק היחידי למלחמה בסכנה זו הוא החרמת כל יהודי".¹²⁹ רפיקה עודה הכריזה ש"לאחר התחלת המאורעות שתחת כל הרוג יהודי יעלו אלף יהודים לארץ

והצהירה [...] שתחת כל 'קדוש' ערבי שנפל יקריבו הערבים עוד אלף 'קדושים' להצלת המולדת".¹³⁰ גם הפעם הוחלט שיש לציית להחלטות הוועד הערבי העליון, לדרוש ייסוד פרלמנט, הפסקת העלייה היהודית, איסור על מכירת קרקעות ליהודים והמשך השביתה. ואכן, משלחת של נשים פנתה למושל מחוז הדרום ומסרה לו את החלטותיה שהתקבלו באסיפה, כולל דרישה לביטול הצהרת בלפור.¹³¹ קודם להגשת התזכיר עם ההחלטות הפגינו נשים ערביות ביפו, בעג'מי, שצעדו למסגר. בהפגנה השתתפו גם ילדות צופות במדים ובראש ההפגנה נישאו דגלים.¹³² באותו חודש דיווח העיתון **פלשתינ** כי אגודת הנשים הערביות שלחה מברק לעיתוני לונדון ובו נכתב שהערבים "נלחמים לקיומם והם דורשים הפסקת העליה. אבל הממשלה זלזלת בדרישתם".¹³³

ביפו הורגשה מתיחות רבה והשביתה נערכה הלכה למעשה. ברחובות התגודדו קבוצות של נשים ערביות עם ילדיהן "שבעליהן נאסרו בעוון הסתה, והן דורשות בקולי קולות את שחרור הבעלים".¹³⁴ למרות הכרזת השביתה היו ביפו ניסיונות לפתוח חנויות, אולם השבאב עיכבו אותם.¹³⁵ בעיקר בלטה "ברחובות אשה ערביה, בעלת גוף, רעולה, אשר שוטטה בלויית קבוצת פרחחים וערכה ביקורת קפדנית אם השביתה מתנהלת כשורה. כמה חנויות שהיו פתוחות למחצה, נאלצו בעליהם לסגן מיד ולהמלט על נפשם מפחד האשה ופרחחיה".¹³⁶ באותו זמן נערכו ביפו שתי הפגנות, האחת של נשים והשנייה של תלמידים. בראש ההפגנות הלכו נשים. המשטרה חששה מההפגנות הללו וריכזה פלוגות שוטרים "מזויינים במקומות שונים".¹³⁷ מלאכת פיזור המסמרים גברה; בירושלים נאסרו שתי נשים ערביות רעולות פנים שפיזרו מסמרים ברחוב ממילא.¹³⁸

ההפגנות של הנשים הערביות גברו. בשכם נערכה הפגנה, בירושלים הפגינה קבוצת נשים ליד שער יפו ובעת ההפגנה קראו קריאות נגד המשטרה הערבית הפוגעת באחיה הערבים.¹³⁹ הנשים הערביות מירושלים לא "התבטלו" אלא המשיכו להסתובב בכפרים ואספו תרומות.¹⁴⁰

בתחילת יוני, לאחר תפילת יום שישי במסגד בחיפה, יצאה קבוצה של כמאה איש ובראשם ארבע נשים שהלהיבו את ההמון בצעקות. הקבוצה נכנסה לשוק הערבי והשחיתה את הפירות והירקות של הפלאחים. בערב הופיעה שוב אותה קבוצת נשים ובידיהן "בקבוקי נפט, ששפכו אותו על כל הסחורות בערבן ברחוב השוק".¹⁴¹ סיבת ההפגנות הייתה "העובדה שהסוחרים הערבים עייפו מהשביתה, מספר גדול של חנויות ערביות נפתחו בימים האחרונים".¹⁴² בחיפה נראו ארבע נשים ערביות "רעולות, בהן אשה הרה, והתחילו בתעמולה סגירת החנויות. השוטרים [...] הצליחו בעמל רב להרחיקן מן השוק".¹⁴³ באותה עת נרגמו באבנים ערבים שעברו עם עדרי בקר מהנמל בידי נשים ערביות.¹⁴⁴ בירושלים נאסרה בסביבות שער יפו אישה ערבייה רעולה שהסיתה את הערביות והערבים הכפריים לא להביא ירקות העירה למכירה "ואת 'השבאב' לעשות שפטים במפירי השביתה הערבית".¹⁴⁵

באסיפות הנשים שהתכנסו בירושלים וביפו נשמעו נאומי הסתה והסברה על "הסכנה שבה נתונה המולדת", ועל הצורך "להרוף את היהודים המתנפלים על בנינו והמפקירים את התינוקות שלנו לעוני, לנדודים ולמות".¹⁴⁶ כמו כן דיברו על החרמת הסחורות הזרות ובמיוחד היהודיות, ומתחו ביקורת חריפה על הפוליטיקה האנגלית בארץ. בראש ארגון הנשים הערביות בירושלים עמדה ערבייה נוצרייה, אשתו של עו"ד מוגאנם אל-מוגנאם,¹⁴⁷ מתיל מוגנאם.¹⁴⁸ לאחר פרוץ המהומות הגיעה משלחת של הארגון ליפו והתקבלה "בהערצה ע"י הקהל היפואי. המשלחת ביקרה את קברי 'הקדושים', את פצועי המאורעות בבתי החולים ומסעה בעיר נסתיים בהפגנה ובנאומים".¹⁴⁹ בעכו נאסרה ערבייה על הסתה למעשי מרי.¹⁵⁰

בשנות המרד נתפסו ערביות כשהן מחביאות נשק על גופן או במקומות מסתור. בשנת 1936 גילתה המשטרה "פלחיות ערביות מבריחות נשק אפילו ברכבות כשהן מכסות אותן בירקות בסליהן. השלטונות [...] לא הצליחו לתפוס את נשי החיל האלה, כי ידעו להסתלק מסליהן בשעה הנחוצה ולהפקירן".¹⁵¹ דבר סיפר שנשים ערביות החביאו בשמלותיהן כלי נשק והיו "ל'מחסנים מתהלכים'".¹⁵² הארץ כתב שכאשר המשטרה ערכה חיפושים בכפר טייבה שלייד רמאללה, נמצאו בביתה של האנה בינת דיאב שני אקדחים וכמות גדולה של כדורים. היא נאסרה והועברה לבית הסוהר לנשים בבית לחם.¹⁵³ באותה עת היו ערביות שהועסקו בקטיף ובסבלות בפרדסי היהודים, אך היו נשים שנתפסו בפרדסים כשהן מחביאות נשק על גופן או במקומות מסתור.¹⁵⁴

כאמור, על פי העיתונות הנשים הערביות נשאו נשק וסחרו בו בתקופת המרד. הבקר דיווח כי בית הדין הצבאי בירושלים דן את חמדה בינת אחמד, בת 45, לעשר שנות מעשר. היא הובאה לדין כי במערה שבה התגוררה עם בנה נמצא ארגז נעול ואקדח בעל "ערך צבאי טעון חמשה כדורים. מפתח המנעול נמצא תלו אל חוט בצוואר האם".¹⁵⁵ בחיפה נערך בבית הדין הצבאי משפטה של האניי אבו עלי אחמד, אישה דרוזית מלבנון שהואשמה בנשיאת אקדח אוטומטי וכדורים.

האקדח והכדורים נמצאו בשעת החיפוש תפורים במכנסיה. הנאשמת הופיעה בפני בית הדין כשהיא רעולה. לבית הדין הובאו גם שני ילדיה הקטנים. [...] ביקש הסנגור להעביר את דין הנאשמת לבית הדין האזרחי, והוסיף כי כל פסק דין של מאסר יגזול את האם מילדיה הפעוטים [...] בשים לב למסיבות האלה, ביקש לאפשר לה לחזור עם ילדיה לארצה ואין גם פחד שהנאשמת תצטרף לכנופיות [...] אחרי התיעצות קצרה הודיע בית הדין כי הנאשמת נדונה למאסר 10 שנים.¹⁵⁶

בשכונת מוסררה בירושלים נאסרה ערבייה שנמצאו אצלה כדורים,¹⁵⁷ וליד הגבול הסורי נאסרה אישה ערבייה שנמצא אצלה אקדח ו"בימים הקרובים תובא לפני בית הדין בצבאי בחיפה".¹⁵⁸ בחיפה התברר בבית הדין הצבאי משפטה של ניג'מה בינת חליל איסמעיל בת שלושים מחיפה, "שנתבעה לדין על נשיאת אקדח בשעת חיפוש שנערך בביתה [...] שוטר בריטי, [...] כשיצא החוצה ראה את הנאשמת מחזיקה תינוקת בצורה חשודה. הוא

ערך חיפוש בכגדיה ואז נמצא בחגורתה אקדח אבטומטי טעון 3 כדורים שהיה עטוף בסמרטוט. [...] נידונה הנאשמת למאסר עשר שנים".¹⁵⁹ גם נולה בינת מוחמד סעיד אל חומה, ערבייה מדמשק שהתגוררה ביפו, הועמדה לדין לפני בית הדין הצבאי בירושלים בעוון החזקת כדורים של רובה ציד שנמצא בביתה. היא נידונה למאסר של חודש.¹⁶⁰ אל-ג'יהאד דיווח כי בראש כנופיות בבית שאן "עומדת אישה, פאטמה, אלמנת אחמד סולימאן, נהרג במאורעות עם שני בניו. היא נשבעה לנקום, אספה עזי נפש והתבצרה אתם בהר שכם".¹⁶¹ סופר על נשים שעמדו "בראש הכנופיות ועל נערות המביאות נשק ומזון ללוחמים".¹⁶²

במקביל להשתתפותן הפיזית במרד המשיכו הנשים הערביות לאסוף תרומות ועזרה. נודע שתחת פיקוחה של "אשת האמיר אבראללה, אמו של האמיר טלאל, נאסף סכום של 305 לירות מאת הבידואים. הסכום נשלח אל ועדת הנשים הערביות בירושלים".¹⁶³ בתקופת המרד עסקו הנשים הערביות בגיוס ובאיסוף כספים לטובת השביתה "והנגועים למיניהם. באספת נשים שהתקיימה בירושלים הוחלט גם על הצטרפות לאגודת 'הסהר האדום'.¹⁶⁴ התאחדות התלמידות בירושלים וועדת הנשים ביפו תרמו מקופותיהן הפרטיות סכומים [...] לטובת הנהגים והספנים ביפו [...] באות כוח ועדות הנשים המבוקרות בכפרים [...] נואמות בפני נשי הכפר ומאספות כסף [...] אגודת הנשים הערביות ביפו עוסקת גם היא בתעמולת חוץ. היא פנתה לקבוצת נשים בלונדון".¹⁶⁵ ביולי 1936 הוקם ועד של נשים ערביות בחיפה. פעולתו הראשונה הייתה תרומה בסך 15 לא"י לוועד השביתה בשכם ותרומה בסך 15 לא"י לוועד השביתה ביפו.¹⁶⁶

בספטמבר 1936, בקונגרס השלום העולמי שנערך בכריסל, קרא "ועד הנשים הערביות בירושלים" לעצור את העלייה היהודית לארץ ישראל, להעניק לתושביה הערבים את זכויות האזרח הבסיסיות שנשללו מהם עם כינונו של המנדט הבריטי.¹⁶⁷ באותו חודש בפעם הראשונה במשפטי המאורעות "נידונה אשה ערביה למאסר של חמש שנים, בעוון הצטרפותה לפעולות הכנופיות".¹⁶⁸

בעקבות השביתה הודיעה לשכת המסחר ביפו שנשים ערביות הציעו "לייסד חנות לצרכי נשים ולצרכי-בית, כדי שהנשים לא תצטרכנה לקנות בתל-אביב".¹⁶⁹ דבר סיפר על רתיבה נאסר, מנהלת בית הספר לבנות בכפר ביר זית, ש"נאמה ב'אגודת אסיה התיכונה' בלונדון על 'השאלה הערבית בארץ והשקפת האשה הערבית'".¹⁷⁰

ביוני 1936 נראו ביפו קבוצות של ערביות ששמרו בקפדנות על כל ערבי ש"נדרמה להן שהוא נכנס לחנות יהודית [...] התנפלו עליו בקריאות גנאי ובקללות ויש שחטפו מידו את הסחורה והשחיתו אותה".¹⁷¹ צעירות מכוסות צעיף התנפלו על נשים ערביות שבאו מתל אביב ובידיהן חבילות של סחורה – והיכו אותן. העיתון א-דיפאע (ההגנה) סיפר שנשים ערביות הסתובבו ברחובות חיפה והשחיתו את הפירות והירקות שהובלו לשוק.¹⁷² ביפו שמרו קבוצות של נשים ערביות על כל ערבי שנדרמה היה שנכנס לחנות יהודית, וכשראוהו יוצא משם היו מתנפלות עליו בקריאות גנאי ובקללות ו"יש שחטפו

ממנו את הסחורה והשחיתו אותה. [...] צעירות מכוסות צעיף התנפלו על נשים ערביות שבאו מצד ת"א ובידם חבילות קטנות של סחורה והכו אותם".¹⁷³ א-דיפאע דיווח גם על נשים שהסתובבו ברחובות והשחיתו את הפירות והירקות שהובאו לשוק.¹⁷⁴ הנשים הערביות לקחו חלק פעיל גם בתעמולה ובהסתות. למשל לשוק באו ארבע נשים ערביות, אחת מהן בחודשים האחרונים להריונה, "והטרידו את השוטרים בהסתה".¹⁷⁵ בשער יפו בירושלים נאסרה אישה ערבייה רעולת פנים שהסיתה את הערביות והערבים הכפריים לבל יביאו ירקות ופירות למכירה, ואת השבאב – לעשות שפטים במפירי השביתה.¹⁷⁶ בחיפה גייסה ועדת החרם נערים ונשים רעולות שקיבלו משכורת זעומה מהוועדה כדי שימנעו מסחר בין יהודים לערבים.¹⁷⁷ ביפו היו מוסלמיות שהצטרפו למסיתים ו"סחבו" מתוך הבתים "את כל הבחורים שמצאו שם ומכריחות [...] לרדת לעיר ולהצטרף למסגדים לשם הפגנה".¹⁷⁸ ב-29 ביולי פרסם העיתון פלשתין קריאה לנציב מפי אישה שכתבה לו כך: "רע לך כבוד הנציב, שהאישה הערכיה בפלסטין לא תירתע מלקיים את חובתה הלאומית להיאבק בימים קשים אלה. בעקבות המאבק, או שהיא תחיה ותגשים את שאיפותיה הקדושות או שתמות כשימוגו שאיפות אלה. אין היא מסוגלת עוד להשאר בבית אחרי שראתה את הגברים בני עמה מדוכאים מבוזים, ובניה נמצאים בגיהנום ועתיד שחור מחכה להם".¹⁷⁹

ביוני 1936 הייתה תחושה שהשביתה דועכת, וכדי לעודד את האנשים להמשיך בה שלח ועד השביתה נשים למערכה. בחיפה, למשל, הלהיבו ארבע נשים מוסלמיות את הקהל שיצא מהמסגד בקריאות. הן הלכו דרך השוק ושפכו בדרך נפט על הירקות שהובאו למכירה. בעקבות זאת נסגרו כל החנויות ברחוב השוק.¹⁸⁰ במחוז יפו התקוטט עלי ג'אבר עם קרובת משפחתו. הוא רצה למכור את הקרקע אך היא התנגדה והוא "ירה בה ברובהו והרגה".¹⁸¹

נשים יהודיות ניסו ליצור קשר עם נשים ערביות ולרכך את זעמן במטרה שתשפענה על ראשי המשפחות להפסיק את מעשי האלימות והרצח נגד חפים מפשע. דבר כתב כי בליל 20 ביוני ניסו ידי פושעים לשלוח אש בבית התינוקות [...] מאה ילדים, תינוקות תמימים, נידונו למות בחשכת הלילה מיתת אש איומה".¹⁸² קבוצת נשים יהודיות פנתה בקריאה "לכל האמהות ולכל הנשים: בטוחות אנו כי כל אשה אשר תשמע על המעשה האיום הזה תזדעזע [...] ותראה את עצמה חייבת להביע מחאה".¹⁸³ הן ביקשו מהנשים הערביות להשפיע על בעליהן וילדיהן "להמנע מדרך פעולה שסופה להביא במקום רוח ידידות רוח המגדלת מעשים מזעזעים כמעשה ליל 20 ביוני".¹⁸⁴ הנשים הערביות פרסמו תשובת גינוי על מעשה ההתנקשות בחיי ילדים או נשים, אולם הדגישו עם זאת ש"בניסיון להצית את בית התינוקות היהודי [...] לא היתה יד ערבית. הערבים השתדלו [...] לחיות בשלום עם היהודים אבל השאיפות הציוניות קלקלו והנשים היהודיות צריכות לגנות את מעשי הבעלים שלהן".¹⁸⁵ תגובת כותב הידיעה הייתה ש"האמהות הערביות אינן יודעות כלום על ילדים יהודים שנרצחו או נפצעו ע"י מעשי אלימות ערבים".¹⁸⁶

באמצע שנת 1936 פתחו האנגלים במבצע שמטרתו הייתה להעניש את האוכלוסייה הערבית ביפו באמצעות הריסת שכונותיה העתיקות. ועד הנשים הערביות ביפו הגישו מכתב מחאה למושל המחוז על שלתושבים לא ניתן זמן סביר להתארגן ולמצוא דיוור חלופי בטרם הריסת הבתים בעיר העתיקה. כתוצאה מכך אבדו חפצים רבים תחת ההריסות. הן דרשו לעזור לניזוקים וקבלו על הריסת הצריפים בטענה ש"הממשלה נתנה את כל אדמותיה ליהודים תמורת מחיר נמוך [...] הנשים דורשות: לחלק את 3000 דונם מאדמות החול של יפו [...] בין ניזוקי ההריסה, מתן פיצויים לנהרסים, להבטיח להם שיכון היגיני כדי למנוע בעד מחלות".¹⁸⁷ הנשים לא ויתרו והמשיכו לפעול למען המשפחות הערביות שנשארו בלי מקום מגורים וחסרי כול בעקבות הריסת בתיהם ביפו, ושלחו מברקים "לידידי הערבים בלונדון [...] בסוף הטלגרמה נאמר: 'אנו מבקשים אתכם בשם האנושיות [...] תשמרו על כבוד אנגליה ואל תאבדו לנצח את ידידות הערביים והמושלימים'".¹⁸⁸ דווח שערביות אספו כספים מברואים והכסף נשלח לוועדת הנשים הערביות בירושלים, ונשים מחיפה "החלו מסתובכות בבתיים ומאספות כסף לטובת הנגועים מהריסת העיר העתיקה ביפו".¹⁸⁹

כאמור, מעמדן של הנשים הערביות השתנה בתקופת המנדט הבריטי. בשנת 1937 דווח שמצד אחד האישה המוסלמית עודנה "אטומה בפני גברים", אך מצד שני חל שינוי בנשים במזרח, למשל בעקבות שינוי דרכי התחבורה, כך ש"אשה יכולה לעוף מבגדד לירושלים וקאהיר בין שעות היניקה; התפתחות הסחורות הבאות מהמערב; ונוכחות הרדיו, הגרמופונים, העתונים וכו'".¹⁹⁰ לטענת דבר הטלפון סייע בקידומה של האישה, "עצם הדבר שהיא מדברת עם גבר בטלפון".¹⁹¹ על כך הגיב הצפה שהנשים "שהכרנו לפני עשר שנים [...] לבשו שמלה אחת, פשוטה, שנים אחר שנים [...] היום הן רוצות שמלות של משי, מטפחות ראש של משי וגם נעלים, מתביישות ללכת יחפות".¹⁹² רצונן של הנשים הערביות להיות "נשים משוחררות", פעילות מהבחירות הפוליטית והכלכלית, לא בא לידי ביטוי ולא התאפשר עקב המסורת והלבוש שנכפה עליה.

בתחילת שנת 1938 קיבל הרולד מקמיכל, הנציב העליון, משלחת של נשים ערביות שייצגו את נשי הערבים בירושלים. מטרת הפגישה הייתה לדון באמצעים שיש לאחוז לשמירת הביטחון הציבורי.¹⁹³ כן דנו בה בשחרור מסיתים ערבים שנכלאו בכלא עכו.¹⁹⁴ הבקר דיווח על אסיפה שהתקיימה בביתה של הגב' תיל מוע'נס מוע'נס בהשתתפות מורות ערביות מבתי הספר הממשלתיים. באסיפה הושמעו דברים על "העוול הגדול הנעשה לערבים" ועל חובת הנשים הערביות לקחת חלק במלחמת האומה על שחרורה.¹⁹⁵ דבר דיווח על שביתת הרעב של האסירים הערבים שנמשכה שלושה ימים. כתוצאה מכך פתחו כמה עשרות נשים ערביות בתהלוכת הפגנה ובדרך לבית המושל ניפצו שמשות במאפיייה הערבית "איראן" בירושלים, שהייתה פתוחה. למותרת שוב התקהלו נשים ערביות בסמטאות המובילות לשוק. השוטרים סגרו את השוק ולא נתנו להן להיכנס והן התפרצו עם צעירים ערבים שעזרו להן ורגמו "את השוטרים באבנים [...]

מחוץ לסימטאות השוק הסתדרו שוב למעלה ממאה נשים, ובראשן נשי האסירים [...]. בדרך ניפצו את השמשות בבית מסחרו של ספונייס ברחוב יפו. קרוב לשעתים עמדו הנשים ליד בית המושל והרעישו את כל הסביבה בצעקות וביללות".¹⁹⁶

הבקר דיווח שבאמצע חודש יוני תתכנס בדמשק ועידת נשים ערביות למען ארץ ישראל. הוועד להגנת ארץ ישראל בבגדאד הודיע ש"ישגר משלחת של נשים עיראקיות לוועידה בכדי להשמיע את 'קול' האשה העיראקית בוועידה".¹⁹⁷

בקיץ 1938 חדרו קבוצות פלאחים¹⁹⁸ לערים יפו, לוד, רמלה, באר שבע, חיפה ועוד, וחיבו את העירונים להתאים את עצמם למנהגיהם ולדרך לבושם. הגברים כיסו ראשם בכאפיות ונשים נוצריות נאלצו לכסות את פניהן ברעלות.¹⁹⁹ באותה עת התגלה נשק רב בשטח מסגד עומר שבירושלים. לפי השמועה המשיכו המשטרה והצבא בחיפושיהם אחרי הפלאחים גם בעיר העתיקה. עובדה זו "הניעה את ראשי הטירור למהר ולהעביר משטח המסגד את הנשק שטרם נגלה. לפי סברה עסקו בהעברה זו נשים ערביות, משום שאצלן אין מחפשים ברחובות".²⁰⁰ כמה ימים לאחר מכן נסעה קבוצה גדולה של נשים ערביות ב"אבטומובילים לארמון הנציב. והוד[מ]לכות[ו]ן קיבל משלחת של 4 נשים שמחו בפניו 'על ההתפרצויות' הטארווריסטיות האחרונות'. אחר כך חזרו כל הנשים בהפגנה דרך [...] שער-יפו, שער-שכם".²⁰¹ השביתה נמשכה בכל רחבי ארץ ישראל. ביפו נאספו נשים ערביות בגבול מנשיה-תל אביב ורגמו באבנים יהודים שעברו בקרבת הגבול. הן לא נתנו ליהודים להיכנס לקנות בשוק הערבי בנווה שלום בטענה שהם יכניסו פצצות לשוק. גם במסגד חסן בק התגודדו כאלף נשים ערביות כשהן "מתכוננות לצאת בהפגנה לבית המושל".²⁰² בתזכיר שהוגש למושל נרשמו כמה תביעות: "פירוק הנשק מעל היהודים, חיפויים במושבות, זיון הערבים לשם הגנה עצמית וכו'".²⁰³ באותה עת נאמו בתוך המסגד חמש נשים "על המשבר בארץ וקראו את האמהות הערביות להתמסרות ולעמוד לימין בעליהן ובניהן במלחמתם עבור שחרור הארץ מעול זרים [...] נתארגנה תהלוכה [...] בשעת ההפגנה הונפו דגלים ערבים".²⁰⁴

באגודות הנשים הערביות פעלו גם למען זכויותיהן ולבושן של הנשים. בספטמבר 1938 הודיע העיתון אל חיאית כי משלחת של נשים ערביות בירושלים עברה בין בתים והשפיעה "על הנשים לחדור מלחבוש כובעים וללבוש 'טרחות' [...] סוחרים ערבים [...] נסעו לסוריה כדי להביא כמויות גדולות של 'כפיות' ו'עקאלים'".²⁰⁵ דבר דיווח "כי בתוקף מעשי הכפיה השליכו רוב תושבי יפו את תרבושיהם וחבשו כאפיה 'ועגאלים'. מראה יפו עכשיו כמראה עמאן או עיר ערבית ותיקה".²⁰⁶ לאחר שנכפה על הגברים הערבים לחבוש כאפיות ועקאלים, נכפה גם על הנשים סגנון לבושן. הן נאלצו לעטות צעיפים במקום כובעים, ואכן "גם הארמנים, יונים ואירופים בכלל [...] קיבלו עליהם את דין הכפיה [...] עתה החלה 'תעמולה' בעד הצעיף לנשים. לא רק הנשים המושלמיות כיסו את פניהן בצעיפים אלא גם הנשים הנוצריות נכנעו לגזירה והורידו את כובעיהן ולבשו צעיפים שחורים או כחולים".²⁰⁷

בגבול יפו־תל אביב רגמו ערביות באבנים יהודים שעברו בקרבת הגבול. הן לא נתנו ליהודים להיכנס לשוק הערבי בנווה שלום לקנות ירקות בטענה ש"היהודים יכניסו פצצות לשוק".²⁰⁸ באותה עת נאספו במסגד חסן בק כאלף ערביות שהתכוננו "לצאת בהפגנה לבית המושל ולעבור את כל העיר [...] המשטרה סרבה לתת רשיון אבל הנשים הודיעו שיפגינו אל אף אסור השלטונות".²⁰⁹ ואכן, עשרות נשים ערביות התרכזו במסגד חסן בק שבמנשייה ונשארו שם עד גמר התפילה. אחר כך נערכה הפגנה שבראשה צעדו נשים "ואחריהן גברים, בעיקר מן ה'שבאב'. המפגינים עברו ברחובות אגב קריאות איבה נגד הציונות וכו'".²¹⁰

באוקטובר 1938 הוכרז עוצר בירושלים. כאשר הצבא נכנס לעיר העתיקה באה קבוצת נשים ערביות וביקשה להסיר אותו כדי שהתושבים יוכלו להצטייד במזון. הן ביקשו שהצבא "יתן להם אוכל. מיד הוזמנו ממאפית ברמן 5000 ככרות לחם והצבא חלק אותם ברבעים המושלמים בעיר העתיקה".²¹¹ אותן נשים הסתובבו גם בעיר העתיקה כדי להגיש עזרה לנצרכים.²¹²

דבר סיפר כי הרכבת בין חיפה לעכו הייתה מלאה בכל יום בנשים ערביות שנסעו מחיפה לעכו להביא ירקות ופירות. הן סחרו בפירות וירקות. מחיר הירקות בשוק הערבי "עולה בהרבה על מחיר תוצרת 'תנובה' בהדר־הכרמל".²¹³ באותה עת פנתה אגודת הנשים הערביות ביפו למפקד הצבא בדרום בבקשה שיקבע מועד לקבל משלחת של נשים שתשוחח איתו על האסירים בצריפין. המפקד סירב לקבל את המשלחת והציע להן לבחור בנציג אחד מטעמן. הנשים בחרו בעו"ד חביב חומסי.²¹⁴

במארס 1939 נאסרה אשתו של עורך השבועון הערבי אל כרמל,²¹⁵ ובעיתון הבקר נכתב שהיא נידונה לשלושה חודשי מאסר "בעוון פעולות איבה מהפכניות. הנידונה ערביה נוצרית, היא מנהיגת הנשים הערביות. זוהי האשה הערבית הראשונה הנידונה למאסר לפי חוקי שעת חירום".²¹⁶ באותה עת נאסרה גם ערביה נוצרייה מן "הפעילות באגודת הנשים הערביות ועמדה בראש כל הפגנות – הנשים. היא הועברה לבית הסוהר לנשים בבית לחם".²¹⁷ הבקר דיווח עוד שמשלחת של נשים ערביות מחיפה נפגשה עם מר ביילי, מושל מחוז הצפון. הם שוחחו על ההתפוצצויות שאירעו לאחרונה בחיפה. נשות המשלחת דרשו לפטר את הנוטרים היהודים ולפרק את נשקם.²¹⁸

במארס 1939 שלחה ועדת הנשים הערביות בירושלים מברק "לראש המיניסטרים מר צ'אמבארליין,²¹⁹ בדרישה 'לקיים את עצמאות הארץ'. כמו כן ביקרה משלחת של נשים [...] אצל המפקח הכללי של המשטרה [...] ובקשה ממנו לשחרר את האסירים הערביים ולמנות ערבים במקום השוטרים הנוספים היהודים".²²⁰

במאי 1939 התקלה קבוצת ערביות ליד בניין המשטרה והשליכה אבנים על עוברים ושבים יהודים ועל מכוניות. הן קראו קריאות נגד היהודים והממשלה ו"הצנועות הרעולות לא התביישו כלל לזרוק אבנים בידיהן 'העדינות' על עוברים ושבים יהודים".²²¹ באותו חודש דווח שמוג'לי אמין פגש בהיותו בכיירות עלמה בשם קיטי ג'רדיני שעבדה

במנגנון הריגול של משרד התעמולה הערבי ושירתה את התנועה הלאומית הערבית הארץ-ישראלית.²²² תפקידה היה לנוע בין ביירות, דמשק וארץ ישראל, לבלות בחברת יהודים ואנגלים ולהתחקות אחר פעולותיהם. "היא מוסרת לפעמים את גופה כדי להצליח לגנוב מכיסי האנשים שבאה בחברתם מכתבים, מסמכים וכו'", והייתה בקשרים גם עם הסוכנים הנאצים שבארץ ישראל, סוריה ולבנון.²²³

במאי 1939 נכתב בהמשקיף שבמגרש הרוסים בירושלים התקיימה הפגנת נשים ערביות. "בהפגנה השתתפו למעלה מ-50 נשים. הן זרקו אבנים אל השוטרים ולבסוף פוזרו ע"י מזרקות מים. סבורים, שההפגנה באה כתשובה לתלית ערבי".²²⁴ העיתון דיווח גם כי משלחת של ערביות התקבלה אצל "המזכיר הראשי. המשלחת מחתה נגד הטרור היהודי והנשים הודיעו כי טרור זה עלול להפסיק את ההבלגה הערבית שהשתררה בזמן האחרון".²²⁵ ביוני אותה שנה דווח על משלחת נוספת של נשים ערביות שנפגשה "עם סגן-המזכיר הראשי והגישו לו תזכיר נגד התנפלויות היהודים על הערבים, העליה 'הבלתי חוקית' והמשכת החזקתם של העצורים והמוגלים הערבים בכלא ובגירוש".²²⁶ ביולי נפגשה משלחת של נשים ערביות עם המושל מר נורמן ביפו ודרשה ממנו תמיכה למשפחות שסבלו מהמאורעות.²²⁷

בניגוד לפרסומים בעיתונות כאילו האישה הערבייה השתתפה במרד ולקחה חלק נכבד ופעיל בשמירה על השביתה בהיותה פעילה בהפגנות, הברחת נשק ועוד, עמד בפני הערבייה חסם חברתי-תרבותי שלא אפשר לה לעשות ככל העולה על רוחה. בדבר פורסם מאמר על מעמדה של הערבייה בהשוואה לזה של הגבר הערבי:

הנערה הערבייה מתחנכת אך ורק לקראת הנשואין ואמהות. [...] אין היא אלא יצור ממדרגה שניה [...] מזמינים אליהם רופא בשעת מחלתם, אבל הבת צריכה להבריא מעצמה. [...] דורשים מהנערה שתהיה עקרת בית טובה בבית בעלה לעתיד ותציית לו בכל [...] תלד לו [...] כמה בנים [...] יותר מתשעים אחוז מהנשים הערביות אינן יודעות צורת אות [...] הערבייה בטוחה כי חייה מאחורי הצעיף הם הנכונים ביותר.²²⁸

סיכום

העיתונות העברית עסקה הרבה בתקופה הנחקרת בנשים הערביות. היא סיקרה, פרסמה, דיווחה וסיפרה עליהן כמעט מדי יום, כנראה כדי לתת לקוראי העיתונים מידע על הנשים הערביות בכלל ועל החברה הערבית בפרט. ייתכן שמטרה נוספת הייתה גם לעורר אמפתיה לערבייה בגלל היקף המידע על מעשי אלימות שכללו מקרי רצח, אונס, חטיפה ועוד. עם זאת הודגש מעמדה החברתי-תרבותי הנמוך לעומת זה של האישה היהודייה, שהיה ההסבר גם להשתתפותה במרד. עוד לפני תקופת המרד ניסו הנשים הערביות להשתלב במעגל העבודה ואף היו בהן מי שפעלו במסגרות של אגודות משותפות לגברים ונשים ושל אגודות שהן הקימו. יש להניח שהערביות שאפו להידמות לנשים היהודיות שעלו לארץ. אולי הרצון להידמות להן היה הקטליזטור לשינוי הלבוש והיציאה לשוק העבודה.

ארגוני הנשים הערביות שיתפו פעולה עם הוועד הערבי העליון, הכריזו על ציות לו וסייעו לו בפיקוח על השביתה, בתעמולה למרי אזרחי ובאיסוף כספים לטובת נפגעי המאורעות. נוסף על כך הם ייסדו בתי מרפא לעניים ותמכו בנצרכים. בתקופת המרד לקחו הנשים הערביות חלק פעיל בהברחת נשק, בשימוש בנשק, בהסתה, בפיקוח על השביתה, בקריאה לגיוס המונים למרד, בגיוס כספים, בטיפול בנפגעים, בזריקת אבנים, בפיזור מסמרים, ובפעילות פוליטית בארץ ישראל ומחוץ לה באמצעות ארגוני הנשים. הן היו גם ראשי כנופיות, אך לצד זאת המשיכו לפעול במשק הבית, בגידול ילדים, בעבודת אדמה, בטיפול בצאן ובקר, במסחר ובעבודות מחוץ לבית.

הערות

- 1 "נאסרה ערביה נושאת נשק", דבר, 21.3.1938.
- 2 ראו בהרחבה על המרד הערבי: רחל הרט, האינתיפאדה של טרום-המדינה, 1936–1939, תל אביב: רסלינג, 2023 (להלן: הרט, האינתיפאדה).
- 3 אורי קיסרי, "פיליטון קטן כשהאשה נעשית עורך דין...", דאר היום, 16.1.1930.
- 4 טוביה אשכנזי (1904–1970) היה מבכירי החוקרים של הבדווים והנוודות בארץ ישראל, ומהראשונים שבהם. אסעד אל שוקיירי היה ממשפחה מיוחסת, בנו של מוחמד אל שוקיירי. בילדותו למד בבית הספר הערבי בעכו ובבגרותו למד במצרים באוניברסיטת אל-אזהר. בשובו לארץ נתמנה בידי השלטונות העות'מאנים לקאדי (שופט) בשפרעם, במחוז עכו. ראו: טוביה אשכנזי, "שיחה עם השייך אסעד אל שוקיירי", העולם, 31.1.1930.
- 5 "קול אשה מושלמית", דבר, 24.6.1931.
- 6 אלעזר טייכמן, "נשואין (קטע מספור)", הארץ, 22.7.1932.
- 7 א"כ, "מה חדש בכירתנו?", דאר היום, 29.7.1932.
- 8 פאטמה סעיד מוראד, "האשה ערביה בארץ ישראל", הארץ, 20.10.1932.
- 9 אינג' ב' פלדשטיין, "רשמים מארץ-ישראל", בדרך, 5.10.1934.
- 10 אריה לִיב פֶּאִיאַנס (1899–1981) היה מורה ועורך עברי, חבר ועד הלשון והאקדמיה ללשון העברית. ראו: א"ל פֶּאִיאַנס, "חומת הקיקלופים, (רשמי מסע בא"י)", שם, 27.7.1934.
- 11 ה' יוסטמאן (ירושלים), "אהבה (שרטוט)", שם, 12.4.1935.
- 12 צבי ברנזון היה לימים שופט בית המשפט העליון ומנכ"ל משרד העבודה והביטוח העממי. בשנת 1936 עבד כיועץ משפטי להסתדרות, ושימש בתפקיד זה עד 1949. נוסף על כך הוא ריכז בהסתדרות את העניינים המוניציפליים.
- 13 צבי ברנזון, "זכויותיה המוניציפליות של האשה בארץ", דבר, 5.6.1939.
- 14 י' ניץ, "כלפי חוץ וכלפי פנים..." הירדן, 14.10.1938.
- 15 "ערביה זקנה מבריחה נשק לא", דאר היום, 12.1.1930.
- 16 "יומן, מתחת לשטח העליון", שם, 13.1.1930.
- 17 "ערביה מבריחה נשק", שם, 10.7.1931.
- 18 "הברחת נשק", שם, 4.9.1931.
- 19 "בעלת פגיון", שם, 22.11.1931.
- 20 "אשה שהחזיקה אקדח", שם, 21.12.1931.
- 21 "רשוב באותו מקום", דבר, 10.6.1936.
- 22 "מאסר 10 שנים לערביה", הארץ, 16.12.1937.
- 23 "בשעה שאנשים ישרים נמים לבטח", דאר היום, 3.6.1936.

- 24 "ירושלים, כדורים", דבר, 31.3.1937.
- 25 "ערביה נדונה לעשר שנות מעשר", שם, 28.2.1938.
- 26 "ערביה שהחזיקה כדורים – למאסר", הבקר, 20.7.1938.
- 27 "בירושלים, אתמול אחה"צ", הארץ, 29.3.1938.
- 28 "ערביה נאשמת בהחזקת נשק", שם, 24.3.1938.
- 29 "נאסרה ערביה נושאת נשק", דבר, 21.3.1938.
- 30 "אשה ובנה", הארץ, 16.2.1938.
- 31 "ערביה בת 45 – ל-10 שנות מאסר", הבקר, 17.2.1938.
- 32 "עוד על החיפושים בירושלים", שם, 27.2.1938.
- 33 "רחל אוהבת-עמי בין האסורים שחוננו", המשקיף, 13.5.1945. ב-9 ביוני 1939 תוכנן פיצוץ גדול בקרב הערבים שבאו לבקר את קרוביהם האסורים בבית הסוהר המרכזי שבמגרש הרוסים בירושלים.
- 34 "מאסר עולם לרחל חבשוש", הארץ, 13.6.1939.
- 35 "מבית המשפט", דבר, 1.8.1930.
- 36 אל"ף, "למופת", שם, 16.9.1932.
- 37 "הזהרו מרמאים", דאר היום, 17.9.1931.
- 38 "מאסר ערביה שגנה בגדים", שם, 9.11.1930.
- 39 "מאסר גנבה", שם, 10.2.1931.
- 40 "בתל אביב וביפו, גניבות וגנבים", הארץ, 4.3.1931.
- 41 "גניבות, נאסרה", שם, 31.8.1931.
- 42 אלף נון, "פתח תקוה, גניבות", דאר היום, 19.8.1935.
- 43 "מבית המשפט", דבר, 23.8.1934.
- 44 "נכמרו רחמיו הכה שוטר ונקנס", הירדן, 28.8.1934.
- 45 "תל-אביב", דבר, 15.7.1930.
- 46 "מבתי המשפט בארץ, תל-אביב", דאר היום, 9.9.1930.
- 47 "ברור משפט של מחזיקה בית-בושת", שם, 19.1.1931.
- 48 "בית בושת בירושלים", שם, 3.12.1931.
- 49 "גלוי בית בושת", הארץ, 13.5.1932.
- 50 "סרסורית לדבר עבירה", שם, 20.11.1935.
- 51 "מבתי המשפט, על החזקת בית בושת", דבר, 15.1.1937.
- 52 "עונש על החזקת חשיש", דאר היום, 11.6.1931.
- 53 "נשק וחשיש", דבר, 8.12.1936.
- 54 "נעצרה ערביה שהבריחה טבק", הארץ, 14.5.1939.
- 55 "חבורת מזייפי כספים בא", שם, 15.1.1939.
- 56 "חיפה, משפטם של מבריחי חשיש", דאר היום, 12.2.1931.
- 57 "יש לאכסן במידה", דבר, 11.2.1937.
- 58 "המצב בצפת, ממעשי המשביתים", הארץ, 10.5.1936.
- 59 "מודיעים על הכיבוש", דבר, 21.8.1936.
- 60 "מידיעות המשטרה", דאר היום, 4.9.1932.
- 61 "הערביה הצילה את כדיה", שם, 12.5.1936.
- 62 "בינינו ובין שכנינו", דבר, 26.11.1936.
- 63 "בינינו בין שכנינו", שם, 26.11.1936.
- 64 מ', "בגבולות ת"א אחרי גמר השביתה", שם, 14.10.1936.
- 65 "בגיהנום של מטה", הארץ, 10.10.1930.
- 66 "מפעולות ההסתה", דאר היום, 11.8.1931.

- 67 "נאסרה מסיתה רעולה בירושלים", שם, 10.6.1935.
- 68 "בירושלים, בבית הדין לערעורים", הארץ, 14.12.1930.
- 69 "על מעשה אונס", שם, 12.3.1930.
- 70 "נסיון אונס ערביה", שם, 19.8.1931.
- 71 "דינו של רוצח", העם (ירושלים), 27.3.1931.
- 72 "שומרי הבטחון שלנו", דאר היום, 13.5.1931.
- 73 "בעל שורף אשתו חיים", שם, 10.8.1931.
- 74 "אח רוצח אחותו ומוסר עצמו בידי המשטרה", שם, 22.7.1932.
- 75 "ערביה נפצעה", דבר, 27.12.1936.
- 76 "ערביה הרוגה", שם, 5.5.1938.
- 77 "פגיון בלב ערביה", הבקר, 4.12.1938.
- 78 "רצח על הירקון", דאר היום, 5.2.1934.
- 79 "ערביה דוקרת את בעלה", הירדן, 30.10.1934.
- 80 "דקירות סכינים במנשיה ובשוק מרכז מסחרי", הירדן, 18.2.1935.
- 81 "תל-אביב, פושעת צעירה", שם, 5.5.1935.
- 82 מנאר חסן, סמויות מן העין: נשים והערס הפלסטיניות, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, 2017, עמ' 27.
- 83 שם, שם.
- 84 שם, עמ' 34.
- 85 ב-26 באוקטובר 1929 התכנסה לראשונה "ועידת הנשים הערביות" והייתה זו הפעם הראשונה שנשים ערביות נכנסו לזירה הפוליטית. המפגש נערך בכיתה של טרב עבד אלהאדי שגם מונתה לוועד המנהל של הארגון, שכלל בעיקר נשים ממשפחות מובילות בחברה הערבית כגון משפחות חוסייני, עלמיס, נשאשיבי ובוודיירי. מהבית יצאו הנשים למחאה ברחובות ירושלים בשיירה שכללה 120 מכוניות. השיירה עצרה מול הקונסוליות המערביות כדי למחות נגד ממשלת בריטניה ותמיכתה בעליית היהודים לארץ ישראל. אוחר בפברואר 2024 מן הערך "טרב עבד אלהאדי" בוויקיפדיה, https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%98%D7%A8%D7%91_%D7%A2%D7%91%D7%93_%D7%90%D7%9C%D7%94%D7%90%D7%93%D7%99
- 86 זהבה ברגמן, "האשה ערביה והמאורעות", דבר, 10.6.1936.
- 87 מוסטפא כבהא, עיתונות בעין הסערה, העיתונות הפלסטינית כמכשיר לעיצוב דעת קהל 1929–1939, ירושלים ורעננה: יד יצחק בן-צבי והאוניברסיטה הפתוחה, 2004, עמ' 67 (להלן: כבהא, עיתונות).
- 88 "אספת נשים ערביות", הארץ, 14.1.1930.
- 89 "ועידת נשים ערביות בבירות", דבר, 30.4.1930.
- 90 "ועידה בין – ארצית של נשים ערביות", שם, 19.6.1930.
- 91 ראו בהרחבה על המאבק על הקרקע אצל הרט, האינתיפאדה, עמ' 27–35.
- 92 רפיק ביי אלתימי היה מחלוצי הלאומיות הפאן-ערבית, לאומן ערבי, פובליציסט ואיש חינוך. בשנת 1945 מונה לחבר הוועד הערבי העליון והיה יושב ראש תנועת הנוער הצבאית-למחצה אל-נג'אדה וראש הוועדה הלאומית ביפו.
- 93 "עוד על בקורו של המלך פייצל בירושלים", דאר היום, 29.9.1931.
- 94 שם.
- 95 עבד אל לטיף צאלח, עורך דין משכם היה חבר במועצה המוסלמית העליונה וייסד את מפלגת הגוש הלאומי באוקטובר 1935 בשכם.
- 96 "הנסינות האחרונים להצלת הנדרונים למות", הארץ, 17.6.1930.
- 97 "נשים ערביות מבקשות חנינה לפורעים", שם, 18.6.1931.
- 98 בעלה היה ג'ון צ'נסלור – הנציב העליון הבריטי השלישי על ארץ ישראל.

- 99 "קנאות לאומית", דבר, 2.8.1931.
- 100 "תזכיר נשים ערביות לנציב", הארץ, 2.12.1931.
- 101 "ועידות של נשי המזרח", שם, 31.8.1932.
- 102 "גם בשכם", דבר, 13.12.1932.
- 103 "מעשי חסד של נשים ערביות", דאר היום, 1.1.1933.
- 104 "סביב בידואי ודי חוארת", דבר, 13.7.1933.
- 105 "לטובת נגועי המאורעות", דאר היום, 9.11.1933.
- 106 קונליף ליסטר היה ממציא ותעשיין בריטי.
- 107 אדמונד אלנבי היה איש צבא בריטי שהתפרסם במלחמת העולם הראשונה כמי שכבש את ארץ ישראל וירושלים מידי האימפריה העות'מאנית.
- 108 "הפגנת נשים ערביות", דבר, 16.4.1933.
- 109 "נשים ערביות מפגינות בירושלים", הארץ, 16.4.1933.
- 110 "תזכירי מחאה של הנשים הערביות", דאר היום, 17.10.1933.
- 111 לורד הרברט לואי סמואל היה מדינאי ודיפלומט יהודי בריטי, חבר הפרלמנט הבריטי מטעם המפלגה הליברלית, שר בממשלת בריטניה; שימש כנציב העליון הראשון על ארץ ישראל בזמן המנדט הבריטי.
- 112 "הודעה רשמית מס' 33-55", דאר היום, 31.10.1933.
- 113 "תעמולת החרם התחילה", שם, 23.11.1933.
- 114 "הועה"פ הערבי וההפגנות", הארץ, 2.1.1934.
- 115 "ועידת הנשים הערביות בבירות", דבר, 28.5.1934.
- 116 "ערבים לכבוד פורעי תרפ"ט", הירדן, 11.1.1935.
- 117 "צירות של 'התאחדות הנשים העולמית' מבקרות אצל הערבים בלבד", שם, 3.2.1935.
- 118 "אספת נשים ערביות", הארץ, 11.2.1935.
- 119 "באספת הנשים הערביות", דבר, 12.2.1935.
- 120 "החלטות אגודת הנשים הערביות", שם, 4.3.1935.
- 121 כשהחל פיתוחו של שדה נפט גדול בכירכוכ שבצפון עיראק בשנת 1927, החלו שלטונות המנדט וחברת הנפט העיראקית לתכנן את חיבור השדה בצינור לנמל בים התיכון. חיפה נבחרה כנמל מוצא לצינור הנפט. אוחר בפברואר 2024 מן האתר https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%91%D7%A7%D7%95%D7%A7_%D7%9C%D7%A0%D7%A4%D7%98
- 122 "נשים ערביות מבקשות להתארגן", הארץ, 4.3.1935.
- 123 "בועידה הבינלאומית של נשים", שם, 23.4.1935.
- 124 "הקונגרס הבין-לאומי הנשים עשר של נשים לשווי זכויות", דבר, 9.5.1935.
- 125 זהבה ברגמן, "האשה ערביה והמאורעות", שם, 10.6.1936.
- 126 שם, שם.
- 127 "בירושלים, נשים מפזרות מסמרים", הארץ, 5.5.1936.
- 128 "תשובת העסקנים הערבים לנציב", דבר, 6.5.1936.
- 129 "אסיפת נשים ערביות", שם, 14.5.1936.
- 130 שם, שם.
- 131 "משלחת נשים אצל המושל", הארץ, 20.5.1936.
- 132 "שוב מצב מיוחד ביפו", דאר היום, 12.5.1936.
- 133 "נשים ערביות לעתוני אנגליה", הארץ, 28.5.1936.
- 134 "יפו תפגין היום", דאר היום, 14.5.1936.
- 135 שבאב: נוער, או פרחים.
- 136 "אין קצה להפגנות", דאר היום, 14.5.1936.

- 137 "ארבע הפגנות ביפו [...] אשה מנהיגת ה'שבאב' ביפו אסיפות נשים ותלמידים", שם, 14.5.1936.
- 138 "שלון ה'שבאב' בירושלים", שם, 13.5.1936.
- 139 "הנשים מפגינות", שם, 1.6.1936.
- 140 "מאספות תרומות בכפרים", דבר, 5.6.1936.
- 141 "ההפגנות בחיפה", דבר, 7.6.1936.
- 142 שם, שם.
- 143 "נשים רעולות מסיתות", הארץ, 10.6.1936.
- 144 "רוגמות באבנים", דאר היום, 10.6.1936.
- 145 "ההסתה בידי נשים", שם, 10.6.1936.
- 146 זהבה ברגמן, "האשה ערביה והמאורעות", דבר, 10.6.1936.
- 147 "רוצחו של נסים מזרחי ז"ל למאסר עולם ולמלקות", הצפה, 11.5.1939.
- 148 "תודות על ימין ועל שמאל", דבר, 12.5.1938.
- 149 זהבה ברגמן, "האשה ערביה והמאורעות", שם, 10.6.1936.
- 150 "נאסרה על הסתה", שם, 13.7.1936.
- 151 "המצב בארץ", העולם, 4.6.1936.
- 152 מ"ד, "שמלת אשה ונעלי גבר", דבר, 19.6.1936.
- 153 "ערביה נאשמת בהחזקת נשק", הארץ, 24.3.1938.
- 154 "תשובה לתשובה, מכתבים למערכת", דבר, 26.10.1936.
- 155 "ערביה בת 45 – ל – 10 שנות מאסר", הבקר, 17.2.1938.
- 156 "ערביה נידונה לעשר שנים", דבר, 28.2.1938.
- 157 "נאסרה ערביה", הצפה, 29.3.1938.
- 158 "נאסרה ערביה נושאת נשק", דבר, 21.3.1938.
- 159 "מאסר עשר שנים לאשה נושאת נשק", הארץ, 14.6.1938.
- 160 "ערביה שהחזיקה כדורים – למאסר", הבקר, 20.7.1938.
- 161 "אל-ג'יהאד", מספר על כנופיות", דבר, 18.6.1936.
- 162 "ביפו", הבקר, 23.6.1936.
- 163 "נשים אוספות כסף", דבר, 26.6.1936.
- 164 הסהר האדום הוא השם והסמל המקובלים לארגוני סיוע ועזרה ראשונה בארצות מוסלמיות. ארגוני הסהר האדום מקבילים לארגוני הצלב האדום בארצות אחרות ולארגון מגן דוד אדום הישראלי.
- 165 "לקט מהעתונות הערבית", דבר, 12.7.1936.
- 166 "ועד נשים בחיפה", הארץ, 16.7.1936.
- 167 "ארגוני נשים בארץ ישראל – שתי חוברות בנושא 'המרד הערבי הגדול'", ירושלים 1936, אוחזר בפברואר 2024 מאתר <https://www.kedem-auctions.com/he/node/119295>
- 168 "שבוע הימים בארץ", העולם, 30.9.1936.
- 169 "תנועת החרם בין הנשים", הבקר, 28.10.1936.
- 170 "ערביה נאמה בלונדון", דבר, 12.7.1936.
- 171 "ביפו", הארץ, 6.6.1936.
- 172 "נשים משחיתות", דבר, 12.7.1936.
- 173 "ביפו", הארץ, 6.7.1936.
- 174 "נשים משחיתות", דבר, 12.7.1936.
- 175 "נשים מסיתות", שם, 10.6.1936.
- 176 "ההסתה בידי נשים, נאסרה מסיתה רעולה בירושלים", דאר היום, 20.6.1936.
- 177 "תעמולת החרם", דבר, 23.10.1936.
- 178 "מכתב מיפו", שם, 18.6.1936.

- 179 כבהא, עיתונות, עמ' 162.
- 180 "הפגנות פרועות בחיפה, נשים מתפרצות, נסיון להצית חנות יהודית", **הבקר**, 7.6.1936.
- 181 "הרג בגלל סכסוך קרקעות", **דבר**, 14.8.1936.
- 182 "דבר אמהות אל אמהות", שם, 5.7.1936.
- 183 שם, שם.
- 184 שם, שם.
- 185 "בארץ", **דבר**, 12.7.1936.
- 186 שם, שם.
- 187 "תזכיר נשים ערביות למושל המחוז ביפו", **הארץ**, 3.7.1936.
- 188 "טלגרמות של נשים ערביות לידידי הערבים באירופה", שם, 8.7.1936.
- 189 "נשים אוספות כסף", **דבר**, 26.6.1936.
- 190 מ' אסף, "האשה המוסלמית והתפתחותה", שם, 11.10.1937.
- 191 שם, שם.
- 192 נ' טאג'יר, "בין שכנינו", **הצפה**, 28.4.1938.
- 193 "משלחת נשים ערביות אצל הנציב", **הארץ**, 6.2.1938.
- 194 משלחת נשים ערביות אצל הנציב העליון", **הבקר**, 6.2.1938.
- 195 "תזכיר הנשים הערביות", שם, 15.2.1938.
- 196 "עם שביתת האסירים הערבים בעכו", **דבר**, 24.4.1938.
- 197 "בארצות הערביות מתיעצים ואוספים תקומות", **הבקר**, 3.6.1938.
- 198 על השתתפות הפלאחים במרד ראו ברחבה: יובל ארנון-אוחנה, **פלאחים במרד הערבי בארץ ישראל**, תל אביב: מכון שילוח, אוניברסיטת תל אביב, 1982.
- 199 נתן שור, **תולדות ארץ ישראל מהתקופה הפריהיסטורית עד ימינו**, תל אביב: דביר, 1998, עמ' 268.
- 200 "התנקשות בירושלים", **הצפה**, 17.7.1938.
- 201 "משלחת נשים ערביות אצל הנציב העליון", **הארץ**, 27.7.1938.
- 202 "בגבול יפּוּת-א", **הבקר**, 28.7.1938.
- 203 "הפגנת נשים ונערים ביפו", **הארץ**, 28.7.1938.
- 204 "הפגנות הנשים ביפו", **הבקר**, 28.7.1938.
- 205 "'טרחות' לנשים", שם, 5.9.1938.
- 206 "'כפיות' של כפיה", **דבר**, 29.8.1938.
- 207 "הנשים נצטוו להתכסות בצעיפים", שם, 7.9.1938.
- 208 "בגבול יפּוּת-ל-אביב", **הבקר**, 28.7.1938.
- 209 שם, שם.
- 210 "הפגנת נשים ונערים ביפו", **הארץ**, 28.7.1938.
- 211 "הצבא מחלק צידה לנשים ערביות", שם, 20.10.1938.
- 212 "משלחת נשים ערביות בעיר העתיקה", **הבקר**, 27.10.1928.
- 213 "מקור פרנסה לנשים", **דבר**, 11.11.1938.
- 214 "מפקד הצבא סרב לקבל משלחת נשים ערביות", **הארץ**, 18.11.1938.
- 215 העיתון **אל כרמל** נוסד בשנת 1908 בידי נגיב נצאר, נוצרי אורתודוקסי.
- 216 "אשת עורך אל כרמל נידונה למאסר", **הבקר**, 26.3.1939.
- 217 "נאסרה ערביה מסיתה", **הצפה**, 27.3.1939.
- 218 "וזאת דורשות הנשים הערביות בחיפה", **הבקר**, 5.3.1939.
- 219 נוויל צ'מברליין היה מדינאי בריטי מהמפלגה השמרנית וראש ממשלת בריטניה ממאי 1937 עד מאי 1940.
- 220 "הנשים הערביות 'פעילות'", **הארץ**, 21.3.1939.

- 221 "ערביות מפגינות בירושלים ורוגמות יהודים", **הצפה**, 2.5.1939.
- 222 "מוג'לי אמין היה חבר מערכת העיתון **כוכב א-שרק** ופקיד גבוה במיניסטרוני החוץ העיראקי. [...] הצעתו בדבר העברת ערביי א"י לארצות השכנות". הוא הציע את הרעיון להעביר את ערביי ארץ ישראל לארצות השכנות. מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, פריט 214252, מכתב, "הצעת מוג'לי אמין", 26.5.1939.
- 223 מוג'לי אמין העלה את המושג של "חילופי-אוכלוסין ערבים ויהודים": "הריני מציע שיצאו ממנה כל ערביי א"י אשר יחולקו בין הארצות הערביות השכנות. תמורת זאת יצאו כל היהודים הגרים בארצות ערב ויבואו לא"י ארץ תעודתם. שם, שם, שם, מכתב, "הצעה", 21.5.1939.
- 224 "הפגנת נשים ערביות בירושלים", **המשקיף**, 2.5.1939.
- 225 "ההבלגה הערבית עלולה להפסק", שם, 15.6.1939.
- 226 "תזכיר נשים ערביות", **דבר**, 19.6.1939.
- 227 "משלחת נשים אצל המושל", **הבקר**, 9.7.1939.
- 228 פ"א, "על האשה הערבית בארץ", **דבר**, 28.8.1938.

"השערוריה הגדולה והנוראה אשר נעשתה בדמשק": יחיאל בריל והמגיד מדווחים על ה(מ)טבח בנוצרים ב-1860

גדעון קוץ

המגיד, השבועון העברי הראשון, פרסם בגיליון 27 של שנתו הרביעית, 1860, דיווח ראשון של כתבו בירושלים. שמו היה יחיאל בריל והוא הציג עצמו כסופר צעיר הכותב על פי פקודת הרבנים הפרושים-מתנגדים האשכנזים בעיר: "היום הזה צווייתי, מאת הרבנים הגאונים ראשי ק"ק אשכנזים פירושים הי"ו לדבר עם כבודו בכתב", הוא כתב ולא היסס, בהתלהבותו הרבה, להסביר בגילוי לב, כי לשמש כסופרם של הרבנים – זוהי עבורו עבודה מייגעת מאוד. אך הפנייה של מו"ל המגיד, אליעזר ליפמן זילברמן, לרבנים של המתנגדים בירושלים להתבטא מעל דפי כתב העת הנערץ על קוראי העברית, שימחה אותו. "לכן נא ידיד ישראל אם טוב לפניו לדעת אמרי אמת, להשביע נפש איש ישראל מאת כל הנעשה בארץ הזאת השותים בצמא את דבריו בהמגיד, הנני הנני".¹

מהערת שוליים של העורך אנו למדים כי בריל התמנה לכתב המגיד במזרח התיכון: "בכל לב ונפש נדרשים אנחנו לחפצך ידיד נכבד לפתוח לפניך שערי המגיד להודיע חדשות ונצורות מכל הנוגע לאחב"י (אחינו בני ישראל) בכל ארצות המזרח". היה לכך גם הסבר. ידיעה בגיליון קודם לטובת היריבים החסידים העלתה את חמת המתנגדים, וזילברמן הודה להם על ההבהרה וגם היה מוכן לשלם בדרך זו את חובו. אבל הבחירה בבריל לא הייתה מקרית. האיש היה עיתונאי וכתב שטח באופיו ובפעילותו. השותפות הזאת נפסקה בעודה באבה. ב-1863 הקים יחיאל בריל את כתב העת העברי הראשון בארץ ישראל, הלבנון, והיה למתחרה מר להמגיד גם בהמשך דרכו באירופה. הבחירה בבריל לא הייתה מקרית. האיש היה עיתונאי וכתב שטח באופיו ובפעילותו. שנה קודם, 1859, ערך מסע לדמשק שאת ממצאיו הכתובים בצורה מרתקת (הכתיבה מרתקת יותר מהממצאים) סיפר הרבה יותר מאוחר, בשנים 1865-1866 לקוראי עיתונו הלבנון בפריז, בסדרת הכתבות "מסע בארץ נוד".

לכן אולי אין פלא שהידיעה הראשונה שפרסם הכתב הראשון של העיתונות העברית במזרח התיכון עסקה בקצרה במרד הדרוזי בלבנון ובסוריה, ובמיוחד בטבח בדמשק (שביצעו הדרוזים והמוסלמים בנוצרים בין 9 ל-18 ביולי 1860. כ-22,000 נוצרים נרצחו ברחבי לבנון, מהם כ-6,000 בדמשק בלבד); בריל הניטרלי ייחס את שפיכות הדמים לשני הצדדים. הוא התגלה כמבקר של השלטון התורכי; הוא מתח ביקורת על חוסר האונים

של הפחה של דמשק ובהמשך של בגדאד, שהתעלל ביהודים שם, שקול שוועתם הגיע לירושלים והחלה פעילות בין-לאומית לטובתם.

ועתה חדשות אני מגיד, כי בהרי הלכנון אשר בין דמשק, וברוט (ביירוט) התחרה מלחמה גדולה בין השנואי נפש חכם, הם המה הדורזיען ובין הנוצרים. כפרים עם כרמים הי' לשרפת אש, גם דם לרוב נשפך משני המערכות, ואין לאל ידי הפחה אשר בדמשק להשיב הריב, כי האיש יגבר או בכח או בחכמה, ולאיש ישמעאל אין חכמה ואין גבורה. בעיר באגדאד, מושל רשע על עם דל. הוא הפחה מוסטאפא פאשא, ומשנאתו את היהודים התעולל עליהם לקחת מהם את אחוזת נחלתם הנקראת “כנסת יחזקאל הנביא” אשר על נהר פרת יושבת. והנה היהודים האומללים אשר בשם מתפלשים בעפר על הצרה הזאת, כי הנחלה הקדושה הזאת תהפך לזרים, והמה רוצים לבנות עליו מקום בית תפלתם – וצעקתם עברה עד הלום, וחלו פני הרב הגאון הצדיק מוהר”ר ישעי' בורדאקי נ"י. כי יעמוד לימינם, כי ה' נתן את חנו לפני השרים, גם בעיני שרי לא מעמינו.²

את השקפתו הגזענית ביסודה על המוסלמים שאתם חי, כתב בהערה: “ולאיש ישמעאל אין חכמה ואין גבורה”. בריל הוסיף גם שתי ידיעות מירושלים ומשכם.

דיווחו הבא של כתב המגיד בירושלים התפרסם כעבור חודשיים כמעט, ולאחר מכן התמקדו דיווחיו של בריל במצב בדמשק: התקוממות הדמים של הדרוזים בלבנון ובסוריה וספיחיה, הטבח שעשו בנוצרים וגם “הנקודה היהודית” שעליה השיג בריל, שנשאר כמובן בירושלים, מידע בלעדי. הדיווח על ענייני הקהילה בירושלים, שבו היו מעוניינים רבניו שהתירו לו לשמש בתפקיד, נזנח, אולי ככוונה, בידי המגיד ועורכו, אליעזר ליפמן זילכרמן.

כתב החוץ בריל התחרה, כפי שקורה לעתים תכופות בדיווחי חוץ, בדיעותיו ובפרשנויותיו של עורך החוץ במערכת, דוד גורדון, שגויס להמגיד ממקום מושבו באנגליה. לפני שהעיתון נעזר שוב בשירותיו של כתבו לענייני המזרח ב“ארץ הקדם”, העדיף גורדון להביא לקוראיו במו ידיו את סיפור הזוועות המרתק את העיתונות העולמית והיבטיו הבין-לאומיים.

ככלל, לעומת התיאורים האפיים מרחוק על פי העיתונות האירופית שפרשנות מדינית גיאוגרפולטיט לצידם, במאמרו של גורדון העניק בריל חשיבות לסיפורים קטנים יותר, לתיאורים מדויקים יותר של מהלך האירועים גם במהלך הטבח ולמניעיהן הקטנים של הנפשות הפועלות. הוא הכיר את השטח והיה קרוב יותר לתרבות המקומית, כולל גילוייה האלימים, ועשה מעין דה-דרמטיזציה והאנשה להתרחשויות הנוראות כשלעצמן, עם נטייה פחותה לאוריינטליזם.

עם זאת, בחלקה השני של ה“שערוריה”, כאשר הנוצרים ניסו לנקום ביהודים ולהתעלל בהם, התגייס המגיד למסע עיתונאי להצלחתם, בין היתר באמצעות פרסום התכתבויות

ארץ הקדושה.

לכבוד הרב בעל המגיד.

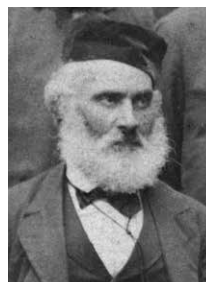
ירושלים כ"ד אייר שנת כת"ר לפ"ק. היום הזה צויתי, מאה הרכנים הגאונים ראשי ק"ק אשכנזים פירושים היו לרבר עם כבודו בכתב. — ואנכי! זה ימים מאז באתי הלום, ומצאתי מרגוע לנפשי מהתהלך בארץ, ומחר את חבל ומלואה, אותה נפשי למאד, להיות נלוה אל חברתו אהי' גם אנכי משוחרר טוב! אך העבודה אשר עלי לא תתנני חשב רוחי גם כלילה כי סופר אנכי פרה — והיום הזה כי הגיע מכתבו מן כ"ד אייר לכבוד הרכנים הנוכחים, וכתב אליהם לאמר "כן נכון אנכי לקבל דברים גם מכם אחים נכבדים לטובתכם". הקינו מעלי העבודה כי אוכל מלא משאלות לבבי לבא עם כבודו בכריז יחד, — לכן נא ידיד ישראל אם טוב לפניו לדעת אמרי אמת, להשביע נפש איש ישראל מאת כל הנעשרה בארץ הזאת השותים בצמא את דבריו "בהמגיד" הנני הנני! להתקשר אל אחוזת מרעיו. והי' זה שכר! כי ידעו אחינו בני ישראל קושט אמרי אמת. — ועתה חרשות אני מגיד, כי בהרי הלכנון אשר בין דמשק, וברוט (ביירוט) התהרה מלחמה גדולה בין השנאי נפש חכם, הם המה הדורויען ובין הנוצרים. כפרים עם כרמים הי' לשרפת אש, גם דם לרוכ נשפך משני המערכות, ואין לאל ידי הפחה אשר כדמשק להשיב הריב, כי האיש יגבר או בכח או בחכמה, ולאיש ישמעאל אין חכמה ואין גבורה. בעיר באגראד, מושל רשע על עם דל. הוא הפחה מוסטאפא פאשא, ומשנאתו את היהודים התעולל עליהם, לקחת מהם את אחוזת נחלתם הנקראת "כנסת יחזקאל הנביא" אשר על גהר פרת יושבת. והנה היהודים האומללים אשר בשם מתפלשים בעפר על הצרה הזאת, כי הנחלה הקדושה הזאת תהפך לזרים, והמה רוצים לכנות עליו מקום בית תפלתם — וצעתם עברה עד הלום, וחלו פני הרב הגאון הצדיק מוה"ר ישעי' בוראקי נ"י. כי יעמוד לימינם, כי ה' נתן את חנו לפני השרים, גם בעיני שרי לא מעמינו. — הרעב והיוקר גדול יתר מאד פה עה"ק ירושלם גם משנה העברה. בשנה העברה היה השער הראשון מחטים ר"ט אחד ואח"כ נתעלה עד ר"ט וחצי. ועתה גם השער הראשון ר"ט וחצי וד' יודע עד כמה יעלה המחיר מחטים כימות החרף. המים מהבורות כבר כלו, ירחם ה' ציון ואת עניו. — בארץ הורו בעיר כלכתא נפטר גביר אחד נכבד לבית ישראל פועל צדקות חכם השלם והכולל כמוהר"ר יחזקאל יהודא נ"ע. ויספדו עליו מספר גדול פה עה"ק, כי הו' להם למשען ומשענה. — גם ראה זה חרש הוא — בחורף העבר יצאו כעשרים אנשים לשבת בשכם מפני חמת היוקר הגדול, גם באוכל משיב נפש, גם ככתי דירה ועתה חורו אחד אחד משם כי היוקר אשר יראו ממנו השיגם גם בשם. גם לא יוכלו שבת שמרה מרשעת גוי העיר הזאת. ועתה לא נשאר בשם אך שרידים שנים ושלשה והמה גם המה בעוד ימים יבואו הלום. הוי גם התקה אשר קו אנשי ירושלם למצוא מנוס בשכם, גם היא נשארה מעל — את זה אמרתי להודיעו כהיום למען העלות עלי עלה המגיד. ואם תטב כעניו חברתי לדעת האמת הנצחית אליו הנה אודיעהו תמיד חדשות ונצירות מארצות המזרח, מאשר יודיעו הלום השלוחים המסככים כתימן וכהודו וכארצות הערב. — דברי הר"ש מרחוק יחיאל בריל*.)

המגיד, 11.7.1860, עמ' 3.

כל קטעי העיתונים במאמר זה לקוחים מאתר "עיתונות יהודית היסטורית" (JPress)

יחיאל בריל, אתר מזכרת בתיה.
ויקיפדיה, נחלת הכלל

דוד גורדון, 6 בנובמבר 1884.
צילום: פ' קראוס. אוסף הספרייה
הלאומית, מקור: ויקיפדיה

שהעביר לו עוזרו של הברון רוטשילד, אלברט כהן, ותייעוד נוסף שהעתיק מן הג'ואיש כרוניקל שבלונדון. עם זאת הוא עשה זאת בזהירות מטעמי הצנזורה ואילו צים אחרים במקום מושבו, וכמעט בלי מאמרי דעה מצדו... לבריל הרחוק הרשו קצת יותר. תחילה, כאמור, הזירה הייתה כולה של גורדון. ב-25 ביולי, במדור החוץ "על המדינות בו יאמר", הקדיש גורדון דיווח ארוך שכלל פרשנות מדינית, שהפתיח שלו הזעיק את הקורא: "הידיעות הנשמעות על אודות הנוצרים יושבי ארץ סוריא בתוגרמה [תורכיה], הולכות ונוראות מיום ליום". בניגוד לקביעתו הכללית של בריל הוא הבחין בין "טובים" ל"רעים": "כל שבטי הדרוזים והאקאבילים התקוממו על הנוצרים למחות שמם מתחת לארץ. גם על עיר דמשק עבר הכוס, כוס חמאת הפראים". הדרוזים והקבילים הפראים ניהלו מלחמת שמד נגד הנוצרים. גורדון הסתמך על הדיווח מביירות בכתב העת הרשמי של צרפת, *Le Moniteur Universel*, וסיפר כי "ביום אחד עשר לירח זה פרצו האכזורים בעיר דמשק ויהרגו בלי חמלה את הנוצרים הבאים בידם ואת הנשים לקחו ההרמונה (הארעם). וכל בתי הקאנזולען שרפו באש...". הקונסולים של צרפת, רוסיה ובריטניה נמלטו לביתו של ד"ר עבדל קאדר (מנהיג העדה האלג'יראית בעיר), שהגן עליהם, ואילו "פקידי ממשלת תוגרמה אשר בעיר העלימו עיניהם מכל הנעשה, ומאומה לא עשו לעצור בעד הרעה הגדולה, אשר מצאה את הנוצרים". מחדל השלטון התורכי הודגש בהבלטה, כמו בעיתונות הצרפתית שממנה נלקח הדיווח. יחידות הצבא שהובטחו היו עדיין בדרך והיה ספק אם יגיעו בזמן. מנגד רחשו שמועות על כך שאוניות מלחמה אירופיות נשלחו לאזור כדי לפנות את הנוצרים הנמלטים ולהגן ככל האפשר על הנותרים. "אך מה יעשו אלה הנוצרים האומללים השוכנים בטבור הארץ נפרדים מערי החוף על ידי רוכסי הרים וגבעות, החיים בתוך השבטים הפראים העושים בהם כרצונם?" גורדון שאל גם עד מתי יחכו מלכי אירופה, אבל חזר למתוח ביקורת במילים בוטות על הסולטאן התורכי, שבריל לא יכול היה להרשות לעצמו בלשון זו: "אם גבור נדהם לא יוכל להושיע, מה יעשה איש חלש רפה-ידיים, כסולטן תוגרמה היושב בהרמונו, רואה עולמו בחייו, חולם חלום בהקיץ [...] עד אן לא יתאחדו מושלי איראפא לשים קץ

נפוליאון השלישי, 1869. Library of Congress's Prints and Photographs division. מקור: ויקיפדיה

הברון גוסטב דה רוטשילד, תמונה מתוך *Literary Digest*, vol. xxiii, July–December, New York 1901. מקור: ויקיפדיה

אלברט כהן, עוזרו של הברון רוטשילד. ליתוגרפיה מאת אמן לא ידוע, 1868. מתוך אוסף הספרייה הלאומית, מקור: ויקיפדיה

אל ממשלה רעה כזאת". הכותב העברי שישב בפרוסיה המזרחית, שעיקר קהלו היה ברוסיה, הביא דווקא את רוסיה כדוגמה על שהעזה להילחם בתורכיה – תוגרמה (הסכסוך גרם למלחמת קרים בשנים 1853–1856). "בזה יפה היה כוח ממשלת רוסיה אשר צרת הנוצרים יושבי תוגרמה נגעה עד לכבה זה כמה. ורק להטיב להם באמת ובצדקה קראה אז מלחמה על תוגרמה. ומה טוב היה אם התאחדו עמה כל יתר הממשלות". אבל היו ממשלות באירופה שהמשיכו לתמוך בתורכיה (צרפת ובריטניה מאז מלחמת קרים). "ובאמת איך ישים הסולטאן עינו לטובה על הנוצרים, בידעו מראש כי מלכים נוצרים אדירים עומדים לימינו?". הפרשנות של גורדון היא מנקודת מבט המדיניות המרכז אירופית וכמובן הפרו-נוצרית.³

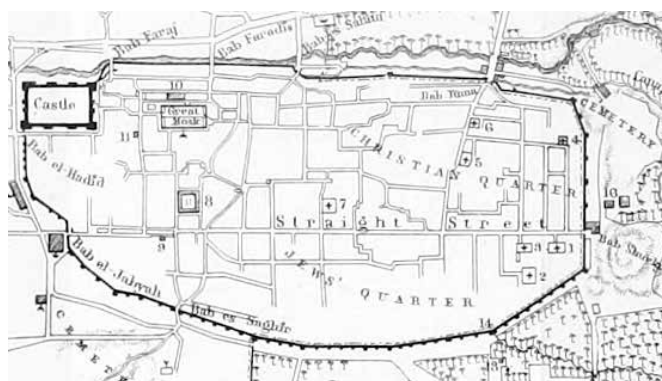
ב-1 באוגוסט הזכיר גורדון את הטבח בדמשק שהסתיים, אך כנראה דיווח מדויק עליו לא הגיע לעיתונות האירופית והוא הזכיר אותו בכמה משפטים בסוף הכתבה על המרד ברחבי לבנון על פי הדיווח של כתב *Le Moniteur* בביירות, שכללה תיאור מזעזע של הטבח בדיר אל קאמר, שם שיתפו התורכים פעולה עם הדרוזים והשאירו בידיהם את הנוצרים בלי להתערב. אחרי שוד הרכוש "תסמר שערות השומע. כזאבי ערב בעדרי צאן התנפלו על התושבים בלי חמלה [...] "מה נורא המטבח אשר הכינו להם! בנים רבים ילדי טפוחים נטבחו בחיק אמותם. נשים ובתולות עדינות בחוצות ענו. ואחרי כן את בטנן קרעו ועיני בעליהן ואבותיהן רואות. את האנשים נתחו לנתחים ברחובות קריה. נשים רחמניות העלו על המוקד, אחרי אשר רחצו בשרן בדמי עולליהן ויונקי שדיהן". זהו אחד התיאורים המזעזעים מכלי שלישי. 500 משפחות נמלטו אל ארמון המושל, והוא נענה לדרישת ההמון להוציא אותן... רק בפסקה האחרונה מוזכר כי "גם בעיר דמשק הרגו הדרוזים בנוצרים, וגם את יועץ (שגריר) ממלכת האללאנד הרגו [...] טרם עלתה ביד אבדעל קאדר (השייח' עבד אל קאדר, שהפך לגיבור העיתונות האירופית) לגרשם מן העיר ולמלט בחכמתו ובגבורתו את יתר הפליטים הנשארת [...] ויד מי פעלה כל זאת? יד קנאת-הדת הארורה, היא פעלה כל זאת!" מסכם גורדון במשפט פרשנות.⁴

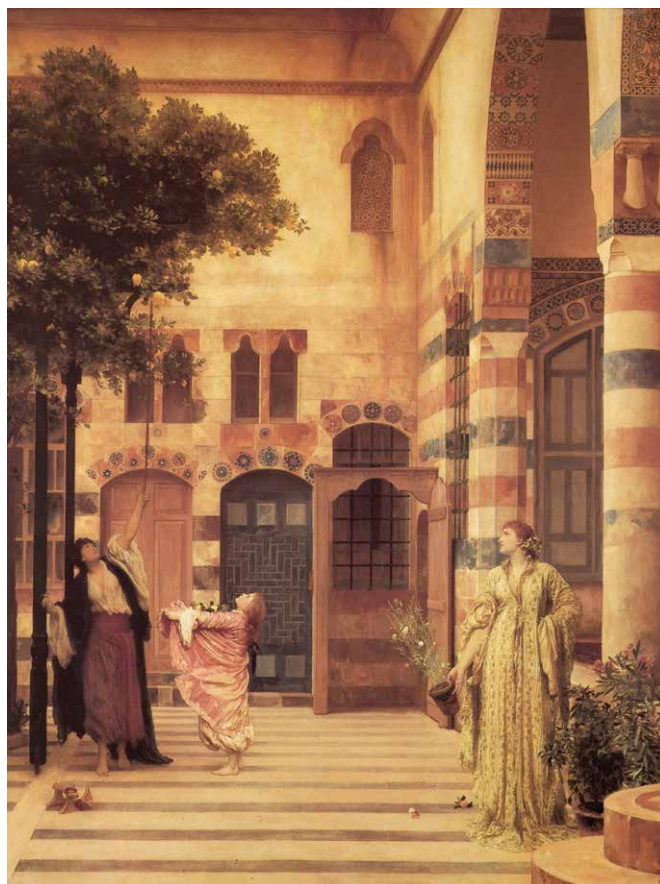
הסולטן עבדולמג'יד הראשון, 1846, ציור שמן מאת קונסטנטיין יוהאן פרנץ קרטיוס. מקור: ויקיפדיה

ב־8 באוגוסט הוא דיווח קצרות “בדבר המהומות אשר בסוריא והרי הלבנון, לפי הנשמע נעשה שלום בין הדרוזים ושבט המאריאניטען הנוצרים”. ושוב ביקורת מדינית: המעצמות עדיין מאיימות להתערב כדי להעניש את מוסלמים ואלה בינתיים מוכנים לשלום. “ואחרי אשר מלאו ידיהם בשלל והרג רב. מדוע לא יעשו שלום?” צרפת הבטיחה לשלוח צבא, אבל לא שלחה.⁵

רק ב־22 באוגוסט דיווח גורדון לראשונה בהרחבה בידיעה הפותחת את הגיליון “על אודות השערוריה הגדולה והנוראה אשר נעשתה בדמשק” במשך שלושה ימים, החל ב־9 ביולי. “ששת אלפים בתים היו למאכולת אש ולערמות אפר, מספר ההרוגים מיושבי העיר נוצרים אשר הרגום אויביהם ועינם באכזריות חמה, עולה לערך 8,000 נפש, זקן ובחור, טף ונשים גם יחד. החללים מונחים בכל רחובות העיר חמרים חמרים באין מספר. כל בתי התפילות לנוצרים נשרפו”. נראה שגם הפעם הדיווח בא מביירות. גורדון, כמו מקורותיו, נתן עדיפות לתיאור מצבם של הדיפלומטים, כולל הריגתם של אלה מהולנד ומרוסיה והכאת האכזרית של הציר האמריקני והביא גם את מכתבו הפתוח של נפוליאון לשגרירו בבריטניה כדי להרגיע את הבריטים שחששו מכוונתו לשיגור צבאו, פן יחליט להישאר שם, כי “קיסר צרפת רצה לשלוח את צבאות חילו חיש למקום רשע ולעשות משפט לעשוקים, ונקמה ברוצחים, אך ממשלת בריטניה עמדה לו לשטן, מדאגה פן יבולע לה [...] ע”כ [על כן] שמה מכשולים בדרכו עד אשר הסכימו כל

הרובע היהודי, מפת העיר העתיקה של דמשק, 1855.
J.L. Porter, *Five years in Damascus*, London: J. Murray, 1855
מתוך: ויקיפדיה

הרובע היהודי בדמשק העתיקה, ציור מאת פרדריק לייטון, 1874. מקור: ויקיפדיה

השייה עבד אל־קאדר, לאחר מאורעות 1860 בלבנון.
מאת צייר לא ידוע. מקור: ויקיפדיה

עבד אל־קאדר אל־ג'זאירי, דמשק, 1865.
מקור: ויקיפדיה

ממלכות אייראפא לדבר הזה". הוא פירט את ההסכמה על ההתערבות המשותפת (שלא יצאה אל הפועל), שהושגה בוועידת המדינות בפריז.

לפי הדיווח מצאו חלק מהנוצרים מסתור בכתי ערבים, אך ההמון הדרוזי פרץ לרובע הערבי "במגרש הישמעאלים", והוציא את כל הנוצרים אשר התחבאו בכתי הישמעאלים והחלו להכין להם מטבח בחוצות העיר. "כבהמות שדה טבחו את הנקיים בלי חמלה עד אשר בא השר עבד אל־קאדר (מנהיג עדת האלג'יראים בעיר) בראש אנשי חילו ויציל את כל הנשארים מרדת שחת". לראשונה, גם אם בדרך אגב, הזכיר גורדון את הנקודה היהודית: "ליהודים לא נעשה דבר בפעם הזאת, מלבד כי אלצום הדרוזים לנהלם במזון ולהספיק כל צרכיהם בעוד אשר מלאו ידיהם בעבודת הרצח וההרג". הטעון הזה נלקח ממקורותיו של גורדון בעיתונות האירופית ולא היה דיווח עצמאי. רק כשדיווח על העלילה נגד היהודים שעזרו לכאורה למוסלמים, הזכיר את ההסתה של העיתונות האירופית שלה נפל בעצמו קורבן. במאמרו האשים, את "צבאות תוגרמה אשר נשלחו להגן על העיר, היו הראשונים אשר פשטו ידיהם אל השלל. וגם הם היו הראשונים אשר החלו להכות בנוצרים"⁶.

ב־5 בספטמבר כתב גורדון בקצרה כי "בהרי הלבנון וסוריא שקטה המהומה, כי נפל פחד שלטון תוגרמה ומלכי אייראפא על העמים הפראיים והאכזריים", וסיפר בעיקר על העונשת האחראים לרצח בדמשק על ידי חיל משלוח תורכי שמנה 25,000 איש, על גורל הפליטים שהגיעו לביירות על פי דיווח כתב הטיימס שם ועל הגעת הצבא הצרפתי. זאת לצד ניסיונות לפגיעה בנוצרים בארצות הבלקן.

בגיליון זה הביא המגיד דיווח שני של כתבו האזורי, יחיאל בריל, במדור "מארץ הקדם". בריל התרכז בנעשה בדמשק והביא משם דיווח בלעדי במתכונת "מגזינית".

בית פארחי אלמעלם, הרובע היהודי בדמשק.
מקור: ויקיפדיה

מיקום הדיווח: פה עה"ק [עיר הקודש] ירושלים ת"ו א"ך מנחם אב שנת כת"ר לפ"ק. הכותרת: "השערוריה אשר היתה בדמשק, מיום ק"י תמוז עד כ"ה בו". בריל לא נמנע מלהדגיש את ההבדל בינו ובין העורך בליק, ואת יתרונו כבעל מקורות עצמיים כמי שקרוב למתרחש ומכיר את מקום ההתרחשות. בחלק הראשון התפרסמה כתבת "פיצ'ר" מגזינית, כך היינו מגדירים אותה היום, שהביאה עדות מאוחרת על אירוע שאירע זה לא כבר. "אף כי לא אדע אמונת אומן כי דברי אלה חדשות תהיינה לכם, אולם זאת ידעתי כי אך אמת וצדק תשמעו ממני כהיום כי נודעתי כל זאת מאיש עמיתי אשר היה בדמשק בעת נעשה הדבר הזה ומאז ידעתי, הכרתיו לאיש אמונים".

כלומר היה לו מקור בלעדי וראשוני שנכח במקום האירוע (בעת שכתבי העיתונים האירופיים שעליהם הסתמך גורדון ישבו בכירות). לכן הוא הרשה לעצמו לסכם רטרופקטיבית את מהלך האירועים. הוא מסר פרטים על האירועים בין הדרוזים, הערבים, הנוצרים והממשל התורכי שלא הופיעו בתיאורים ה"כלליים" שהגיעו לאירופה והוסיפו להבנת ההתרחשות. להערכתנו המקור היה רפאל הלוי, ממנהיגי הקהילה אשר אירח אותו בכיקורו בדמשק שנה קודם.⁷

אחרי בצעו הדרוזען מעשיהם היושבים בהרי הלכנון, וחרבם ׳נותה מדם הנוצרים עד כי דמם ירד מאשרות ההרים, כמעט עד הים הגדול, אחרי זאת המתיקו סוד עם הישמעאלים תושבי דמשק, להכין מטבח גם להנוצרים אזרחי דמשק אשר זה ימים לא כבירים אשר הנוצרים מדמשק הרימו כמעט ראשם מכרוע לפני איש ישמעאל, ובאלה

הימים המעטים אספו מקנה וקנין לרוב, והדבר הזה הרע למאד לאיש הישמעאלי אשר לא יחשוב אנוש לא מאמונתו וכבהמות שדי יחשבום, ועל כן על נקלה פתום הדרוזען להתחבר עמם יחד לכצע את מזמתם להכחיד הנוצרים מגבול דמשק. קנאת הישמעאלים בהנוצרים עשתה שלום ביניהם ובין הדרוזען אשר מעולם יארבו לדמם זה לזה. וגם היא הסיתה כמו כי המה יהיו ראשונים לגלות מחשבות אונם – הישמעאלים החלו להכות בחרפה וכוז על לחיי הנוצרים. ותהי הנקל בעיניהם לאלץ את הנוצרים כי יכזו המה את אמונתם אחרי כי ראו הישמעאלים כי הנוצרים יראו לנפשותם. וגם הפחה שר הצבא, אף תנופת שוא לא יניף על הישמעאלים להשקיט ריב ומדון. – בליל י”ט תמוז עשו הישמעאלים דמות צלמים אשר בכתי תפלות הנוצרים, ובבוקר השליכום ברחובות ושוקים ובראותם איש נוצרי מתהלך בשוק והכרת פניו תענה בו כי נפשו מרה עליו, אז הכריחוהו כי ידרוך על הצלמים הנזכרים. – שר הצבא כאשר שמע הדבר הרע הזה לא השכיל על הדבר הזה מה יחשבו הישמעאלים בעשותם נכריה[?] מעשיהם. על כן לא שם העצות אשר ראה בערי ממלכות אייראפא מול עיניו לעצור בהישמעאלים, ובחמתו חשב לנקום נקם בהישמעאלים, אשר כזו אמונת הנוצרים ואסף הרבה ישמעאלים אשר שמע עליהם כי המה עשו הדבר הרע הזה ויאסרם בנחושתיים והוליכם בשוקי הנוצרים כי יטאטאו במטאטא לפני בתי תפלות הנוצרים. המשפט הזה לא הלך בעצלתים והבעיר רשפי הקנאה אשר בלבות הישמעאלים, גם הטא ירו להדרוזען אשר ארכו על העיר דמשק ובחצי שעה נאספו כשמונים אלף איש שולפי חרב וכלי משחית למרבה בידיהם והכו את בני הצבא אשר הוליכו את הישמעאלים אסורים ברחובות הנוצרים וכולם קול אחד הרימו “חרב חרב על הכופרים”. מחצי יום י”ט תמוז החלו הישמעאלים והדרוזען להרוג בהנוצרים וכשלוש שעות הרגו בהנוצרים אשר היו ברחובות העיר ואין אתם ידע מאומה מהרעה המתחוללת על ראשם, ואחרי כן באו לרחובות הנוצרים והרגו שמה הרג רב למקטון ועד גדול, ויכוזו את בתי הנוצרים ואת בתי תפלותיהם. אחרי כי לקחו את כל מחמדי הנוצרים, הציתו אש ברחובותיהם ורבים מהנוצרים אשר שגבו (התגוננו) בבתי תפלותיהם כי דלתי ברזל להם, נשרפו שמה, כי מחרב הישמעאלים ברחו והשיגם אש התבערה. אולם הנוצרים אשר ברחו לנפשותם לבתי היהודים המה הצילו את נפשותיהם, כי היהודים אשר בממלכת ישמעאל לא ירימו ראשם, על כן לא נגעה חרב נקמת הישמעאלים ביהודים. רק גם בתי היהודים הקרובים לבתי הנוצרים היו לשריפת אש. בליל כ’ תמוז אחרי כי שבו הישמעאלים אל בתיהם ומלאו אוצרותיהם משלל הנוצרים ועל גגותיהם ראו משאת העיר בוער עד לב השמים שקטה סערת הישמעאלים. ויהי באור הבוקר הלכו שני ישמעאלים ברחובות השרופים והנה איש נוצרי אחד משך בקנה השריפה והרגם. מזאת התלהט רוח הישמעאלים והעבירו קול בעיר “איש איש אשר נעצר בכיתו איש נוצרי הנה נפשו תחת נפשו”, ואחרי כן חפשו בכל הבתים וכאשר מצאו איש נוצרי דקרוהו. – שר הצבא בראותו כי לא יהי שארית פליטה להנוצרים, אז פתח דלתי המבצר ונאספו שמה הנוצרים אשר נשארו בחיים, וגם הנציבים ממלכי אייראפא באו להבצר במבצר ורק נציב ענגלאנד [אנגליה] ופרייסען [=פרוסיה] לקחו אנשי חיל לשמור את ביתם מפני חרב הישמעאלים. מספר ההרוגים כעשרת אלפים איש.

פארק הקדום.

פה ערק ירושלים ת"ו איך נחת אב שנת תר"ל פ"ק.
הגעוירעס ספר כ"ח כ"ח נ"ח, פ"ס מ"י מחו"ע ז"ל נ"ו.
אף בי ארע אמנת אומן בי רבי אלח חרשת תרנינה לבס, אויל
זאל ידעתי בי אן אמת זורק תשמעו ממני כרוים בי נודעתי כל
זאת מאיש עמיתי אשר היה נעשה הרבר הזה ומאוי ידעתי,
הברחו לאיש אמונים, —

אחרי געצו הרווען מעשיות הוושבים ברתי הלבנן, וחרבם רותח
סרס הנוצרים עד כי דם ירס דרס מאשות הררים, כמעט עד הים
הגדול, אחרי זאת המתקן סוד עם הישמעאלים תושבי דמשק,
להבין ממכתב גם להנוצרים אורחי דמשק אשר זה טיפס לא ככורים אשר
הנוצרים מרמקס הרמי כמעט ראשם מברוק לפני איש ישמעאל, ובאל
הימים המעטים אספו מפקה וקנין לרוב, והדבר הזה הרע לכאד לאיע
הישמעאל אשר לא יחשוב, אנש לא מאמנתו ובהמתה שרי יחשבו,
ועל כן על נקלה פרום הדרווען להתחרב עמם יחד לבצע את מוקמם
להבדיל הנוצרים מגבול דמשק, נקמת הישמעאלים בתנוצרים עשתה שלום
ביניהם ובין הדרווען אשר מעולם יארבו לרמס זה לזה, וגם היא הסתך
כמו כי המה היו ראשונים לגלות משמעות אונם — הישמעאלים התלו
להכות בירפה ובנו על תהי דנוצרים, ותהי הנקל בעניניהם לאילץ את
הנוצרים כי יבוא המה את אמנתם אחרי כי ראו הישמעאלים כי הנוצרים
יראו לפשוטם, וגם הפחה שר הצבא, אף תנופת שוא לא ינק על
הישמעאלים להשקוט ריב וכדון, — כליל ילש תכו עשו הישמעאלים
דמות צלמים אשר בבתי תפלות הנוצרים, ובבוקר השליטים ברחובות
וטוקים וברואות איש נוצרי מתהדך בשוק הברת פניו תנעה בו כי נפשו
מרה עליו, או וברחיתו כי ירוק על הצלמים הנוצרים, — שר הצבא
כאשר שמע הרבר דרע הזה לא הסביל על הדבר הזה מה יחשבו
הישמעאלים בעשותם נבחה מעשיות, על כן לא שם הנעות אשר ראו
בערי ממלכות אייראפא מול עינו לעצור בהישמעאלים, ובהמתה הטב
לנקום נקם בהישמעאלים, אשר בזו אמנת הנוצרים ואסא הרבה ישמעאלים
אשר שמע עליהם כי המה עשו הדבר הרע הזה ויאסרם בנחישותם
הרלוים בטוקי הדרן כי שאטא במנאנא לגני בתי תפלות הנוצרים,
המשפט הזה לא הלך בעצלותו והבעור רשפי הקנאה אשר בלבית
הישמעאלים, גם תמה ורו לדרווען אשר ארבו על העיר דמשק ובהני
שעה נאספו כשמונים אף איש שופי הרב וכלי משחית למרבה בידים
והכו את בני הצבא אשר תולכו את הישמעאלים אטורים ברחובות
הנוצרים וכולם קול אחד רינשו, "חרב חרב על הכופרים", מחגי יום
יש תמו הדלו הישמעאלים והדרווען לדרוג בתנוצרים וכשלוש שעות
הדנו בתנוצרים אשר היו ברחובות העיר ואין אדם ידע מאמת מרעה
הפתולת על ראשם, אחרי כי באו לרחובות הנוצרים ודרגו שמה הרג
רב למקטן ועד גדול, ויבוא את בני הנוצרים ואת בתי תפלותיהם, אחרי
כי לקחו את כל ממזרי הנוצרים, הציוו אש ברחובותיהם ורבים כהנוצרים
אשר שגבו בבתי תפלותיהם כי דלתי ברזל להם, נשרפו שמה, כי מחרב
הישמעאלים ברחו והשגים אש תבערה, אולם הנוצרים אשר ברחו
לנשאות לבתי הודוים המה תצילו את נפשותיהם, כי הודוים אשר
בממלכת ישמעאל לא ירמו ראשם, על כן לא ננקה חרב נקמת הישמעאלים
בירודים, רק עם בתי הודוים הקרובים לבתי הנוצרים הין לשריפת אש,
כליל כי תמו אחרי כי שבו הישמעאלים אל בתיהם ומלאו אצרותיהם
משלל הנוצרים ועל נגותיהם ראו משאת העיר בווער עד לב השמים
שקפה מערת הישמעאלים, ויהי באוי הבוקר הלבו שני ישמעאלים ברחובות
השחופים והנה איש נוצרי אחר שמה כקנה השריפה הדרגם, מאות דתלום
רוח הישמעאלים והעבירו קול כעור, כקש איש אשר נעצר בביתו איש

נוצרי הנה נפשו תחת נפשו, " ואחרי כן חפשו בכל הבתים וכאשר
מצאו איש נוצרי דקדוקי, — שר הצבא בראתו כי לא יח' שארתי
פליטה להנוצרים" או פחה דלתי המבצע ואנאפן שמל הנוצרים אשר
נשאו ברויים, וגם הנוצרים ממלכי אייראפא באו להבצר במבצר ורק
נציב ענגלאנד ופרייסן לקחו אנשי חיל לשמור את ביתם מפני חרב
הישמעאלים, מספר הרהורים כעשרת אלפים איש, —

333. דמשק ס"ח" מחו"ע ז"ל יום י"א עסקס ז"ל.
כשוך מעט חמת הישמעאלים וראו את הללו הנוצרים כי רבים המה
ובתוכם הין לשרופה, או ותנאמו על אשר הרעו לעשות כי
ידעו בלבבם כי מלכי אייראפא וקחו נקמת הנוצרים גם מדרווען ואל
סרס, ורפחה יד הישמעאלים מדרוג עור בתנוצרים, או יצאו הנוצרים

מחוריהם ומן המבצר אשר נחבאו שמה רעבים יחפים עיומים מבלי
לבוש ומאין כל, השערוריה הזאת נשמעה בחצו בית המלכות תוגרמה
וישלה את משנתו שר הצבא המצביא, ביום ב' מנחם באו לבירוש ומשם הלכו
אלפים אנשי חיל ללכת דמשק, ביום ב' מנחם באו לבירוש ומשם הלכו
בני הצבא לדמשק, שר הצבא הגדול עמד בבירוש לדרוש הדבר וידע
לו כי יד הפחה אשר בבירוש אינם ברבה המלחמה אשר ברתי הלבנן
היתה ויארצו בוקים וישלחו לקשט, או אלה דמשק ועד היום לא
הציא מחשבתי במשפט הישמעאלים לפעלה, רק ויאסוף שלל הנוצרים
בבתי הישמעאלים, גם את שר הצבא אשר ברמשק שלח אסור לבירוש
על כי לא הרף נפשו לכות לבא עם בני הצבא אשר היה עמו בתוך
המכתב הנזכר, — יום יום יבואו ציים אדירים מענגלאנד ופראנקרייך
עם אנשי חיל לחוף בירוח ולא יעלו חובשה, עד לא נשמע מתי יצאו
הבני ענגלאנד ונקמת פראנקרייך מאוצר התנועה לשלם להישמעאלים
בנעשיותם, כי עתה דברת הישמעאלים נשמעה ברמשק, הנה כל עוד
נפשינו בנו נה' לאנשים, כי מור נמות חרוב אייראפא, "

ס"ח ע"ק ירושלים נעת ה"ח.

המעשיות אשר נעשתה ברמשק עשתה לה כמנפם ובאה בתוככי ירושלים
ודלת עם ישמעאל אשר אין לו חלק בבניה אבדו זה לזה:
"עד כתי אנהו מהמים לעת הזאת לנקום נקם בתנוצרים" הדרבים
אלה הגיעו גם באוני הדרבים ועודי הארמה אשר בדפריים במסבוי
ירושלים וישמחו לקראתם, שר העיר הרעבים מונאמאפ אבינאו יצא
צא מסחבאו אשר נחבא מפני הפחה שר העיר ירושלים וחשב משמעות
לדרוג את הפחה, וכל גדולי הישמעאלים אשר עברתו שמה לרם
אז, ואח"כ ריאה מה לעשות עם הנוצרים, בודע הדבר הזה לפחה
שמה את דרכי העיר אשר לא יתברבו אנשים מהעיר עם שר העיר
הגד, וישלח את אנשיו לכות ברות שלום עם שר העיר הגד ויכתו
ביות שלום יחד, ואח"כ הציב שומרים נאנשי הדיח אשר עמו בכל רחוב
לשמור את הרחוב גם ביום גם בלילה, ולהשגיח כל ריב ומדון אשר
יתעורר ברחוב בין כל איש איש ולעת ערב יסגרו שערי העיר והפחה
יעבור משער לשער גם ביום גם בלילה, לראות לטעול להבין דברת
בני האדם, ומרוא קרא ברזל, כל איש אשר ידבר בהדרי משבותי דברת
אנשו דמשק, עגוש ועינט כמשפט החרוק, גם זה שבעולם בא הלום
משנה שר הצבא הגדול אשר בא דמשק והוכיח את המון הישמעאלים
כי ידועו על נשוחתם לבלתי יחשבו מחבתת אחיהם ברמשק, כי בעוד
ימים לא יושבו, ועמנו מאורחיהם את הפחה התרנא אשר תעשה לפשוטם
ברמשק, גם על חוק יפו עומדים אניות גדולות ממלכי אייראפא, ד' יגן
על העיר הווא לימין ידעו הבעורים הפתורים פיהם לבלתי חוק לרבות
את העירקת ואנשיה אנשי קרית, עתה ידעו ויבנו כי ד' שוכן בציון ועתה
שלום על ישראל, לא אשר שבעתי הרהוי היום אנבי
ויהאל ברזל.

המגיד, 5.9.1860, עמ' 2-3

יחיאל בריל הביא כאן את גרסתו או את זו של שליחו ליחסי היהודים והנוצרים במהלך
הפרעות. לדבריו היהודים הפגינו גבורה בהסתירם את הנוצרים בבתיהם, "אולם הנוצרים
אשר ברחו לנפשותם לבתי היהודים המה הצילו את הנוצרים בבתיהם, כי היהודים אשר
בממלכת ישמעאל לא ירמו ראשם", לא התגרו בערבים ולא עוררו את קנאתם או
שנאתם ולכן לא נגעה בהם "חרב נקמת הישמעאלים". הוא הסביר את יחסי הקהילה
היהודית עם הערבים, וכך פירש את הנס לכאורה שקרה להם. הם סיכנו את נפשותיהם
לנשאות לבתי הודוים המה תצילו את נפשותיהם, כי הודוים אשר
בממלכת ישמעאל לא ירמו ראשם, על כן לא ננקה חרב נקמת הישמעאלים
בירודים, רק עם בתי הודוים הקרובים לבתי הנוצרים הין לשריפת אש,
כליל כי תמו אחרי כי שבו הישמעאלים אל בתיהם ומלאו אצרותיהם
משלל הנוצרים ועל נגותיהם ראו משאת העיר בווער עד לב השמים
שקפה מערת הישמעאלים, ויהי באוי הבוקר הלבו שני ישמעאלים ברחובות
השחופים והנה איש נוצרי אחר שמה כקנה השריפה הדרגם, מאות דתלום
רוח הישמעאלים והעבירו קול כעור, כקש איש אשר נעצר בביתו איש

המוסלמים... בהמשך הדיווח הזכירו בריל והעורך בכותרת ביניים כי מדובר בדיווח ממקום האירוע עצמו: “מלב דמשק מכ”ה תמוז עד יום י”א מנחם אב”. הדיווח נמשך, הפעם על האקטואליה הקרובה יותר.

כשוך מעט חמת הישמעאלים וראו את חללי הנוצרים כי רבים המה ובתיהם היו לשריפה, אז התנחמו על אשר הרעו לעשות כי ידעו בלבכם כי מלכי אייראפא יקחו נקמת הנוצרים גם מהדרוזען ואף מהם, ורפתה יד הישמעאלים מהרוג עוד בהנוצרים. אז יצאו הנוצרים מחוריהם ומן המבצר אשר נחבאו שמה רעבים יחפים ערומים מבלי לבוש ומאין כל. השערוריה הזאת נשמעה בחצר בית המלכות תוגרמה וישלח את משנהו שר הצבא המצביא על כל אנשי החיל עם שמונת אלפים אנשי חיל ללכת דמשק. ביום ב' מנחם באו לביירוט ומשם הלכו בני הצבא לדמשק. שר הצבא הגרול עמד בביירוט לדרוש הדבר וינדע לו כי יד הפחה אשר בביירוט אשם בדבר המלחמה אשר בהרי הלבנון היתה ויאסרהו בזיקים וישלחהו לקושט. אז עלה דמשקה ועד היום לא הוציא מחשבתו במשפט הישמעאלים לפעלה, רק יאסוף שלל הנוצרים מבתי הישמעאלים. גם את שר הצבא אשר בדמשק שלח אסור לביירוט על כי לא חרף נפשו למות לבא עם בני הצבא אשר היה עמו בתוך ההפכה הנזכרת – יום יום יבואו ציים אדירים מענגלאנד ופראנקרייך [צרפת] עם אנשי חיל לחוף ביירוט ולא יעלו היבשה. עוד לא נשמע מתי יצאו רחמי? ענגלאנד ונקמת פראנקרייך מאוצר התבונה לשלם להישמעאלים במעשיהם, כי עתה דברת הישמעאלים נשמעה בדמשק, הנה כל עוד נפשינו בנו נהי' לאנשים, כי מחר נמות בחרב אייראפא.

ובאותו עניין הנה דיווח ממקום התרחשות אחר, הפעם ממקום מושבו של בריל שבו הוא עצמו נמצא, על ניסיון להעתיק את הפרעות בנוצרים לירושלים.

מלב ע”הק ירושלם בעת הזאת.

המעשה אשר נעשתה בדמשק עשתה לה כנפים ובאה בתוככי ירושלם ודלת עם ישמעאל אשר אין לו חלק בנינה אמרו זה לזה: “עד מתי אנחנו מחשים לעת הזאת לנקום נקם בהנוצרים?” הדברים האלה הגיעו גם באזני האכרים ועובדי האדמה אשר בהכפרים במסיבי ירושלים וישמחו לקראתם, ושר הגדוד הערבים מוצטאפא אביגאז יצא ממחבאו אשר נחבא מפני הפחה שר העיר ירושלים וחשב מחשבות להרוג את הפחה, וכל גדולי הישמעאלים אשר עברתו שמורה להם מאז, ואח”כ יראה מה לעשות עם הנוצרים. בהנדע הדבר הזה להפחה שמר את דרכי העיר אשר לא יתחברו אנשים מהעיר עם שר הגדוד הנז', וישלח את אנשיו לכרות ברית שלום עם שר הגדוד הנז' ויכרתו ברית שלום יחד, ואח”כ הציב שומרים מאנשי החיל אשר עמו בכל רחוב לשמור את הרחוב גם ביום גם בלילה, ולהשבית כל ריב ומדון אשר יתעורר ברחוב בין כל איש איש ולעת ערב יסגרו שערי העיר והפחה יעבור משער לשער גם ביום גם בלילה, לראות לשמוע להבין דברת בני האדם, וכרוזא קרא בחיל “כל איש אשר ידבר בחדרי משכיתו כדברת אנשי דמשק, ענוש יענש כמשפט החרון”]. גם זה בשבועים בא הלום משנהו שר הצבא הגדול אשר בא דמשקה והוכיח את המון הישמעאלים כי

יחוסו על נפשותם לבלתי יחשבו מחשבת אחיהם בדמשק, כי בעוד ימים לא ימשכו, ישמעו מאחוריהם את הכלה הנחרצה אשר תעשה לפושעים בדמשק. גם על חוף יפו עומדים אניות גדולות ממלכי אייראפא. ד' יגן על העיר הזאת למען ידעו הבורעים הפוערים פיהם לכלי חוק להבזות את הע"הק ואנשיה אנשי קדש, עתה ידעו ויבינו כי ד' שוכן בציון ועתה שלום על ישראל. את אשר שמעתי הגדתי היום אנכי.

הוא לא שכח להזכיר בסוף הכתבה כי קיבל את הדיווח ממקור ראשון.⁸ אך שבוע לאחר מכן החזיר לעצמו גורדון את הדיווח. ב־12 בספטמבר הוא סיפר בעיקר על העגשת האחראים לטבח בידי תורכיה לאחר ששר החוץ שלה, פואד פשה, שהפך לשר הצבא שנשלח לדמשק, החל "לעשות שפטים ביושבי העיר אשר היה ידם עם הרוצחים". מאות נורו למוות, כמאה הוגלו, כולל המושל ששיתף פעולה עם הפורעים. אבל גורדון הקדים ידיעה על בואו של הצבא הצרפתי, קצת באיחור וכלי חילות ממדינות אירופה האחרות לכיירות, ששכנע את השלטונות התורכיים למהר. הוא תיאר את "להקות המנגנים מגדודי צבאות תוגרמה" ש"קדמו פניהם בשירים וקול זמרה", אך בד בבד מתח ביקורת שנלקחה מעיתונים אירופיים, לפיה ככל שייטיב הצבא הזר עם הנוצרים תושבי סוריה והר הלבנון, "כן יבולע בגללם לנוצרים היושבים ביתר ארצות ממשלת תוגרמה הגדולה והרחבה". המוסלמים "הפילו פחדם על הנוצרים באמרם כי לא ישאירו מהם שריד ופליט בהציג כף רגלי צבאות אייראפא על אדמתם". שגריר צרפת במוסטארדיווח על "מהומה" בהרצגובינה שבה הוצתו ארבעה כפרים נוצריים על יושביהם. גם בקונסטנטינופול נשמעו איומים נגד הנוצרים, עד שצריך היה להגדיל את מספר החיילים בעיר.

גורדון לא ויתר על פרשנות ביקורתית מפי "יודעי דבר" בעיתונות שהוא קרא. על מדינות אירופה שאינן מגינות דיין על האינטרסים הנוצריים. אותם "יודעי דבר מדינה [...] מצפים ומתפלאים לראות את הדרך הישרה שיכורו להם מלכי אייראפא להגן על הנתינים יושבי תוגרמה לימים יוצרו מבלי לכנן את סוכת ממשלת תוגרמה הנופלת על עמודי חוקי איראפא כל ימוטו. איך יצלח להם לנפיל חתימתם על שונאי הנוצרים שמה ולבטל משטמתם אשר אין לה תרופה, בהיותה פרי קנאת הדת". כלומר מדובר במלחמת דת, מלחמת תרבות שאין לה לכאורה אלא פתרון רדיקלי במיוחד בארצות הבלקן שממזרח לבוספורוס שתחת שליטת התורכים, שיש להעבירן מממשלתו לשלטון אירופי "ולחקים תחתיה ממשלה נוצרית בקנסטאנטינאפעל – אבל מן הנמנע הוא לכוון ממשלה נוצרית בארצותיו אשר באזיה [באסיה], כי אז צפוי גורל מר לנוצרים באותן ארצות [...] בקיצור לממלכות אירופה יש 'בעיה טורקית' קשה, הכל בגלל 'שנאת הדת הארורה'".⁹ ב־20 בספטמבר התמקד יחיאל בריל בסיפור צבע בהקשר זה ("ממני יחיאל בריל"), על עונשו של מוסלמי בכיר שסחט ורצח משפחה נוצרית בהרעלה.

שר הצבא הגדול (פואד פחה) אשר נשלח לדמשק לשלם לעושי הרע כרעתם, מכלכל משפטו בהשכל ובערמה יומם לא ישקוט וליל לא ינוח מחקור אחר האנשים אשר התגרו המלחמה אשר נהיתה שמה. וכשלת אלפים איש אסף אל המשמר ובזת הנוצרים אשר

פליטים נוצרים בעת המאבק בין הדרוזים למארונים בלבנון, 1860. מקור: ויקיפדיה

הריסות ברובע הנוצרי בדמשק, 1860. תצלום זכוכית, צלם לא ידוע. מקור: ויקיפדיה

מצא בבתי הישמעאלים הביא לבתי אוצר – זה כשלושה שבועות עשה משפט חרוץ לגדול מהישמעאלים אשר הי' חייב לאיש נוצרי כסף רב ונהרג בתוך המלחמה ואחרי כי בא השר הצבא לדמשק מלאה לבכה אשת הנוצרי הנ"ל לבקש מאת הישמעאלון לתת לחם ביתה כי אין לה מאומה, והוא ברשעת נפשו שלח לה מכולת ומות בסיר וימותו בבית הנוצרי למגדולם ועד קטנם – ויודע הדבר לשר הצבא ויתלהו ברחוב העיר שלשת ימים והי לנס כי יש שופטים בממלכת ישמעאל – גם ב' אלול טרם אור בוקר תלה 57 אנשים גדולי העיר ובצהרים המית בקנה שריפה מאה וחמישים איש ועוד ידו נטוי' לעשות כלה נחרצה באנשים הרעים – כארבעת אלפים מחיל צבא מלכי איראפא ידרו לחוף ביירוט. חיל פראנקרייך בונים בתים לרוב בכירוט. יום יום ציים אדירים יבואו לביירוט. התקה מתנוססת בארץ סוריא כי מלכי איראפא יטו קו משפט גם על הדרוזין כי לא תעצור כח בממשלת תורגמה להכריתם. כי עתה התבצרו במקום ההרים הגבוהים הנקראים "לוזיע" ומשם עשו מלחמה גם עם אבראהים באשא וגברו עליו ויקחו ממנו כלי תותח ובוזה יבטחו גם עתה.¹⁰

היעדרה של "הנקודה היהודית" לפחות במערכה הראשונה והמדוממת היה בו כדי להפתיע רבים מהקוראים הן באירופה הן בירושלים. העובדות דיברו בעד עצמן: הפעם דרוזים ומוסלמים טבחו בנוצרים, גם אם היסטוריונים ופוליטיקאים לא היססו רטרואקטיבית לנסות ולעוות את המציאות כדי לקדם את השקפותיהם. נמנה עמם אלכסנדר אהרנסון, איש ניל"י, אחיו של ראש קבוצת המחותרת האנטי-תורכית ששיתפה פעולה עם הבריטים נגד השלטון התורכי. במאמר משנת 1923 הוא ראה באוטונומיה שהוענקה ללבנון דגם לעצמאות העתידית של מדינה יהודית. כרקע היסטורי הוא תיאר את אירועי הדמים ב-1860 כיוזמה תורכית שמטרתה להיפטר מהנוצרים, וכתב על "טבח גדול בדמשק. אלפי נוצרים ויהודים הומתו במשך ימים אחדים".¹¹ הוא איחל הצלחה גמורה

ארץ הקדם.

ירושלים. הגיע לידנו מכתב נדפס, נכתב ונתחם מידי אלופי וראשי כולל הספרדים יצי"ו. תוכן המכתב הוא: כהיות כי נתרבו מאד חובות הכולל משנים רבות ואין לאל די בני העדה לשלם, והו שש שנים יצא מציון הרב הגדול ראשון לציון במוציא קרישאו ורוב יצחק קובו וזוקול כבדו ורעמו עם שלשה רבנים אשר יצאו ללכת לבקש נדבות נדיביו לב להקל מעליהם ועל החובות. לא התיחקו נורו ובבואם נדבו אמון ולמצורים, כעודדו שם בא קצנז, שם נפל גבורים וימת הרב הצדיק, ונסת והיא והלאה נותרה בת ציון כסכה בכרם. הרוב עולה ומתורה, וצעקת הנגיים ויהומים עולה לשמים. זה ימים מקרוב הוכרזו, בהסכמת אנשי העיר, למכור רוב הקרקעות הרוועים לכולל ירושלים ה"ו על תנאי לכתוב ולפרסם בחוץ אצל גדולי ישראל אולי יהושו עליהם לנאלו ממכר אחרים, ועל זה שמו נבול ששה ירחים, ואם ה"ו לא יעמד להם ריות והצלה מרצון, או ממכר הארץ ה"ו לצמיתות. והנה קמו ענה והתקשרו מחדש לשלוח אנשים עם מטובם לבקש נדבות אנשי עם למען לא יאבדו ה"ו שאריות נחלתם בציון, מתחלה בקשו את הרב הגדול מאב המשפחה ראשון לציון הרב חיים נסים אמולעפאי"ם, שילך בעצמו ובכבודו לעודד את לב ששים אבנו שראל לדרב גדול זה, אך הרב ענה ואמר להם כי אין לאל לדי לעשות זאת, כי וכן הרב מאר למעלה משמונים שנה, תש וואר עינו כמעט אין ארו, ויען להם לדרוש מאת פני מלכה הרב המופלא הגדול מינה ומגדל אביר הרועים ששולחא דבי שניאה קרוש יאמר לו כמכר"ל חיים דוד הון נ"ו, גם הוא בקש זאת שור, ויעתר הרב היה לכתב רגליו לארצות אירופא לבקש עזר מאת אב"י, ועשו הולכים שלשה רבנים מקריו ירושלים ה"ו לקשו על ברהם לעמוד לפני שרים, והבקואים בהלכות מלכים ויסודי תורה המלות דרעה, היה רבב המנופלא המהון מנקיו הדעת שביושלים כמכר"ל יעקב פאפולוטו נ"ו, והרבי הכהם המפורסם כמכר"ל יאודה פאפו ז"ל פלא נר"ו בן לאורו צדיק עיר קדיש המפורסם כספריו הקדושים הרב כמה אליעור פאפו ז"ל. והנה הרב יאודה פאפו הג"ל טוב את כל מלאכתו עסקו ועניויו להעניו עזי אחרים נותרה לקבל עליו טורח המסעות הרבה למען הביא עזר לאחיו. והשלישו דרב המובנה כ"ו ב"ו כמכר"ל הרב המנוה רבינו עזריאל נ"ו וצעה נסעוים שלשת הרבנים הגדולים האלה למסוף נדבות מעדיבי עצמו. וכן ד' האוהב שיערי ציון גדול כל נרבו עמנו להחיש יעו לאב"י בירושלים ה"ו למען לא תכבה גזלתם האחרונה בחד הקדש, ונגד המצוה הגדולה הזאת תעמוד להם ולרעים אחרים וזה ובבא. —

ירושלים ה"ו ר"ב אלא שנת תר"ץ פ"ק. אלו לי! תאמר ציון! אויה נא לי! תאמר ירושלים! יהיו הלך תלכנה ובה, כי בא השמש ליל ב' מ' אלו. החושך כבר הר ציון עלשך עטפה דר הקדש וירושלים, הורו אל התעלה בשת עליונים ערבו מעתה מול התחונים. על נפש צדיק הרב הגאון רחם ושלם בכל זכו לנצח ביוהן הר"ו ששעון ור"ו אב"ד מנאווענע וקובענאווא ברוכסא וברעינה. ארתו! ארתו! עליונים עצרו את התחתונים ונפש צדיק העוליה אל שוקן מעונים — מה באורה ואספרה את יקר צדקת האיש הזה נ"ו? כי מ' לא ידעו קורנו גם עז אפסי אויך שמו הטוב נתן ריה — כבר גדול נעשה לו פה עזקם גם בחיוו ונדלו יתר מאר במורו — כי נראתה אשר נפש הריסם פענסים לשוב אל מעונה. הנה כל המלודי תשב"ך ומלחריים למרו קול גדול ולא יספו עד כי נעשתו יצאה בקדושה וכל הלילה הוא אחרים סביבו קול גדול והוקפם בבה"מ הגדול מהם ציון עד הצות היום — גם אבני קיש כבר לוקל מספר מתחורים אשר במפורו הרב הגאון הגדול הישטי כמכר"ל משה וירוד אב"ד מקונא נ"ו הרב הגאון הצדיק כמכר"ל ישעי' בורדק נ"ו וקונן עליו ישעי' ארים כי ימת באל — איה אדם כי מת באחלו של תורת, זה הוא דרב הגאון הצדיק הדר' עשעון ניע"ו — כי מעורו מינוט אור הלציו

וקר ישיבות תשב"ך בכוללת פרושים ומאה תלמודים ולמדו כמו ועשרה מלמדים ממקרי מקראי ער למורי נפדת והוא הגדול תורה פה עידק. ומאחבתו את וישיבות אמר כי כלה נפשו לשוב אל מעונה בתוך הישיבות וכן ה', כי ארבעה ימים טרם נפדר מאתנו צוה להביאו להישיבה הגדולה של תשב"ך ושם נאסף אל עמי גם את אשר ה"ו לו מקנינו צוה לננות בתים לתשב"ך ללמדם תורה גם — מתורבת רבינו וירא חסיד — כי שם מת — ער השעיה הנקרא שעי ציון ה' מלא אנשים וכל עם ה' גם אשכנזים עם ספרדים בני בבה רב. כבכור הוא לא נעשה כעדה וירושלים נפשם מה ימים רבים — זאת חלקת עבדי ד' הנאמרים פה עידק וירושלים אשר יום רב למי להגדילו תורה בקשר ב בחול — לא כי הרשעים אשר אין די למי אשבת נפשם כי גם הצנע להחטיא הרבים וכן שלמים, המה לא יתחלו כבודי פה עידק גם בחייהם ואף כי קבורת המור וסחבו, וכתה ה' לשון מרבת נדחות ויחם ה' את ציון ואת אב"י וירושלים.

על דברת האיש מגאליציען אשר בשר עלי עלה המגיד נום' 20 שנה וזאת כי עבר עליהם עם ציר אמנים ש"ל על הבי"חכנ החריטה והמיד הורה באצבעו, ר"א נום' 10 נום' 16 ענת ו"ו ארמט כי טענת המדפוס וזל' נ' 17.9. וכן הדבר הוא אלה אוני קראי המגיד ארמט אשר ידענו בות. וכן כבר העירו קבל עם ר' בנצמד כי מנמיח אשר אב"י ידעו קושט אמרי אמת מאת הענישה באיך ר' ד' הרב' ברוך ואב הצירי אמנים הנזכר שמת לא נשחת על ר' ח' חק אשר נגנתה לקול פרושים בחורבת ר"ח' וצ"ח' גם לא על רבי' אשר נבנתה עלי מחשבת. בולל

הסידים אך על ה"ה הבאת נעלת. הן פתח"ק בנה בניו אחר מרובא הצר נאה וקט לבנו ר' להקדושי התצר הזה לשמו. כי אין לו בן ובת, לתורה ולתפלה ועל בן בנה נע"ו מרודת לתפארת בבה"מ, ויען כי תרשיש מהבנין הזה ע"כ חרדי דברו פה כי יתן הצצר הזה במפתח לאוהו כולל שיאות לשלם נסיו ולכלכל את שיבורו, ויאורו החסידים מכלוף גדול לדבר הזה ויהן להם התצר רחם, נתנו לו ערובן כאלף ר"ב ויותר, והרב ר' ברוך זאב הנזכר יצא לקבל קצונת נדבות למלאת כסוה הכסף אשר חיובו לתת להגבור הנו', ואולם התצר הזה עתה לא ישאר ביים יען כי לא נתנה הכסף לשוע אשר יעדו להגדיר הנו' התגבל במזמה ניסן ב"ק העביל ויקח התצר לו וגם בחוקה לקח הערוב הנזכר, וכן אם אמנם כי יש לאנשי פולין שלשת אלפים ר"ב ועוד יאסף להם, הנה יקנו למי הצצר ארדת פה עידק.

שך העבא הגדול אשר נשלה להשקט לשלם לעישי ריעו ברתעם. ממכלל משפחה בהשכל ובקדמה ויפס לא יקטנו לול לא נזח מסדוק אחר האנשים אשר להגורו המלחמה אשר נותרה שמה, וכשלת אלפים איש אסף אל המשמר ובתו הנצורים אשר מצא בבתי הישמטאלים הביא לבתי אצור — זה השלטה שמועית עשה משפט חרוין לגדול מרטיטמטאלים אשר ה"ו חייב לאיש נוצרי כסף רב ונרדו בתוך המלחמה האחרו כי בא השך העבא להשקט מלאה לכבה אשת הנצורי הג"ל לבקש מאת הישמטאל לתת להם בתתו כי אין להמאוקה. וזאת ברשעת נפשו שלח לא כושלת ומת בסרי וימותו בבית הנצורי למלודים ועד קטנם — ויותר דבר לשך העבא והלדרו ברחובות העיר שלשת ימים ויהי להם כי יש שפועים במכללת ישמטאל — גם ב' אלו מרם אור בוקר תלה 57 אישים גדולי העור ובנצורים המת בקנה שירפא מאת הישמטאל איש ועוד ורו נמו' לעשות כלה נדרה באנשים הרעים — כארבות אלפים מילא כיצא מלא אוי. רפאא ורוו להוף בייחוס. חיל פראנקרויך בתים בתים לרוב בבירוי' יום וים ציום אירויים וכאו בבירויים. התקו מתנוסס באיך סוריא? מלכי איריאפא יו שו משפטם על הדריון כי לא תעצור בה במשפלת תורמז' להבריות. כי עשה התבצור במקום הדרים הנזכרים הנקראים "לויני" ומשם עשו מלחמה גם עם אבראהם באשא וגבו עליו ויקחו כפצט בלי תורת ובהו ויבאו גם עיה. פמני חיאל בריל.

"ארץ הקדם", המגיד, 20.9.1860, עמ' 4

ל"שאיפות הצודקות של הלכנו" ולנוצרים. אלא שהאמת ההיסטורית אמנם הצביעה על עלילה חדשה וגד היהודים — בעקבות הטבח — דווקא ביוזמת הנוצרים שהאשימו את היהודים. לאחר שהשקט שב על כנו, בסיוע פעיל לפורעים המוסלמים. אך לא על טבח של המוסלמים ביהודים.¹²

המגיד עסק לראשונה ב"נקודה היהודית" בעקבות השמצות הנוצרים בדמשק, בעקיפין, בגיליונו 5^מ — מה באורה ואספרה את יקר צדקת האיש הזה נ"ו? כי נראתה אשר נפש הריסם פענסים לשוב אל מעונה. הנה כל המלודי תשב"ך ומלחריים למרו קול גדול ולא יספו עד כי נעשתו יצאה בקדושה וכל הלילה הוא אחרים סביבו קול גדול והוקפם בבה"מ הגדול מהם ציון עד הצות היום — גם אבני קיש כבר לוקל מספר מתחורים אשר במפורו הרב הגאון הגדול הישטי כמכר"ל משה וירוד אב"ד מקונא נ"ו הרב הגאון הצדיק כמכר"ל ישעי' בורדק נ"ו וקונן עליו ישעי' ארים כי ימת באל — איה אדם כי מת באחלו של תורת, זה הוא דרב הגאון הצדיק הדר' עשעון ניע"ו — כי מעורו מינוט אור הלציו

של ענייני הצדקה של הברון רוטשילד, ד"ר אלברט (אברהם) כהן, לאחר ש"שמועה רעה באה לאזנינו מדמשק". הוא עצמו ביקש להפליג מנמל מרסיי אל הלבנט, אבל שולחיו הורו לו להישאר כדי שנוכחותו לא תתפרש כפרובוקציה. רוטשילד והקהילה בצרפת שלחו בינתיים סיוע בסך אלפי פרנקים לקהילה היהודית שם, וזו לשון המכתב:

דמשק. י"ח רחמים (1 אלול, 19 באוגוסט)

תפארת ישראל, עטרת ראשנו [...] דברי שבח, תוארי כבוד ודרישות שלום, כמקובל,

סניור יעקב באראן די ראטשילד [...]

אותותינו אלה הם המדברים להודיע במרום קדשו כי בודאי כבר קדמה הידיעה מאשר עשו גויי הארץ עם הנוצרים השוכנים בדמשק מזה מ' יום ושללו והרגו וישרפו בתיהם דברים אשר לא יעשו ולא היו לעולמים, ומאת ה' היה הדבר לכל השוללים גדולים וקטנים לא נגעו ולא פגעו באומתנו הישראלית לא בגופים ולא בבתים ולא בממון ונעשה לנו נס עצום ורב, כמעט יותר מניסי יציאת מצרים [...] ואחרי ככלות המשוללים ובאו שרים וסגנים מאת אדונינו המלך יר"ה והתחילו לתקן את אשר עותו ורצחו גויי הארץ על פני המשפט ויצאו כל הנוצרים מהמחבואות – ראה ראינו ואזנינו שמענו עצמת שנאתם וקנאת הנוצרים לעם בני ישראל באמרם למה הגויים לא רצחו ולא שללו ולא שרפו בתי בני ישראל, ודבריהם אלה הם שנאה וקנאה ותחרות, והם מקשים קושיא לאלוקינו אשר נתן בלב השוליים הרחמנות ולא נגעו ולא פגעו בעם בני ישראל. לא די לנו שנאת הנוצרים הקדומה לבני ישראל ובפרט בעירנו דמשק יע"א כנודע, אלא כעת מחדש נתחדש להם שנאה חדשה אשר אין לה שחר [...] ובכך, מאחר שידוע שלא נמצא ארוכה ומרפא לשנה אשר היא מחמת קנאה, חוששים אנחנו מרוב דבריהם של נוצרים ועצם קנאתם פן ואל חס ושלום יתפעלו השרים יר"ה מדבריהם ומגדופיהם [...] ואף גם זאת באנו בשורותיים אלה לחלות פני תהלתו שישלח לנו אגרת רקומנדסיון [המלצה] מהשר הגדול יר"ה שבעיר תהלה פאריס רבתה למעלת הקומנדאר אשר שולח את החיילי למחוז סוריא יע"א שיהיה בעזרתנו ויסכיירו לו שגם אנחנו בני ישראל השוכנים בעיר דמשק [...] חולינו במצוקה הזאת עם הנוצרים שכל ממונינו הוא אצל גויי הארץ, אשר ביחד למשפט יקרבו, ומי יודע מי בהם יצא נקי במשפטו ועניי העיר הזאת ובעלי המלאכות בטלים ומבוטלים ונודדים לחם [...] ואם יכשר בעיני אדונינו לשלוח לנו כתבים רקומנדסיון גם לגנייראלי ולקאנזולים מלכות האדירה פרנסיז יר"ה ובעזרתם וסיעת אדונינו שיהיה שלום יהיה לנו...

חתמו על המכתב: הצעיר חיים רומנו, נחום לונזאנו, יעקב ס"ט, יעקב פרץ, דוד פרחי,

רפאל הלוי, אהרן יעקב בנימין ס"ט, יצחק קלון.¹³

המגיד, הפעם בעטו של גורדון, עסק שוב ביוזמתו בעלילה הנוצרית נגד היהודים בדיווחו מ-16 באוקטובר. הוא הדגיש את ההסתה בעיתונות באירופה, שקודם לקח את קביעתה, על הסיוע החומרי של היהודים למוסלמים כלשונה.

לפני ימים לא כבירים, השמועה עשתה לה כנפים בכתבי-העתים באיראפא כי גם היהודים בדמשק ידם היתה עם הרוצחים, וכי רובם ככולם הושמו בבית האסורים.

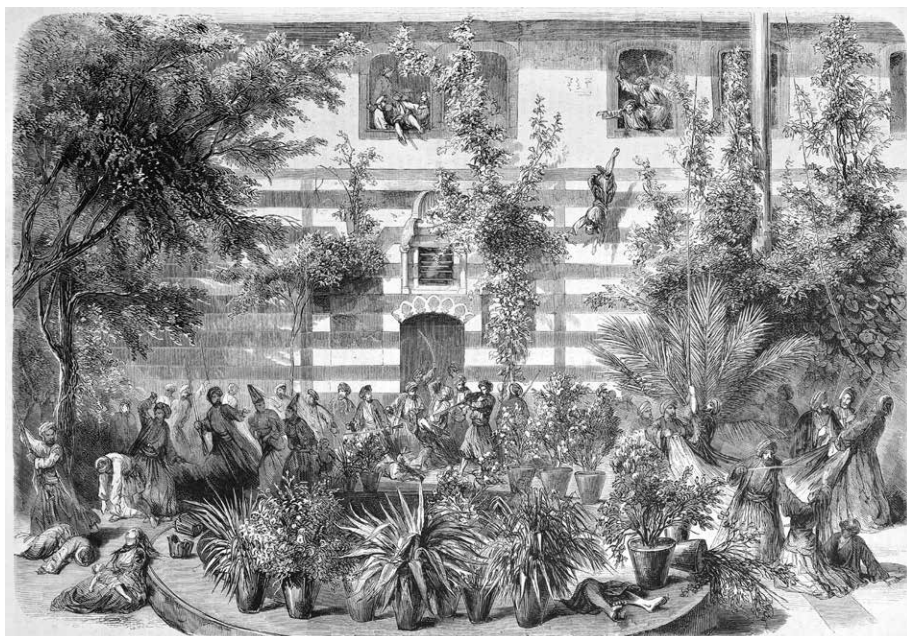
גם הגד הוגד כי ענשה ממשלת תוגרמה את היהודים אשר בסוריא לשלם לנוצרים סך ארבעה מיליאן פיאסטר, ושונאי ישראל החלו לשמוח ולשוש לקראת הבשורה הזאת. לשמחת לבכנו הבאנו בגליון העבר את דברי המכתב אשר כתבו חכמי ורכני דמשק אל השר המרום ראטשילד בפריז, אשר שלח לנו בטובו הרב החכם הגדול אברהם הכהן הי"ו מפאריז. מדברי המכתב נראה גלוי לכל, כי אך שקר ענו המלשינים באחינו שם, כי אי ירמו במכתב הוא משימת היהודים בבתי כלאים.

הוא פנה אליו והצביע על בשורה טובה מן העיתונות התורכית: "ועתה נוכל להודיע לקוראינו היקרים כי גם מכתב העתי "יורנאל דה קאסטאנטינאפעל" (*Journal de Constantinople*) (עיתון שמומן בידי ממשלת צרפת, אך שימש בה בעת גם כביטאון לעמדותיה של הקיסרות העות'מאנית).

היודע כל הנוגע לזה ביתר שאת מכל כתבי־העתים (ה)אחרים, בצאתו לאור בקרית ממלכת תוגרמה, הודיע באר היטיב, כי אך שקר דברו כתבי־העתים על יהודי דמשק, ועד היום לא הרע הממשלה אף מאיש יהודי אחד אשר נתן ידו לפושעים ורוצחים, וחזון שוא הוא משונאי ישראל אשר אמרו כי נענשו היהודים לשלם ארבעה מיליאן פיאסטר. כל אלה הדברים המה חיים וקיימים רק ברצון אויבי היהודים אשר בצר להם לראות כי לא עבר כוס חמת הדרוזים והישמעאלים גם על היהודים, ע"כ מתאמצים להבאיש ריחם בעיני עמי איראפא. אבל השק לא יעמוד וגם שונאי ישראל בחושך שמם יכוסה, כאשר בחושך יתהלכו, ושלום על ישראל סלה!¹⁴

בריל מסר את הדיווח שלו על עלילת דמשק החדשה של הנוצרים נגד היהודים בתיאור מפורט של התפתחותה ולצדו ניתוח המניעים, בתוספת דברי גנאי בלשון נוקבת ובמונחים שהמערכת בפרוסיה המזרחית אינה מרשה לעצמה.

הנה דמשק מוסר מעיר ישמעאלים. הנוצרים אשר נשאר בחיים עתה ירון חלקיהם. השר הצבא הנשלח מהשולטאן דמשקה, משפט חרוץ יעשה בהישמעאלים גם גרש גרש את הישמעאלים מבתיהם והושיב שמה הנוצרים ומאוצר המלכות די אכלם ינתם להם. גם יום יום כסף רב יובא להנוצרים מארצות אירופא גם מהנוצרים גם מהיהודים הרחמנים. עתה כטוב לב הנוצרים לא יתנו על לבכם כל אשר נעשה להם וכל אשר נגזר עליהם כי כל ההוה אך מאת ה' היתה לפנות דרך תבונה להישמעאלים ולהנוצרים אשר בארץ סוריא. הן הישמעאלים בכבלי ברזל יוליכם על הדרך הטוב הזה לבלתי דבר עוד סרה ולעשות רע לאיש שלומו אף אם לא יחזיק בדתו. והנוצרים לא הוכחו מכל אלה אשר קראם באלה הימים. לא רְוֹתה נפשם מנקמתם אשר יחזו בשונאיהם. עוד רעבים גם צמאים לשתות דם היהודים האומללים תושבי דמשק אשר נשארו ערומים בעת הצרה, כי נתנו כל מחמדם שוחד בחיק הישמעאלים אך להציל את נפשם. הנוצרים בדמשק משנאתם את היהודים לא יזכרו כל הטובות אשר עשו היהודים עתה להם, המה כבר שכחו כל תגמולם אשר גמלו להם הנוצרים בזמן עלילת הדם. הנה היהודים בעת הזאת המו רחמיהם המרוכים על הנוצרים והחביאום בבתיהם

טבח של דרוזים במארונים בחצר הקונסוליה הצרפתית בדמשק.
L'Illustration, Journal Universel, Paris 1860. תמונה: שאטרסטוק

והאכילום בכל אשר הי' לאל ידם. ועתה זאת הגמול אשר הנוצרים משלמים להם יתעללו על היהודים בעלילת רשע, לאמר "גם היהודים בקושרים היו", יען מה? יען כי עברתם שמורה ליהודים גם מאז. ועתה היטב חרה להם, מדוע פסחה הרעה מעל פתחיהם ונצלו בנפשיהם. הנוצרים מיום בוא השר הצבא יקימון עדי חמס על היהודים לדבר עליהם תועה, אבל שר הצבא גם הוא חכם ויבן את כל דברי הנוצרים כי חרב לשונם, וככל זאת בפניהם האמין להם ורבים מהיהודים אסף אל המשמר. אחרי כן גלה לעין השמש כי רק מתנפלים המה על היהודים על לא חמס בכפיהם והוציאים לחפשי, והם בכל זאת טוב לא יחשובו, כל מזמותם לבלעות נקיים.

היהודים מדמשק בראותם כי רעה נגד פניהם מהרו להודיע ע"י הדילוג רב לשרי בית ראטהשילד אשר בפאריז והמה מהרו ושלחו את בן משק בית חסדם הוא הרב ד"ר אברהם אלבערט כהן אשר ילך דמשקה להציל מטים להרג כיד ה' הטובה עלינו מממשלת פראנקרייך.

וכדי להדגים את ההשלכות של המסע האנטי-יהודי שעוררו גורמים נוצרים גם באירופה, הביא גם סיפור קטן מעיר הנמל טרייסט ששימשה מקום מעבר של סחורות למזרח הקרוב וממנו.

זה מקרוב שלח איש יהודי בקבוק יין חמר מידו לטריעסטי. בעל המכס איש נוצרי הוא. והי בראותו את היין אמר כי דם הרוגי נוצרי דמשק הוא והוא ישלחם לאחיו על פסח. היהודי הזה חכמתו עמדה לו להראות פחזות בעל המכס הזה לעין השמש ויאמר לו שקר אתה דובר והטמין את הבקבוק תחת בגדו. אז חשב בעל המכס כי בדברו קלע אל האמת ויזעק בקול כזאת וכזאת ויאספו המונים המונים לקול הזעקה גם שופטי העיר באו. אז פתח היהודי הבקבוק וירא לכל כי יין הוא. אז הלכו הנאספים בפחי נפש. כן שוטני יהודי דמשק ילכשו כושת וחרפה ולא יחשבו עוד רע לבית ישראל ומלאה כל הארץ דעה בב"א.¹⁵

המגיד וגורדון חזרו אל העלילה הנוצרית בהרחבה ב־14 בנובמבר. יש להניח כי בינתיים לקח לידו עורך העיתון, אליעזר ליפמן זילברמן, את ניהול המערכה ופרט למשפט פתיחה העדיף העיתון להעביר את רשות הדיבור והציטוט למכתבים שהודפסו בעיתונות

טירקייא

מערק ירושלים יד תשרי שנת ביום היום יאמר לירושלים אל היראי לפיך.

כבר נודע במקלות עם ד' כי השר הצדיק משה מונטיפיורי נ' רחש לבו דבר טוב לבנות בתים לשבת עלי המרס המר אשר קנה קרוב למלח הזכות ירושלים. הוא אבד לבנות ויבן, זה שנה החל לומר הבתים ועתה התמונה לזכות, שכמה עשר בתים נבנו שמה, כל בית בחמשה על שבעה, פנימה המה בסיד לבן והקרקע במרצפת אבנים גם הגג צופה באבנים, לכל בית בית הבטיל, מהבתים האלה נבחרו שני בתים אחד לביהמנזר והשני לביהמדר (כי חפץ השר הג' כי ישבו שמה אך התינים בבורת ד'), אחד מבתים נבחר לבית רשות תעלה, גם נעדר ימים ישלח רופא משביל כי ישב בשני הבתים הטובים הבתים מאו. הרופא הזה ישקף גם על בני העיר, באחד מבתים מקה מים לטבילה, שתי בורות מקה מים לשת' ע"י מוכנה — (פומפן) יעלו המים, כל אלה הבתים עומרים בשורה מכורח למערב, החצר והבתי כסאות אחורי הבתים בדרום, הבתים האלה נבנו מכסף תרומת המנוח יהודא טורא נ"ע באמעריקא והמנוח הזה הקפיד על כסף קרשיו את השר הצדיק הג' ואת דא גירשום קורשעו כאמעריקא. בהיותם פה זה שלש שנים והמתיק סוד עם מתי סודם אנשי ענתם היה הרב הגאון הצדיק כמור' ישעיהו ברודיאקי והרב הגאון הר"ר רב"י כמור' שמואל סלאנט הזה או נעמד יחד כי אין טוב לאנשי ע"ק אך לבנות להם בתים עלי כרם חמדי כי אבנים ועפר מוכן גם היסוד על נקלה ימצא, או השר הג' והדא הג' נתנו אנון שקבת לדברי הרבנים הג' ויבטוחים להחזיקו על דבריהם בשבום שלום ללונדון, ויהי בשבום הביטוי כי שובת הענייה הווא, השר הצדיק משה מונטיפיורי הן אמנה כי לבבו ירמה כתרמת הים, לנלו לעשות אך טוב לעמו ובויתר לאחיו הנדכאים בני ע"ק ירושלים והנה בשאף גלי הים בני ישקטם, כן השר הג' כי יעלה על לבבו עשת טוב לא וחסה ולא ישקטו עד עשותו עד הקימו מחשבתו הטובה, לא יעז כח בנפשו להרמיקה עד יירוש את פה הרבנים איד יבנה? ומי יבנה הבתים? אך מ"י עלות על לבבו עשות הרבר הזה קרא אחרי איש אמן מלונדון כי יעלה ירושלימה לבנות שמה בתים ולא נאות הדמונה הזה לבנות הבתים רב שמה עשר בתים במחור ששת אלפים שטערלינג, ואמנה כי בלונדון מקה השוה היה כוח, ואולם אם שאל את פה הרבנים בואת הלא או כאיבעני בתים נבנו במחור הזה, גם הדמונה אשר עתה לא ויכל לתקן, או לא ה', זה שבעה עשר יום אשר בא היום דא גירשום קורשעו לראות הבתים ולהתבונן עליהם והחליק בין אנשי ע"ק ע"י דברי המכתבים אשר השר הצדיק הג' שלח ע"י לכל הרבנים, מעשהו בעלי בתים חמה ונשיהם ונרותם וכוונתם בעו' ימים אחרים יבאו לשבת שמה כי ימלא ההבטחה אשר הבטיח היא הג' להרבנים הג' אשר הראויה החכמות, אשר עוד ויכל לתקן הוא אבד לתקן, היינו לבנות להבתים בתי אצור ותנורי אופה, בעוד יומים ימנע דא גירשום קורשעו לדרבנו שש ושמה, ברב תודות קרמו מניו כל

הרבנים על הרבר הזה. וכן ר' לארץ ופי השר הצדיק משה מונטיפיורי יח"י כי עתה עוד רב צדיק נתנו לאנשי ע"ק ממונו, אשרי השר הצדיק משה מונטיפיורי אשרו! הן כביר עשתה יד ועוד יד נפשי להטיב, ה'גה' דמשק מוסר מעור ושמעאלים, הנוצרים אשר נשארו בתים עתה ירחו חלקיהם. השר הצדיק הג' משה מונטיפיורי, דמשקה, משפט חרוץ יעשה בהשמעאלים גם גרש גרש את השמעאלים מבתיהם והרשיב שמה לנוצרים ומאצור המלכות ד' אכלם נתן להם, גם יום יום כסף רב ויבאו לנוצרים מאצרות אירופא גם מנוצרים גם מהיהודים ודחמנים — עתה כמוב לב הנוצרים לא יתנו על לבבם כל אשר נעשה להם וכל אשר נגזר עליהם כי פל הדואה אך מאל' ה' ויהיה לפנות דרך הבונה להשמעאלים ולהנוצרים, אשר בארץ מוריא, הן השמעאלים כבבלי ברול ויליכם על הדרך המוב היה לבחור רב עור סרה ולעשות רע לאיש שילכו אף אם לא חיוק בדרו. והנוצרים לא ודפחו מכל אלה אשר קראם באלה הימים, לא רוחה נפשם מקצתם אשר יהיו בשונאים. עוד רעבים גם צעמים לשתות הם היהודים האומללים תושבי דמשק אשר נשארו עיומים בעת הצרה, כי נתנו כל מחמרים שחוד בחוק וחי-מעאלים אך להציל את נפשם. הנוצרים ברמשק משנאות את היהודים לא ויכרו כל המצבות אשר עשו היהודים עתה להם, המה כבר שכתו כל הנמלים אשר נמלו להם הנוצרים נכונן עלילת הרם, דעה היהודים בעת הזאת המו רחמיהם המרובים על הנוצרים והרכיבאים כבתיהם והאכילום בכל אשר ד' לא יום. ועתה ואת הנמל אשר הנוצרים משלמים להם ותעלו על היהודים בלילת רשע, לאמר, גם היהודים בקרשירים היו, "יין מה? יין כי עברתם רשע ליהודים גם כאו. ועתה הישב חיה להם, מרוע פסחה הרעה מקל פתוחים ונצלו בנפשיהם. הנוצרים מיום בוא השר הצדיק יקומו ע"י חסם על היהודים לדבר עליהם תועה, אבל שר הצדיק גם הוא חסם ויבן את כל דברי הנוצרים כי הרב לשונם, ובכל זאת כפני הסהאמין להם ורבים מהיהודים אפק אל המשמר, אחרי כן גלה לעין השמש ש רק מתגנפים המה על היהודים על לא חסם בכפיהם והצדיאם לחפשי, והם בכל זאת טוב לא והשבו, כל מכותם בלילות נקיים.

דיחודים מרמשק בראותם כי רעה נגד פניהם מרדו להודיע ע"י היולוג רב לשיי ביה אהאשילי אשר כפארו ורמה פתיו ועלשו את בן משק בית החסם דוא הרב ד' אברדם אבליעט סקן אשר ילך דמשקה להציל ממים לדרג כיד' ה' הטובה עליו ממשלת פראנקין.¹⁶

וז' לקרוב שלח איש יהודי בקבוק יין חמר מידו לטריעסטי. בעל המכס איש נוצרי הוא, ויהי בראותו את היין אמר כי דם הרבני נוצרי דמשק הוא וישלחם לאחיו על פסח. היהודי הזה חכמתו עמדה לו להראות פחזות בעל המכס הזה לעין השמש ויאמר לו שקר אתה דובר והטמין את הבקבוק תחת בגדו. אז חשב בעל המכס כי בדברו קלע אל האמת ויזעק בקול כזאת וכזאת ויאספו המונים המונים לקול הזעקה גם שופטי העיר באו, אז פתח היהודי הבקבוק וירא לכל כי יין הוא. אז הלכו הנאספים בפחי נפש. כן שוטני יהודי דמשק ילכשו כושת וחרפה ולא יחשבו עוד רע לבית ישראל ומלאה כל הארץ דעה בב"א. ויאלץ בריל.

"טירקייא", המגיד, 7.11.1860, עמ' 3-4

היהודית בכריטיניה בג'ואיש כרוניקל שהיה מוכר היטב לגורדון, שכתב שם לפני שהצטרף להמגיד. התכתבויות בהולות והתערבות של מנהיגיהם של יהודי אירופה אצל מנהיגים, דיפלומטים ואישים בכירים כדי “לנקות” את היהודים מאשם ולשחרר את אנשי הקהילה שנעצרו. המצב בדמשק הוחמר עם עזיבתו הזמנית של פואד פחה שהפקיד את אחריות לבתי הדין המיוחדים לסגנו, ותלונותיהם של נוצרים נגד שותפותם, כביכול, של היהודים לפשע החלו להימצא קבילות.

“את אשר לא קיינו בא על אחינו בדמשק. העלילות אשר העלילו עליהם שונאיהם עשו פרי, והינם נתונים בצרה גדולה”, נכתב בהמגיד והוצגו בו שלושה מכתבים. הראשון, שלא הגיע לדברי העיתון “דרך הפאסט”, אלא הועבר שלא בדואר, בא מן הקהילה היהודית בדמשק. הכותבים סיפרו בעדותם הקשה על ההתעמרות בחברי הקהילה והסחטנות מהם עד מותם בעינויים, כי תחילה לא האמין הפאשה התורכי פואד לדברי העלילה נגדם, כי הוא עצמו עסק בחקירות ובענישת מבצעי הטבח. אבל

אמנם אחרי שיצא פואד פחה מהעיר בראש צבאו לרדוף אחרי הדרוזים בהרי הלבנון, התאחדו נוצרים וישמעאלים והיו בעצה אחת להעיד על אחינו האומללים, כי גם הם ידם היו עם הרוצחים, והשופטים האמינו להם. רבים מאחינו הושמו בבתי כלאים. לשוא יעמיד היהודי עדים המעידים על תומתו, כי שומע אין להם מאת השופטים, וכל נער נוצרי או ישמעאלי הבא לפני השופט ואומר כי ראה יהודי הרג איש נוצרי, יאמין בו כאשר ישאל איש באורים, ועדות היהודי איננה מתקבלת. ולא זו בלבד כי גם אם יבא איש נוצרי אחר ויעיד כי בעת המעשה היה נחבא היהודי אתו במקום אחד מחמת הרוצחים, לא יאמינו גם לו. רבים מאחינו אשר הושמו בבית הסוהר מתו אחרי סבל עינויים קשים ומרים (מספר המתים ה”רבים” לא נמסר; נתונים מאוחרים מדברים על מותו הישיר של יהודי אחד בלבד אך סביר להניח כי היו עוד וכי ראשי הקהילה אינם מגזימים). ומה יעשו בנו המון הנוצרים? באים בבתי היהודים ואומרים להם: אם לא תתנו לנו סכום כסף, נלך ונעיד עליכם כי רצחתם נפש. אחינו האומללים היודעים כי אין מידם מציל בבית המשפט, נותנים להם כל מה שיש להם רק למען הצל נפשם ולפעמים גם זה ללא יועל – ביום אתמול תפסו את הרב הנכבד ר' יעקב אבולעאפיא (הוא בנו של הרב ראשון לציון) והביאוהו לבתי המשפט והעידו עליו כי ראו בעיניהם שביום – המית שני נוצרים. לשוא העמיד גם הוא עדים נאמנים אשר העידו אנה היה ביום ההוא, לא פנו אל דבריהם והשליכוהו אל הבור.

המכתב כלל גם דברי שבח על ניסיון התערבותו של השגריר הפרוסי: “הן אמנם ציר ממלכת פרייסען היושב בעיר, עשה כל אשר היה לאל ידו להגן על אחינו האומללים, בידעו היטב כי חפים הם מכל פשע, אבל לא מלחה חפצו בידו”.

המכתב השני היה העתק מכתבו של ד"ר אלברט כהן, מנהל פעילויות הצדקה של הברון רוטשילד בפרזיז לג'ואיש כרוניקל, שביקש להשתמש בשירותי עורכו כדי להפיצו לרשימת נמענים מכובדת ונשא בשורות טובות. הוא בישר כי “בוז הרגע קבלתי משר

הצבא על חיל הצרפתים בסוריא, והנני שולח לו העתקה ממנו, ואדוני בטובו יודיע זאת אל הרב הראשון (ד"ר אדלער) ואל השר משה מאנטיפיארע (מונטיפיורי). עת לא תתנני עתה לעשות ממנו העתקות רבות".

המכתב השלישי היה מכתבו של מפקד חיל המשלוח הצרפתי, הגנרל בופור (Charles Marie Napoléon de Beaufort d'Hautpoul), לאלברט כהן. אמנם הכותב לא ביקר עדיין, לדבריו, בדמשק, אך הביעאמונה בחפות היהודים גם אם, לדבריו, סביר להניח שהיו גם כמה אנשים רעים או פשוט עניים ביניהם, שכן שלחו ידם ברכוש הנוצרים. זו גם דעת הקהל בסביבתו, כתב.

אוקטובר 8. אף אם לא הלכתי עוד לדמשק, ואין לאל ידי לחרוץ משפט על דבר העלילות אשר העלילו על היהודים בדמשק, בכל זאת, כפי אשר שמעתי והוגד לי מרחוק, יודע אני כי לא כצעקתה הבאה עליהם עשו. לשמחת לבבי הנני להודיע לו דעתי (בהיותה גם דעת הקהל פה) כי אף אם יוכל היות שנמצאו איזה מהיהודים מדלת העם אשר שלחו ידם בשלל הנוצרים. אבל כל הנותרים רובם ככולם חפים ונקיים מכל דבר חטא ועוון – ואם איש אחד מהם יחטא (ואיה אפוא אומה ולשון אשר לא נמצאו בתוכה גם אנשים רעים וחטאים?) לא על כל העדה יהי הקצף.

המגיד ציטט עוד ידיעה מהעיתון הבריטי: הבשורה הטובה של השר משה מונטיפיורי לוועד שליחי הקהילות בבריטניה כי פואד פחה חזר לדמשק ו"קרא דרור לרוב אחב"י (אחינו בני ישראל) אשר רגליהם לנחושתיים הוגשו לרגלי העלילות אשר העלילו עליהם שונאיהם הנוצרים יושבי העיר ההיא הצמאים לדמם. בין אלה אשר חופשה נתן להם היה גם הרב המכבד בן הרב הראשון לציון, ולא יארכו הימים וגם הנותרים מישראל יצאו לחופשי". יתרה מזאת, מונטיפיורי קרא העתק של מכתב נזיפה של ראש ממשלת הממלכה [ששוגר] לפאשה של העיר סמירנה (איזמיר) שם נרדפו היהודים, שבו נאמר בתרגום העברי של גורדון מאנגלית:

שמועה שמעתי כי זה ימים לא מעטים והיהודים אשר בשמירנא סובלים רעות רבות מידי בעלי דתות אחרות, על לא חמס בכפם, וכימים האלה פצע ישמעאלי אחד בחרב חדה את נער עברי ולא הובא בפלילים על דבר התועבה הזאת אשר עשה. הן כל יושבי הארץ הסרים למשמעת ממשלתנו הרוממה כלם שוים לטובה בעיניה בלי הבדל דת ועם, ולזאת לא תעלים הממשלה את עיניה מראות ברעה אשר יסבולו לבעלי דת אחת מידי בני דת אחרת. ועתה בהיותך אחד משרי ממשלת תוגרמה, הלא לך לדעת מחשבותיה באר היטב [...] ובידעך זאת עליך לשית עין השגחתך לטובה על כל הסרים למשמעתך, ולעשות צדק ומשפט אמת [...] לזאת תתאמץ מהיום ההוא והלאה לעמוד לימין אלה היהודים האומללים, לא תעצום עיניך לראות אותם עשוקים ורצוצים על שמרם דת אבותיהם [...] גם כל תחשה עד אשר ענוש תענוש את הבליעל אשר פצע את הנער העברי.

משה מונטיפיורי, מתוך אוסף אברהם שבדרון, הספרייה הלאומית

לפני ועד הקהילות הוקרא, לפי הדיווח, מכתב נוסף של מיודענו אלברט כהן מפריז, שמספר על קישור מעניין בין הפרעות בנוצרים לעלילת דמשק המקורית ב־1840. הפעם הם באו על עונשם, אולי בלי משים, מידי הפורעים המוסלמים, וייתכן שהדבר ליבה את ההאשמות נגד היהודים. מדובר בלוח הזיכרון שהתנוסס במנזר הקפוציני על “הירצחו” כביכול של הנזיר הצרפתי, האב תומאסו, “גיבור” עלילת דמשק, בידי היהודים, ושהרגיו במשך שנים את הקהילה היהודית וקהילות בעולם, אך לא הוסר, “כי בעת המהומות והמבוכות בדמשק פרצו השודדים והרוצחים בבית־תפלה לנוצרים והרסו ושברו לרסיסים גם את הלוח הדבוק על הכותל אשר עליו כתבו כהני הנוצרים לדראון נצח ליהודים את דבר העלילה הנוראה אשר העלילו לפני שנים רבות על היהודים, וקיימו בעדותם חרות על הלוח, כי ידי היהודים שפכו את דם הכומר הידוע, אף אם נגלתה אז צדקתם לעין השמש”¹⁶. ב־28 בנובמבר הוקדש חלק נכבד של העיתון להתכתבויות בפרשת העלילה בדמשק. ראשית העביר אלברט כהן שלושה מכתבים נוספים “ליד החכם מגיד מישרים לעמו”, שלושה מכתבים רבי ערך. הראשון, הפעם עם בשורות טובות מן הקהילה היהודית בדמשק, אחרי ההתערבויות לטובת האסורים:

ובהגיע מכתבי אדוננו לכל הקונסולים ובפרט קונסול פראנסה, נתמחקו האדונים וגברה מדת הרחמים והיתה תשועת ישראל ונקיות האומה הקדושה כסיעת מכתבי רום מעלתך [...] ולא נכחד מאדוננו דבר. בעונינו לקינו ושלמנו בהיותנו חבושים, יש ממנו חמשים ים ויש שבעים יום בבית הכלא ולא ראינו שום אדם כי אם מעלה הגביר היכם השלם השר סי' שמעיא אנג'ל נ"י והיה מחזקנו ומאמץ את לבנו אשר לבש בגדי קנאת ד' צבאות ובכל יום היה בא לבקרנו בבית האסורים והיה מחזקנו ומאמץ את לבנו – והיה נותן ממון להנצרכים ממנו הוצאות אכילה ושתייה [...] ועל ידו וסיעת אתה הוא גואלנו, יצאנו מאפלה לאור גדול.

לדבריהם ההישג החשוב של כהן היה ההתערבות של קונסול צרפת. "בסיעת מכתביו, ובפרט מכתב קונסול פרנסיס יר"ה, כי כל הנוצרים הנכבדים המעלילים על ישראל הם מסתופפים בצלו [...] גם הם חזרו מדרכם הרע ונשתתקו ולא העלילו עוד". והם ביקשו מכהן, ליתר ביטחון, לכתוב לקונסול מדי פעם ולהזכיר לו להשגיח על שלומם: "והננו מבקשים ממכת"ר כי שתמיד ישגיח עלינו בעין חמלתו ויכתוב לקונסול הנזכר פעם בפעם שידרוש בשלום האומה הקרושה".

מעניין יותר הוא מכתבו של מנהיג עדת האלג'יראים בדמשק מן ה־18 באוקטובר 1860, שהפך לגיבור לאומי בצרפת, המציל הגדול של נוצרים רבים מהטבח, האמיר עבד אל־קאדר (התפרסם בג'זאיש כרוניקל), שבו הבטיח שלא שמע דבר נגדם, גם אם אין לו מידע ישיר על התנהגותם.

הגדולה והתפארת לד' לברו. לאהובנו ויקירנו ראש לחברת "גומלי חסד" לב"י (בית ישראל) בעיר פאריס. ד' ישמרהו יחיהו לעד! הן רצוננו בזה להודיע לך כי הגיעונו דבריך הנכבדים, ובא לידנו מכתבך היקר אשר בו הודיע לנו על אדות שמועת־שוא אשר פרשה כנפיה בדבר היהודים בני עדת דמשק, כי איזה מהם ידם היתה עם האכזרים אשר הצייתו לכת המשטמה והצרה נגד עדת הנוצרי, ועוללו עלילות רשע כאלה אשר ימחם ד' מלוח זכרונונו סלה. והנה לדבר ביחוד על אדות בני עדת ישראל יושבי דמשק אין לאל ידי, בהיות כי בעת נעשתה התועבה הגדולה בדמשק, מלאו ידי בעבודה רבה מאד: להגן ולהציל את אלה האומללים כפי יכולתי, ולדאבון לבי הנני אומר כי לא יכולתי לעשות טוב רק מעט: אבל אוכל להגיד באמת ובתמים, כי לא ראיתי ולא שמעתי מאומה משום דבר רע נגד היהודים.

המכתב השלישי היה של "ציר ממשלת פרוסיה" ד"ר ועתצשטיין (Wetzstein), הקונסול של פרוסיה שהיה בעיר בימי המהומות, לרב הראשי של דמשק, והצביע על זהותם המדויקת של המעלילים.

כל איש יודע כי בעת המהומה והמבוכה גם היהודים היו בסכנה גדולה ולא יכלו לבטוח על עזרת השוטרים הדרוזים והישמעאלים או עמדו אז להגן על מקום מגורוניהם, מסבות חסרון כח ידם או רצונם. וע"כ נאלצו רובם לעזוב את נויהם ולהתחבא בבתי הישמעאלים, והנותרים לא הרהיבו לצאת מקיר בתייהם וחוצה. והנה העלילה אשר גם היהודים פשטו ידם בשלל הנוצרים יסודתה בשוא ושקר, וכל איש ישר לא יתן אמון בה. ובאמת רוב תושבי העיר הנוצרים מצטערים מאד על השמועה הרעה אשר מעבירים את הנוצרים, ועד היום לא נשמע עוד שמץ דבר כי קאטאליק [קתולין] או פראטעסטאנט [פרוטסטנטין] או איש ארמעניער [ארמני], סוריער [סורין], או מאראניט [מארוני] העליל על היהודים בדבר הרע הזה, כל המעלילים הם מבעלי דת גריכיש־קאטאליש [יוונים־קתולים] – וכאשר נודעו גם אלה האנשים אשר עפ"י עצתם התקוממו הגריכען על היהודים, כן יש תקוה כי יצלח בידנו להפריע מחשבתם הרעה ולגול מהיהודים האשמה אשר רק בקנאת־הדת יסודתה.¹⁷

הקונסול הפרוסי הבחין בין הכנסיות הנוצריות השונות והטיל את עיקר האשמה על היוונים-אורתודוקסים, שיחסיהם עם הקהילה היהודית היו מתוחים באפן מסורתי מטעמים פוליטיים וכלכליים. המגיד המשיך במדור החדשות מ”ענגלאנד” בפרסום שהועתק ותורגם בידי גורדון מן הג’ואיש כרוניקל, של התכתבויותיו של השר משה מונטיפיורי עם ראש הממשלה הבריטי ג’ון ראסל (John Russell) ומכתב הקונסול הבריטי לרב הראשי של דמשק. מונטיפיורי העביר “בלב נשבר” לראסל (“רוססעל” בכיתוב העברי של המגיד) העתק ממכתבם הראשון של ראשי קהילת דמשק והוא “מרהיב בנפשי עוז להאמין כי גם אתה השר תאמין בצדקתם, מבלעדי הבאת ראיות אחרות. עתה הנני מבקש מאת כבוד הגרתך, לעשות גם עתה כאשר הסענת לעשות עד כה, לעמוד לימין היהודים האומללים בעזרת ממשלת בריטאניא האדירה, ולחלצם ממצוקותיהם. כי בצרה גדולה הם עתה.” ראש לשכתו של ראסל, האמונד, השיב כי ראש הממשלה קיבל את המכתב של ראשי קהילה “אשר נפשם בשאלתם להגין עליהם מחמת שונאיהם הנוצרים אשר הוציאו עליהם דבתם רעה לא באמת ולא בצדק”, והודיע כי “ממשלת בריטאניא צוותה ע”י הדילוג’רב (הטלגרף) את שר מלכותה (השגריר) היושב בקעאנסאנטאינאפעל, שימהר לעזרת היהודים האומללים בדמשק, וגם יצאה הפקודה אל השר היינריך בולווער (Henry Bulver), השגריר לקיסרות העות’מנית, ואל צירי הממשלה היושבים בבארות ובדמשק שיעשו ככל אשר לאל ידם למלט את היהודים הנקיים וחפים מכל דבר פשע.” מונטיפיורי הביע את תודתו לראסל בלשון נמלצת ואת שמחתו “לידיעה כי גם הפעם נראתה פעולת ממשלת בריטאניא על דבר אמת וצדק ואהבת-אדם”. וקונסול בריטאניא בדמשק כתב לרב הראשי כי ידוע לו שבעת הטבח

רכים מאלופי העדה התחבאו אז בבתי הישמעאלים, כי פחדו על נפשם להיות נהרגים גם הם מידי השוללים והרוצחים, אם ישארו בבתיהם. לא ידעתי ולא שמעתי שמן דבר אף מאחד היהודים כי היתה ידו עם הרוצחים. הן אמנם רכים מאחיך הושמו בבית האסורים מסיבת דיבה רעה אשר הוציאו עליהם שונאיהם, אבל מהרתי אנכי לבקש מאת פני השר פואד פחה להוציא משפט אמת וצדק. ואם ימצאו חפים מפשע למהר להוציאם לחופשי. ולפי דעתי כן יהיה הדבר – לא ידעתי כי היהודים הראו אף למצער אותות שנאתם נגד הנוצרים ולפי הנשמע והנודע, העלילה היא פרי הקנאה והשנאה, אבל רחוקה מן האמת בלא תפונה.¹⁸

השר פואד פחה שחזר לדמשק אכן הורה לשחרר את היהודים שנאסרו. גם ההוראה להטיל על היהודים השתתפות בפיצוי הכספי לעדה הנוצרית בדמשק בוטלה והתמיכה באה, בסופו של דבר, מאירופה. גם בדיווחו האחרון בפרשה לא נמנע יחיאל בריל מלמתוח ביקורת חריפה על המדיניות התורכית.

זה שבועים הובאו דמשקה שלושים אלף כיסים פייאסטער – הכיס חמש מאות פיאסטער – לעזרת הנוצרים האומללים מאת נדיבי עמים אשר באירופא – הכסף הזה הביא פקודה משולטאן תוגרמה לבנות החצרים והארמונים השרופים של הנוצרים גם

בדמשק גם בדער אל כאמער. הפחה שר דמשק צוה להביא מפקד כל עצי־לא־יעשו פרי אשר במסיבי דמשק ומטעם המלך אם יפקד עץ אחד דמו בראש הכורת – גם הפקיד הפחה על ראש בעלי הפרדים כי איש אשר יתן פרד לאיש נוצרי ללכת מדמשק הלאה בנפשו עשה זאת למען תבנה העיר על תלה והנוצרים ישובו לקדמותם – המשפטים אשר יעשו לישמעאלי דמשק יום יום המה כסות עינים לממשלת תוגרמה על כל העול אשר נעשה בממשלתה מאז מלכה עד עתה.¹⁹

במדור המדיני האחרון לשנת 1860, ב־25 בדצמבר, הודיעו גורדון והמגיד בהקלה כי

בארץ סוריא והרי הלבנון אין כל חדש נפרץ. הדרוזים נמלטו למקום מקלטם הויראן, בפנים ההרים, ואלה אשר לא צלחה להם להמלט, נספו בעוונם, ונעשו בהם שפטים גדולים מידי פואד פחה אשר לא ישא פנים ומשפט חרוץ יעטה לכל הרוצחים, וכן לאלה אדר נתנו ידם לפושעים... צבאות אחרי אשר לא יכלו להדביק את המון הגרזים הנמלטים, ישארו על אדמת סוריא כל ימי החורף, ובהתחלת הקיץ הבא ישובו שנית לנופף ידיהם על הדרוזים ולהוציאם ממקום מחבואיהם לעשות בהם שפטים. אחת דבר קיסר צרפת, כי לא יחשה ולא ינוח עד יקום נקמת דם הנוצרים השפוך על לא חמס בכפם.²⁰

אף מילה על היהודים ועל מה שעבר עליהם. נסגר הסוגר על סיפור קטן בדיפלומטיה העולמית, שגורדון והמגיד ימשיכו לעקוב אחריה.

סיקור הטבח בנוצרים בדמשק וניסיון העלילה שנבע ממנו נגד יהודי העיר ב־1860 הם דוגמה לטיפול מתמשך נרחב ראשון בעיתונות העברית החדשה בחיתוליה באירופה (במקרה זה המגיד, שהוקם ארבע שנים קודם לכן) במשבר בין־לאומי שנגע ישירות ליהודים, בעוד פריחתה של העיתונות היהודית בשפות המקומיות נקשרה דווקא לעלילת דמשק הראשונה ב־1840.

זו גם דוגמה לניסיונות ההתמקצעות ולמודרניזציה של הסיקור באמצעות שילוב בין כיסוי המערכת לדיווחי כתב חוץ במקום או באזור ההתרחשות, על כל ההבדלים – ולעיתים ההשלמה – שנבעו מכך. הם הובאו במאמר זה, שהתמקד גם בעבודתו ובטקסטים של העיתונאי העברי הראשון בארץ ישראל: יחיאל בריל.

טירקיא

ע"ד הניכוי בית-ההגדול לבני למלאכת-יד אשר בירושלים בשנת תר"ץ

ירושלים, הנשאים בבית הגדול שנת תר"ץ מ"ג תופרי בגדים, י"ב תופרי נעלים, ו' קלעמפנער, ו' צורפי-כסף, א' שלאסטר, בשנת תר"ב נתקבצו בבית הגדול, א' חרש עצים, ד' תופרי בגדים, ה' תופרי נעלים, ה' קלעמפנער, ב' צורפי כסף, א' עשה מוה-שעות, בסוף ששים, בשנת תר"ך עובו את בית הגדול ו' תופרי בגדים, ו' תופרי נעלים, ג' קלעמפנער, ה' צורפי כסף, בסוף עשרים נשאים ארבעים. בשנת תר"ך נגרו את למרס ג' תופרי בגדים, א. תופר מנעלים, ג' קלעמפנער, א' שלאסטר, בסוף שמונה, נשארו עד סוף שנת תר"ך לב, מהם בני ארבעה עשר עד המשה ועשרים שנה, ארין מולדתם; כ"ז מארץ מרטיק, מ' מאלדווא-וואלאבי, י"א רוסלאנד פאלק, ג' נספריק, שבעת פאלנדיק, שמונה מארץ אטראקא, מענגלישע קאלאניקן אחד.

בשנת תר"ך תמכה אשה הימני באראן יעקב דוי ראמשילד, מכספה כך כמה תושבים וילדות עזות מבני בירושלים מרן משנת ארבע עשרה עד עשרים ושש. מוצאות מולדתן; מרטיק ששים, מאלדווא וואלאבי אחד, רוסלאנד פאלקן שלשים ושש, עמטרייך תשע, אלנד ארבע, אטראקא עשר.

ע"ד חולי עניי ישראל אשר מצאו מקלט בבית-ההגדול תופר בירושלים עליו חשר באראן מאיר פאן ראמשילד בשנת תר"ך. נתרפאו ש"ך אנשים, רעו נשים בסוף הקצו, המיתים בחלים כך שלשה עשר. ערס בחלים, י"ה בסוף תרכ"ח, פנקר-רופאה אשר נגנו לחולים מתוך לבית החולים ק"ד 933-49, החולים מהם בני ב' עד הששים, נשאום, אנשים קל"ז, נשים צ"א, ננום אנשים ס"ג, נשים ס"ו, אלמנים קל"ז אלמנת קל"ד, ארצות מולדתם; ש"י מארץ מרטיק, א' גירובעלאנד, ל"ח מאלדווא אלאבי, א' מארץ פרס, ב' מאשנגו, כ"ח מצרפת ואל-ג'ר, ל"ד מאראקא בסוף 628.

ירושלים ר' יום' תלדוש השני תרכ"א.

ד"ר נייסאן.
מעהל ירושלים ר"ח כהן ענת בא העת לחצנה ל-פ"ק, אם ד' לא יבנה בית, שוא עמלו בונה בו - יאמר גם הנסיון! למען הבין הדברים האלה; אודותיהם בא משפטם ישראל את אשר חוו ענין לקחתו מוסר - זה שנים בברורים אל היום נכד נכבד כדובבא רבתי ברוס"ה המדינה רש"ר ו' יצחק יהודי ג', מחשבתו השוהה העלתהו רר' ה' צמח, הרבון על ימי עלושו תרם הכל, גם כן ובת ארץ או לא בעבור הודי שמו גם כספר חובו לא רעולו לו בריו ופא ארצי סוה, לכן בחרה נפשו לשכן כבוד מנחה בעה"ק ירושלים, להגות בתורה ה' אילי ובנה מוה - כמאמר חז"ל תולדותיהם של צדיקים מעשרהם השובים - וכאשר חשב' לעשות לה' בה עשה ובה כספסוף, מאו שבתו פה עד זה שלש שנים, בבסק מלא שכו לו מלמי להבינו במקרא ולשום לו שכל במשנה המרא תחנן ה' הצליח בירו, - יצר מחשבתו לא האדם דאה אשר העבר הנו' עוב עזתו עד לא ישמע לחלקת אמרו, התלבש ארדת שרע למען כחש ויפת את האיש הזה למה לא יעשה לו שם עולם בין החיים ומה נדול מנגות תרבה אתה מורחבת וירושלם, ובדברו אילו יום יום והאיש חוה לא שם לבו אל משל הערבי; 'הבנת הצי בירושלם אם אחרים לא ותנו לו ידים ודאם אם יש לו כסף מלא הפנים' נפתח לעצת יצרו והלך השטים ואין נגה לו

בלתי ענתו, לא שאל פה הכס ובנון אך וציא מחשבתו לפשלות אדם. קנה לו הציז חרבה והתול לבנותה עלי תבנית התפארת, או הוכה במסורים לא הביש על מלאכתו ולא ראה מה יש באמתחתו, לא ארכו ימי הבנון כספו אול כפט לא מצאו די השלים הבנון עד כי לות כסף מאחרים ויכל מלאכתו בפאר המעלה ויבואו האנשים על הנשים לראות, גם הנשה בתוכם לבקש כספו, או ראה האיש חוה כי לא טוב תה' אחרותו, ואולם בכל זאת לא עיוב ענת מסורו ויפת בטרנו לבו לרחת הציז בפתנה לאיזה כולל אשר יאות שלשם נשיו ולכלכל שיכוחו, ויאותו אנשי חבל פולין וואראש ותנו לו ערובן שבעת ועשרים אלף פיאסטר ויכתוב להם מקנה על הציז ויבטרו לכל נושיו כי כספם מרס יבוקש רק יתרוב נא לרם הציז גם בערכאות, יצרו עד לא שקם, עד לא מצאה נפשו אשר האיש הזה לא קרא לא שנה גם לא ידע שינה בכל השנים אשר בנה החרבה לו, עד הליכורו שולל ויפיתו בשוהה עמוקח ככלי זיכל צאת ממנה, היא עצת איש אחד אשר לא נגבל עד משר ענינם נתן עליו חבלי שוא והוא עם יצר לב האיש הנו' מנחה הריכורה לילכת עליו דרך אשר ידרכו מתי און חסותו גם יכלו לו אשר לא יקיים חמקה לאנשי פולין הנו' ובערכאות לא נכתב המקנה, יארכו הדברים על כספר. האיש הזה חבל ורדה והוליד און וכתב הציז בערכאות על שבו לבדו.

ועתה, גם האיש הזה ילענ על תפחה הנו, נשיו לא ישלם הדגמים ויבאו לקחת נפשו גם אלמנה אתה השיבתהו כמאמר עז"ל הבריצי ותרום כל העיר על הגביר הנו' כל ידעני תום דרכו יתמו על התפץ הזה, ויותר יפלא הגדול אשר יגמל לאנשי פולין גם כסף הער בן לא יחזיר להם קראו להב' הגדול וזרע דרבי כי צדיקים כמה אנשי פולין נתנו לו ערובן גם תשלום כל הבסק לוו לתל לו רק יכתוב להם המקנה בערכאות אכן אאת יצרו והאיש הנו' היתה תבניתו - עתה הכבי לב ראו א, כי אמנם אם ה' לא יבנה בית שוא עמלו בונה בו -

וך שבעים הובאו דמשקה עשרשים אלף כיסים פיאסטר - הכים חמש מאות פיאסטר - לעזרת הנצרים האומלים מאת נדיבי עמים אשר באירופא - הבסק חוה הבאי פקודה משולטאן הנגרה לבנות הציזים והאיטנים השרופים של הנצרים גם בדמשק גם בדער - אל כאמער, הפחה שר דמשק צוה, להביא מפקר כל עניי-לא יעשו פרי אשר בכסבוי דמשק וימנע המלך אם יפקד עין אחד דמו בראש הבורת - גם הפקיד הפחה על ראש בעלי הפרדים כי איש אשר יתן פרד לאיש נצרי לילכת בדמשק הלאה נגפשו עשה את לבנע תבנה העיר על תלה והנצרים ישובו לקרבותם - המשפצים אשר יעשו ליישטנאלי דמשק יום יום ומה כסת עינים לממשלת הנגרה על כל העול אשר נעשה בממשלתה מאו מלכה עד עתה, -

רן וכבוד תנו להרב השלם כמחירי אברהם הבחן ג' בפאריס התהלה הוא הגבר הזקם על הורש מוב לכך ועשה חסד עם אחיו בני ציון. דרים תרומה ממכון שבתו למחית בני ציון הנמטים בריעב וברה לו ד' למונת! און מלה בלשון איש שלום לו תרות על חסרו הטוב שלה, לפה המשה ושלטים שקום קמה מתוך לחלק לעניים ובבורי דלים גם הדבר הזה לאת על מוב לכבו כי יצא ראשון לעזרת אחיו בימי תרעב, ומי ויכל לחלל חסרו הממחיד בכל יום, זה הבית מרפא הדיפא המשלם הרב דר, ניימאן אשר הבין פה, י ענה רבו החלואו תרעב ולולא הבית מרפא הירופא היה רבים בלא עתם ספו - ע"כ יהי ד' עמו ויצרו וכסא כבוד ינחילו עד עולם - נדיבי עם אלוין אברהם, ראו נא יקרת האיש הזה כי רב הוא. - יחואל ביו"ל,

"טירקיא", המגיד, 12.12.1860, עמ' 2-3

הערות

- 1 "ארץ הקדושה", המגיד, 27, 11.7.1860.
- 2 שם.
- 3 שם, 29, 25.7.1860.
- 4 שם, 30, 1.8.1860.
- 5 שם, 31, 8.8.1860.
- 6 שם, 33, 22.8.1860.
- 7 בריל מתאר את הפגישה עם רפאל הלוי בפרק בסדרה "בארץ נוד", הלכנון, 14, 14.7.1865.
- 8 "ארץ הקדם", המגיד, 35, 5.9.1860.
- 9 המגיד, 36, 12.9.1860.
- 10 "ארץ הקדם", המגיד, 37, 20.9.1860.
- 11 אלכסנדר אהרנסון, הלכנון, תל אביב: הועד המרכזי של הסתדרות בני בנימין בא"י, תרפ"ד (1923).
- 12 לתיאור מתועד של העלילה נגד יהודי דמשק וניתוח יחסי העדות על רקע המצב הגיאופוליטי, ראו חיבורו החשוב של ירון הראל, ב"ספינות של אש" למערב: תמורות ביהדות סוריה בתקופת הרפורמות העות'מאניות 1840-1860, ירושלים: מרכז זלמן שזר, 2003, עמ' 220-239. כמו כן ראו: Anaïs Massot, "Blood Libels, Elite Competition and Inter-Confessional Violence: Jewish-Christian Relations in Ottoman Damascus in the First Part of the 19th Century", *Cahiers de la Méditerranée*, 105 (2022), pp. 115-130
- 13 המגיד, 39, 5.10.1860.
- 14 שם, 40, 16.10.1860.
- 15 "טירקייא", שם, 42, 1.11.1860.
- 16 שם, 44, 14.11.1860.
- 17 *The Jewish Chronicle*, 23.11.1860; המגיד, 46, 28.11.1860.
- 18 המגיד, שם.
- 19 "טירקייא", שם, 48, 12.12.1860.
- 20 שם, 50, 25.12.1860.

”מזל שמחמוד דרוויש מת לפני שראה את הדף הזה”: השיח הפנים-ערבי בדף הפייסבוק ”תרשום! אני ערבי”

הילה לוינשטיין-ברקאי

עלייתם של מדיה חדשים ושל רשתות חברתיות בפרט עוררה עניין רב באפשרויות הטמונות בהם לקבוצות מיעוט המודרות ממוקדי הכוח ההגמוניים. בעשורים האחרונים בחנו מחקרים רבים את השימוש של קבוצות מודרות בפלטפורמות דיגיטליות – בלוגים, פורומים או קבוצות פייסבוק – ומצאו שפלטפורמות אלה משמשות כמרחבי פעולה לציבורי נגד (Counterpublics), דהיינו זירות שיח שבהן חברי קבוצת השיח מגבשים פרשנויות אפוזיציוניות לזהויותיהם וצורכיהם (Fraser, 1992).

מחקרים אלה עמדו, בין היתר, על פעולותיהם של ציבורי נגד דיגיטליים כגון תנועות מחאה של שחורים (#BlackLivesMatter) ונשים (#MeToo), וחשפו את אופני ההבניה של שיח פוליטי ברשת. עם זאת מרבית הספרות בתחום עסקה בתיאור הפרקטיקות השיחניות של חברי הקבוצה (Kavada & Poell, 2021). המשמעות שמייחסים ציבורי הנגד לחבריהם, לעומת זאת, כמעט ולא נחקרה, אף שחשיפתו של המשא ומתן הפנימי על התהוותם עשויה לשפוך אור על מימוש מטרותיהם של ציבורי הנגד הדיגיטליים בהבנייתן של זהויות קולקטיביות.

אני מבקשת למלא היעדר זה באמצעות מקרה הבוחן של דף הפייסבוק ”תרשום! אני ערבי”¹, המשמש ככמה לציבור הנגד של המיעוט הערבי בישראל. המחקר ילכ בין שתי שיטות: (1) ניתוח תמטי של תגובות הגולשים הערבים בדף; (2) ראיונות עם משתתפי הדף. השילוב בין שיטות אלה יחשוף כיצד אזרחים ערבים תופסים את המרחב הדיגיטלי ואת הזהויות הטמונות בו.² ניתוח המשא ומתן הזהותי בדף יסייע להבין את התועלת שבציבורי נגד כמו גם את מגבלותיהם.

מרחב ציבורי ומרחבי נגד

המושג ”מרחב ציבורי” שטבע יורגן הברמאס (Habermas, [1962] 1991), עורר דיון אקדמי ער שבמסגרתו נמתחה עליו ביקורת, בעיקר על התפיסה שהמרחב הציבורי הוא שוויוני ופתוח. הטענה העיקרית בספרות הייתה כי מעולם לא הייתה גישה שווה אל המרחב הציבורי הבורגני וממילא לא נשמעו בו כל הקולות או סגנונות התקשורת (Calhoun, 1992). כחלופה רעיונית הוצגה ”גישה מרובת מרחבים ציבוריים” (Asen,

2000, p. 425), המדגישה את הדרכים שבאמצעותן יצרו לעצמן קבוצות מודרות קהילות שיח או "מרחבים ציבוריים מזעריים" (Thorsen & Sreedharan, 2019), שבהם הם יכלו לצקת משמעות לחוויותיהם ולאתגר ערכים ונורמות דומיננטיים.

החוקרת הפמיניסטית ננסי פרייזר (Fraser, 1992) מתחה את אחת הביקורות המרכזיות על התפיסה של הברמאס. היא טבעה את המושג "ציבורי-נגד משניים" (Subaltern Counterpublics) וכיוונה למרחבים חלופיים שמטרותיהם מוגדרות באמצעות התנגדות למרחב הציבורי הדומיננטי. ציבורי הנגד מתגבשים על פי רוב בתגובה להדרה חברתית ומייצגים את מאבקה של הקבוצה המודרת למצוא את מקומה במרחב הציבורי (Fraser, 2002; Warner, 2002; Toepfl & Piwoni, 2015; Nuernbergk, 2015; 1992). מכאן שציבורי נגד ממלאים תפקיד כפול: "מצד אחד, הם מתפקדים כמרחבים של נסיגה והתארגנות מחדש; מצד שני, הם מתפקדים גם כבסיסים ומגרשי אימון לפעילויות תסיסה המכוונות לציבורים רחבים יותר" (Fraser, 1992: 124). פלוריאן טופל ואניק פיווני מגדירים תפקידים אלה במונחים של אוריינטציה: ציבורי נגד שמטרותיהם מכוונות כלפי פנים (Inward-oriented goals) מבקשים לגבש את זהות הקבוצה, צרכיה ומניעיה החלופיים; תהליך זה מושג לרוב במרחבים תקשורתיים מבודדים ובטוחים. לעומת זאת ציבורי נגד שמטרותיהם מכוונות כלפי חוץ (Outward-oriented goals) מבקשים לפרק ולשנות מבנים קונסנזואליים בציבורים דומיננטיים (Toepfl & Piwoni, 2018, p. 4).

התפשטותם של מדיה חדשים בכלל ושל רשתות חברתיות בפרט פתחה לפני קבוצות מודרות אפשרויות חדשות למימושן של שתי מטרות אלה. ראשית, באמצעות סיפוק מרחבים מקוונים לדיונים ציבוריים מאפשרת רשת האינטרנט מגוון אפשרויות לתקשר, להתארגן ולייצר פרשנויות חלופיות לאירועים ולסדרים חברתיים קיימים (Gleiss, 2015; Sobieraj, 2018; Moernaut et al., 2022; Kuo, 2018). שנית, האופי הפתוח והלא מתווך של רשת האינטרנט מאפשר לקבוצות מודרות לשכתב נרטיבים דומיננטיים ולאתגר כוח ממסדי (Poell, 2014; Bimber & de Zúñiga, 2020).

במילים אחרות, עם צמיחתן של טכנולוגיות חדשות לא רק המרחב הציבורי התרחב לחלל הווירטואלי, אלא גם מרחב הנגד הציבורי. כתוצאה מכך התפתחה ספרות ענפה שבוחנת את התהוותם והתפתחותם של ציבורי נגד דיגיטליים בעשורים האחרונים (Geiger, 2016; Jackson & Foucault Welles, 2015). ספרות זו בוחנת את הדרכים המאפשרות את צמיחתם של ציבורי נגד במרחב המקוון, בעיקר באמצעות תכונותיהם של מדיה חדשים, כגון קישוריות ואינטראקטיביות (Xu, 2020). חלק ניכר מהם מתרכז בשימוש שעושות קבוצות מודרות ברשתות חברתיות כדי להפיץ נרטיבים מנוגדים לשיח ההגמוני.

לדוגמה, סטיין אקרט וקליאני צ'דהה (Eckert & Chadha, 2013) ערכו ראיונות עם בלוגרים מוסלמים בגרמניה וחשפו מה היו דרכי השיח ששימשו אותם כבלוגים להגדרה עצמית ולאתגור השיח החברתי הדומיננטי על מהגרים. שרה ג'קסון וברוק פוקו וולס

(Jackson & Foucault Welles, 2016) בחנו את השפעתו של ההאשטאג #Ferguson, אשר יצרו שחורים בפרגוסון, מיזורי, בעיצוב דיונים על נושאים הקשורים בגזע, שיטור, משילות וצדק. בדומה לכך ניתחה טטיאנה לוקוט (Lokot, 2018) את השפעתה של תנועת #ЯНеБоюсьСказати (#לאמפחדתלומרזאת) האוקראינית על שינוי השיח החברתי באוקראינה בשאלת ההטרדות המיניות ומצאה שהיא תרמה לשינוי לחיוב.

כפי שאפשר לראות מדוגמאות אלה הספרות על ציבורי-נגד דיגיטליים מתמקדת בעיקר באסטרטגיות של השיח שקבוצות מודרות מאמצות או בתכנים שהן מייצרות כדי לאתגר את השיח הדומיננטי. אף שהמחקרים מספקים תובנות על התוצרים הגלויים של מאבקי זהות, הם כמעט אינם עוסקים בתהליכים הסמויים המנחים מאבקים אלה ומשפיעים על עיצובם. במילותיהם של אנסטסיה קוואדה ותומס פול, רוב המחקרים על ציבורי נגד דיגיטליים מתמקדים ”יותר בציבור כתוצר של תהליך ציבוריות מאשר בתהליך עצמו” (Kavada & Poell, 2021, p. 194). בדומה לכך טוענות קייטלין מנדס, ג’סיקה רינגרוז וג’סלין קלר ש”יש ברשותנו מחקר מועט שעוסק בשאלה איך עיסוק בהשטאגים באמת נראה ומרגיש [...] וממפה את החוויות של המעורבים בו” (Mendes, Ringrose & Keller, 2018, p. 237).

במחקר זה אני מבקשת לתת מענה מסוים להיעדר זה. לפיכך התמקדתי בתפיסותיהם של חברי הקבוצה את ציבור הנגד הדיגיטלי ובמשמעויותיו בתהליך הבניית הזהות הקולקטיבית. בכך יתרום המחקר להבנת תועלתו כמו גם מגבלותיו של המרחב המקוון ליצירת ”פרשנויות מתנגדות של זהויות, מניעים וצרכים” (Fraser, 1992: 67). שאלת המחקר הייתה: כיצד תופסים אזרחים ערבים את דף הפייסבוק ”תרשום! אני ערבי”?

הערבים אזרחי ישראל

על פי אומדני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, בסוף שנת 2021 היה שיעור הערבים אזרחי ישראל 21.1 אחוז (למ”ס, 2022) – המיעוט האתני הגדול ביותר במדינה. חרף זאת הרוב היהודי שולט ברוב המשאבים הפוליטיים והחומריים ומפלה את המיעוט הערבי בכל היבטי החיים, לרבות הדרתם ממוקדי הכוח הפוליטי, עמדות מפתח במוסדות המדינה, היררכיית השפות וגישה לתקציבים ציבוריים (Shomron & Schejter, 2021). במצב דברים זה אין זה מפתיע לגלות כי הערבים אזרחי ישראל חשים תסכול ומרמור, והאמון שלהם בממשלה, בצבא, בכנסת ובמוסדות עירוניים הוא נמוך מאוד (Hermann et al., 2018).

בניגוד חד לפסיביות הפוליטית שאפיינה את האוכלוסייה הערבית בשנותיה המעצבות של ישראל, החל מאמצע שנות התשעים מערער הציבור הערבי באסרטיביות על מבנה השלטון הישראלי. כתוצאה מתהליכי שינוי מרחיקי לכת בתודעה הלאומית של הערבים אזרחי ישראל וממוביליזציה לאומית הולכת וגוברת, חלקים גדולים בציבור הערבי

מוחים על ההדרה המתמשכת ודורשים שוויון זכויות אזרחי. בשני העשורים האחרונים פועלים תנועות פוליטיות וחברתיות ומוסדות אזרחיים להרחבת משמעותה של האזרחות הישראלית עבורם באמצעות דרישה לחולל שינויים במבנה המדינה הישראלית שיביאו לשוויון אזרחי ויבטאו באופן הולם את זהות האזרחים הערבים בציבור הישראלי (ג'מאל, 2005; לביא, 2016; רודניצקי, 2015). רובן המכריע של פעולות מחאה אלה התרחש במרחב הפיזי, למשל באמצעות מרכזים משפטיים, ועדות משותפות ומכוני מחקר (Agbaria & Mustafa, 2012), אולם בשנים האחרונות גילה הציבור הערבי את המרחב המקוון כזירה אלטרנטיבית להבעת דעות ורעיונות שאינה נזקקת לתיוכם של "שומרי הסף" ההגמוניים (Shomron & Schejter, 2021). אף שלא היו יוזמות שארגן מקור אחיד, אקטיביסטים ערבים-ישראלים פועלים בטוויטר, באינסטגרם, בפייסבוק, בבלוגים וביוטיוב בחיפוש אחר הגדרה עצמית חדשה (Abu-Kishk, 2018; Agbaria & Mustafa, 2012). באופן כללי השימוש ברשתות חברתיות נמצא במגמת עלייה בקרב הציבור הערבי-ישראלי. נכון לרבעון הראשון של שנת 2023, 73 אחוז מהציבור הערבי משתמש בפייסבוק על בסיס יומיומי, שישים אחוז באינסטגרם ו-46 אחוז בטיקטוק (איגוד האינטרנט הישראלי, 2023). ספציפית בהקשר של פעילות פוליטית ברשת, מסקר דעת קהל (N=580) שבחן את הפעילות התקשורתית של ערבים-ישראלים עלה כי 13 אחוז מהמשיבים הביעו דעה פוליטית באמצעות האינטרנט בשנה שקדמה לביצוע הסקר (ג'מאל וקוקבין, 2020). נתוני הסקר החברתי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה משנת 2020, אשר השווה בין יהודים לערבים בשימוש באינטרנט, מצביעים על כך שהיקפי השימוש באינטרנט לטובת קבוצות דיון ורשתות חברתיות היה גבוה וזהה בשתי האוכלוסיות ועמד על 86 אחוז (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2020).

דף הפייסבוק "תרשום! אני ערבי"

כחלק מהתרחבות הפעילות הפוליטית הערבית אל הזירה המקוונת, הוקם בפברואר 2020 דף פייסבוק בשם "תרשום! אני ערבי", ניסיון חלוצי ליצירת במה לציבור נגד ערבי-ישראלי, כפי שיובהר להלן. הדף הוקם על ידי אזרחים ערבים בשיתוף עמותת "סיכוי-אופוק", ארגון משותף לערבים ויהודים לקידום שוויון ושותפות בין האזרחים הערבים והיהודים בישראל.³ שם הדף לקוח משירו של מחמוד דרוויש, ומטרתו להיות "במה לאזרחים ערבים שמספרים בקול ובלי התנצלות על מה זה להיות פה אזרח ערבי: מקרים של גזענות ואפליה, מענה להסתה, בלי פחד".⁴

בדף מוצגים סרטונים ופוסטים של אזרחים ערבים אשר משתפים את הציבור היהודי בישראל בתחושותיהם כאזרחים ערבים במדינה יהודית. בין הנושאים שהופיעו בסרטונים בתקופת המחקר היו תגובות שליליות שמעוררת שמיעת השפה הערבית במרחב הציבורי, למשל בעת נסיעה באוטובוס; קשיים של צעירים ערבים להתקבל ללימודים גבוהים; וסטיגמות ודעות קדומות על אזרחים ערבים כלפי הציבור היהודי. במילים אחרות,

הדף עונה על הקריטריונים של ציבור נגד דיגיטלי, שכן הוא מספק לקבוצה מודרת במה שבה אפשר לנסח פרשנויות מתנגדות לזהותה וצרכיה אשר מאתגרות את השיה ההגמוני (Fraser, 1992).

באופן ספציפי יותר, מאחר שהדוברים בסרטונים מדברים בעברית ולסרטונים מצורפות גם כתוביות בעברית, אפשר להגדיר את הדף כבמה ל”ציבור-נגד עם אוריינטציה מוכוונת החוצה” (Outward-oriented counterpublic) במונחיהם של טופל ופיווני (Toepf & Piwoni, 2018). מנהלי הדף החליטו להסריט את הסרטונים בעברית ”כי המטרה שלנו היא להשפיע. אנחנו רוצים להיאבק בדה לגיטימציה ובהסתה [...] ואנחנו רוצים להגיע לכלל הציבור, שלא מכיר ומבין את מה שלנו נראה מובן מאליו”⁵. נכון לזמן איסוף הנתונים למחקר, היו יותר מ-12,000 עוקבים לדף. כל סרטון או פוסט שהועלו עוררו בין עשרות למאות תגובות ממגיבים יהודים וערבים.

מתודולוגיה

שיטת המחקר היא איכותנית. המחקר האיכותני הוא מחקר תיאורי אשר שואב את נתוניו מן המערך הטבעי, ומהותו היא בחינת תופעה ו/או מגמה בסביבתה הטבעית ובאופן טבעי (שקדי, 2003). המחקר משלב ראיונות עומק עם משתתפי הדף וניתוח תמטי של תגובות גולשים לסרטונים שהועלו אליו. השילוב בין שני כלים אלה מאפשר לחשוף את תפיסות העומק של הציבור הערבי, לרבות האופן שבו נחוות משמעותו של הדף למאבק האזרחי של הציבור הערבי בישראל. בכך תורם המחקר להבנת התועלות והמגבלות של מרחב הנגד הדיגיטלי בעיני ציבור הערבים אזרחי ישראל.

ראיונות

הקשר עם משתתפי הדף נעשה באמצעות פייסבוק. בכל סרטון שהועלה לדף תויג/ה החשבון הפרטי של הדובר/ת בו. פניתי לכל משתתף/ת (27 במספר, בחודש פברואר 2020 שבו הוקם הדף ונאספו הנתונים למחקר) בהודעה פרטית שבה הצגתי את עצמי ואת המחקר, וביקשתי רשות לראיון/ה. לפנייה נענו 14 ממשתתפי הדף: שמונה גברים ושש נשים. הגיל הממוצע של המראיינים היה 27. 12 מהמראיינים גרים ביישובים ערביים ושניים בערים מעורבות. הראיונות נערכו באמצעות תוכנת Zoom בתקופת סגרי הקורונה. כל ראיון נמשך בין 35 ל-55 דקות. השאלות התמקדו בתפיסות המשתתפים את מעמד הציבור הערבי בישראל, במניעיהם להעלות סרטונים לדף, בתגובות שקיבלו לסרטונים אלה ממכרים ומהציבור, בתחושות שליוו את ההשתתפות בדף כמו גם בתחושותיהם כלפי המדיום המקוון בכלל וכלפי הדף באופן ספציפי.

תגובות הגולשים

שדה המחקר

בזמן איסוף הנתונים למחקר פורסמו בדף 28 סרטונים אשר עוררו בין עשרות למאות תגובות כל אחד, ובסך הכול היו 3,895 תגובות. מתוכן סוננו תגובות לא רלוונטיות מכל הסוגים (למשל תגובות שכתבו מגיבים יהודים, ספאם, תגובות שהן תיוג או אימוג'ים בלבד), ונותרו 1,569 תגובות טקסטואליות שכתבו אזרחים ערבים והן קורפוס המחקר. מאחר שאינני דוברת ערבית, כל התגובות שנכתבו בערבית תורגמו בידי שלוש עוזרות מחקר ערביות-ישראליות, סטודנטיות לתואר ראשון ושני אשר דוברות ערבית ועברית ברמת שפת אם. כדי להבטיח את מהימנות התרגומים, תרגמו תחילה כל עוזרות המחקר עשרים תגובות זהות. השוויתי בין שלושת התרגומים ומצאתי כי למעט תגובה אחת שהכילה ביטויי סלנג, ושתי תגובות שהמבנה התחבירי שלהן היה לא ברור ולכן היה קושי לתרגמן, יתר 17 התרגומים היו דומים מאוד הן בסגנון הלשוני הן במבנה התחבירי. בשלוש התגובות שבהן התגלו פערים בתרגום דנתי עם עוזרות המחקר ולאחר מכן נערך סבב תרגום נוסף לעשרים תגובות. בסבב זה לא נמצאו פערים משמעותיים בין התרגומים ועוזרות המחקר המשיכו לתרגם את 1,529 התגובות הנותרות.

ניתוח תמטי

השיטה שנבחרה לניתוח התגובות היא ניתוח תמטי המוגדר בידי ויקטוריה בראון ווירג'יניה קלרק כ"שיטה לזיהוי, ניתוח ודיווח על דפוסים (תמות) בנתונים" (Braun & Clarke, 2006, p. 79). המחקר החיל את ששת השלבים לביצוע ניתוח תמטי שהן פיתחו (שם): התוודעות לנתונים, פיתוח קודים ראשוניים, חיפוש תמות, סקירת התמות, הגדרה ושיום התמות, ודיווח. החוקרת קראה בקפדנות את כל התגובות פעמים מספר ורשמה את קטגוריות המשמעות המרכזיות שהיא זיהתה בכל אחת מהן. יחידות הניתוח היו משפטים או ביטויים שחשפו מהן תפיסות המגיבים את מטרותיו ותכניו של דף הפייסבוק "תרשום! אני ערבי". תשומת לב מיוחדת ניתנה לביטויים פוגעניים או עוקצניים, כמו גם למחמאות ולביטויי תמיכה. לאחר קריאה אינטנסיבית של התגובות וקידודן, הן אורגנו באופן תמטי בידי החוקרת ועוזרות המחקר. החוקרת ניתחה את הנתונים והתייעצה עם עוזרות המחקר במסגרת חילוף התמות עד שהתהליך הגיע לרוויה.

שיקולים אתיים

ראיונות: המחקר קיבל אישור מוועדת האתיקה במוסד שבו החוקרת מועסקת וכל המשתתפים סיפקו הסכמה מדעת טרם ביצוע הראיונות. למרואיינים נאמר שהם יכולים להפסיק את הראיון בכל שלב ושהנתונים ידווחו באנונימיות.

תגובות הגולשים: איסוף התגובות נערך בהתאם לכללים הנהוגים במחקרים המתבססים על נתונים המופיעים ברשת, תוך שימוש במידע ציבורי בלבד והקפדה על טשטוש

זהות המגיבים (Bogen et al., 2018). דף הפייסבוק ”תרשום! אני ערבי”, הוא דף ציבורי שכל אדם יכול לצפות בתכניו באופן חופשי, בלא צורך בהרשאה או כרישום. עם זאת, מאחר שהמגיבים בדף עשויים לא להיות מודעים באופן מלא לכך שתגובותיהם ישמשו לצרכים מחקרניים (Pagoto & Nebeker, 2019), לא נאספו פרטיהם האישיים, אלא רק הטקסטים של התגובות שכתבו.

ממצאים

באופן כללי הממצאים מצביעים על פערים משמעותיים בתפיסת דף הפייסבוק ”תרשום! אני ערבי” בקרב הציבור הערבי. בעוד משתתפי הדף ראו בו פלטפורמה חתרנית, המאתגרת את השיח ההגמוני ועוקפת את ”שומרי הסף” המסורתיים, התנגדו מגיבים רבים לפנייה של הדף לציבור היהודי וטענו כי היא מתרפסת וקורבנית.

”לא אכפת לי למי אני מדבר, העיקר שאני מדבר”: תפיסותיהם של משתתפי הדף

תמה 1: המרחב המקוון כערוץ עוקף לאמצעי התקשורת המרכזיים בקרב משתתפי הדף שררה תמימות דעים על נחיצותו של ציבור נגד ערביי-ישראלי. הסיבה העיקרית שציינו רוב המרואיינים להשתתפותם בפעילות הדף הייתה שקולם מודר מהתקשורת המרכזית המייצגת את הציבור היהודי, ופעילות ברשתות החברתיות היא ערוץ עוקף שמנכיח אותם במרחב הציבורי והתקשורתי. בעיני המרואיינים הדף ”תרשום! אני ערבי” משמש כבמה להנכחת הקול הערביי-ישראלי במרחב יהודי הגמוני, ובכך טמונה תועלתו העיקרית ואף חתרנותו.

מדבריה של מ’ עולה כי הסרטונים נועדו להשפיע על סדר היום של התקשורת הישראלית: ”מבחינתי ככל שהסרטונים יהיו יותר ויראליים זה מאוד חשוב וישפיע על התקשורת שתתחיל לראות שגם הערבים קיימים. זה תורם למאבק שלנו להיות נוכחים בתוך השיח, ליכולת שלנו להביא את נקודת המבט שלנו [...] איפה אנחנו [...]? אנחנו שקופים. אין שום פאנליסט ערבי, אין שום מנחה. רק אם יקרה משהו קטסטרופלי יביאו ערבי, וגם זה כדי לצלוף בו”.

בדומה לכך טען ר’: ”התקשורת הישראלית מדברת על ערבים יותר מאשר מדברת עם ערבים. דרך הסרטונים אנחנו מרימים ראש נגד הגזענות [...] אם נשתוק, נמשיך לתת לגזענות יד, אז אנחנו מדברים. דברים שפעם אמרנו רק לעצמנו עכשיו יוצאים החוצה והיהודים צריכים לשמוע ולהתמודד”.

ס’ הוסיף כי היכולות הטכניות של הרשת מסירות את החסמים הפיזיים שלעתים מאפיינים את המרחב הציבורי. לדבריו, ”לא משנה לי למי אני מדבר, העיקר שאני מדבר. יהודים לא רגילים להכיר ערבים, והרשתות החברתיות עושות את זה מאוד קל”.

תמה 2: חשיבות הפנייה לקהל יהודי

רוב המרואיינים השתתפו בדף במטרה להנכיח את הקול הערבי במרחב הציבורי ההגמוני, וטענו כי עליהם לפנות ישירות לציבור היהודי. כדי "לגשת" לקהל היהודי הם השתמשו בשתי אסטרטגיות עיקריות: שימוש בעברית ושיתוף חוויות אישיות. לדברי נ', "אני משמיעה את הקול האישי שלי כי אני חלק מהחברה הזאת ואני רוצה לדבר. כשאני מתארת את החוויות שלי בתור נ', זה מנטרל את העניין הפוליטי ומסתכלים עליי כאינדיווידואל, לא 'מוסלמים עושים הפגנה'. וככה ההשפעה של הסרטון יותר טובה". בדומה לכך טענה ג': "לא רציתי לדבר במונחים פוליטיים, פשוט דיברתי על החוויה האישית. אני חושבת שככה אפשר להעביר מסר בלי שיפוט ובלו דעות קדומות, פשוט להקשיב".

כלומר בניגוד לטענה הפמיניסטית כי "האישי הוא הפוליטי", אשר מדגישה את הקשר בין ניסיון אישי למבנים פוליטיים רחבים יותר (Hanisch, 1970), תפיסתם של משתתפי הדף את היחס אישי-פוליטי מעט שונה. הם מתייחסים לחוויותיהם האישיות כחוויות קולקטיביות, ובמקביל מתייחסים ל"אישי" גם כגורם מקרב שמגדיל את טווח הקבלה בקרב הקבוצה ההגמונית, ולא רק כסמן לאי שוויון חברתי.

בהתאמה לכך סברו המרואיינים כי החלטה של מנהלי הדף להסריט את הסרטונים בעברית הייתה נכונה. מ' טענה שמדובר באילוץ שעל הציבור הערבי להשלים אתו: "אין כאן עניין של הדרה, כי בינינו אנחנו כל הזמן מדברים בשפה הערבית, אבל את רוצה שהרוב יבין אותך. ורוב היהודים לא מבינים ערבית. זו מציאות שצריכה להשתנות אבל כשאת מדברת בערבית יכולת ההשפעה שלך על הציבור היהודי מוגבלת".

מרואיינים אחרים טענו שכלל לא הייתה להם דילמה אם לדבר בעברית או לא. ו' תהה: "איך את יכולה להבין את כל הכעס שלי אם אני לא מדבר בעברית?". בדומה לכך טענה ג': "אם אני רוצה שהצד השני יבין את החוויה שלי אני צריכה לדבר בשפה שלו. אני לא יכולה להגיד שהם לא מבינים אותי ואת התחושות שלי ואני אדבר בערבית". מרואיין אחד, ר', אף טען שהשימוש בעברית הוא אקט של כוח: "יש פה אמירה ממש חשובה, שאנחנו גאים בשפה שלנו ובמי שאנחנו אבל בוחרים להתמודד עם הגזענות שלהם בשפה שלהם".

תמה 3: ההשתתפות בדף כמשקפת ומתקפת חוויות אישיות

כשליש מהמרואיינים טענו שתוצר נלווה של הפנייה לציבור היהודי הוא הרחבת ההתעסקות הפנים-ערבית בסוגיות של זהות, שמתבטאת בהנכחה ובשיקוף עצמי של חוויות קולקטיביות. מ' טענה ש"כל הזמן נרמה היה שאנחנו מדברים רק עם עצמנו. פתאום יש לנו הזדמנות להגיד בעברית מי אנחנו ומה אנחנו. זה תורם למאבק שלנו להיות נוכחים בשית, אבל גם גורם לנו לשאול שאלות את עצמנו".

י' טען שההכרח להתנסח בסרטון תרם לו להבין את תחושותיו: "לפעמים אפשר ללמוד על סיפור הרבה מזה שמספרים. אני אישית הופתעתי מאיך שאני הצגתי את

הדברים בסרטון. כל הזמן היה בראש שלי שקרה לי ככה וככה. זה היה רק שלוש מילים. וכשהתחלתי לדבר, פתאום זה לקח דקה וחצי, ואז אמרתי לעצמי זה משהו, אוי. בכלל לא ידעתי!”.

תועלת נוספת שציינו המרואיינים היא מתן לגיטימציה לתחושותיהם והשראה לאחרים. לדברי ר', "כשהעליתי את הסרטון אנשים מהציבור שלנו יכלו למצוא את עצמם בתוכו ולראות שלא צריך לשתוק. לקבוצת מיעוט זו הבנה מאוד חשובה". בדומה לכך טען י': "יש הרבה אנשים שאין להם את הכוח או את המילים לבטא את עצמם ואת הדברים שהם עברו. כשאנשים מתחילים לשתף, זה מעודד אנשים אחרים לעשות אותו דבר". הוא הוסיף שלהעלאת הסרטונים לרשת יש גם חשיבות בהבניית הזיכרון הקולקטיבי הערבי ובהנצחת הנרטיב הערבי: "אם משהו נמצא בראש שלנו, הוא לא מתקיים. לפעמים סיפורים נשכחים ולא נכללים בתוך ההיסטוריה בגלל שהם לא תועדו. במובן הזה לסרטונים יש כוח תיעודי חזק, הם ממש מכריחים אותנו לזכור מה אנחנו מרגישים".

”הצעד הראשון בהגנה על עצמך, אתה מפסיק לשכנע את עצמך ואחרים שאתה קורבן“: תגובות המגיבים הערבים בדף

חרף החשיבות הרבה שייחסו המשתתפים לדף, תגובות הגולשים בדף משקפות תמונה מורכבת יותר. בעוד רוב המגיבים צידדו בדף ובמשתתפיו ועודדו אותם (בעיקר באמצעות איחולים כמו "שאללה יברך אותך" וברכות כמו "כל הכבוד", ובערך בעשרה אחוזים מהמקרים גם בחיזוק מהות הטענות ובשיתוף מקרים אישיים דומים לאלה שהוזכרו בסרטונים), מגיבים אחרים – כ־25 אחוז מסך התגובות – מתחו עליו ביקורת בחרות ובבוטות, וטענו שהדף גורם יותר נזק מתועלת. הדיונים הסוערים בין המגיבים חושפים את המשא ומתן הפנים־ערבי על הבניית הזהות הערבית הקולקטיבית.

תמה 1: הפנייה לציבור היהודי כהתרפסות

גולשים רבים הביעו תרעומת על כך שהדף מכוון לקהל יהודי והגדירו פנייה זו כהתרפסות או התקרבנות. "אני ערבי ולא צריך לרשום, למה בכלל לרשום?", תהה אחד המגיבים בהתייחסו לשם הדף, "תרשום! אני ערבי", והוסיף: "אנחנו לא צריכים למתוח את השרירים שלנו לצד השני. אנחנו כאן למען השם! אין צורך להתחנן שיקבלו אותנו!". בגישה דומה לכך כתבה גם אחת המגיבות: "לדעתי הדף מעיד על חולשה שאני צריך/ה להוכיח לצד השני שאני בסדר? למה? מי הם בכלל!! [...] גם אני הערבייה רוצה שהם [היהודים] יסבירו ויוכיחו לי שהם בסדר ויודעים להתנהג בצורה ראויה ולא עושים פדיחות כפי שכל העולם מתאר אותם. אז למה הם לא נותנים הסברים? אני אענה לכם מדוע: מפני שהם הצד החזק והשולט. הצעד הראשון בהגנה על עצמך, אתה מפסיק לשכנע את עצמך ואחרים שאתה קורבן".

מגיב נוסף אף היה חריף יותר: "זו ארצנו, זו התרבות שלנו [...]. אנחנו לא צריכים להוכיח שום דבר [...]. ערבי שמתנהג באופן מלאכותי כדי להסתיר את הערביות שלו

הוא חסר אישיות. מי שמקבל אותנו, ברוך הבא, ומי שלא מקבל אותנו, שישתה מהמים של עזוזוזוזוזוזה".

ציטוטים אלה מדגימים את הביקורת החריפה שנשמעה מצד לא מעט מגיבים על האוריינטציה החיצונית של הדף. ביקורת זו לא נמתחה על תכנים מסוימים שהועלו לדף אלא על עצם הפנייה שלו אל הציבור היהודי, שנתפסה כאקט של חולשה.

תמה 2: השפה העברית – כלי לשינוי או לשימור המצב הקיים?
מאפיין נוסף של הדף אשר עורר ביקורות עזות מצד מגיבים נגע להחלטה לצלם את הסרטונים בעברית. החלטה זו עוררה תרעומת רבה בקרב מגיבי הדף והם התבטאו נגדה בחריפות. הנימוק העיקרי של המגיבים היה ששימוש בעברית, כמו גם הגייה נטולת מבטא ערבי, מתנכרים לערביות ומשמרים את העליונות היהודית. "אני לא מבין למה צריך לפנות לפאשיסטים בשפה שלהם", כתב מגיב אחד ושאל: "איפה הזהות והשייכות שלנו? איפה השפה היפה שלנו? אנשים שמדברים כך מתכחשים למוצאם". בדומה לכך נטען בתגובה אחרת: "כל מה שקורה במדינה זה בשליטה שלהם. לפחות לא ניתן להם לשלוט על אורח החיים שלנו ועל איך שאנחנו מציגים את עצמנו. יש לנו שפה יפהפייה, תשתמשו בה!". אחת הדוברות בסרטונים קיבלה מחמאות על כך שדיברה במבטא ערבי, כגון: "היא הערבייה הראשונה שמדברת ומבטאת את האמת כמו שהיא, ולא בוגדת כמו אשכנזים", ו"סוף סוף ערבייה שזוכרת שהיא ערבייה".

סוג זה של תגובות עורר על פי רוב תגובות נגד מצד מגיבים אחרים שנחלצו להגנת הדוברים בסרטונים. כך, למשל, אחת המגיבות טענה נגד מגיב שמחה על המבטא העברי של הדוברים, שהוא מייחס לו חשיבות יתר: "אם יש לה מבטא טוב בעברית זה אומר שהיא מדברת עברית בתדירות גבוהה, לא פחות לא יותר. עוד לא הבנתי איך זה סותר את היותה ערבייה! מבטא זה משהו אישי שנרכש עם הזמן. העיקר שהתעלמת מהמסר והתמקדת בשוליים. 'החכם מצביע על הירח והטיפש מסתכל על האצבע'". מגיב אחר כתב באותו שרשור: "אני חושב שמה שהיא אמרה יותר חשוב מאיך שהיא אמרה את זה". בשרשור אחר נשאלה המגיבה שביקרה את הדוברת בסרטון: "אם היה לה מבטא באנגלית היית כותבת לה תגובה מסוג זה? אנחנו יכולים להיות אובייקטיביים ולהפריד בין כל סיפור הכיבוש לבין העברית ולהתייחס אליה כשפה בלבד".

דיונים דומים בין מגיבים התעוררו גם בסוגייה נוספת של זהות: המבטא של הדוברים. אחת מהמשתתפות בדף טענה בסרטון שהציגה כי במסגרת הסטריאוטיפים והדעות הקדומות שהיא נחשפת אליהם בציבור היהודי, אומרים לה שהיא "לא נראית ערבייה", ושזו אינה מחמאה, "כי איך ערבים אמורים להיראות?". כמה מגיבים תקפו אותה על אמירה זו בטענה שהיא עצמה מדברת עברית "כמו יהודים". אחד המגיבים טען ש"זה פרדוקס. את עושה את מה שאת יוצאת נגדו. את לא אוהבת שאומרים לך שאת לא נראית ערבייה אבל את נשמעת ומתבטאת כמו מישהי שמנסה לעשות הכול על מנת

לא להיתפס כערבייה. מה את מצפה? איבדת את הזהות שלך ואת עצמך כערבייה! אין לנו צורך בפרדוקסים, פשוט תהיי עצמך ותראי שמשם מגיע כל הכוח”. מגיב אחר טען בחריפות: ”את ממש לא נראית יהודייה, השיער לא בלונדיני והעיניים לא כחולות. אבל כנראה שאת אוהבת את הסיפור הזה. את חסרת בושה והמבטא שלך הוא ההוכחה לכך”. גם תגובות אלה עוררו שרשורים ערים. אחת המגיבות הסבירה: ”זה שאני נשאלת כל יום אם אני ערבייה או לא, נותן לי תחושה טובה של התנגדות וניפוץ דעות קדומות ושכירת סטריאוטיפים וסטיגמות על הנראות והמבטא שלי וזה גורם לזה שמולי להתעורר ולחשב דברים מחדש ולערער הדרך שבה הוא יראה או יחשוב על ערכים בעתיד”. מגיב אחר הוסיף: ”אדם בוחר באחת משתי דרכים למען התמודדות עם השונות או הזרות שלו, או שהוא נטמע, או שהוא שומר על שונות כדרך לתבוע הכרה. כל אחד בוחר בדרך הנוחה לו ושתי הדרכים לגיטימיות”. הדיונים הסוערים בסוגיות השפה והמבטא שתוארו לעיל ממחישים את הדיון הפעיל בציבור הערבי על הזהות הערבית ועל מעמדה בציבוריות הישראלית. בעוד משתתפי הדף וחלק מהמגיבים מאמצים את השפה העברית כערוץ תקשורת אל הציבור ההגמוני שאת תפיסתו הם מבקשים לשנות, טוענים מגיבים אחרים שהשפה היא כלי שליטה המשמר את יחסי הכוח ההגמוניים, ועל כן יש להתנגד לה ולא לנרמל אותה.

דיון ומסקנות

אף שמחקרים רבים מראים כיצד משמשות פלטפורמות דיגיטליות להתגבשותם של ציבורי נגד ולאגור השיח ההגמוני, ספרות מעטה התמקדה בחוויית ההבניה של ציבור הנגד הדיגיטלי כפי שהיא נתפסת על ידי חברי הקבוצה (Toepfl & Piwoni, 2018). במחקר זה ביקשתי לתרום לתיאורטיזציה של הנושא באמצעות מקרה המבחן של דף הפייסבוק ”תרשום! אני ערבי”, שהוא כמה של ציבור נגד ערבי בישראל. הממצאים חושפים הבנה מורכבת של הדף בידי הציבור הערבי, אשר מערכת מחלוקות פנימיות הנסוכות סביב מטרות הדף והאסטרטגיות להשגתן.

בעבודתה המכוונת טוענת פרייזר כי ציבורי נגד ממלאים תפקיד כפול: האחד – התגבשות קבוצתית, והשני – פעילות המכוונת לציבור הרחב (Fraser, 1992, p. 124). היא מודעת לדיאלקטיקה שבין שני תפקידים אלה: פנייה למעגלים חיצוניים עשויה להחליש את ה”סוכנות” או את הכוח האוטונומי של ציבור הנגד. עם זאת היא טוענת כי ”בדיוק בדיאלקטיקה שבין שתי הפונקציות האלה קיים פוטנציאל משחרר. דיאלקטיקה זו מאפשרת לציבורי נגד לקזז באופן חלקי, הגם שלא לבטל באופן מלא, את זכות ההשתתפות הפריווילגית [...] שממנה נהנים חברי הקבוצות ההגמוניות” (שם, עמ' 68). ממצאיו של מחקר זה מציעים שבזמן שפרייזר מזהה פוטנציאל חיובי בדיאלקטיקה שבין הפנים לחוץ המאפיינת ציבורי נגד, זו איננה הפרשנות האפשרית היחידה. הממצאים

חושפים פער תפיסתי משמעותי בין משתתפי הדף וחלק ממגיביו ובין מגיבים אחרים אשר התנגדו בחריפות לאוריינטציה החיצונית של הדף.

שתי הקבוצות – גם משתתפי הדף וגם המגיבים להם – הביעו תסכול מההדרה הממושכת של הציבור הערבי ממוקדי הכוח בחברה הישראלית, והכירו בצורך לייצר מרחב שינכיח את הקול הערבי ויאתגר את השיח ההגמוני. עם זאת הן נבדלו בשאלת האוריינטציה של מרחב חלופי זה. משתתפי הדף וחלק מהמגיבים ביטאו גישה פובליציסטית התומכת בהנכחת הקול הערבי במרחב הציבורי הכללי. גישה זו מניחה שפנייה לציבור ההגמוני חיונית כדי לתבוע הכרה בזכויות המיעוט. מכאן ששימוש בשפה ההגמונית, ואפילו שיתוף של חוויות אישיות שמשמש על פי רוב במאבקים חברתיים כסמן של אי-שוויון ואפליה (Mendes, Ringrose & Keller, 2018), נתפסו על ידי משתתפי הדף ותומכיהם באופן הפוך: כערוץ מגשר שמרכך את טווח הקבלה ההגמוני ומכשיר את תביעות המיעוט.

בניגוד להם חלק אחר מהמגיבים ביטא גישה בדלנית הטוענת שחיפוש הכרה מאותם מוסדות ומנגנונים המשמשים להדרת הקבוצה פוגעים במאמציה. בדומה לתפיסתו של וורנר כי כוחם של ציבורי נגד טמון ב"כוחם הטרנספורמטיבי, יותר מאשר באוריינטציה משכפלת בלבד" (Warner, 2002, p. 88), טענו חלק מהמגיבים כי שימוש במבנים ובחוקים ההגמוניים מנרמל את האפליה ולכן מחליש את כוחו הטרנספורמטיבי של ציבור הנגד. גישה בדלנית זו תופסת את קיומו של ציבור הנגד כאוטונומי ומנותק מהשיח ההגמוני על מנגנוניו, מוסדותיו ומבניו.

הפער המשמעותי בין שתי תפיסות אלה, שהובעו במקביל בתגובות הגולשים הערבים בדף ועוררו דיונים סוערים, מוביל לשתי מסקנות הקשורות זו בזו. הראשונה, ציבורי נגד אינם מבנים הומוגניים שזוכים לגיטימציה אוטומטית מחברי הקבוצה. ביצירתם של ציבורי נגד מתקיים משא ומתן על ערכי הקבוצה, מטרותיה ופעולותיה, אשר יכול לערב גם מחלוקות. מסקנה זו מחזקת את קריאתם של קוואדה ופול ללכוד "את התהליכים הדינמיים שבאמצעותם תנועות של ציבוריות מופיעות ומופצות ברחבי הגלובוס, או [...] של ציבוריות בתנועה" (Kavada & Poell, 2021, p. 194). השנייה, סלע המחלוקת העיקרי בקרב חברי הקבוצה בנוגע לציבור הנגד נוגע לאוריינטציה שלו (Toepfl & Piwoni, 2018). מהדיונים הסוערים בתגובות הגולשים ניכר ששאלת האוריינטציה של ציבור הנגד חיונית להבניית הלגיטימציה שלו בקרב חברי הקבוצה ונתונה למשא ומתן פנימי הנושא עמו משמעויות זהותיות.

האם מחלוקות דומות מתעוררות גם בקרב ציבורי נגד עם אוריינטציה פנימית? האם הן מתרחשות גם במאבקים זהותיים מסוגים אחרים (למשל דתיים)? האם הן מתעצמות במרחב הדיגיטלי בשל תכונותיו הטכניות בהשוואה לציבורי-נגד שפועלים במרחב הפיזי בלבד? שאלות אלה דורשות ביסוס והרחבה במחקרים עתידיים שבהם כדאי יהיה

לנתח מקרי מבחן נוספים, אשר יוכלו לספק אמות מידה השוואתיות לממצאי המחקר הנוכחי ולסייע בתיקופם החיצוני.

הערות

- 1 <https://www.facebook.com/TirshomAniAravi>
- 2 הן בציבור היהודי הן בציבור הערבי ישנן טרמינולוגיות שונות לציבור הערבים אזרחי ישראל (”ערביי ישראל”, ”ערביי 48”, ”הפלסטינים אזרחי ישראל”, אם למנות רק את מקצתן). כל אחת מהן משקפת נקודת מבט שונה ומדגישה היבטים זהותיים אחרים. במחקר זה השתמשתי בביטוי ”אזרחים ערבים” מפני שזהו המונח שבו נעשה שימוש בדף ”תרשום! אני ערבי” (<https://www.tirshomaniaravi.info/>).
- 3 <https://www.sikkuy-aufoq.org.il/%D7%90%D7%95%D7%93%D7%95%D7%AA/>
- 4 <https://www.facebook.com/TirshomAniAravi>
- 5 <https://www.facebook.com/TirshomAniArav>

מקורות

- ג'מאל, א' (2005). ”על דפוסי כינון האי-שוויון הלאומי בישראל”, בתוך: א' בראלי, ד' גוטווין וט' פריילינג (עורכים), **חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, עמ' 145-182.
- ג'מאל, א' ור' קוקבין (2020). **הפעילות התקשורתית של מיעוטים לאומיים בעידן האלגוריתמי: מקרה הערבים-פלסטינים בישראל**, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, מכון וולטר ליבך לדרו קיום יהודי-ערבי. הרמן, תמר (תשע”ט). ”מדד הדמוקרטיה הישראלית 2018”, ירושלים: המכון לדמוקרטיה ישראלית. אוהזר מן האתר <https://www.idi.org.il/media/11555/democracy-index.pdf>
- לביא, א' (2016). החברה הערבית-פלסטינית במדינת ישראל: עת לשינוי אסטרטגי בתהליכי השילוב והשוויון, רמת אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי. אוהזר לאהרונה מן האתר <https://www.inss.org.il/he/publication/integrating-the-arab-palestinian-minority-in-israeli-society-time-for-a-strategic-change/>
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2020). **הודעה לתקשורת: לקט נתונים מתוך הסקר החברתי בנושא שימוש באינטרנט**, אוהזר בדצמבר 2023 מן האתר: www.cbs.gov.il/he/mediarelease/DocLib/2021/223/19_21_223b.pdf
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2022). **אוכלוסיית ישראל בפתחה של שנת 2022**, אוהזר מן האתר: <https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/pages/2021/%D7%90%D7%95%D7%9B%D7%9C%D7%95%D7%A1%D7%99%D7%99%D7%AA-%D7%99%D7%A9%D7%A8%D7%90%D7%9C-%D7%91%D7%A4%D7%AA%D7%97%D7%94-%D7%A9%D7%9C-%D7%A9%D7%A0%D7%AA-2022.aspx>
- מכון מאירס, ג'ונס, ברוקדייל (2018). ”האוכלוסייה הערבית בישראל: עובדות ומספרים 2018”, אוהזר בדצמבר 2023 מן האתר: https://brookdale.jdc.org.il/wp-content/uploads/2018/03/MJB_Facts_and_Figures_on_the_Arab_Population_in_Israel_2018-Hebrew.pdf
- רודניצקי, א' (2015). **המיעוט הערבי בישראל והשיח על ”מדינה יהודית”**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- סטגמן, א', א' וינר וע' רינג (2023). ”שימוש ברשתות חברתיות ונתונים מקוונים בישראל: כלי נתונים מתעדכן”, איגוד האינטרנט הישראלי, אוהזר בדצמבר 2023 מן האתר https://www.isoc.org.il/sts-data/online_services_index
- סקרי, א' (2003). **מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני – תיאוריה ויישום**, תל אביב: רמות, אוניברסיטת תל אביב.

- Abu-Kishk, H. (2018). "Operation Cast Lead Viewed through Blogs and the Print Press by the Arab Society in Israel", in: D. Caspi & D. Rubinstein (eds.), *Reporting the Middle East: Challenges and Chances*, Singapore: World Scientific, pp. 99-118.
- Agbaria, A.K. & M. Mustafa (2012). "Two States for Three Peoples: The 'Palestinian-Israeli' in the Future Vision Documents of the Palestinians in Israel", *Ethnic and Racial Studies*, 35(4), pp. 718-736.
- Asen, R. (2000). "Seeking the 'counter' in Counterpublics", *Communication Theory*, 10(4), pp. 424-446.
- Bimber, B. & H. Gil de Zúñiga (2020). "The Unedited Public Sphere", *New Media & Society*, 22(4), pp. 700-715.
- Bogen, K.W., C. Millman, F. Huntington & L.M. Orchowski (2018). "A Qualitative Analysis of Disclosing Sexual Victimization by# NotOkay during the 2016 Presidential Election", *Violence and Gender*, 5(3), pp. 174-181.
- Braun, V. & V. Clarke (2006). "Using Thematic Analysis in Psychology", *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), pp. 77-101.
- Calhoun, C. (ed.) (1992). *Habermas and the Public Sphere*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Eckert, S. & K. Chadha (2013). Muslim Bloggers in Germany: An Emerging Counterpublic, *Media, Culture & Society*, 35(8), pp. 926-942.
- Fraser, N. (1992). "Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy", in: C. Calhoun (ed.), *Habermas and the Public Sphere*, Cambridge, MA: MIT Press, pp. 109-142.
- Geiger, R. S. (2016). "Bot-based Collective Blocklists in Twitter: The Counterpublic Moderation of Harassment in a Networked Public Space", *Information, Communication & Society*, 19(6), pp. 787-803.
- Gleiss, M.S. (2015). "Speaking up for the Suffering (br) Other: Weibo Activism, Discursive Struggles, and Minimal Politics in China", *Media, Culture & Society*, 37(4), pp. 513-529.
- Habermas, J. ([1962] 1991). *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Hanisch, C. (1970). "The Personal is Political", in: S. Firestone & A. Koedt (eds.), *Notes from the Second Year*, New York, NY: Editors, pp. 76-78.
- Jackson, S.J. & B.F. Foucault Welles (2015). "Hijacking# myNYPD: Social Media Dissent and Networked Counterpublics", *Journal of Communication*, 65(6), pp. 932-952.
- Jackson, S.J. & B.F. Foucault Welles, (2016). "#Ferguson is Everywhere: Initiators in Emerging counterpublic Networks Networks", *Information, Communication & Society*, 19(3), pp. 397-418.
- Kavada, A. & T. Poell (2021). "From Counterpublics to Contentious Publicness: Tracing the Temporal, Spatial, and Material Articulations of Popular Protest through Social Media", *Communication Theory*, 31(2), pp. 190-208.
- Kuo, R. (2018). "Racial Justice Activist Hashtags: Counterpublics and Discourse Circulation", *New Media & Society*, 20(2), pp. 495-514.
- Lokot, T. (2018). "# IAmNotAfraidToSayIt: Stories of Sexual Violence as Everyday Political Speech on Facebook", *Information, Communication & Society*, 21(6), pp. 802-817.
- Mendes, K., J. Ringrose & J. Keller (2018). "# MeToo and the Promise and Pitfalls of Challenging Rape Culture through Digital Feminist Activism", *European Journal of Women's Studies*, 25(2), pp. 236-246.

- Moernaut, R., J. Mast, M. Temmerman & M. Broersma (2022). “Hot Weather, Hot Topic: Polarization and Sceptical Framing in the Climate Debate on Twitter”, *Information, Communication & Society*, 25(8), pp. 1047-1066.
- Neuendorf, K.A. & P. Brough, (2019). *Research Methods for Applied Psychologists: Design, Analysis and Reporting*. New York: Routledge.
- Nuernbergk, C. (2015). “Nationalist and Anti-fascist Movements in Social Media”, in: Axel Bruns et al. (eds.), *The Routledge Companion to Social Media and Politics*, NY: Routledge, pp. 296-308.
- Pagoto, S. & C. Nebeker (2019). “How Scientists can Take the Lead in Establishing Ethical Practices for Social Media Research”, *Journal of the American Medical Informatics Association*, 26(4), pp. 311-313.
- Papacharissi, Z. (2002). “The Virtual Sphere: The Internet as a Public Sphere”, *New Media & Society*, 4(1), pp. 9-27.
- Poell, T. (2014). “Social Media and the Transformation of Activist Communication: Exploring the Social Media Ecology of the 2010 Toronto G20 Protests”, *Information, Communication & Society*, 17(6), pp. 716-731.
- Shomron, B. & A.M. Schejter (2021). “Broadcast Media and their Social Network Sites: The Case of Palestinian–Israeli Representations and Capabilities”, *Television & New Media*, 22(5), pp. 482-500.
- Sobieraj, S. (2018). “Bitch, Slut, Skank, Cunt: Patterned Resistance to Women’s Visibility in Digital Publics”, *Information, Communication & Society*, 21(11), pp. 1700-1714.
- Thorsen, E. & C. Sreedharan (2019). “# EndMaleGuardianship: Women’s Rights, Social Media and the Arab Public Sphere”, *New Media & Society*, 21(5), pp. 1121-1140.
- Toepfl, F. & E. Piwoni (2015). “Public Spheres in Interaction: Comment Sections of News Websites as Counterpublic Spaces”, *Journal of Communication*, 65(3), pp. 465-488.
- Toepfl, F. & E. Piwoni (2018). “Targeting Dominant Publics: How Counterpublic Commenters Align their Efforts with Mainstream News”, *New Media & Society*, 20(5), pp. 2011-2027.
- Warner, M. (2002). “Publics and Counterpublics”, *Quarterly Journal of Speech*, 88(4), pp. 413-425.
- Xu, W.W. (2020). “Mapping Connective Actions in the Global Alt-right and Antifa Counterpublics”, *International Journal of Communication*, 14, pp. 22-34.

תעמולת הבחירות לאסיפה המכוננת (הכנסת) הראשונה בתש"ט בעיתוני ישראל

משה הרפז

משה קיבל תורה מסיני, ומסרה ליהושע, ויהושע לזקנים, וזקנים לנביאים ונביאים מסרוה לאנשי כנסת גדולה.¹

ב־25 בינואר 1949 הלכו אזרחי ישראל לקלפי בפעם הראשונה לבחור את 120 חברי האסיפה המכוננת, לימים הכנסת. מחקרים רבים נערכו על הבחירות בתש"ט. בין היתר נבחנו בהם היערכות המדינה לבחירות הראשונות בתולדותיה כישות עצמאית, מרכיבי המפלגות הגדולות באותה עת, עמדותיהן הפוליטיות, הכלכליות והחברתיות של הרשימות כפי שנוסחו במצעיהן, דרכי התעמולה של המתמודדות, תוצאות הבחירות והקמת הקואליציה והממשלה החדשות.

במחקר זה אני נוקט גישה סינכרונית ופורש לפני הקורא היבטים כמותיים של תעמולת הבחירות כפי שבאה לידי ביטוי בעיתונות הישראלית בעברית. במסגרת המחקר איתרתי ואספתי חומר תעמולתי שפורסם ביומונים במשך 17 ימי מערכת הבחירות, החל ב־9 בינואר 1949 ועד ליום הבחירות. החומר שנאסף שימש כבסיס לניתוח כמותי של חומרי התעמולה למתן תשובות על שאלת המחקר: מה היו התפלגויות הפרסום התעמולתי ביומונים בין המפלגות המתמודדות ולפי ימי מערכת הבחירות?

הרקע לבחירות הראשונות בתש"ט (1949)

בחירות הן מעמודי התווך של משטר דמוקרטי. מטבע הדברים יש כמה הגדרות למונח בחירות. לפי ויקיפדיה בחירות הן "תהליך חברתי בו חברי ציבור מסוים מכריעים בנקודת זמן מוגדרת על חלוקת כוח חברתית בין מספר מועמדים אשר יכולים להיות אנשים בודדים או קבוצות מאורגנות. תוצאת הבחירות היא חלוקה של תארים ותפקידים בין המועמדים על בסיס רצונות ציבור הבוחרים".² רוברט ליברמאן הגדירן: "התהליכים המדיניים והחוקיים, שבאמצעותם ממנים האזרחים של מדינות מסוימות את נציגיהם – בדרך כלל לכהונה פארלמנטארית".³ יצחק גל־נור ודנה בלאנדר סבורים כי הבחירות הן "תנאי הכרחי לקיומה של דמוקרטיה". הכותבים מדגישים עם זאת כי תנאי זה אינו מספיק והבחירות "צריכות לעמוד במבחנים נוספים". לדוגמה הם מציגים את הצעתו של רוברט דאל, שכללה שלושה תבחינים: השתתפות אקטיבית, הבנה מושפלת ושליטה על סדר היום.⁴

בכ"ט בנובמבר 1947 החליטה עצרת האומות המאוחדות, בהחלטה 181, על חלוקת ארץ ישראל המנדטורית לשתי מדינות: יהודית וערבית.⁵ בסעיף 9 שבחלקה הראשון של ההחלטה, נכתב: "מועצת הממשלה הזמנית של כל מדינה תקיים, לא יאוחר משני חודשים אחר הסתלקותם של הכוחות המזוינים של המעצמה המנדטורית [1 באוקטובר 1948], בחירות לאסיפה מכוננת, שייערכו על יסודות דמוקרטיים".⁶ במגילת העצמאות נכתב: "אנו קובעים שהחל מרגע סיום המנדט הלילה, אור ליום שבת ו' אייר תש"ח, 15 במאי 1948, ועד להקמת השלטונות הנבחרים והסדירים של המדינה בהתאם לחוקה שתיקבע על-ידי האספה המכוננת לא יאוחר מ-1 באוקטובר 1948 – תפעל מועצת העם כמועצת מדינה זמנית, ומוסד הביצוע שלה, מנהלת-העם, יהווה את הממשלה הזמנית של המדינה היהודית, אשר תיקרא בשם ישראל".⁷

ב-7 ביולי 1948 בחרה מועצת המדינה הזמנית (להלן: הממשלה) ועדת בחירות שמנתה 13 חברים בראשות עו"ד דוד בר-רב-האי, חבר מפא"י. הוועדה החלה בעבודתה ב-8 באוגוסט, קיימה עשר ישיבות והגישה את נוסח הצעה לפקודת הבחירות לאסיפה המכוננת. דיון בהצעה נערך בישיבה כ"ד של הממשלה שהתקיימה ב-24 באוקטובר 1948. בסעיף 1 של ההצעה הוצע כי מועד הבחירות יפורסם לפחות 45 יום לפני יום הבחירות.⁸ תום שגב כתב כי "בין היתר התווכחו על מבנה הכנסת. נציגי הסיעות הקטנות ביקשו להרבות בחברים (171), נציגי הסיעות הגדולות ביקשו להמעיטם (70)".⁹ הייתה גם הצעה ל-101 נבחרים.¹⁰ הנוסח הסופי של פקודת הבחירות אושר בישיבה כ"ז של הממשלה מיום 18 בנובמבר 1948.¹¹ בנוסח זה נקבע, לפי הצעתו של זרח ורהפטיג, נציג הפועל המזרחי, כי מספר חברי האסיפה המכוננת יהיה 120, כמספר חברי "כנסת גדולה".¹² בדרך כלל יש שתי אפשרויות בהקצאת מושבים למועמדי הרשימות שהתמודדו: חלוקה יחסית וחלוקה רבית.¹³ גדעון רהט ציין כי רוב הדמוקרטיה הוותיקות באותה עת אימצו את השיטה של חלוקה יחסית שנתפסה כדמוקרטית יותר, והדגיש כי "גם בהחלטת עצרת האו"ם בכ"ט בנובמבר (29.11.1947), על הממשל העתידי לקום בארץ-ישראל נקבע בפירוש שהפרלמנטים של המדינות [היהודית והערבית] שיוקמו מהחלטתו ייבחרו 'על דרך הייצוג היחסי'".¹⁴ הזמן הקצר שנותר להתארגנות לבחירות הוליד אפוא פשרה בנושא שיטת הבחירות:

לא היתה בוועדה [הבחירות] תמימות דעים באשר לשיטת הבחירות, אולם לבסוף הוחלט לאמץ את השיטה היחסית, במתכונת שהיתה נהוגה בבחירות למוסדות היישוב היהודיים בתקופת המנדט. בעניין זה אמר יושב ראש הוועדה, דוד בר-רב-האי: "אם אנו רוצים לבצע בחירות מהירות, אין לנו עצה אחרת אלא לבחור בשיטת בחירות יחסית-ארצית. כל שיטה אחרת דורשת הכנות מסוככות הרבה יותר ואינה ניתנת לביצוע תוך תקופה קצרה".¹⁵

למעשה הייתה זו החלטה על המשך השיטה המוכרת שהונהגה בבחירות למוסדות הציוניים ולמוסדות היישוב בתקופת המנדט.¹⁶ בן-גוריון רשם לפניו כי "נשאר בארץ משטר-בחירות שאין דומה לו בשום ארץ אחרת".¹⁷

הבחירות נערכו "תוך סערת מלחמה ותנופה של עלייה, קליטה והתיישבות".¹⁸ הן התקיימו כאשר המדינה הייתה במצב של אי-ודאות מדינית, כלכלית וחברתית: הסכסוך עם מדינות ערב וערביי ארץ ישראל טרם יושב. אמנם שררה הפסקת אש בשלושת השבועות שקדמו לבחירות, אך מלחמת הקוממיות טרם הסתיימה,¹⁹ גבולות המדינה היו קווי הפסקת אש בלבד והסכמי שביתת הנשק, שקיבעו את שטח המדינה עד 1967 טרם נחתמו. העלייה הייתה בשיאה, רוב העולים היו חסרי כתובת ולחלקם טרם נופקו תעודות זהות; המדינה חוותה משבר כלכלי חריף; עתידה של ירושלים לא היה ברור והדי הטבעת "אלטלנה", רצח הרוזן ברנדוט ופירוק הפלמ"ח טרם שכחו. ההיערכות לבחירות לקתה אמנם בחסר, אך "היה ברור שממילא אי-הסדרים הצפויים לא ייפתרו, גם אם יינתן פרק זמן נוסף".²⁰ זאב צחור כתב כי "ההכרעה על בחירות תוך כדי מלחמה נראית נועזת".²¹

הבחירות, על פי החלטת הממשלה, אמורות היו להתקיים ב-25 בנובמבר 1948, אך בשל התמשכות הקרבות – בעיקר בחזית הדרום – הן נדחו.²² התחזית האופטימית לא עמדה במבחן המציאות. החל ממועד הכרזת העצמאות, ועוד לפני כן, נלחמה המדינה על קיומה. רק בשלהי 1948, כשהסתמן סיום המלחמה ביתרון צה"ל, יכולה הייתה המדינה לפרוע את השטר עליו התחייבה.

הצעד הראשון שהתבקש היה לערוך מפקד אוכלוסין ולקבוע מי זכאי לבחור. המפקד נקבע ל-8 בנובמבר 1948 ונערך בתחומי הגבולות הזמניים טרם הפסקת אש בחלק מן הגזרות. הסכמי שביתת הנשק נחתמו ברודוס מאוחר יותר.²³ עוצר הוכרז בשטח המדינה באותו יום החל משעה חמש אחר הצהריים ועד חצות.²⁴ לפי תוצאות המפקד, כתב דוד בן-גוריון במחברתו, "בשטח השיפוט של מדינת ישראל עד 14 באוקטובר (לפני כיבוש הדרום והנגב) נתפקדו 713,000 יהודים, 69,000 לא-יהודים [סך הכול 782,000]. [...] בגליל לא נתפקדו כל הערבים".²⁵ גל-נור ובלאנדר ציינו כי "בהתאם לכך נקבעו 506,569 בעלי זכות בחירה", והעירו כי המפקד לא היה מדויק; ובלשונם: "בעיקר לגבי אוכלוסיות של עולים חדשים מחוסרי כתובת וערבים".²⁶

ב-25 בנובמבר החליטה הממשלה פה אחד על קיום הבחירות לאסיפה המכוננת ביום ג', כ"ד בטבת תש"ט (25 בינואר 1949).²⁷ הממשלה עמדה אפוא בהתחייבות שמועד הבחירות יפורסם לפחות 45 יום לפני יום הבחירות. תקציב הבחירות עמד, לפי דבר, על 120,000 לירות ישראליות,²⁸ ולפי מעריב – על יותר ממיליון לירות.²⁹ כבר כתב ש"י עגנון על דברים כגון אלה כי "גירסאות שונות יש לנו בזה ומי יטיל בחירה בין גירסא לגירסא שכל אחת יפה ונעימה".³⁰

מדינת ישראל
הממשלה הזמנית / משרד הפנים
הודעה לקהל מס' 4

תקנות שנת חירום ורישום תושבים
תש"ח - 1948

1. מודעים בזה שמועד רישום התושבים נקבע ליום שני, 7 בחשוון תש"ט (8 בנובמבר 1948).
2. לשם ביצוע יעיל של רישום התושבים מכריזים בזה על עוצר בית ביום שני, 7 בחשוון תש"ט (8 בנובמבר 1948) בשעות חמש אחה"צ עד שחיים עשרה בלילה, בכל מקום שבו חל המשפט של מדינת ישראל.
3. כל אדם שאינו אזרח או תושב חוקי של מדינת ישראל, יישם את הוראות אלו בהתאם להוראות המפורטות בהודעה זו.
4. ביום הנקוב לעיל, בשעה 4.30 אחה"צ, חופסק התעבורה של כלי רכב, פרט לאלה הנחוגים על ידי אנשים הנקובים בסעיף 5 דלמטה, ולא תחודש לפני שעה 12 בלילה.
5. הוראות הסעיפים 3 ו-4 לא תחולנה על חיילים, שוטרים ופקידי הרישום, הנמצאים בתפקיד, וכן על אנשים שקיבלו תעודות עוצר מטעם משרדי רישום.
6. את הבקשות לתעודות העוצר יש להגיש במקרים הכרחיים בלבד, כשהודבר דרוש למנוע אשפוז ביצוע עבודות חיוניות, ויש להפנותן:
בתל-אביב: למשרד המינהל המחוזי, רח' אחי העם 13.
בירושלים: משרד רישום התושבים, בנין ג'נרלי.
בחיפה: משרד רישום התושבים, רח' מהר 29.
בטבריה: משרד המינהל המחוזי.
7. **במקומות אחרים:** לקציני מחוז ומשרדי הרישום המקומיים.
אדם אשר —
(א) לא ימצא בדירתו בניגוד להוראות הסעיף 3, או
(ב) יסע או יצוה על אחר לחסיע כלי רכב, או
יסע בכלי רכב בניגוד להוראות הסעיף 4 —
יאשם בעבירה, ובצאתו חייב בדיון יומה אצלו למאסר עד ששה חדשים או לקנס עד 200 ל"י, או לשני הענשים גם יחד.

7 בחשוון תש"ט (5 בנובמבר 1948) (חתום) יצחק גרינבוים — שר הפנים

איור 1: הכרזה על עוצר. משרד הפנים, הודעה לקהל מס' 4, דבר, 7.11.1948, עמ' 4.³¹

הוויכוחים בממשלה על פרטי פקודת הבחירות נמשכו עד ל-21 בינואר 1949. תמונת המצב כפי שצוירה בעיתונים הצביעה על חוסר בהירות: הארץ דיווח כי "מועצת המדינה דחתה הצעות שונות לתיקון בחוק הבחירות. הבחירות לאספה המכוננת יתקיימו, כפי שנקבע, ביום ג', 25 ביאנואר, ויוכלו להצביע רק בעלי פנקסי-זהווי".³² הקושי העיקרי היה בחלוקת פנקסי הזהות לכחצי מיליון איש ואישה, מעל גיל 18, בעלי זכות בחירה.³³ קול העם טען כי "גם אם יוכרז עוצר בת"א ישארו רבים מהבוחרים ללא תעודותיהם".³⁴ בהפקר נכתב כי "במסיבת עיתונאים שנערכה ביום ששי [14.1], הודיע מנהל מחלקת העתונות הממשלתית, מר יוסף גרביצקי, כי כ-50,000 תעודות זהות מתחלקות עתה ליום, וקצב החלוקה גובר והולך. [...] מניחים, שלא יהיה כל צורך בעוצר בית לשם סיום חלוקת תעודות הזהות".³⁵ יושב ראש ועדת הבחירות וסגנו הודיעו במסיבת עיתונאים כי "ועדת הבחירות עושה הכל לקיים את הבחירות במועדן".³⁶ מעריב דיווח כי "הבחירות לא יידחו ולא יוטל עוצר".³⁷ יומיים לפני הבחירות דיווח על המשמר לקוראיו כי "הממשלה מציעה הצבעה במעטפה כפולה שיושמו בהן פנקסי-הזהווי, כדי למנוע זיופים".³⁸ במקביל, אותו עיתון, באותו גיליון ובאותו עמוד, כתב לכאורה בסתירה כי "הבחירות על שרטון".³⁹

יום הבחירות נקבע כיום שבתון והבחירות התקיימו משעה שש בבוקר ועד לשעת חצות.⁴⁰ תקדים זה של יום בחירות לכנסת מהווה שבתון הפך לקבוע. הבקר ציין, בשונה

מעיתונים אחרים, כי השבתון הוא משמונה בבוקר ועד חצות ו"הוטל איסור על תהלוכות ושימוש ברמקולים".⁴¹

על הרשימות/המפלגות שהתמודדו

יסודותיה של המערכת הפוליטית בישראל נוצקו טרם הקמת המדינה. מדינת ישראל ירשה מן היישוב היהודי בתקופת המנדט מערכת רב-מפלגתית ששיקפה גיוון חברתי, מבנה שבטי מרובד ומנעד של מתחים אידיאולוגיים בנושאי ביטחון, כלכלה, חברה, דת, חוקה, זהות וכדומה.⁴² צחור ציין כי בתקופת המנדט היו ביישוב היהודי שתי-עשרה מערכות בחירות: לאספת הנבחרים, לקונגרסים הציוניים ולהסדרות.⁴³

לוח 1: רשימה סופית של 21 המפלגות שהתמודדו בבחירות הראשונות⁴⁴

מס"ד	אות	שם המפלגה	מספר מועמדים לאסיפה	ראש המפלגה
1	א	רשימת מפלגת פועלי ארץ ישראל	120	ד' בן-גוריון
2	ב	החזית הדתית המאוחדת ⁴⁵	120	הרב י"ל הכהן פישמן
3	ג	רשימת הרויזיוניסטים (תנועת ז'בוטינסקי וברית הצה"ר)	101	ד"ר א' אלטמן
4	ח	תנועת החרות	120	מ' בגין
5	ט	למען ירושלים	29	ד' אוסטר
6	י"א	הגוש העובד אלכתלה אלעאמלה	10	ע' רחמן
7	י"ג	רשימת יצחק גרינבוים	4	י' גרינבוים
8	י"ד	רשימה דמוקרטית של נצרת ומחוזיה	4	א' ג'רג'ורה
9	טו	רשימת הלוחמים	10	נ' פרידמן-יילין
10	י"ח	רשימת החרדים	12	א' מוקוטובסקי
11	י"ט	רשימת היהדות המסורתית	4	ד"ר בוקסבאום
12	ל	התאחדות התימנים	1	ז' גלוסקא
13	מ	מפלגת פועלים מאוחדת	120	י' טבנקין
14	נ	ויצ"ו	120	ד"ר ר' כהן
15	ס	האיגוד הארצי של הספרדים ועדות המזרח	20	ב' שטרית
16	פ	המפלגה הפרוגרסיבית	120	פ' רוזנבליט
17	פ"ד	רשימת הפועלות והאשה הדתית	37	ט' סנהדרים
18	צ	הסתדרות הציונים הכלליים מפלגת מרכז	120	פ' ברנשטיין
19	ק	קומוניסטים ובלתי מפלגתיים למען עצמאות	120	ש' מיקונים
20	ש	רשימה מאוחדת של פועלים דתיים	19	ד"ר י' ליבוביץ
21	ת	הגוש העממי הערבי	11	ג' נצר

איור 2: "21 מפלגות בישראל מתיצבות לפני הבחור". כותרת בעיתון ידיעות אחרונות, 21.1.1949, עמ' 4-5⁴⁶

בהארץ נכתב כי אושרו 21 רשימות ובהן 1,340 מועמדים הנאבקים על 120 המקומות באסיפה המכוננת.⁴⁷ בדבר היו הנתונים שונים במקצת. העיתון מסר לקוראיו בכתבה שכותרתה הייתה "22 רשימות אושרו", כי הוגשו עשרים רשימות הכוללות שלוש רשימות ערביות, ומספר המועמדים בכל הרשימות עומד על 1,288. בפועל בגוף הכתבה מופיעות 21 רשימות.⁴⁸ כך או אחרת, 21 מפלגות ניגשו לבחירות הראשונות.

תעמולה

להגדיר מהי תעמולה זו משימה מורכבת שהניבה הגדרות רבות ושונות. לפי ויקיפדיה תעמולה היא "צורת תקשורת בה נעשית הפצה מחושבת של רעיונות בקרב ציבור רחב, במטרה להשפיע על התנהגותו או עמדותיו".⁴⁹ ברוך חזן הגדיר תעמולה כ"מסר הנשלח באמצעי התקשורת להמונים להכוונת דרכי חשיבה, שינוי במערכת ערכים, עמדות, מושגים והרגלים בהתאם לרצון התעמלן".⁵⁰ גרעון קוץ טען כי "חוקרים התקשו לספק הגדרה רחבה דייה למונח 'תעמולה'", והעדיף לצטט הגדרה מורכבת ומקיפה יותר משל ג'וט גארט' וויקטוריה אודונל: "תעמולה היא נסיון מכוון ושיטתי לעצב תפיסות, לתפעל תודעה ולכוון התנהגות, כדי להשיג תגובה שמקדמת את הכוונה הרצויה לתועמלן".⁵¹ מרכיב מרכזי בתהליך של כל מסע בחירות הוא תעמולה. במסגרת התעמולה, המקדימה את הבחירות עצמן, מבקשת כל מפלגה המתמודדת בבחירות לשכנע את הבוחרים לבחור

תצלום 1: לוח מודעות במרחב הציבורי. צילום: האנס פין, לע"מ (נחלת הכלל)

בה. מחברי לקסיקון לתקשורת הגדירו תעמולת בחירות כ"תהליך שכנועי שמטרתו לחזק או לשנות עמדות והתנהגות של בוחרים לקראת הצבעתם ביום הבחירות"⁵². כיוון שתעמולה היא צורת תקשורת, מתבקש להגדיר מהי תקשורת. דן כספי ויחיאל לימור הגדירו תקשורת כ"אמצעי מתווך עתיק יומין בין השלטון לבין הציבור"⁵³. במקרה שלפנינו אמצעי התקשורת שעמדו לרשות המפלגות לצורך תעמולת הבחירות היו דלים יחסית לימינו. יחיעם ויץ הבחין בשלושה מרכיבים עיקריים בתעמולת הבחירות הראשונות לאסיפה המכוננת: מאמרים ומודעות שהתפרסמו בעיתונות המפלגתית "ובאותם ימים היה כמעט לכל המפלגות, גם לקטנות שבהן, עיתון יומי"; מודעות ענק, כרזות ופלקטים שהתנוססו במרחב הציבורי "שנועדו להבליט את נוכחות המפלגות ברחוב"; אספות ועצרות עם שבהן נכה קהל רב של אזרחים, חברי מפלגה ומצביעים פוטנציאליים שהיו, לדעתו, "היעילות ביותר בגיוס מצביעים"⁵⁴. דן כספי וברוך לשם הציעו חלוקה שונה של מרכיבי התעמולה. לדעתם נחלקו דפוסי השימוש באמצעי התקשורת בעשור הראשון ובכלל זה במערכות הבחירות הראשונות, לשלושה תחומים: אמצעי תקשורת בין-אישיים ששימשו באספות עם במרחב הציבורי ובאולמות ציבוריים, במקומות העבודה ובחוגי בית; תקשורת המונים כדוגמת העיתונים שבהם נעשה שימוש רב והרדיו שבו נעשה שימוש מועט; לוחות מודעות ברחובות, משלוח חומר בדואר ורמקולים הוגדרו כאמצעי תקשורת חלופיים.⁵⁵

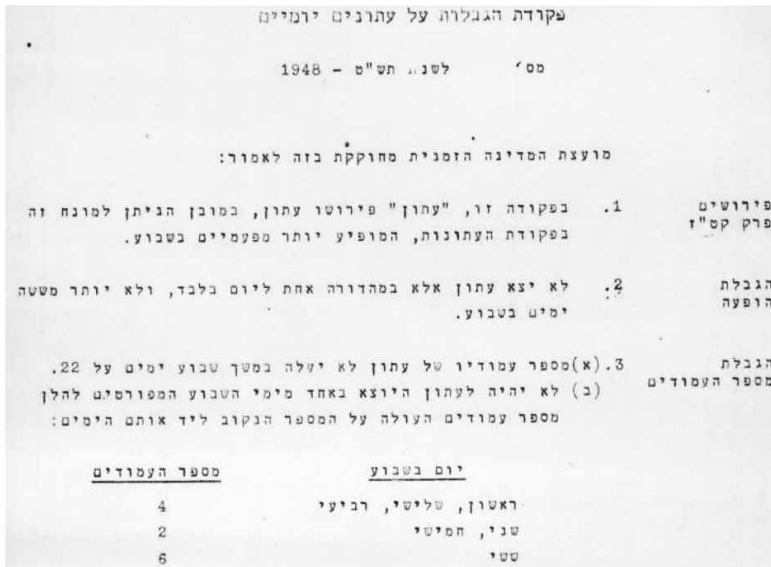
במאמר זה נבחנת נראות התעמולה בעיתונות, דהיינו היבטו הכמותי של הפרסום. אמנם המאמץ הופנה אל העין ואל האוזן, אך במאבק על תשומת הלב זוכה בדרך כלל ואף בימינו, העין. הבקר תיאר לפני קוראיו את הנעשה סביב לוח המודעות שבמרחב הציבורי: "אירת הבחירות הולכת ו'מתחממת' יותר ויותר עם התקרב מועד הבחירות לאספה המכוננת שתערכנה ב-25 לחודש. חומר תעמולתי רב ומגוון שהוכן על ידי המפלגות והארגונים השונים המשתתפים במערכת הבחירות הודבק בימים האחרונים על לוחות המודיעין בערים ובמושבות, ומספר הסיסמאות המפלגתיות המופנות אל הבוחר מתרבה והולך".⁵⁶

מהו עיתון? אורן סופר השיב: "העיתון המודפס הוא חלוץ אמצעי תקשורת המונים", וציין כי "בעשורים הראשונים לקיומה של המדינה היו העיתונים נדבך חשוב בדרך ליצירת מרכז פוליטי ומערכת פוליטית, בתהליכי בנין אומה וביצירת זהות עברית מובחנת".⁵⁷ העיתונות שימשה ערוץ תעמולה ראשי בבחירות הראשונות, בין היתר כי "לכל מפלגה גדולה היה עיתון רשמי או רשמי למחצה".⁵⁸

איור 3: הבוחר מול לוח הבחירות במרחב הציבורי. "הימים הללו", הארץ, 14.1.1949, עמ' 5 (נחלת הכלל)⁵⁹

בפקודת הגבלות על עיתונים יומיים הגדירה הממשלה מהו עיתון (ראו איור 4). מעיון ביומונים שנסקרו במסגרת הכנת מאמר זה עלה כי העיתונים לא הקפידו הקפדה של ממש על לשון הפקודה ככל שהדבר נוגע למספר העמודים היומי. תעמולת הבחירות החלה בפועל ביום א', 9 בינואר 1949, בעיתונות וברדיו ונמשכה 17 יום עד יום הבחירות עצמו.⁶⁰ המדינה פרסמה בכל יום ביומונים, בדרך כלל בעמודים האחרונים, טור שכותרתו הייתה "לוח בחירות" ובו הודעות מנהלתיות מטעמה ומידע לכלל ציבור הבוחרים. עד תחילת שידורי הטלוויזיה ב-1968 זכו העיתון והרדיו ליתרון

איור 4: פקודת הגבלה על עיתונים יומיים. מועצת המדינה הזמנית, ארכיון המדינה, תיק מס' ISA-health-health-000y6k

יחסי.⁶¹ בעת הבחירות הראשונות נחשב הפרסום בעיתון אמצעי עדיף על הרדיו. הרוב קראו עיתונים ורק מיעוט החזיק בכיתו מקלט רדיו. גל-נור ובלאנדר טענו כי הוקצה זמן שידור ברדיו לתעמולה "לפי מפתח של חמש-עשרה דקות למפלגה קיימת ועשר דקות לרשימה חדשה".⁶²

בישיבה הראשונה של המועצה הציבורית לרדיו הסביר שר הפנים י' גרינבוים וי' קלינוב, ראש מינהל העתונות, שבימי בחירות, יעמוד הרדיו לרשותו של כל המפלגות, אך לא באותה מידה של חופש הנהוגה בעתונות. תהיה צאנזורה לא על דעות, אלא על הצורה. [...] הממשלה החליטה שהרדיו יהיה ממשלתי, מפני שהיינו צריכים לחסל ירושה מימי המחתרת. אמנם המחתרת חוסלה, אך נשארו שרידים. אני עצמי [שר הפנים] לא הייתי אומר שהרדיו דומה לעיתון. ההחלטה אינה נצחית. באסיפה המכוננת אפשר יהיה להתווכח על כך.⁶³

דבר בישר למאזינים כי בקול ישראל, בשעה 21:00-21:30 ייערך "מסע הבחירות לאסיפה המכוננת עם נציגי מפלגות ורשימות", ובקול ירושלים בשעה 20:45-21:15: "לקראת הבחירות לאסיפה המכוננת בישראל – דברי הסבר מס' באי-כח המפלגות והסיעות".⁶⁴ הארץ ידע לבשר לקוראיו מי ומתי ישרדו ברדיו. כך למשל אמורים היו לשדר, ב-9 בינואר בקול ישראל בשעה 9 [בערב] מפלגת פועלי א"י רשימה א' – דוד רמז; בשעה 9:10 החזית הדתית הלאומית רשימה ב' – ש"ז שרגאי; בשעה 9:20 המפלגה הרוויזיוניסטית – ברוך ווינשטיין.⁶⁵ הבקר מסר אף הוא מידע מי משרד ומתי בהודעות

נפרדות, לא במסגרת הצגת לוח השידורים של קול ישראל וקול ירושלים.⁶⁶ בקול צבא ההגנה לישראל ובימי שישי ושבת לא התקיימו שידורי בחירות.

גדעון דורון כתב כי "התעמולה צריכה להיעשות בצינורות האפקטיביים ביותר".⁶⁷ בתעמולתן נקטו המפלגות שתי גישות מרכזיות: האחת באמצעות פנייה ישירה אל הבוחר בין שהוא חבר מפלגה, אוהד או בוחר פוטנציאלי כקורא העיתון. גישה זו ננקטה בכל העיתונים בין שהיו מפלגתיים ובין שלא. הגישה השנייה הייתה הגישה הלעומתית – השמצת מפלגה יריבה. ההיגיון שמאחורי שלילת האחר הוא ש"הקולטים תופסים אותה, כנראה, אמינה יותר. במילים אחרות, נראה כי לבוחר קל להסכים עם ה'לא' יותר מאשר להשתכנע מן ה'כן'".⁶⁸ גל-נור ובלאנדר ציינו כי "תעמולת הבחירות היתה חריפה ומלווה בסערת רגשות, אפילו כמושגי הפוליטיקה היישובית, שמעולם לא התנהלה על מי מנוחות".⁶⁹ צחור התבטא ביתר חריפות: "המאבק בין שלוש המפלגות [מפא"י, מפ"ם וחרות] היה ארסי".⁷⁰

במאמר זה, מחמת קוצר היריעה, אדגים את הגישה הלעומתית בשני עיתונים: הבקר וחרות. כאמור, הבקר היה יומון מפלגת המרכז, הציונים הכלליים, וחרות היה שופר מפלגת חרות שנמנתה עם אנף הימין של הפוליטיקה המקומית. הבקר תקף מפלגות אחרות ובראש וראשונה את המפלגה הפרוגרסיבית, שכן הציונים הכלליים והפרוגרסיביים התחרו על קולות מצביעים שנמנו עם מרכז המפה הפוליטית. בכתבה שכותרתה הייתה "ל"ח איש באספת הפרוגרסיבים ברמת גן" נכתב כי "אכן אין מזל לרשימה זאת. מוסרים שלאספה אחת של הפרוגרסיבים בתל-אביב באו – – – המרצים בלבד".⁷¹ בכתבה אחרת נטען כי "הפרוגרסיביים הם בעד בן-גוריון".⁷² ככלל, דוד בן-גוריון היה הדמות המותקפת ביותר הן כראש הממשלה הן כשר הביטחון, לא רק בידי הציונים הכלליים אלא גם בידי מפ"ם, חרות ומק"י. במאמר בהבקר שנשא את הכותרת "פרוגרסיביות מזויפת" נכתב:

הארץ מאתמול, במסגרת רשימה על הבחירות, מציין את הצלחתם של הציונים הכלליים בהרכבת רשימתם למרות ניגודים אישיים ואחרים – כותב העתון – הצליחה הרשימה להביא לפני הציבור קבוצה של אישים שהיא יותר רצינית מכפי שציפו תחילה. [...] לעומת זאת מכזיבה רשימת המפלגה הפרוגרסיבית [...] אינה מציגה אישים בעלי שיעור קומה רב. על דבריו אלו של הארץ נשאר רק להוסיף שמפלגת הפרוגרסיבים לא רק שהנה משוללת אישים בעלי שיעור קומה אלא שהיא משוללת כל תכנית שהיא.⁷³

נוסף על המפלגה הפרוגרסיבית תקף הבקר את מפא"י, מפ"ם, ויצי"ו, חרות, הרוויזיוניסטים והלוחמים: "התנני את ירך לרשימת ויצי"ו המכוונת לפצל ולהחליש את גיבוש הציבור שלך אשר את ומשפחתך משתייכים אליו?".⁷⁴ "מפ"ם גייסה מפקדים צבאיים להטלת סרה בשר הביטחון. קול ענות חלושה מה'פרוגרסיבים'. מבוכה ב'ויצי'ו'. תנועת החירות, ברית הצה"ר ולח"י מכוונות את חיציהן אל מפלגת השלטון [בלא לנקוב בשמה].⁷⁵ עם זאת ביקורתו החריפה של הבקר על המפלגה הפרוגרסיבית לא מנעה מהאחרונה לפרסם מודעות בחירות מטעמה ביומן הבקר.

חרות נקט אף הוא גישה לעומתית ותקף את מפלגות השמאל – מפא"י ומפ"ם. כך לדוגמה משווה העיתון בין נציגי חרות לנציגי מפא"י בשתי אספות התקיימו בגדרה. באחת מהן נאם חיים לנדאו מטעם חרות. הוא פנה אל הקהל: "שאלו כאוות נפשכם". ואכן הקהל שאל ולנדאו השיב במשך כשעה לשאלות. לעומת זאת, באסיפה מקבילה טען קוסובי, הדובר מטעם מפא"י, כי "לא באתי לכאן להשיב על השאלות".⁷⁶ בעוד קריקטורות בהארץ, לדוגמה, היו בנושאים כלליים (ראו איורים 3 ו-11), בחרות כוונו הקריקטורות כנגד הקואליציה השלטת באספת הנבחרים (ראו איור 5) ונגד מפא"י ומפ"ם המתחרות בבחירות לאסיפה המחוקקת (ראו איור 6).

איור 5: קריקטורה נגד מפלגות הקואליציה באסיפת הנבחרים הרביעית. חרות, 21.1.1949, עמ' 5 (נחלת הכלל)

איור 6: קריקטורה נגד מפא"י ומפ"ם. חרות, 14.1.1949, עמ' 4 (נחלת הכלל)

שיטת החקר

מנוחה גלבוה הציעה כמה אפשרויות לחקר פרטני של תופעה עיתונאית. בין השאר היא מנתה את הדרך הסינכרונית בפרמטרים שונים הניתנים לכימות ולניתוח שיח. בלשונה: "מן הראוי לעסוק בחקר העיתונות על פי שני חתכים: האחד, חתך רוחב, זהו חתך סינכרוני. [...] החתך השני הוא חתך דיאכרוני הדין באותם ההיבטים בתוספת מעמד ההשתנות או ההתפתחות"⁷⁷. מאמר זה אימץ את הגישה הסינכרונית.

בינואר 1949 ראו אור בישראל תשעה יומונים בעברית, שבעה עיתוני בוקר (מפלגתיים או פסיבדו-מפלגתיים) ושני עיתוני ערב. עיתוני הבוקר היו: הארץ (הפרוגרסיביים)⁷⁸, הבקר (הציונים הכלליים), דבר (ביטאון ההסתדרות ולמעשה שימש את מפא"י), חרות (תנועת החרות), על המשמר (מפ"ם), הצפה (ביטאון תנועת המזרחי) וקול העם (מק"י). עיתוני הערב היו ידיעות אחרונות ומעריב, שהגדירו עצמם כעיתונים בלתי תלויים, דהיינו בלתי מפלגתיים. ראוי לציין את ההלימה, המעניינת לכשעצמה, בין תפוצה יומית למפלגתיות: עיתון בוקר – מפלגתי; עיתון ערב – בלתי מפלגתי. במרוצת השנים העיתונות המפלגתית, "שהייתה רוב-רובה של העיתונות בתקופת המנדט הבריטי, ואף בעשורים הראשונים שלאחר הקמת המדינה נעלמה כמעט לחלוטין ממפת התקשורת. [...] גם עיתוני הערב נעלמו מנוף העיתונות"⁷⁹.

תשעת היומונים הללו יצרו אפוא מרחב חיפוש טקסטואלי מוגדר ותחום. במרחב חיפוש זה איתרתי אות (או צמד אותיות) מוגדלת ומוחצנת כתמרוור המסמל באופן בלעדי וחד-משמעי מפלגה או רשימה מסוימת. זו האות ששימשה כתווית היכר מפלגתית והוטבעה בפתק ההצבעה בקלפי. סימן היכר זה הופיע בפרסומי התעמולה בעיתונות: הודעות מטעם המפלגה לבוחר, סיסמאות, כרזות, הזמנות לכנסים והרצאות, נוסח כתוב של נאומים שנשא בכירי המפלגות בעצרות, באספות עם ובכנסים מפלגתיים, רשימות מועמדים ומצעי המפלגות הגדולות. ההודעות הללו פורסמו בדרך כלל בעמודים הראשון והאחרון של היומון.⁸⁰ דוגמאות לכך ראו באיורים 7 ו-8 המדגימים מקטעים במרחב החיפוש ובאמצעותם אפשר להדגים את שיטת המחקר. באיור 7 אפשר לזהות עשר רשימות (ב, ג, ט, יג, טו, מ, פד, צ, ק, ש). לכל הרשימות הללו מופע אחד פרט לרשימה ג' שלה שני מופעים. באיור 8 מופיעות שש רשימות (א – 2 מופעים, יג – 1, מ – 2, נ – 2, פ – 2, צ – 4).

שלוש המפלגות הערביות שהשתתפו בבחירות (יא, יד, ת) נמנעו מלפרסם תעמולה ביומונים בעברית. מספר העיתונים שיצאו בערבית בישראל בינואר 1949 היה זעום ורובם לא היו פוליטיים אלא התמקדו בענייני דת. המפלגות הישראליות שנמנו עם שמאל המפה הפוליטית, מפ"ם ומק"י, פרסמו מודעות בחירות בעיתונים בערבית (ראו מ באיור 9 ו-ק באיור 10). מפלגת הגוש העממי הערבי, ת, הייתה בין המפלגות הערביות הבודדות שפרסמה בעיתונות הערבית בישראל.

עמוד מודעות לבחירות

מ למען שלום יציב
עצמאות אמת
משטר דמוקרטי
צידה חלוצית

תן יד למפ"מ!
הצביע

ב החזית הדתית
האאוחרת

החזית הדתית ממוקדת בעיקר הכי-
רות טובותיה מה 75 עמיתיה של ליכוד הדתיות
הזאת במאמקה על צדדיה המרובים.
לע לוחים של כבוד- לחמת הדתות וחי-
הית אלא ליצירת משטר המורה כבודות.

אז קולכם ורשימה ב כבצרו
אז החזית הדתית המאוחדת.

רשימת המועמדים
של
רשימת המחד הארצי של הספרדים
וכני ערות המורת

1. משה זעיר
2. יצחק אביב
3. יצחק אביב
4. יצחק אביב
5. יצחק אביב
6. יצחק אביב
7. יצחק אביב
8. יצחק אביב
9. יצחק אביב
10. יצחק אביב
11. יצחק אביב
12. יצחק אביב
13. יצחק אביב
14. יצחק אביב
15. יצחק אביב
16. יצחק אביב
17. יצחק אביב
18. יצחק אביב
19. יצחק אביב
20. יצחק אביב
21. יצחק אביב
22. יצחק אביב
23. יצחק אביב
24. יצחק אביב
25. יצחק אביב
26. יצחק אביב
27. יצחק אביב
28. יצחק אביב
29. יצחק אביב
30. יצחק אביב
31. יצחק אביב
32. יצחק אביב
33. יצחק אביב
34. יצחק אביב
35. יצחק אביב
36. יצחק אביב
37. יצחק אביב
38. יצחק אביב
39. יצחק אביב
40. יצחק אביב
41. יצחק אביב
42. יצחק אביב
43. יצחק אביב
44. יצחק אביב
45. יצחק אביב
46. יצחק אביב
47. יצחק אביב
48. יצחק אביב
49. יצחק אביב
50. יצחק אביב
51. יצחק אביב
52. יצחק אביב
53. יצחק אביב
54. יצחק אביב
55. יצחק אביב
56. יצחק אביב
57. יצחק אביב
58. יצחק אביב
59. יצחק אביב
60. יצחק אביב
61. יצחק אביב
62. יצחק אביב
63. יצחק אביב
64. יצחק אביב
65. יצחק אביב
66. יצחק אביב
67. יצחק אביב
68. יצחק אביב
69. יצחק אביב
70. יצחק אביב
71. יצחק אביב
72. יצחק אביב
73. יצחק אביב
74. יצחק אביב
75. יצחק אביב
76. יצחק אביב
77. יצחק אביב
78. יצחק אביב
79. יצחק אביב
80. יצחק אביב
81. יצחק אביב
82. יצחק אביב
83. יצחק אביב
84. יצחק אביב
85. יצחק אביב
86. יצחק אביב
87. יצחק אביב
88. יצחק אביב
89. יצחק אביב
90. יצחק אביב
91. יצחק אביב
92. יצחק אביב
93. יצחק אביב
94. יצחק אביב
95. יצחק אביב
96. יצחק אביב
97. יצחק אביב
98. יצחק אביב
99. יצחק אביב
100. יצחק אביב

בשבת כ"א בשבט תש"ט
התקיימה ישיבת 15000 עם כמסג
רשימת הרוחמים
עמיתים רשמיים
ממלכתי שמואלביץ
10 ב"מ רחוב רחובות תש"ט
10 בסלטעו התקיימה ישיבת הרוחמים
בנואר 1949

כד
אספות - ע"ש

המחשבות והאגרות הדתיות
כ"ש כ"ב - כ"ג
התאחדות

א
צחק גרינבוים

התאחדות

צ
צ

אשה!
בדקי אם שטר נכסל ברשימת המועמדים
דאגי לתקנות המצא לך והגנו ביתך
רשימת רשימתך

רשימת תנועת ד'בוטנינסקי
- ברית הצה"ר

התאחדות

א
א

עצמאות במולדת
עצמאות במולדת
הצביע

ק
קורת גג
פת לחם
בית הספר

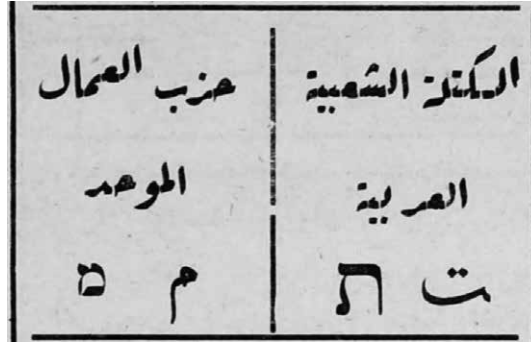
רשימת הקומוניסטים
ובלתי מפלגתיים

הרביזיוניסטים
נלחמו בעבר
נגד שיעבוד לאומי
ולחמו בעתיד
נגד שיעבוד פרטי וכלכלי

א
א

ארגון ישראל
בלי ידועלים

היא גוף בלי נשאה
שמור על נשמת האומה

איור 9: מודעת תעמולה בערבית למפלגת הגוש העממי הערבי [ת] ל"מפ"ם [מ]. על המשמר – מוסף ערבי, 15.1.1949, עמ' 4

איור 10: מודעת תעמולה בערבית של מק"י [ק], אל-אתיחאד, 10.1.1949, עמ' 1

ממצאים

לוחות 2-4 פורשים לפני הקורא את הממצאים הכמותיים של פרסומים תעמולתיים ביומונים שהיוו את מרחב החיפוש.

לוח 2: תפרוסת מודעות בחירות ביומונים לפי תאריך בינואר 1949⁸¹

סך הכול	יומונים									יום בשבוע	ימים בינואר 1949
	קול העם	הצפה	על המשמר	מעריב	ידיעות אחרונות	חרות	דבר	הבקר	הארץ		
15	0	1	2	2	2	1	1	3	3	א	9
24	3	3	3	3	2	3	1	4	2	ב	10
26	2	5	3	3	1	3	3	4	2	ג	11
34	3	6	2	8	1	2	3	6	3	ד	12
31	2	4	2	3	3	3	3	7	4	ה	13
71	1	5	8	16	7	3	8	11	12	ו	14
										שבת	15
33	1	5	1	-	6	4	2	6	8	א	16
53	4	5	2	10	8	4	2	9	9	ב	17
79	5	8	3	24	11	3	6	10	9	ג	18
63	4	8	5	10	9	3	3	11	10	ד	19
57	3	10	2	11	9	4	2	7	9	ה	20
110	3	12	5	16	21	5	7	20	21	ו	21
										שבת	22
84	3	11	6	14	15	5	8	15	7	א	23
94	4	9	4	15	12	9	12	13	16	ב	24
58	5	7	3	10	10	4	10	9	-	ג	25
832	43	99	51	145	117	56	71	135	115	סה"כ	

לוח 3: תפרוסת מודעות בחירות מטעם המפלגות שהתמודדו לפי יומונים

סך הכול	יומנים									מפלגה
	קול העם	הצפה	על המשמר	מעריב	ידיעות אחרונות	חרות	דבר	הבקר	הארץ	
61	-	-	-	2	2	-	49	-	8	א
132	-	80	-	24	12	-	-	5	11	ב
17	-	-	-	7	8	-	-	2	-	ג
69	-	-	-	5	7	56	-	1	-	ח
5	-	-	-	4	-	-	-	-	1	ט
0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	י"א
19	-	-	-	5	7	-	-	3	4	י"ב
0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	י"ד
56	-	-	-	18	20	-	-	18	-	ט"ו
9	-	-	-	3	2	-	-	2	2	י"ח
1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	י"ט
3	-	-	-	-	1	-	-	1	1	ל
69	-	-	48	4	4	-	7	-	6	מ
77	-	-	3	19	17	-	4	16	18	נ
28	-	-	-	8	6	-	-	9	5	ס
51	-	-	-	9	10	-	1	2	29	פ
32	-	19	-	6	6	-	-	-	1	פ"ד
135	-	-	-	20	11	-	1	76	27	צ
57	43	-	-	5	3	-	5	-	1	ק
11	-	-	-	6	-	-	4	-	1	ש
0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	ת
832	43	99	51	145	117	56	71	135	115	סה"כ

לוח 4: התפלגות מודעות מפלגתיות לפי ימים, ינואר 1949

סה"כ	ימים בינואר 1949																	מפלגה
	ג	ב	א	ש	ו	ה	ד	ג	ב	א	ש	ו	ה	ד	ג	ב	א	
	25	24	23	22	21	20	19	18	17	16	15	14	13	12	11	10	9	
61	6	11	3		8	2	3	7	2	4		5	4	2	2	1	1	א
132	8	15	16		16	10	9	14	7	6		7	6	9	6	2	1	ב
17		3	3		5	3	2					1						ג
69	5	12	7		6	4	3	3	4	5		6	3	2	3	5	1	ח
5		1	1		1	1		1										ט
0	-	-	-		-	-	-	-	-	-		-	-	-	-	-	-	יא
19	2	1	4		3	3				2		3					1	יג
0	-	-	-		-	-	-	-	-	-		-	-	-	-	-	-	יד
56	2	2	6		6	5	6	6	6	2		4	3	5	2	1		טו
9							4	5										יח
1								1										יט
3					3													ל
69	5	10	9		9	2	6	3	2	1		12	2	2	2	2	2	מ
77	1	2	8		16	3	5	6	10	2		12	4	2	3	3		נ
28	3	5	5		4	4	4	3										ס
51	3	6	4		6	6	5	6	4	3		4		1	1	2		פ
32	2	2	4		3	1	2	8	4	1		1	1	1	1	1		פד
135	8	18	7		18	8	10	11	9	6		13	5	6	4	4	8	צ
57	11	4	7		5	5	4	5	4	1		1	2	3	2	3	0	ק
11	1	1	1		2				1			2	1	1			1	ש
0	-	-	-		-	-	-	-	-	-		-	-	-	-	-	-	ת
832	57	93	85		111	57	63	79	53	33		71	31	34	26	24	15	סך הכול

דיון בממצאים

- מניתוח הנתונים הכמותיים המוצגים בלוחות 2-4 לעיל אפשר להסיק את המסקנות הבאות:
1. בסך הכול פורסמו ביומונים, בתקופה שנסקרה, 832 מודעות של תעמולת בחירות שבכל אחת מהן הובלטה אות המפלגה או צמד האותיות המזוהה עם פתק ההצבעה הרלוונטי. בנתונים אלה לא נכללו פרסומי תעמולה ללא אות הרשימה.
 2. לפי לוח 2, המספר הגבוה ביותר של פרסומי תעמולה, 145 (כ-17.5 אחוז מסך כל המודעות), פורסם במעריב. הפקר במקום השני – 135 (כ-16.2 אחוז) וידיעות אחרונות ניצב במקום השלישי עם 117 מופעים (כ-14.1 אחוז). בקול העם התפרסם המספר הנמוך ביותר של מודעות תעמולה – 43 (כ-5.2 אחוזים).
 3. מנתוני לוחות 3 ו-4 עולה כי מפלגת הציונים הכלליים (צ) פרסמה את מספר ההודעות הגבוה ביותר – 135 (כ-16.2 אחוז מסך כל המודעות בעיתונות). במקום השני ובהפרש מזערי ממוקמת החזית הדתית המאוחדת (ב) עם 132 הודעות (כ-15.9 אחוז). את המקום השלישי במספר הפרסומים, ובהפרש ניכר מן הראשונות, חולקות שתי מפלגות: חרות (ח) ומפ"ם (מ), עם 69 פרסומים כל אחת (כ-8.3 אחוזים), כמחצית ממספר המופעים של המפלגה שניצבה במקום הראשון. במפתיע, שלא כמצופה, לא זכתה מפא"י (א) באחד משלושת המקומות הראשונים ותפסה רק את המקום החמישי עם 61 מופעים (כ-7.3 אחוזים). סביר היה להניח כי המפלגה הגדולה תשקיע יותר בפרסום אך לא כך היה. רשימת היהדות המסורתית (יט) פרסמה את המספר הנמוך של תעמולת בחירות: מודעה אחת בלבד (כ-0.12 אחוזים). לא הרחק ממנה ממוקמות רשימת התאחדות התימנים (ל) שפרסמה שלוש מודעות (כ-0.36 אחוזים) והרשימה למען ירושלים (ט) שפרסמה חמישה פרסומים (כ-0.6 אחוזים). כאמור לעיל, המפלגות הערביות נמנעו מפרסום בעיתונים בעברית.
 4. מלוח 3 עולה כי בעיתונים המשויכים מפלגתית פורסמו מודעות בחירות של המפלגות הרלוונטיות: בחרות פורסמו מודעות מטעם מפלגת חרות (כ-81 אחוז מכלל מודעות הבחירות בעיתונים מטעם חרות); בעל המשמר פורסמו כ-70 אחוז מפרסומי מפ"ם. פרט למפ"ם פרסמה בעיתון זה רק רשימת ויצ"ו; בהצפה נמצא דפוס דומה – כ-61 אחוז מפרסומי החזית הדתית המאוחדת פורסמו בעיתון זה ורק רשימה נוספת, רשימת הפועלות והאישה הדתית, פרסמה בו; בקול העם אותר דפוס פרסום דומה לזה שבחרות: רק מק"י פרסמה בעיתון זה (כ-75 אחוז מכלל פרסומי מק"י בעיתונות).
 5. לוח 4 מציג התפלגות מודעות מפלגתיות לפי ימים. מן הנתונים עולה שימי שישי, ב-17 הימים של מערכת הבחירות, היה היום השבועי המועדף. 71 (כ-8.5 אחוזים מסך כל ההודעות) ביום שישי של השבוע הראשון למערכה, 14.1.1949, ו-111 (כ-13.3 אחוז) ביום השישי האחרון למערכה – 21.1.1949. יום זה היה יום השיא בפרסומים של כל ימי מערכת הבחירות. ימי ראשון, בשבוע הראשון של מערכת הבחירות (9.1.1949) ובשבוע השני (16.1.1949), היו הימים החלשים שבימות השבוע מבחינת פרסומי

תעמולה (15 מופעים ו-33 בהתאמה). בכל שבוע, להוציא ימי שישי, היה יום שיא שבועי (34 מופעים ביום רביעי, 12.1.1949; 79 ביום שלישי, 18.1.1949 ו-93 ביום שני, 24.1.1949, שהיה היום האחרון לפני יום הבחירות). בימי השיא השבועיים היו פחות פרסומים מפרסומי יום שישי באותו שבוע.

6. מנתוני לוח 4 עולה כי המפלגות הגדולות, שמתבע הדברים תקציבן היה גדול יחסית, פרסמו מודעות תעמולה באופן רציף, בכל יום במערכת הבחירות. עם אלה נמנו מפא"י, החזית הדתית המאוחדת, חרות, מפ"ם, הציונים הכלליים ומק"י. רשימות קטנות יותר הקדישו וריכזו את מאמצי הפרסום לשבוע האחרון של מערכת הבחירות.

7. כשליש מן הפרסומים – 262 – פורסם בשני עיתוני הערב (מעריב וידיעות אחרונות) שהיו גם יומונים בלתי מפלגתיים.

8. בהתבסס על הנחת העבודה שהארץ לא היה משויך מפלגתית אלא עיתון מסחרי (ראו הערה 78), נקבל כי חלקם של העיתונים המסחריים, הבלתי מפלגתיים, עמד על 45.3 אחוז (377 פרסומים).

תוצאות הבחירות

תצלום 2: ד"ר חיים ויצמן, לימים הנשיא הראשון, ורעייתו ורה, מצביעים. צילום: הוגו מנדלסון, לע"מ (נחלת הכלל)

תצלום 3: קלפי בנצרת. צילום: לע"מ (נחלת הכלל), ללא אזכור שם הצלם

כהיום גם אז עמדה השאלה: במי לבחור? ר' משה יקותיאל אלפרט, המוכתר של שכונת בית ישראל בירושלים, התלבט בין נטיית ליבו ובין פסק דין תורה, הכריע בקלפי וכתב ביומנו לאחר ששב מן ההצבעה:

אחרי ששתינו קפה לבשנו כגדי שבת לכבוד היום הגדול והקדוש הזה, כי זה היום עשה ה' נגילה ונשמחה בו. כי אחרי שנות אלפיים שנה גלות או יותר, אפשר להגיד מששת ימי בראשית ועד היום הזה, לא זכינו ליום כזה שנלך לבחירות למדינה יהודית וברוך שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה. [...] וכל הדרך הלכתי כמו בשמחת תורה אצל הקפות עם ספר תורה כי הפנקס זהות של [מדינת] ישראל היה בידי. [...] ברטט של קדושה ובהדרת קודש מסרתי לידי היושב ראש את פנקס הזהות שלי וקרא את שמי מתוך הפנקס שלח. סגן היושב ראש רשם את שמי בנייר, ונתן לי את מספר 1; מסר לידי מעטפה אחת ונכנסתי לחדר השני ששם היו מונחים כל הפתקאות של כל הרשימות. ביד רוערת וברגש של קדושה לקחתי פתק אחד מספר "ב", רשימת האיחוד הדתי, ושמתיו אותה לתוך המעטפה שקיבלתי אותה מידי היושב ראש. [...] על-פי פסק של גאונים הרבנים והאדמו"רים והגאונים מקצי הארץ ועד קצי הארץ כולם פה אחד היה לגוש איחוד הדתי. ויתרתי על הפרינציפ [העיקרון] ועל הדעה שלי ליה"ח" ולקחתי את ה"ב", כי זה נקרא פסק דין תורה ואי-אפשר לזון מדין תורה ומצווה לקיים דברי חכמים. ביום זה פתחתי דף חדש בחיינו ובהיסטוריה שלנו.⁸²

המסורת, את סיסמת הסיסמאות, את הרשימה האחת והיחידה שהיתה לנו, רשימת אתה בחרתנו...⁹²

תריסר רשימות מתוך 21 רשימות שהשתתפו בבחירות תש"ט לאסיפה המכוננת עברו את אחוז החסימה ונכנסו לכנסת (ראו לוח 5).

לוח 5: תוצאות הבחירות לאסיפה המכוננת הראשונה⁹³

מספר הקולות הכשרים שנמסרו לרשימה	מספר המנדטים שזכתה בהם הרשימה	סימן רשימת המועמדים וזינויה
155274	46	א — מפלגת פועלי ארץ-ישראל ובלתי מפלגתיים
52982	16	ב — החזית הדתית המאוחדת
2892	—	ג — תנועת 'בוטניסקי — ברית הצה"ר
49782	14	ח — תנועת החרות — מיסודו של הארגון הצבאי הלאומי
842	—	ט — למען ירושלים
3214	—	י"א — הגוש העובד אלכתלה אלעאמלה
2514	—	י"ג — רשימת יצחק גרינבוים
7387	2	י"ד — הרשימה הדמוקרטית של נצרת ונחווה
5363	1	י"ז — רשימת לוחמים
2835	—	י"ח — רשימת חרדים
239	—	י"ט — רשימת היהדות המסורתית
4399	1	ל — התאחדות התימנים בישראל
64018	19	מ — מפלגת הפועלים המאוחדת
5173	1	נ — הסתדרות נשים ציוניות "ויצו" והתאחדות נשים לשווי זכויות בישראל
15287	4	ס — רשימת האיחוד הארצי של הספרדים ובני עדות המזרח
17786	5	פ — המפלגה הפרוגרסיבית
2796	—	פ"ד — הפועלת והאשה הדתית
22661	7	צ — הסתדרות הציונים הכלליים — מפלגת המרכז
15148	4	ק — רשימת הקומוניסטים ובלתי מפלגתיים למען עצמאות דמוקרטיה ושלום
1280	—	ש — הרשימה המאוחדת של פועלים ותיים
2812	—	ת — הגוש העממי הערבי

סקרי בחירות היו מאז ומעולם נושא תקשורת. סקרי דעת קהל לקראת בחירות נערכו בישראל לפי גבי וימן "שנים רבות לפני הופעתם בתקשורת ושירתו בעיקר את מטות הבחירות של המפלגות".⁹⁴ מנגד טען צחור כי לקראת הבחירות לכנסת הראשונה לא נערכו סקרים, וההערכות השונות נחשבו לניחוש.⁹⁵ תוצאות הבחירות לא הפתיעו איש. צחור כתב כי "ההפתעה הגדולה בתוצאות הבחירות היא קודם כל חוסר ההפתעה שבהן".⁹⁶ ידיעות אחרונות טען כי "חרות הרס לחלוטין את המפלגה הרוויזיוניסטית והציונים הכלליים היכו את הפרוגרסיביים. הספרדים הפתיעו את כולם".⁹⁷

איור 12: קואליציה משפחתית. "הימים הללו", הארץ, 28.1.1949, עמ' 3

ישיבת הפתיחה של האסיפה המכוננת התקיימה ב-14 בפברואר 1949 (ט"ו בשבט תש"ט)⁹⁸. ב-16 בפברואר 1949 שינתה האסיפה המכוננת את שמה ל"הכנסת". ב-10 במארס הוקמה הממשלה הראשונה, שהתבססה על קואליציה בת 73 חברי כנסת, ובה כיהנו 12 שרים בלבד. זו הייתה הממשלה הקטנה ביותר בהיסטוריה של מדינת ישראל. העיתונים בישרו בכותרותיהם על הקמת הממשלה: "ברוב של 73 קולות נגד 43 הביעה אמש הכנסת את אמונה בממשלת ד. בן-גוריון"⁹⁹, "הובע אמון לממשלת בן-גוריון"¹⁰⁰, "הכנסת הביעה אימון לממשלה ואישרה את תכניתה"¹⁰¹, "ממשלת בן-גוריון זכתה ברוב של 28 קול"¹⁰², "אינצידנטים סוערים בישיבת הכנסת הבוקר"¹⁰³, "ב-73 קולות נגד 45 אושרה הממשלה החדשה"¹⁰⁴, "הכנסת הביעה אימון לממשלה החדשה"¹⁰⁵, ו"ברוב קטן הובע אמון לממשלת בן-גוריון"¹⁰⁶. וכן, כבר בכנסת הראשונה השתתפה מפלגה ערבית בקואליציה וחברי כנסת ערבים נאמו בערבית. ראוי לציין כי כותרות הכתבות בדבר הקמת הממשלה, בחלק מן העיתונים, כדוגמת הארץ, הבקר, חרות ומעריב, למרות הופעתן בעמוד הראשון, לאו דווקא היו המרכזיות באותו העמוד. כותרות הכתבות שבישרו על כיבוש הנגב, מבאר שבע ועד אילת, וחבל סדום הן שהובלטו.

איור 13: הבטחות הממשלה החדשה. הארץ, 11.3.1949, עמ' 3

סיכום

מחקר זה נערך בגישה סינכרונית ובמסגרתו אותרו במרחב טקסטואלי מוגדר ותחום פרסומי תעמולה מפלגתיים, שהכילו אות (או שתיים) ששימשה תווית היכר מפלגתית והוטבעה בפתק ההצבעה בקלפי. סימן היכר זה הופיע בפרסומי התעמולה בעיתונות. נתוניו הכמותיים של איתור החומר ואיסופו הוצגו כממצאים בלוחות 2-4.

ניתוח הממצאים הוביל לכמה מסקנות שהעיקריות שבהן היו: בתקופת מערכת הבחירות, שארכה 17 יום (מ-9 בינואר 1949 ועד ליום הבחירות [כולל] – 25 בינואר 1949), פורסמה מדי יום תעמולה מפלגתית ביומונים; מפלגות גדולות פרסמו בכל יום מימי המערכה ומפלגות קטנות פרסמו בימים נבחרים בלבד. קרוב לוודאי שהדבר קרה בשל אילוצי תקציב ולא מסיבה אידיאולוגית; מפלגות שמאל וימין מובהקות כמק"י וחרות פרסמו כמעט אך ורק ביומוניהם המפלגתיים, קול העם וחרות, בעוד מפלגות אחרות לא פרסמו ביומוני חרות ומק"י; ימי שישי הועדפו לפרסום על פני ימות השבוע האחרים עקב היקף הפרסומים בהם; משקלם של היומונים הבלתי-תלויים היה גדול יחסית לחלקם מסך כל היומונים.

שאלה שלא נשאלה במחקר זה ונתוני המחקר אינם מספקים תשובה, היא אם אפשר לקשור השקעה בפרסום תעמולת בחירות לממדי הצלחה בתוצאות הבחירות. מן הראוי שיוקדש מחקר נפרד לשאלה זו.

הערות

- 1 משנה, מסכת אבות, פרק א, משנה א.
- 2 <https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%91%D7%97%D7%99%D7%A8%D7%95%D7%AA>
- 3 רוברט ליברמאן, "בחירות", האנציקלופדיה העברית, כרך ה, תל-אביב וירושלים: חברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ, תשט"ז, עמ' 157-174. הציטוט מעמ' 157.
- 4 יצחק גל-נור ודנה בלאנדר, המערכת הפוליטית בישראל – שנים ראשונות: מבנה מוסדי; התנהגות פוליטית; בעיות בלתי פתורות; הדמוקרטיה בישראל, תל אביב: עם עובד, המכללה האקדמית ספיר והמכון הישראלי לדמוקרטיה, תשע"ה. הציטוט מעמ' 523 (להלן: גל-נור ובלאנדר, המערכת הפוליטית בישראל); להרחבה על הצעת דאל ראו: רוברט א' דאל, על הדמוקרטיה, מאנגלית: שחר אליעזר-פלד, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2002, עמ' 41.
- 5 להרחבה על הפוליטיקה שהטרימה את ההחלטה ראו: רות גביון (עורכת), שישים שנה להחלטת כ"ט בנובמבר 1947: החלטת החלוקה והמחלוקת סביבה, ירושלים: מציל"ה, תשס"ט.
- 6 לנוסח המלא של החלטת האומות המאוחדות 181 (תכנית החלוקה) ראו באתר הכנסת: <https://main.knesset.gov.il/About/Occasion/pages/nov29.aspx>. 26.3.2023. אוחזר בתאריך 26.3.2023.
- 7 עתון רשמי, מס' 1, 14.5.1948, עמ' 2. ההדגשות במקור.
- 8 ישיבה כ"ד של מועצת המדינה הזמנית, ארכיון המדינה, תיק מס' ISA-kneset-kneset-001mqi
- 9 תום שגב, 1949: הישראליים הראשונים, ירושלים: דומינו, 1984. הציטוט מעמ' 12; לפי ויקיפדיה מספר חברי אספת הנבחרים הרביעית (והאחרונה) שכינה מ"ב באוגוסט 1944 עד 13 בפברואר 1949 עמד על 171: https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%94%D7%91%D7%97%D7%99%D7%A8%D7%95%D7%AA_%D7%9C%D7%90%D7%A1%D7%A4%D7%AA_%D7%94%D7%A0%D7%91%D7%97%D7%A8%D7%99%D7%9D_%D7%94%D7%A8%D7%91%D7%99%D7%A2%D7%99%D7%AA. אוחזר בתאריך 21.3.2023.
- 10 פנחס י' מדינג, "התפתחות המערכת הפוליטית בישראל בשנים 1948-1959", בתוך: משה ליסק (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה: מדינת ישראל – העשור הראשון, ירושלים: האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ומוסד ביאליק, עמ' 444-633 (להלן: מדינג, "התפתחות המערכת הפוליטית").
- 11 "מועצת המדינה אישרה את חוקת הבחירות", דבר, 19.11.1948, עמ' 1.
- 12 ישיבה כ"ו של מועצת המדינה הזמנית, ארכיון המדינה, תיק מס' ISA-kneset-kneset-001mqi
- 13 ראו: מדינג, "התפתחות המערכת הפוליטית"; גדעון רהט, "שיטת הבחירות 1948-1959: מבררת מחדל לשיטה משוריינת", עיונים בתקומת ישראל, 11, 2001, עמ' 369-446.
- 14 רהט, שם, הציטוטים מעמ' 371-372.
- 15 יחיעם ויץ, "הבחירות לכנסת ומשברים ממשלתיים", בתוך: בנימין נויברגר (עורך), ישראל: העשור הראשון, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, תשס"א, עמ' 9-77. הציטוט מעמ' 10-11 (להלן: ויץ, "הבחירות לכנסת").
- 16 להרחבה ראו: ויץ, "הבחירות לכנסת"; מדינג, "התפתחות המערכת הפוליטית"; זאב צחור, "מערכת הבחירות הראשונה והמפה הפוליטית", בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), העשור הראשון, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1997, עמ' 27-40 (להלן: צחור, "מערכת הבחירות הראשונה").
- 17 דוד בן-גוריון, מדינת ישראל המחודשת, כרך א, תל אביב: עם עובד, תשכ"ט, הציטוט מעמ' 331 (להלן: בן-גוריון, מדינת ישראל המחודשת).
- 18 ורדה פילובסקי, "מבוא", בתוך: הג"ל (עורכת), המעבר מיישוב למדינה 1947-1949: רציפות ותמורות, חיפה: אוניברסיטת חיפה ומוסד הרצל לחקר הציונות, עמ' 9-14. הציטוט מעמ' 9.
- 19 המבצע האחרון, "עובדה", נערך ב"6-10 במאוס 1949.
- 20 צחור, "מערכת הבחירות הראשונה", עמ' 30.

- 21 זאב צחור, "מפא"י, מפ"ם והקמת הממשלה הראשונה, 1949", עיונים בתקומת ישראל, 4 (1994), עמ' 378-399 (להלן: צחור, "מפא"י).
- 22 ויץ, "הבחירות לכנסת", עמ' 12.
- 23 ארבעת הסכמי שביתת הנשק מכונים "הסכמי רודוס" והם נחתמו כדלקמן: עם מצרים ב-24 בפברואר 1949; עם לבנון ב-23 במאָרס; עם הממלכה ההאשמית של עבר הירדן ב-3 באפריל 1949; עם סוריה ב-20 ביולי 1949.
- 24 "היום – רישום התושבים", דבר, 8.11.1948, עמ' 1.
- 25 בן-גוריון, מדינת ישראל המחדשת, הציטוט מעמ' 331; "אזרחי ישראל התפקדו", דבר, 9.11.1948, עמ' 1.
- 26 גל-נור ובלאנדר, המערכת הפוליטית בישראל, הציטוטים מעמ' 50.
- 27 "הבחירות לאסיפה המכוננת ב-25 בינואר", שם, 26.11.1948, עמ' 1.
- 28 "תקציב הבחירות בינואר – 120,000 לירות", שם, 2.1.1949, עמ' 4.
- 29 "הבחירות עלו למעלה ממיליון לירות", מעריב, 25.1.1949, עמ' 2.
- 30 שמואל יוסף עגנון, תכריך של סיפורים, ירושלים ותל אביב: שוקן, תשס"א, עמ' 106.
- 31 קטעי העיתונות המצוטטים במאמר זה נדלו מאתר "עיתונות יהודית היסטורית" (הספרייה הלאומית ואוניברסיטת תל אביב).
- 32 "החלטה סופית: הבחירות – ביום ג'", הארץ, 23.1.1949, עמ' 1. ההדגשות במקור.
- 33 "חצי מליון בעלי זכות בחירה", שם, 9.1.1949, עמ' 4.
- 34 קול העם, 17.1.1949, עמ' 1.
- 35 "כ-50,000 תעודות זהות מתחלקות ליום", הבקר, 16.1.1949, עמ' 4.
- 36 שם, 9.1.1949, עמ' 4.
- 37 מעריב, 18.1.1949, עמ' 4.
- 38 "היום יוחלט סופית במועצת-המדינה בדבר צורת ההצבעה ביום ג'", על המשמר, 21.1.1949, עמ' 1.
- 39 שם, שם.
- 40 ראו: "יום הבחירות יום שבתון במדינת ישראל", דבר, 24.1.1949, עמ' 1; "שבתון כללי מחר ביום הבחירות", הארץ, 24.1.1949, עמ' 1; "יום הבחירות – יום שבתון במדינה", הבקר, 11.1.1949, עמ' 2; "ביום ג': יום הבחירות יוכרו שבתון כללי", קול העם, 24.1.1949, עמ' 1.
- 41 "מחר, יום הבחירות – שבתון כללי", הבקר, 24.1.1949, עמ' 1.
- 42 להרחבה ראו: מדינג, "התפתחות המערכת הפוליטית בישראל".
- 43 צחור, "מערכת הבחירות הראשונה", עמ' 29.
- 44 הלוח פרי הָלַחם של פרסומים במספר עיתונים. לוחות 1-4 הוכנו על ידי מחבר שורות אלה.
- 45 רשימה זו הוקמה לצורך בחירות אלה מאיחוד של ארבע מפלגות: המזרחי, הפועל המזרחי, אגודת ישראל ופועלי אגודת ישראל.
- 46 שלוש הרשימות הערביות מוזכרות בשורות ספורות בלבד, ללא צמדי האותיות המזהות את הרשימה וללא תמונת העומד בראש כל רשימה.
- 47 "חצי מליון בעלי זכות בחירה", הארץ, 9.1.1949, עמ' 4.
- 48 דבר, 7.1.1949, עמ' 1.
- 49 ראו: <https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%AA%D7%A2%D7%9E%D7%95%D7%9C%D7%94>, אוחזר בתאריך 26.3.2023.
- 50 ברוך חזן, "פרסמת ובחירות", האנציקלופדיה העברית, כרך 28, תל אביב וירושלים: חברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ, תשל"ו, עמ' 397-403. הציטוט מעמ' 397.
- 51 גרעון קוץ, "עיון מחודש בתולדות ההסברה", בתוך: נלי אטיאס, גלית נמרוד, צבי רייך ועמית שכטר (עורכים), מעברים בתקשורת: לכבוד דן כספי ופועלו, תל אביב: צבעונים הוצאה לאור, 2015, עמ' 336-359. הציטוט מעמ' 337. Jowett Garth & Victoria מתוך: (ומתרגם) מתוך: Jowett Garth & Victoria

- O'Donnell, *Propaganda and Persuasion*, Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 2011, p. 7
- 52 יחיאל לימור, חנה אדוני ורפי מן, **לקסיקון לתקשורת**, תל אביב: ידיעות אחרונות וספרי חמד, 2007. הציטוט מעמ' 644.
- 53 דן כספי ויחיאל לימור, **המתווכים: אמצעי התקשורת בישראל 1948-1990**, תל אביב: עם עובד, תשס"ח. הציטוט מעמ' 1.
- 54 ויץ, "הבחירות לכנסת". הציטוטים מעמ' 12.
- 55 דן כספי וברוך לשם, "מתעמולת בחירות לפרסום פוליטי: על התמורות במערכות הבחירות ובחקרהן", בתוך: דן כספי (עורך), **תקשורת ופוליטיקה**, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, תשס"ז, עמ' 110-133 (להלן: כספי ולשם, "מתעמולת החירות לפרסום פוליטי").
- 56 "תעמולת הבחירות מתקרבת לשיאה", **הבקר**, 17.1.1949, עמ' 1.
- 57 אורן סופר, **תקשורת המונים בישראל**, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, תשע"ב. הציטוטים מעמ' 29-30.
- 58 גל-נור ובלאנדר, **המערכת הפוליטית בישראל**, הציטוט מעמ' 53.
- 59 ראו גם: "60 עולים משאנחאי הגיעו בדרך האויר", **הבקר**, 19.1.1949, עמ' 2.
- 60 לפי צחור יצאה תעמולת הבחירות לדרכה ב-7 בינואר, היום שבו הסתיים מבצע "חורב". ראו עמ' 383 אצל: צחור, "מפא"י".
- 61 כספי ולשם, "מתעמולת בחירות לפרסום פוליטי".
- 62 גל-נור ובלאנדר, **המערכת הפוליטית בישראל**, הציטוט מעמ' 53.
- 63 "הרדיו יעמוד לרשות כל המפלגות", **דבר**, 1.11.1948, עמ' 1.
- 64 שם, 9.1.1949, עמ' 3.
- 65 "שידורי בחירות הערב", **הארץ**, 9.1.1949, עמ' 4.
- 66 "שידורי נציגי המפלגות בקול ישראל", **הבקר**, 11.1.1949, עמ' 2 ובגיליונות נוספים.
- 67 גרעון דורון, **אסטרטגיה של בחירות**, רחובות: כיוונים, תשנ"ו, הציטוט מעמ' 238.
- 68 שם, הציטוט מעמ' 227.
- 69 גל-נור ובלאנדר, **המערכת הפוליטית בישראל**, הציטוט מעמ' 53.
- 70 צחור, "מפא"י", הציטוט מעמ' 384.
- 71 **הבקר**, 12.1.1949, עמ' 3.
- 72 "השמעתם כבר?", שם, 23.1.1949, עמ' 2.
- 73 שם, 11.1.1949, עמ' 2.
- 74 "דבר מפלגת המרכז אל האישה", שם, 21.1.1949, עמ' 4.
- 75 "תעמולת הבחירות מתקרבת לשיאה", שם, 17.1.1949, עמ' 1.
- 76 "שתי אסיפות בגדרה", **חרות**, 13.1.1949, עמ' 4.
- 77 מנוחה גלבוץ, "קווים למתודולוגיה של חקר העתונות", **קשר**, 3 (1988), עמ' 39-42, הציטוט מעמ' 41. המושגים גישה סינכרונית וגישה דיאכרונית או א-סינכרונית, שאולים מתחום הבלשנות וחקר השפות.
- 78 גל-נור ובלאנדר, **המערכת הפוליטית בישראל**. ראו הערה 33 בעמ' 747. לעניות דעתי לא היה הארץ ביטאון המפלגה הפרוגרסיבית. הנה כך כותב עוזי אלידע: "דבר היה עיתון מפלגתי, בניגוד להארץ המסחרי", ראו הנ"ל, "אב"א אחימאיר משרטט את פני העיתונות העברית בתקופת המנדט", **קשר**, 59 (2022), עמ' 148-157. הציטוט מעמ' 157. לפי לוח 3 במאמר זה עלה כי רק 29 פרסומים מתוך 115 בהארץ, היו של המפלגה הפרוגרסיבית. נתון המצביע, לכאורה, על הארץ כעיתון בלתי תלוי שאינו משויך למפלגה הפרוגרסיבית.
- 79 יחיאל לימור ורפי מן, **עיתונאות: איסוף מידע, כתיבה ועריכה**, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, תשנ"ח. הציטוט מעמ' 45.
- 80 קטעי העיתונות המצוטטים במאמר זה נדלו מאתר **עיתונות יהודית היסטורית** (הספרייה הלאומית ואוניברסיטת ת"א): <https://web.nli.org.il/sites/JPress/Hebrew/Pages/default.aspx>. אוחזר בתאריך 26.3.2023.

- 81 גיליונות מעריב מיום 16.1.49 והארץ מיום 25.1.1949 חסרים באוסף העיתונות הסרוק.
- 82 פנחס אלפרט ודודן גורן (עורכים), יומנו של מוכתר בירושלים: קורות שכונת בית ישראל וסביבותיה בשנים תרצ"ח-תשי"ב (1938-1952) בכתביו של ר' משה יקותיאל אלפרט, רמת גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, 2013, עמ' 173-174. ההדגשה במקור. הערות בסוגרים מרובעים בגוף הציטוט הן של העורכים.
- 83 הארץ, 26.1.1949, עמ' 1.
- 84 "אחוז-בוחרים גבוה ביותר השתתף בבחירות", הבקר, 26.1.1949, עמ' 1.
- 85 "נבחרה האסיפה המכוננת למדינת ישראל", דבר, 26.1.1949, עמ' 1.
- 86 "בחגיגות ובגאון הלכו המוני בית ישראל לבחירות הראשונות של האספה המכוננת", הצפה, 26.1.1949, עמ' 1.
- 87 "התוצאות הראשונות של הבחירות", קול העם, 26.1.1949, עמ' 1.
- 88 "כשליש מהבוחרים כבר הצביעו", ידיעות אחרונות, 25.1.1949, עמ' 1.
- 89 "התוצאות מ-166 יישובים", על המשמר, 26.1.1949, עמ' 1.
- 90 גל-נור ובלאנדר, המערכת הפוליטית בישראל, הציטוט מעמ' 53.
- 91 "הבחירות לאספה המכוננת", העולם, 27.1.1949, עמ' 2.
- 92 אורי קיסרי, "אתה בחרתנו", הארץ, 28.1.1949, עמ' 3. ההדגשות במקור.
- 93 עתון רשמי, מס' 49, 7.2.1949, עמ' 2. שיעור המצביעים היה 87 אחוז (הגבוה ביותר בתולדות הבחירות) ואחוז החסימה היה 0.83.
- 94 גבי וימן, "מדבר סקר תרחק? הסיקור של סקרי בחירות בתקשורת הישראלית", בתוך: דן כספי (עורך), תמונות בראש: דעת קהל ודמוקרטיה, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, תשס"א, עמ' 339-355. הציטוט מעמ' 341.
- 95 צחור, "מערכת הבחירות הראשונה", הציטוט מעמ' 30.
- 96 שם, הציטוט מעמ' 33.
- 97 "תוצאות הבחירות עד הצהרים", ידיעות אחרונות, 26.1.1949, עמ' 2.
- 98 הכנסת: <https://main.knesset.gov.il/About/History/Pages/KnessetHistory.aspx?kns=1>, אויזר בתאריך 26.3.2023. כך נקבע ש"יום הולדתה" של הכנסת הוא ט"ו שבט.
- 99 הארץ, 11.3.1949, עמ' 1. ההדגשה שלי. עיתונים אחרים, כרוגמת דבר, חרות ועל המשמר, דיווחו על 45 מתנגדים.
- 100 הבקר, 11.3.1949, עמ' 1.
- 101 דבר, 11.3.1949, עמ' 1. הייתה זו הכותרת הראשית. היא נפרסה לרוחב העיתון והידיעה על כיבוש אילת הייתה הכתבה המשנית. הטור השביעי של נתן אלתרמן נשא את הכותרת "חזון הנגב" והוקדש לכיבוש הנגב.
- 102 חרות, 11.3.1949, עמ' 1.
- 103 מעריב, 10.3.1949, עמ' 1.
- 104 על המשמר, 11.3.1949, עמ' 1. ההדגשה שלי.
- 105 הצפה, 11.3.1949, עמ' 1.
- 106 קול העם, 11.3.1949, עמ' 1. הכותרת של הכתבה השנייה בעמוד זה, "צבא עבה" פלש לשטח ישראל בדרום", הובלטה באותיות גדולות יותר. בפועל האירוע המדווח לא התרחש.

"האם מותרת אישה לפי ההלכה לעמוד בראשות עירייה?": גולדה מאירסון והסיקור העיתונאי של המירוץ לראשות עיריית תל אביב

גילעד גרינוולד

הקדמה

"בארץ הזו, של חנה סנש, מעזים בשנת 1955, בשנה השמינית לקיומה של מדינת ישראל, להעלות מחדש את הארגומנטציה החשוכה הזו, שאין זכות שווה לאישה". (גולדה מאירסון, ישיבת מועצת העיר תל אביב השלישית, כ"א באלול תשט"ו, 8 בספטמבר 1955, עמ' 5)

במאמר זה אני מנתח את תדמיתה התקשורתית של גולדה מאירסון (לימים גולדה מאיר)¹ בשנת 1955, כפי שזו באה לידי ביטוי ב-375 ידיעות שהתפרסמו במהלך השנה בעיתונים כלליים (ידיעות אחרונות והארץ) ומפלגתיים (דבר, הצפה והמודיע) בישראל. ב-27 ביולי 1955 נערכו בחירות למועצת העיר תל אביב ובהן התמודדה גולדה על ראשות העיר כמנהיגה של רשימת מפא"י למועצה. בבחירות זכתה מפא"י במספר המושבים הרב ביותר במועצת העיר (10 מתוך 31), אך גולדה עצמה נקלעה למרכזה של סערה פוליטית, חברתית ודתית. נציגי אגודת ישראל, המזרחי והפועל המזרחי סירבו לתמוך במועמדותה לראשות העירייה בשל היותה אישה. כתוצאה מכך נבחר חיים לבנון מהציונים הכלליים לתפקיד.

במאמר מוצע ניתוח של הסיקור של התמודדותה של גולדה חודשים לפני קמפיין הבחירות, במהלכו ובעת הסערה הפוליטית. הדגש בניתוח הוא על מסגורה המגדרי² בעיתונות הן בהקשר של יחסי דת ומדינה ומעמד האישה הן בהקשרים מגדריים נוספים. שאלות המחקר הן: (1) האם, כיצד ובאיזו מידה כלל הסיקור העיתונאי של גולדה מאירסון במהלך שנת 1955 אזכורים מגדריים? (2) האם היו הבדלים בסיקורה המגדרי בעיתונות החילונית (ידיעות אחרונות, הארץ, דבר) לעומת העיתונות הדתית והחרדית (הצפה, המודיע)? (3) האם היו הבדלים בסיקורה המגדרי בעיתונות הכללית (ידיעות אחרונות, הארץ) לעומת העיתונות המפלגתית (דבר, הצפה, המודיע)? שיטת המחקר במאמר היא ניתוח תוכן משולב (Mixed Content Analysis). מצד אחד מוצג ניתוח תוכן כמותי, הכולל מעקב אחר מספר האזכורים המגדריים של גולדה

במהלך שנת 1955 בכל עיתון על פי תמות חוזרות ובסיכום כולל של הנתונים ושל דמותה המגדרית בעיתונות. מצד שני מוצג ניתוח תוכן איכותני המבקש לבדוק באופן ביקורתי ומעמיק לא רק את כמות ההטיה המגדרית, אלא גם את טבעה, אופיה וכיוונה (לדוגמה, מסרים אנטי-פמיניסטיים לעומת מסרים פמיניסטיים בעיתונות).

מסקנות המאמר מצביעות על עוגניה ההיסטוריים של התיאוריה השלטת בתחומי התקשורת הפוליטית והמגדר בימינו, ומעלות את האפשרות כי הטיה מגדרית כלפי פוליטיקאיות בחברה, בפוליטיקה ובתקשורת הייתה נפוצה מוקדם מכפי שנהוג לחשוב – שנים רבות בטרם החלו חוקרות וחוקרי תקשורת ומגדר לתת את הדעת על כך ולכתוב על נושא זה. בהקשר של גולדה מאיר, שלימים הייתה לראשת ממשלת ישראל הרביעית, ממצאי המאמר מאתגרים את אמירתה הנודעת שעובדת היותה אישה מעולם לא פגעה בה לאורך הקריירה הפוליטית שלה.

גולדה, פמיניזם ומגדר

גולדה מאיר סלדה מפמיניזם. היא טענה שהיותה אישה מעולם לא פגעה בקידומה הפוליטי או במילותיה: "הייתי ועבדתי עם גברים כל חיי, ואולם עובדת היותי אישה מעולם, אני חוזרת, מעולם לא היוותה מכשול בעבורי" (Fallaci, 1973). היא כמוכן ראתה בנשים שותפות מלאות להקמת היישוב והמדינה, אבל לא כמוכן המבוסס על תפיסה משפטית של שוויון זכויות, אלא על "שוויון" לנשים כמי שהן חלק אינטגרלי מקולקטיב המגשים חזון לאומי. כתוצאה מכך היא הציבה פעמים רבות את האינטרס המפלגתי מעל למחויבותה למעמד האישה ולזכויותיה. במידה רבה היא גם הפנימה את הנרטיב שהמאבק הלאומי ותהליך בינוי האומה קודמים למאבקים חברתיים אחרים, ובהם המאבק הפמיניסטי (טריגר, 2011; מרגלית-שטרן, 1997).

חוקרות וחוקרים הציעו הסברים אפשריים לניכור שחשה גולדה כלפי התנועה הפמיניסטית. בפרספטיבה של "לבלוט", להיות (כהגדרתה) "אישה יחידה בין כל כך הרבה גברים" (גרינוולד, 2021), גרם לה לא לקדם נשים אחרות ולראות בהן, במודע או שלא-במודע, יריבות פוליטיות. בהקשר זה זכורה היטב שינתה לשולמית אלוני, עד כדי כך שהאחרונה החליטה בסופו של דבר לפרוש ממפלגת העבודה (הרצוג, 1999; Pogrebin, 1991).

בפרספטיבה היסטורית נטען כי ילדותה ברוסיה הצארית והמפגש עם האנטישמיות הביאו להפנמתה את האתוס כי שרידותו הפיזית של העם היהודי קודמת לכל תביעה לשוויון זכויות אשר עשויה לדחוק בצורה זו או אחרת את האינטרס הקיומי לשולי סדר העדיפויות הלאומי (Lahav, 1979).

בפרספטיבה הסוציולוגית גולדה הייתה שמרנית. היא תמכה עקרונית במבנה המשפחתי המסורתי-פטריוארכלי ובתפקידי הנשים: טיפול בילדים ודאגה לעבודות הבית. אפשר לראות זאת גם בפעילותה הפוליטית, שהתרכזה פחות בזכויות פוליטיות לנשים (זכות

בחירה, השתתפות פוליטית, ייצוג פוליטי וכו’), ויותר בדאגה לרווחתן בתחום הבית (חופשות לידה, מענקי לידה, ביטוח לאומי וכו’). בהקשר זה היא העדיפה להדגיש באוטוביוגרפיה שלה, חיי (1975), את הסיוע שלה לאימהות ולעקרות בית ולא הבליטה את הצלחתה הפוליטית והציבורית חסרת התקדים כאישה (גולדשטיין, 2012; שפירא, 2003). יש טענה כי בשל שמרנותה ייתכן שהשליכה באופן לא-מודע את הכעס והחרטה שלה עצמה כ-“אשת קריירה”, כ-“אישה פגומה” כביכול, על נשים עובדות אחרות (טריגר, 2011; Lahav, 1979, 2018).

אניטה שפירא ראתה בדמותה של גולדה מעין פרדוקס פנימי. מצד אחד, כאמור, היא לא הייתה פמיניסטית במובן של מאבק למען זכויות נשים וגם לא ראתה צורך במאבק כזה מפני שהשליכה מהניסיון המוצלח שלה על כלל הנשים. מצד שני היא הייתה סמל לנשים בישראל ובעולם כולו שהצלחתה שימשה כהשראה למקומן בחברה שלהן. במובן זה היא שידרה מסר פמיניסטי ממדרגה ראשונה (שפירא, 2003). גולדה הכירה בהיותה סמל כבר בזמן אמת, ולא פעם היא עשתה שימוש ב-“נשיותה” כמשאב פוליטי. תדמיתה ה-“נשית” של גולדה התכתבה עם דימוי “אם האומה” או “סבתא לנכדים”, ושימשה כמטפורה לפשטות, אותנטיות ומשפחתיות שהפכה לחלק אינטגרלי מהמודל המנהיגותי שביקשה להציג (גולדשטיין, 2012; גרינוולד, 2018; שפירא, 2003).

ומה הייתה התפיסה המגדרית של גולדה בדעת הקהל, בפוליטיקה ובתקשורת בישראל? בעוד שבארצות הברית דמותה משמשת עד היום מופת פמיניסטי ומודל חיקוי לנשים רבות,³ הרי דווקא בישראל, לאור אקורד הסיום הצורם של הקריירה שלה כראש ממשלה במלחמת יום הכיפורים, דמותה משמשת לא אחת כדוגמה סטריאוטיפית ומיזוגנית לכך שנשים אינן יכולות ליטול חלק בהנהגת המדינה (טריגר, 2011; Lahav, 2017). עם זאת, מחקרי תקשורת גילו שהכיסוי התקשורתי של גולדה עסק לא פעם בנושא המגדרי הרבה לפני מלחמת יום הכיפורים, ושדמותה התקשורתית בישראל נקשרה לא אחת לשיח על הופעה חיצונית, גילנות, לבוש (“נעלי גולדה”), אימהות, פריצת נורמות מגדריות בחברה ועוד (גרינוולד, 2018, 2021; Greenwald and Lehman-Wilzig, 2019).

בחירות 1955 לראשות עיריית תל אביב

הבחירות לראשות עיריית תל אביב ב-1955 היו ככל הנראה האתגר המגדרי המורכב ביותר שידעה גולדה בקריירה הפוליטית והציבורית שלה. באותן שנים, בשונה מימינו, לא היו בחירות ישירות לראשות העירייה, וההצבעה בבחירות המוניציפליות נעשתה בפתק אחד בלבד: לרשימה המועצת העיר. ראשי העירייה עצמם מונו באמצעות הצבעה של רוב חברי המועצה הנבחרים, ולכן הם היו תלויים בהם תלות מוחלטת. גולדה, שהייתה אז שרת העבודה בממשלת ישראל, הוצבה בראש רשימת מפא”י כמועמדת לראשות עיריית תל אביב (אלדר, 2012). הטענה הייתה שמועמדות זו הוגשה בעל כורחה, מתוך

מחויבות מפלגתית ואישית כלפי דוד בן-גוריון ולמרות רצונה להישאר בתפקיד שכה אהבה במשרד העבודה (Medzini, 2017).

בבחירות למועצת עיריית תל אביב שנערכו בקיץ 1955 הצביעו 78 אחוז מבעלי זכות הבחירה. מפא"י נחלה ניצחון וקיבלה 30.6 אחוז מסך הקולות, בעוד הציונים הכלליים, שהנהיגו את העיר עד אותה עת, קיבלו רק 23.6 אחוז. נציגי השמאל במועצה (מפא"י, אחדות העבודה, מפ"ם והמפלגה הקומוניסטית) מנו 14 מתוך 31 חברים, ואי-אפשר היה להקים קואליציה. גולדה נזקקה, אפוא, לתמיכת נציגים נוספים, ובהם שני נציגים של אגודת ישראל (החזית הדתית התורתית) ושניים של המזרחי והפועל המזרחי. למרות הברית ההיסטורית בין מפא"י לדתיים הלאומיים נראה היה שרשימותיהם לא יתמכו במועמדותה של גולדה לראשות העירייה מסיבות דתיות כבר לאחר הבחירות. במקרה של נציגי אגודת ישראל המסקנה הייתה ברורה וחותרת אף יותר. הם טענו שהם רואים את בחירתה של גולדה "בחומרה רבה" (אלדר, 2012). הנימוק היה שאסור שאישה תהיה במעמד של שררה על גברים (שפירא, 2003).

בסיום שלושה שבועות הצבעה במועצת העיר שלא הניבו תוצאה חד-משמעית במהלך חודש ספטמבר 1955, נבחר ב-9 בספטמבר חיים לבנון מהציונים הכלליים לראש העירייה ברוב של 16 קולות ובתמיכתם של הדתיים והחרדים. גולדה טענה כי מדובר ב"חילול מושג הדמוקרטיה", מפני שתוצאות הבחירות היו ברורות: הפועלים עלו והציונים הכלליים ירדו. בהמשך תקפה את חברי המועצה הדתיים והחרדים במילים קשות. "קרה אסון ומפלגת הפועלים העמידה אישה בראש הרשימה", אמרה בסרקזם. "אותם האנשים [...] יושבים עם נשים בכנסת [...] בממשלה [...] ואיננו יכולים לקבל זאת ברצינות כי אם כעוד נקודה של מסחר [הכוונה לעסקנות פוליטית]", הוסיפה (אלדר, 2012, עמ' 259-260). למרות אירצונה האותנטי לכאורה של גולדה להתמנות לתפקיד ראשת העירייה והריצה אולי בעל כורחה לתפקיד זה, סבר יוסי גולדשטיין כי כישלון זה היה מרגעי השפל של הקריירה שלה בכלל ובהקשר המגדרי בפרט: "במישור הפנים מפלגתי הארצי היא נכשלה. ברור היה שבפוליטיקה של מדינת ישראל הייתה לה מגרעת ברורה – היא הייתה אישה. עד כה יכלה לשבת על כס המיניסטר ואף לזכות בתואר 'אשת השנה', אך האם תוכל לקבל את התואר הרם ביותר? לפחות בבחירות האחרונות לעיריית תל אביב הוכח שאין זה דבר של מה בכך ואולי אף בלתי אפשרי" (גולדשטיין, 2012, עמ' 341).

סיקור הפוליטיקאיות בתקשורת

מאחר שעניינו המרכזי של המאמר הוא בחינת סיקורה של גולדה מאירסון בבחירות בשנת 1955 לראשות עיריית תל אביב, כאמור מה"רגעים המגדריים" הבולטים והמורכבים ביותר בקריירה הפוליטית שלה, תוצג להלן סקירה תיאורטית קצרה על המסגור בתקשורת של נשים בפוליטיקה.

הסיקור התקשורתי של פוליטיקאיות ונשות ציבור עדיין נחשב לאחד מהמחסומים העיקריים המונעים השתלבות משמעותית יותר של נשים בספירה הפוליטית (Lachover, 2023). בהיבט הכמותי הראו מחקרים כי פוליטיקאיות מסוקרות פחות בהשוואה לעמיתיהן הפוליטיקאים (ראו לדוגמה Harp & Bachmann, 2018). היבט זה חשוב מפני שהוא גורם כי לתקשורת יש תפקיד משמעותי בהבניית המציאות: ככל שנשים בפוליטיקה מוצגות בהקטנה בתקשורת כך הן נתפסות גם כשוליות בדעת הקהל. המינוח המזוהה עם תזה זו במחקרי תקשורת ומגדר הוא “הכחדה סמלית” ולפיו הופעה בתקשורת היא משאב של כוח, פריבילגיה השמורה לחזקים ביותר בחברה שאותה אין הם ששים לשתף עם המוחלשים יותר (Tuchman, 2000). לפיכך ברור מדוע בחברה פטריארכלית פוליטיקאים זוכים לכיסוי תקשורתי יותר מפוליטיקאיות.

ההיבט האיכותני של הסטריאוטיפיזציה הפוליטית-מגדרית חשוב לא פחות מזה הכמותי. כאן נבדוק את אופן הצגתן של פוליטיקאיות כאשר הן זוכות לכיסוי בתקשורת, ולא רק את כמות הופעותיהן. להיבט זה יש השפעה רבה על הבניית המציאות דה־פקטו, משום שכשהתקשורת מזהה באופן שיטתי פוליטיקאיות עם נדבכים לא־רלוונטיים בעליל לתפקודן ולעבודתן המקצועיים (כגון הופעה חיצונית, דימוי גוף, טיפול בילדים וכו'), הן נתפסות כך גם בציבור (גרינוולד, 2021; Meeks, 2012).

דימויים סטריאוטיפיים של פוליטיקאיות בתקשורת בכלל ובעיתונות בפרט כוללים סוגיות מספר, כגון: שיוך לתחום הבית ולפעילות בזירה המשפחתית (Trimble & Gerrits, 2013); ערעור ופקפוק בכשירותה המנהיגותית ובניסיונה המקצועי של הפוליטיקאית (Greenwald, 2023); זיהוי פוליטיקאיות עם מה שקרוי תכונות “נשיות” כגון: חמלה, רגישות, אנושיות, פסיביות ואלטרואיזם (Meeks, 2013); “תוויות הלוציות” המציגות נשים בפוליטיקה (לחיוב או לשלילה) כפורצות דרך או כחריגות (גרינוולד, 2018; Lachover, 2017); התייחסות יתרה לחייהן וליחסיהן האישיים של הפוליטיקאיות (Heldman, 2009); וקישור הפוליטיקאיות לנושאים “נשיים” או “רכים”, כמו חינוך, רווחה, פנאי ותרבות (Meeks, 2013).

עוד גילו מחקרים כי מגמות תרבותיות ולאומיות מקומיות באות אף הן לידי ביטוי בסיקורן של פוליטיקאיות ובמסגורן המגדרי. ראשית, הליכי הפרסונליזציה הפוליטית, ההתמקדות באישיות במקום באידיאולוגיה והפיכתם של פוליטיקאים ל“ידוענים”, מגבירים את ההטיה המגדרית (Lachover, 2023). שנית, ואולי בדומה לכך, בדמוקרטיה נשיאותית יש הטיה מגדרית משמעותית יותר בתקשורת בהשוואה לדמוקרטיה פרלמנטריות של (Kittilson & Fridkin, 2008). שלישית, קיים קשר הדוק בין התרבות הפוליטית של המדינה ובין הסיקור הפוליטי-מגדרי. לדוגמה בישראל, שבה בולט במיוחד הקשר שבין דת למדינה, גם הסיקור המוטה מגדרית של פוליטיקאיות קשור ישירות לנושא זה (Greenwald & Lehman-Wilzig, 2017).

מתודולוגיה

להלן מוצג ניתוח של סיקורה התקשורתית של גולדה מאירסון בשנת 1955 בעיתונים מפלגתיים וכלליים וכן בעיתונים חילוניים, דתיים וחרדיים בולטים בישראל. הבחירה לבחון ידיעות חדשותיות משנת 1955 לכל אורכה ולא להסתפק בתקופת הבחירות, נבעה בעיקרה מהנחת יסוד שלדימוי המגדרי של גולדה בטרם הקמפיין הייתה השפעה, אולי לטנטית ועקיפה, על דעת הקהל והאליטות הפוליטיות בישראל (דתיות וחילוניות, ארציות ומוניציפליות כאחד).

על מנת להבטיח בחינה מקיפה ומהימנה של הסיקור נבחרו, כאמור, חמישה עיתונים. בגורת העיתונות המפלגתית נבחרו העיתונים דבר, שהיה ביטאון הסדרות העובדים ובפועל ייצג את מפא"י; הצפה, עיתונה של תנועת המזרחי, שבמידה רבה שימש כשופרם של הדתיים הלאומיים בישראל; והמודיע, ביטאונה של אגודת ישראל (נריה-בן שחר, 2021; צרפתי, 2007א, 2007ב; Friedman and Rashi, 2023). עיתונים מפלגתיים היו ממאפייניה המרכזיים של העיתונות בישראל באותן שנים. זו הייתה עיתונות אידיאולוגית שזוהתה עם זרם פוליטי או עם מפלגה. מפלגות הוציאו לאור עיתון כדי לעצב את סדר היום ולהשפיע על דעת הקהל, שכן ייסוד עיתון נחשב בזמנו כמבסס אחיזתה של המפלגה בנוף הפוליטי והאידיאולוגי (צרפתי, 2007א).

בגורת העיתונות הכללית נבחרו העיתונים ידיעות אחרונות והארץ, שניים מהעיתונים הבלתי תלויים הבולטים ביותר בישראל מאז ועד היום. העיתונות הבלתי תלויה מתחה לא אחת ביקורת משמעותית על העיתונות המפלגתית על היותה מוטה וחשופה לאינטרסים פוליטיים זרים. במאמרה של אורלי צרפתי מצוטטים דבריו הבאים של הרצל רוזנבלום, עורך ידיעות אחרונות בשנים 1948-1986:

העיתון המפלגתי איננו עיתון בכל מאת האחוזים, כי העיתון צריך לשקף את דעת הקהל, את מה שהקהל חושב, והעיתון המפלגתי משקף את מה שהמפלגה חושבת [...] עיתון בלתי מפלגתי הוא עיתון המביע, בצדק או שלא בצדק, את מה שנראה לו כדעה המשקפת את האינטרס הציבורי. עיתון מפלגתי מדבר בשם המפלגה ואצלו אינטרס המפלגה הוא מעל לאינטרס הכלל, ממילא הוא עיתון שזכותו לייצג משהו מחוץ לאינטרס המפלגה שלו מוגבלת (צרפתי, 2007א, עמ' 119).

הפריטים החדשותיים במחקר נאספו ונדגמו באמצעות שימוש במילות החיפוש "גולדה מאירסון" (החל ב־1 בינואר 1955 ועד ל־31 בדצמבר 1955) בארכיונים של חמשת העיתונים והתוצאה הסופית מנתה 375 פריטים חדשותיים (כולל דיווחים, כתבות עומק, ראיונות, מאמרי דעה ואמצעים חזותיים). הבחירה להשתמש בשמה המלא של גולדה כדי לברור ולדגום באופן שיטתי את הידיעות נבעה מן ההנחה כי ידיעות הכוללות שם מלא של אנשי ציבור או פוליטיקאים מדגישות היבטים מהותיים וישירים יותר של פועלם הפוליטי

(ראו, למשל, פרקטיקה מתודולוגית דומה במחקרים הבאים: Meeks, 2013; Greenwald
(and Lehman-Wilzig, 2018, p. 172; Terpstra, 2021; Amsalem et al. 2022).
לאחר איסוף הפריטים כלל המחקר שני שלבים. (א) ניתוח תוכן כמותי שבמסגרתו
מוינן הפריטים החדשניים שנאספו בטבלת נתונים לפי הקטגוריות הבאות: מספר
סידורי; עיתון; כתובת ה-URL של הידיעה בארכיון (אם ישנה); תאריך פרסום הידיעה;
כותרת הידיעה; שמות העיתונאים (אם ישנם); אזכור מגדרי (0 – נעדר; 1 – קיים);
תמה מגדרית העולה מהאזכור; ציטוט רלוונטי המדגים את התמה. בחלק זה סייע ניתוח
התוכן בזיהוי תכונותיהם של המסרים, מסגרות החשיבה והדפוסים החוזרים בידיעות
שנאספו ונותחו. בכך הוא אפשר השוואות ובדיקת התפלגויות סטטיסטיות על סמך
קריטריונים שיושמו בעקביות (בלוך-אלקון, 2003; תמיר, 2009). בסיום הליך הקידוד
הפרטני של כל דיווח סוכמו מספרי הדיווחים ואחוזיהם המוטמים מגדרית על פי עיתון,
על מנת לאפשר השוואה בין סוגי העיתונים השונים שנבדקו במחקר.
(ב) ניתוח תוכן איכותני, שכלל קריאה ביקורתית של הטקסטים העיתונאיים כדי
להבין לעומקה את המשמעות הסימבולית של המסרים העולים מהם, ובעיקר לתת את
הדעת על אופיו הייחודי של השיח המגדרי סביב גולדה בכל עיתון ועיתון. חלק זה
של המחקר, להבדיל מחלקו הראשון, לווה בפרשנות נורמטיבית מנקודת מבט אישית
המציגה ומעידה על המשמעות המרומזת המגולמת בטקסט, מעבר לפשט המובא בו
(Ponterotto, 2006).

תוצאות

ניתוח תוכן כמותי

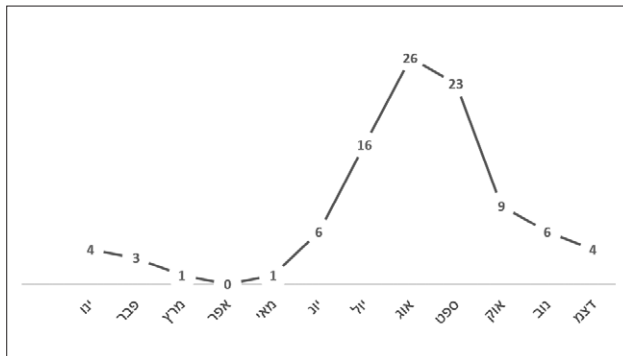
לוח 1 מציג מבט כולל על תוצאות ניתוח התוכן הכמותי: סך הידיעות שנדגמו ונותחו
בכל עיתון; שיעור ההטיה המגדרית (גלויה ומרומזת) בכל אחד מהם; ושיעור ההטיה
המגדרית הקשורה בדת ומדינה (כלומר בנושא מועמדותה של גולדה לראשות עיריית
תל אביב) נוכח הטיה מגדרית כללית (למשל התייחסות להופעה חיצונית, לאימהות,
ל"נשיות" וכו').

כפי שאפשר לראות מהנתונים בטבלה, בשנת 1955 היה שיח מגדרי מובהק על דמותה
של גולדה בתקשורת, שתפס לא פחות מ-26 אחוז מכלל הידיעות שנאספו ונותחו על
אודותיה בשנה זו בכל העיתונים שנבדקו. אפשר גם לראות כי מועמדותה לראשות
עיריית תל אביב והאפשרות שאישה תעמוד בראש עירייה מרכזית בישראל בתמיכה של
מפלגות דתיות וחרדיות (ראו העמודה של "דת ומדינה" בטבלה) היו חלק משמעותי בשיח
המגדרי. למעשה לנושא זה שויכו מעט יותר ממחצית מהאזכורים המגדריים על גולדה.

לוח 1: מבט כולל על ההטיה המגדרית בסיקורה של גולדה (1955)

העיתון	ס"ה ידיעות שנאספו	אזכורים מגדריים בידיעות שנאספו	דת ומדינה (מתוך אזכורים מגדריים)	מגדרי אחר
עיתונות כללית				
ידיעות אחרונות	50	40% (20)	65% (13)	35% (7)
הארץ	130	25% (33)	42% (14)	68% (19)
עיתונות מפלגתית				
דבר	99	28% (28)	35% (10)	65% (18)
הצופה	56	23% (13)	77% (10)	23% (3)
המודיע	40	13% (5)	60% (3)	40% (2)
ס"ה	375	26% (99)	51% (50)	49% (49)

התרשים שלהלן מצביע על מספר האזכורים המגדריים שנבדקו בחלוקה על פי חודשי שנת 1955. השיח המגדרי הלך וגבר לקראת סוף יולי 1955, והיה לדומיננטי באמצע אוגוסט, אז הודיעו המפלגות הדתיות והחרדיות שאינן תומכות בגולדה בגלל היותה אישה. כמות האזכורים המגדריים בכתבות שנדגמו ירדה בתלילות לאחר הבחירה בלבנון לראשות העיר באמצע חודש ספטמבר. במילים אחרות, ההטיה המגדרית בידיעות שנאספו הייתה בהתאמה מלאה עם השיח הפוליטי והציבורי בנושאי דת ומדינה, וכאמור, לנושאים אלה היה חלק משמעותי ביותר בשיח המגדרי בתקשורת כלפי גולדה.

תרשים: מספר האזכורים המגדריים על פי חודשי שנת 1955

אם נשווה בין העיתונים השונים שנבדקו, נראה כי לפחות מן הבחינה הכמותית הרבתה דווקא העיתונות החילונית לעשות שימוש באזכורים מגדריים רבים יותר בהשוואה לעיתונות הדתית, ודאי וודאי בהשוואה לעיתונות החרדית. כלוח 1 אנו רואים בידיעות אחרונות, בהארץ ובדבר החילוניים הטיה מגדרית ב-31 אחוז מהידיעות שנאספו במוצע,

בהשוואה להצפה ולהמודיע הדתי והחרדי (בהתאמה), שבהם ההטיה המגדרית מצויה ב-18 אחוז במוצע בלבד מהידיעות שנאספו. כפי שנראה בניתוח האיכותני פערים אלה אין משמעותם בהכרח שהעיתונות החילונית “מיוזגנית” או “סטריאוטיפית” יותר, אלא אולי שהיא מוכנה להעלות לסדר היום בפתיחות רבה יותר סוגיות דתיות שנויות במחלוקת בהשוואה לעיתונות הדתית, ובעיקר לעיתונות החרדית שבדרך כלל צנזרה את העיסוק בנושאים אלה. חשוב להדגיש כי שיח מגדרי בתקשורת יכול להיות גם חיובי, לדוגמה אם יש ביקורת על המפלגות הדתיות והחרדיות באשר לעמדתן לגבי גולדה.

כמו כן מעניין לגלות שאי־אפשר ללמוד מהנתונים בטבלה על הבדלים מובהקים או חד־משמעיים בין העיתונות הכללית לזו המפלגתית, וגם כאן רק קריאה איכותנית ומעמיקה של הטקסטים ושל המשמעות הסימבולית העולה מהם עשויה לחשוף את טבעו וכיוונו של השיח המגדרי בכל עיתון.

נקודה נוספת היא הפער המשמעותי שבין ידיעות אחרונות ובין הארץ, ולמעשה בין ידיעות אחרונות ובין כל שאר העיתונים. ידיעות אחרונות, דוגמה מובהקת של עיתונות פופולרית, הראה הטיה מגדרית משמעותית הרבה יותר משאר העיתונים (ארבעים אחוז מן הידיעות שנאספו). נוסף על כך, כפי שאפשר לראות בתמונה 1, העיתון התאפיין בכותרות סנסציוניות ופשטניות סביב הסערה הפוליטית שאירעה. ללמדנו, אולי, כי ההפרדה המפורסמת שעושים חוקרי תקשורת בין “עיתונות אליטיסטית” ובין “עיתונות פופולרית” ו“עיתונות צהובה” הייתה תקפה שנים רבות לפני שהנושא החל להעסיק את המחקר בתחום בישראל.

גדולי התורה יחליטו היום על „גורל” ג. מאירסון

— מאת כתב „ידיעות אחרונות” בירושלים —
האם מותרת אישה לפי ההלכה לעמוד בראש
עירייה? הרשאים יהודים דתיים שומרי תורה ומצוות
צוות לקבל מרותה ולציית לה ואף לשתף אתה
פעולה?

תמונה 1: “גדולי התורה יחליטו היום על גורל מאירסון”. ידיעות אחרונות, 3 באוגוסט 1955, עמ’ 4

בלוח 2 אפשר לראות רשימה של שבע התמות המגדריות הדומיננטיות סביב גולדה שנמצאו בסיכום כל מדגם הידיעות. כאמור, התמה הדומיננטית ביותר היא זו של “דת ומדינה” (מעל למחצית מהשיח המגדרי), אבל בלוח אפשר למצוא תמות בולטות נוספות וכן דוגמאות המבהירות את המשמעות של כל אחת מהן.

לוח 2: התמות המגדריות הדומיננטיות סביב גולדה

התמה	דומיננטיות בידיעות שנאספו	דוגמה
1 דת ומדינה ומעמד האישה	51% (50/99)	"אשכול לדתיים: אתם הכשלתם את גולדה מאירסון" (ידיעות אחרונות, 18 באוקטובר 1955).
2 פמיניזם ומעמד האישה	23% (22/99)	"וקמה דממה כאשר עלתה גולדה מאירסון, שרת העבודה, כדי לשאת את דברה. ושוב היה זה דבר האם בישראל, המופנה לרכבות האימהות" (דבר, 22 בנובמבר 1955).
3 נושאים "נשיים"	10% (11/99)	"אם אתם רוצים שיהיה טוב לילדים, שיהיו להם בתי ספר, שלא ילכו למשמרת שניה, שיהיו מגרשי משחקים, הצביעו לגולדה" (הארץ, 20 ביולי 1955).
4 תחום הבית	6% (6/99)	"מר דיואי סעד אמש על שולחנה של שרת העבודה, גב' גולדה מאירסון" (הארץ, 5 באוקטובר 1955).
5 תוויות חלוציות	5% (5/99)	"מפא"י נתנה למזרח התיכון כולו את האישה היחידה כחברה בממשלה" (דבר, 20 ביולי 1955).
6 תכונות "נשיות"	4% (4/99)	"הדיבור החברי, הישר והגלוי שלה, הנעימה האנושית שאין בה כל התנשאות" (דבר, 26 ביולי 1955).
7 הופעה חיצונית	1% (1/99)	"שרת העבודה ומ"מ שר החוץ, הגב' גולדה מאירסון, הופיעה בעצרת בבגדים שחורים" (הארץ, 2 בדצמבר 1955).

ניתוח תוכן איכותני

מטרת ניתוח התוכן האיכותני היא להראות בעיקר את אופיו, טבעו וכיוונו של הסיקור המגדרי של גולדה מאירסון בידיעות שנאספו ונותחו במסגרת המחקר. בעוד הניתוח הכמותי מאפשר לבדוק במבט ממעוף הציפור את כמות ההטיה המגדרית וגם להשוות ברמת המקרו בין העיתונים השונים, הרי שהניתוח האיכותני יורד לעומק המשמעות (הגלויה והסימבולית) של הכיסוי העיתונאי, ומאפשר להבין כיצד (ולא רק עד כמה) עיצב כל אחד מהעיתונים (חילוניים, דתיים וחרדיים; כלליים ומפלגתיים) את השיח המגדרי על גולדה. להלן ניתוח של סיקורה המגדרי של גולדה בכל אחד מהעיתונים.

ידיעות אחרונות: “דבורה הייתה שופטת בישראל לפני ברכת ‘שלא עשני אישה’”
ידיעות אחרונות הוא עיתון חילוני, כללי ופופולרי. כאמור, כפי שאפשר היה לראות בלוח 1, בהשוואה לשאר העיתונים שנבדקו ונותחו במסגרת מאמר זה, מדגם הכתבות בידיעות הראה את שיעור האזכורים המגדריים הגבוה ביותר ביחס לגולדה. כעיתון המיועד בעיקרו לציבור החילוני ופחות לציבורים הדתי והחרדי, אפשר להבחין כי הוא לא “צנזר” בשום צורה את הסוגייה הדתית וההלכתית בנוגע לאפשרות שסיעות דתיות וחרדיות במועצת העיר תל אביב יתמכו או יסרכו לתמוך באישה לראשות העירייה. יתר על כן, כפי שכבר נאמר, וכפי שאפשר לראות למשל בתמונה 1, התאפיין ידיעות, כעיתון פופולרי, בשיח סנסציוני לעומת “עמיתיו” העיתונים האחרים.

ראשית, הסנסציוניות של ידיעות אחרונות באה לידי ביטוי בשיח פואטי ודרמטי, שחיבר את סוגיית הבחירה בגולדה בהיסטוריה, בתיאולוגיה ובמקורות היהודיים. לדוגמה, בכתבה “גולדה והשטן” מ־30 באוגוסט 1955 הושוותה גולדה לרבורה הנביאה, בתוספת הסבר הלכתי מדוע קיימים הבדלים מהותיים בין השתיים: “שאלתי את אחד ממושכי החוטים הדתיים במה גרועה גולדה מדבורה הנביאה? [הוא] השיב: דבורה הייתה שופטת בישראל לפני שאנשי הכנסת הגדולה הנהיגו את ברכת ‘שלא עשני אישה’ בתפילת שחרית, ועכשיו אם אושיב את גולדה על הכיסא של ראש העיר, יבלבל אותי השטן כל בוקר בתפילת השחרית, ואכשל”.

שנית, נראה שלידיעות החילוני לא היה עניין למתוח ביקורת על התנהלות הדתיים כלפי גולדה. אדרבה, כפי שאפשר לראות בציטוט למעלה ובציטוטים נוספים שיוכאו עתה, העיתון דאג לשלהב את השיח המפלג ואת הסערה הדתית והפוליטית: “בינתיים נודע שגם הציונים הכלליים אינם טומנים ידם בצלחת, ומר חיים לכנון ביקר אצל [...] חברי מועצת גדולי התורה, וניסה להשפיע עליהם שימנעו את תמיכת האגודה באישה בראשות העירייה” (3 באוגוסט 1955); “חוגים דתיים מאשימים את הפועל המזרחי המהסס עדיין בעניין ראשות העירייה ברפורמיזם דתי” (17 באוגוסט 1955).

נדמה כי עובדת היות ידיעות אחרונות עיתון פופולרי וכללי (כלומר, בלתי מפלגתי) “גברה” על היותו גם עיתון חילוני שאמור לייצג קו ליברלי. לפיכך החליף את הביקורת החילונית שהיינו מצפים למצוא אולי בין דפיו, שיח שהלהיט את המחלוקות הפוליטיות – בין מפא”י לציונים הכללים, ובין אגודה לפועל המזרחי. במילים אחרות נראה כי עיקר המסגור התאפיין יותר בשיח רגשי ופחות באחריות חברתית ועיתונאית מכל סוג שהוא; הסנסציה קודמת לכול. זאת בשונה אולי מעיתונות איכותית/אליטיסטית שבדרך כלל מתאפיינת במסגור “אחראי” יותר (למשל בעיתון הארץ); ומעיתונות מפלגתית-חילונית שתראה ביקורת מוחצת ומשמעותית בהרבה כלפי הנציגים הדתיים, מן הפרספקטיבה של מפא”י (בעיתון דבר).

הארץ: "נתעוררה אצל הדתיים בעיה בלתי צפויה" ברומה לידעות אחרונות, גם הארץ הוא עיתון חילוני וכללי, אבל הכתיבה בו אינפורמטיבית וסולידית יותר. כאמור, ייתכן שזהו אחד ההסברים להבדלים המובהקים שראינו בשיעורי ההטיה המגדרית בין הידיעות שנדגמו בשני העיתונים (ארבעים אחוז בידעות לעומת 25 אחוז בלבד בהארץ). נוסף על כך, לעומת ידיעות אחרונות נקט הארץ תיאורים אובייקטיביים ומאוזנים יותר בסוגייה הפוליטית שנוצרה סביב גולדה:

בינתיים נתעוררה אצל הדתיים בעיה בלתי צפויה והיא: האם רשאים הם בכלל להצביע בעד אישה כראש עירייה? חוגים דתיים קיצוניים אינם נוטים לכך ואחד מאישיה הביא לחיזוק עמדה זו פסוק מן הרמב"ם: "אין מעמידים אישה במלכות לאמור שום תשים עליך מלך ולא מלכה", וכן "כל משימות ישראל אין ממנים בהן אלא איש". אך בעוד שהקיצונים הדתיים רואים בכך חומרה רבה הרי מוכנים אנשי "הפועל המזרחי" ו"המזרחי" להקל בגישתם בהסתמכם על כך שראש אגודת ישראל הרב א"מ לויין הצביע בכנסת בעד ממשלה (בהשתתפותו) שבה הייתה גב' גולדה מאירסון שר העבודה. "שר בממשלה כה חשוב כמו ראש עירייה", טוענים המתונים הגורסים גישה גמישה יותר בעניין זה. כפי הנראה יתבקשו גדולי התורה להכריע בדבר (31.7.1955).

אפשר להבחין בכמה היבטים חשובים בציטוט. ראשית, ההתייחסות לסיעות הדתיות איננה כאל מקשה אחת, כפי שבא לידי ביטוי כמה וכמה פעמים בידעות אחרונות (לדוגמה, כאשר ציטט העיתון את "אחד ממושכי החוטים הדתיים", מבלי לבאר בדיוק מהי השתייכותו הפוליטית של המקור). בהארץ, לעומת ידיעות, יש "קיצוניים" (אגודה) ויש "מתונים" (המזרחי והפועל המזרחי). שנית, בתיאור הדברים נעשה שימוש בשפה סולידית, אינפורמטיבית, אובייקטיבית ומאוזנת בהרבה. אמירה כגון "נתעוררה אצל הדתיים בעיה בלתי צפויה" מסתפקת בתיאור עובדתי של המציאות, ולא בונה עליה תילי תילים של פרשנויות והשלכות ספקולטיביות. שלישית, יש לשים לב לנימוקים המעמיקים שהובאו לעמדה שהציג כל צד: אגודת ישראל, הנסמכת בעיקר על מקורות יהודיים בהחלטתה לסרב לתמיכה בגולדה, לעומת המזרחי והפועל המזרחי הנסמכים יותר על שיקולים מעולם הריאל פוליטיק.

נקודת דמיון חשובה אחת בין ידיעות אחרונות ובין הארץ הייתה נעוצה בכך שגם הארץ לא שש לנקוט עמדה ביקורתית חד-משמעית כלפי הנציגים הדתיים והחרדים במועצת העיר תל אביב, וככלל הראה יחס די אדיש בסוגיה זו. כאמור, רוב התיאורים בעיתון היו עובדתיים ומאוזנים, ואולי בניגוד למה שאפשר היה לשער גם במקרה זה לא הובעה כמעט כל הסתייגות מנקודת המבט החילונית, הליברלית או הפמיניסטית בנושא התנהלות הדתיים. נזכיר כי גם ממצא זה תואם את היותו של עיתון הארץ חלק מדגם העיתונות הכללית ולא המפלגתית, ועל כן ייתכן מאוד שכתוצאה מכך הוא לא חש עצמו מחויב לעמדת מפא"י יותר מאשר לעמדת גורמים מפלגתיים אחרים.

דבר: “האישה היא מעצבת דמות המדינה” לעומת ידיעות אחרונות והארץ, העיתון המפלגתי דבר הראה תמיכה מובהקת וחד-משמעית בגולדה מאירסון הן לאורך הקמפיין הן במהלך הסערה הפוליטית שפרצה אחריו. ראשית, בטרם מועד הבחירות ב-27 ביולי 1955, ניהל דבר קמפיין לטובתה של גולדה ומעניין שהוא השתמש לא פעם ב”קלף המגדרי” כמשאב פוליטי ובין דפיו אפשר היה לראות שיח פמיניסטי של ממש. ייתכן שמסיבה זו דבר היה השני בין העיתונים שנבדקו בשיעור האזכורים המגדריים במירוץ לראשות העירייה (28 אזכורים מגדריים מתוך כל הידיעות שנדגמו). כלומר, במקרה של דבר, רובם המוחלט של האזכורים המגדריים היה חיובי. כך, בתאריך 6 במאי 1955, התפרסם בעמוד הראשי של העיתון מאמר מערכת שכתבה גולדה מאירסון עצמה: “האישה (היא) מעצבת דמות המדינה [...] היו הרבה תנועות נשים מיליטנטיות. על מה הן לחמו, וכל הכבוד להן, אך הן לחמו על זכויות (זכויות המגיעות לאשה – ויש להילחם עליהן. ואילו תנועת הפועלות בארץ היא היחידה שלחמה על הזכות לשאת בחובות; היא לחמה לא על זכויות, אלא על הזכות להשתתף בעבודה, בהגנה, לתת את חייה בשמירה ובבניין המשק”.

ראשית, יש לתת את הדעת על כך שגולדה כמועמדת פוליטית במערכת בחירות קיבלה במה מרכזית לשטוח את טיעוניה בעמוד הראשי של עיתון דבר, משהו שלא היה באף עיתון אחר וכמובן אפיין בכירור את העיתונות המפלגתית כעיתונות שנועדה לשרת בראש ובראשונה את צורכי המפלגה. שנית, ניכר היטב שחלק מהאג'נדה של גולדה כמועמדת אישה לראשות העירייה קשורה בנשים ובפמיניזם (אמנם זה היה פמיניזם מוסדי “נאמן” לחזון הלאומי בכך שהדגיש את חובתה של האישה לקחת חלק בבניין הארץ בטרם היא דרשה שוויון זכויות).

באופן דומה סיקר דבר ב-24 ביוני 1955, כחודש לפני מועד הבחירות, את השתתפותה של גולדה באספת נשים מטעם מפא”י:

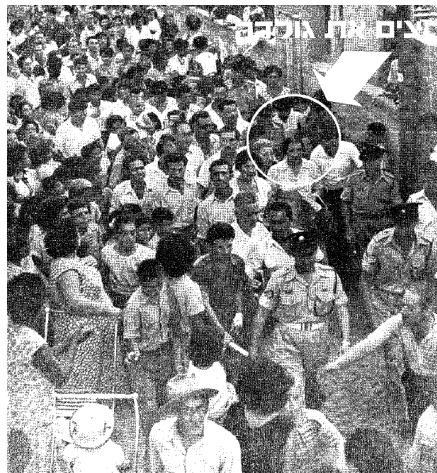
בתשואות רמות קבלו מאות נשים את ההודעה, כי שרת העבודה גולדה מאירסון היא המועמדת לראשות עיריית ת”א. את ההודעה מסרה ד’ נצר, שפתחה אספת נשים רבת משתתפים מטעם מפא”י, אמש בבית ארלוזורוב. ד’ נצר דיברה על פעולת הכנסת וציינה כי מתוך 12 חברות כנסת, 8 נמנות על סיעת מפא”י. כן ציינה הנואמת, כי 3 חברות נמצאות במקומות ריאליים ברשימת מפא”י לעירייה. ע’ מימון, שהייתה הנואמת השנייה, התעכבה על בעיות הגנת זכות האישה במדינת ישראל, כפי שהשתקפו בכנסת וציינה, כי רק רוב יציב למפא”י יכול להציל את הכנסת מתוהו ובוהו פרלמנטרי ורק רוב כזה יכול להבטיח את זכויות האישה במדינת ישראל [...] חברת מועצת עיריית ת”א, א’ קונצ’י, קראה את הנשים למאבק על הפלת הנהלת העירייה הריאקציונרית בת”א.

גם בציטוט זה אפשר לראות שימוש חד-משמעי ב”קלף המגדרי” בקמפיין הפוליטי לראשות עיריית תל אביב ולכנסת כאחד. ראשית, דבר מדגיש בדיווחו את ההזדהות האותנטית שחשות נשים עם גולדה: “בתשואות רמות קבלו מאות נשים את ההודעה...”.

נוסף על כך העיתון שם דגש על היתרון של מפא"י בייצוג הפוליטי של נשים: "מתוך 12 חברות כנסת, 8 נמנות על סיעת מפא"י"; "3 חברות נמצאות במקומות ריאליים ברשימת מפא"י לעירייה". לבסוף, יש כאן הבטחת בחירות של ממש, שרק מפא"י תדאג לשוויון זכויות לנשים: "רק רוב כזה יכול להבטיח את זכויות האישה במדינת ישראל". לפנינו שלושה רבדים שונים של קמפיין מגדרי מובהק: הזדהות נשים עם מועמדת אישה לתפקיד פוליטי בכיר; ייצוג פוליטי תיאורי משמעותי יותר של נשים בפרלמנט ובמועצת העיר; והבטחה לזכויות מהותיות לנשים בעקבות הצבעה למפלגה.

ה"קמפיין המגדרי" של גולדה בעיתון דבר כלל מפעם לפעם גם פנייה ישירה לנשים מצביעות, בהבטחה לטפל בבעיות "נשיות" הקשורות בניקיון העיר ובטיפול בילדים ובמשפחה (14 ביולי 1955): "בפנותה לאימהות ולנשים, הזכירה הנואמת [גולדה מאירסון] את הזוהמה ברחובות ובחצרות, את חוף הים הסגור לפני ההמונים והילדים בימות החום, וביקשה מהן לא לבזבז את קולותיהן". המעניין בציטוט הוא הפנייה הישירה לנשים "לא לבזבז את קולותיהן", כלומה ההנחה היא שיש "קול נשי" או "דפוס הצבעה נשי" שעל גולדה לעמול על מנת לגייסו לטובתה.

תמונה 2 היא תצלום של סיור בחירות בתל אביב. גולדה מוקפת בעיגול וחץ מופנה אליה, ומעל הכותרת: "רוצים את גולדה". אין מדובר במועצת בחירות, אלא בפריט חדשותי.

תמונה 2: "רוצים את גולדה". דבר, 22 ביולי 1955, עמ' 29

ומה הייתה תגובתו של עיתון דבר לסערה הפוליטית והדתית שהתחוללה סביב גולדה לאחר הבחירות? בניגוד לעיתונות הכללית אפשר היה לראות כאן ביקורת שיטתית, נוקבת וחד-משמעית מנקודת המבט החילונית, הליברלית ואף הפמיניסטית על המפלגות הדתיות ועל התנהלות נציגיהן במועצת העיר (17 באוגוסט 1955):

מדוע נזכרו פתאום דווקא עכשיו בדברי הרמב"ם על "שום תשים עליך מלך – ולא מלכה" וכו'? האם לא היו נביאות ושופטות ומצביאות בישראל הקדומה? במקרה נקרא הרחוב העובר ליד עיריית תל אביב בשם "דבורה הנביאה", שם הטופח, כמדומה, על פניהם של כל האנטי־פמיניסטים שקמו מבין אנשי הקואליציה השחורה [...] דווקא בימי התחדשותה של מדינת ישראל שבה האישה לוקחת חלק שווה עם הגברים בבניין הארץ לכל סוגיו, במדע, בספרות, בעיתונות, בבית המחוקקים, בהנהגת המדינה, בממשלה, בשיפוט, בשירות הדיפלומטי, בצבא וכו', איך לא ייבושו ולא ייכלמו כל אלה שלא בחלו גם בתכסיס הפסול והמיושן הזה של פסילת זכויותיה של אישה – אחת מנשי ישראל הדגולות – לכהונת ראש עיר?

זאת ועוד, בחלק מהמקרים קשר עיתון דבר בין התנהלות הסיעות הדתיות במועצת העיר תל אביב ובין נושאים כלליים יותר הנוגעים ליחסי דת ומדינה בישראל (24 באוגוסט 1955): "בשבת האחרונה הופיעו בכל בתי הכנסת שבעיר שליחים מטעם חוגים ידועים וצרפו אליהם את הרכבים כדי להשפיע על ועדי בתי הכנסת שישלחו מברקים לשר הפנים באזהרה חמורה מפני בחירת גולדה מאירסון כראש העיר [...] נשאלת השאלה מי נתן סמכות לגבאים לשלוח מברקים אלה? [...] בית הכנסת צריך להיות מקום תורה ותפילה בלבד [...] מדוע תתערבו בעניינים שאינם שלכם?".

לבסוף, כמה וכמה פעמים עלתה בידיעות שנדגמו מתוך דבר הטענה כי לאמיתו של דבר אין החרדים והדתיים מתנגדים התנגדות אותנטית למינוי אישה לראשות העירייה; זהו למעשה תכסיס פוליטי בלבד. כך ב־28 באוגוסט וב־14 בספטמבר 1955, בהתאמה: "מניעי ההתנגדות למינוי מאירסון הם פוליטיים יותר מאשר דתיים [...] אותם מתנגדים למינויה של גולדה מבחינה דתית מתעלמים מההתקדמות שעברה עליהם עצמם בשנים האחרונות, כגון מתן זכות בחירה לנשיהם ועוד"; "גולדה עמדה על חלקה של אגודת ישראל בחרם שהוטל עליה כאישה בציינה שהרב לוין ישב עמה בממשלה והצביע בעדה, [אז] היא לא שמעה שנציגי אגודה תבעו לא להכניס אישה כחברה בממשלה".

במילים אחרות, נדמה כי נטייתו העיתונאית של דבר כביטאון מפלגתי יצרה תגובת נגד חריפה, ישירה וחד־משמעית על החלטת המפלגות הדתיות והחרדיות שלא לתמוך בכהונת גולדה כראש עיריית תל אביב. התוצאה הייתה שיח פמיניסטי ביקורתי של ממש ("האנטי־פמיניסטים שקמו מבין אנשי הקואליציה השחורה"); ביקורת קשה וכללית יותר בנושאי דת ומדינה ("בית הכנסת צריך להיות מקום תורה ותפילה בלבד"); ותמיהה על המניעים הפוליטיים ועל האינטרסים הזרים לכאורה של הדתיים ("מניעי ההתנגדות למינוי מאירסון הם פוליטיים יותר מאשר דתיים"). כל זאת בהשוואה לאדישות כמעט מוחלטת בנושא שהפגינה העיתונות הכללית (ידעות אחרונות והארץ), אף שגם היא פונה בעיקרה לציבור חילוני.

הצפה: "רבים מבוחרינו יראו בעין רעה העמדת אישה בראש העירייה" ברומה לידיעות בדבר, גם הידיעות בהצפה התאפיינו בחוסר איזון משווע בסיקור המחלוקת הפוליטית. עם זאת, מבט בנתונים הכמותיים שבלוח 1 מזכיר לנו כי הן **הצפה** הן המודיע הראו מיעוט יחסי של אזכורים מגדריים ובמקרה של המודיע נתוני ההטיה המגדרית בידיעות שנדגמו ונותחו היו נמוכים במיוחד. כאמור, נקודת ההנחה היא שהעיתונות הדתית, וכפי שנראה מייד ביתר שאת העיתונות החרדית, לא תיווכו לקהליהן בצורה שקופה ומלאה את טיב המחלוקת כפי שעשו העיתונים החילוניים, והייתה מידת מה של "צנזורה" בכיסוי הנושא הזה.

כאשר סיקר את הנושא, נקודת המבט של **הצפה** בעניין המועמדות לראשות העירייה הייתה כפולה: מגזרית דתית לאומית כללית, לצד מפלגתית הקשורה ספציפית בפועל המזרחי. נקודת המבט הראשונה התרכזה בסיבות הדתיות והחברתיות מדוע בחירה בגולדה לראשות העירייה היא בחירה בעייתית; השנייה הדגישה בעיקר נושאים פוליטיים וקואליציוניים ומאבקי כוחות עם מפא"י. כמובן, שתי נקודות המבט לא עמדו ביחס של ניגוד זו לזו, אלא השלימו זו את זו.

בפן המגזרי הייתה הטענה כי ההתנגדות לבחירה בגולדה מגיעה "מן השטח", ולכן הנציגים הדתיים במועצת העיר נאלצים לסרב לתמוך בה: "גבאי בתי הכנסת בת"א שדנו באספתם האחרונה בעניין ראשות עיריית תל אביב הביעו את התנגדותם הנמרצת למסור את ראשות העיר לגב' גולדה מאירסון" (17 באוגוסט 1955); "עוד בראשית המו"מ עם מפא"י הבענו ספקות ביחס לאפשרות תמיכתנו בגולדה מאירסון. אמרנו כי רבים מבוחרינו בתל אביב, יהודים דתיים מכל ימות השנה, יראו בעין רעה העמדת אישה בראש העירייה" (12 בספטמבר 1955).

עוד בהקשר זה קשרו כמה אזכורים בהצפה את שמה של גולדה בעמדות בעייתיות מבחינתם בכל הקשור לנושאי דת ומדינה: "הדגשנו כי גב' גולדה מאירסון אינה אהודה בציבור הדתי בגלל היתריה בסיטונות לעבודה בשבת במפעלים שונים [כשרת העבודה]" (12 בספטמבר 1955); "אלפי הפועלים הדתיים שהצביעו בעד הפועל המזרחי [...] רצו להציל את אותה הדת הפגומה והפסולה בעיני גולדה מאירסון" (13 בספטמבר 1955). בפן המפלגתי החל **הצפה** בקרב האשמות חריג נגד מפא"י. הוא ייחס לה "רודנות", ובין השאר גם תקף את עיתון דבר (8 בספטמבר 1955):

מרכז מפא"י שלח איום להפועל המזרחי. מזכיר המפלגה הודיע בנוסח אולטימאטום, שאם נציג תנועת העבודה הדתית בעיריית תל אביב לא יצביע בעד גברת גולדה מאירסון כראש העירייה, "יביא הדבר לקרע חמור בין תנועת הפועלים והפועל המזרחי". "דבר" הכתיר את האיום בכותרת אופיינית: "מפא"י מתרה בהפועל המזרחי", ובמאמר מערכת בא העיתון והסביר את האיום של מרכז מפא"י: "תכסיסו של הפועל המזרחי עלולים להביא נזק רב לא רק לעניין המדינה וציבור הפועלים אלא גם לעניין הדת עצמו [...] אם הפועל המזרחי יכשיל את בחירתה של גברת מאירסון לראשות העיר,

תשלול מפלגה זו מעצמה את הזכות המוסרית להיקרא בשם מפלגת פועלים”. תנועת העבודה הדתית אינה טעונה לקבל תעודת זהות פועלית-חלוצית ממפא”י [...] מפלגה זו מגלה סימנים מדאיגים של רודנות.

המודיע: “היסוסו של הפועל המזרחי להצביע בעד מאירסון כראש עיריית תל אביב” סיקור פרשת המחלוקת סביב גולדה בהמודיע צונזר ברובו. לא הייתה כמעט כל התייחסות של העיתון החרדי לנושא, וגם כאשר נצפתה כזאת, הייתה זו התייחסות עקיפה ומרומזת. המודיע נמנע גם מלתת את הדעת על החלטת החרדים לסרב לתמוך בגולדה והדגיש את ההיסוס של המזרחי והפועל המזרחי אם להצביע לה. מגמה זו תמוהה במיוחד, שכן אגודה הייתה הראשונה שהודיעה שלא תתמוך באישה לראשות העירייה. ההחלטה לא סוקרה בדפי העיתון, כלומר אי-הכיסוי העיתונאי רמז שהחרדים אינם חלק מהסוגייה. נטייה זו של המודיע התכתבה היטב עם הפרקטיקה של “הכחדה סמלית” (כלומר העלמה מלאה מסדר היום של נשים, של שיח על מעמד האישה וזכויותיה ושל הנושא הפמיניסטי), יותר מאשר עם הפרקטיקה של מסגור מוטה מגדרית שאפיין את שאר העיתונים. היבט נוסף של ההכחדה הסמלית בהמודיע נעוץ בכך שהוא היה היחיד ששמה של גולדה לא הופיע באף כותרת ידיעה שפורסמה בו.

“גלגול האחריות” של החרדים למצב שנוצר לפתחם של המזרחי והפועל המזרחי בא לידי ביטוי בציטוטים כגון: “היסוסו של הפועל המזרחי להצביע בעד ג’ מאירסון כראש עיריית תל אביב” (19 באוגוסט 1955); “הבחירה בג’ מאירסון תלויה בהכרעתם של שני נציגי סיעות המזרחי” (4 בספטמבר 1955).

מלבד זאת שאר האזכורים המגדריים המעטים מאוד שהיו בהמודיע בהקשר של גולדה נגעו לסוגיות הקשורות בנושאים “נשיים”, ולא למחלוקת בנושאי דת ומדינה. גם בהקשר זה היה המודיע שונה בתכלית משאר העיתונים. לדוגמה, “בביקורה שהתקיים בסוף השבוע שעבר בדימונה, העניקה שרת העבודה, הגב’ גולדה מאירסון, את מענק הלידה ליולדת הראשונה במקום: הגב’ אסתר כרמי” (3 באוקטובר 1955).

דיון

במאמר זה נבחן סיקורה המגדרי של גולדה מאירסון במגוון עיתונים בישראל לאורך שנת 1955, כשהדגש הושם על מועמדותה לראשות עיריית תל אביב ועל המחלוקת הפוליטית והדתית בשאלה זו לאחר הבחירות. תוצאות המחקר מעידות כי גולדה מוסגרה באופן שיטתי במהלך שנה זו בשיח מגדרי מובהק, שכלל לא פחות מ-26 אחוז מהדיעות שנאספו ונותחו עליה בעיתונים השונים. אם נניח שלעיתונות יש חלק משמעותי בהבניית המציאות והתפיסות החברתיות הרווחות של הכלל (Carey, 1989), אין ספק שדימויה הציבורי של גולדה הושפע מתפיסות סטריאוטיפיות (חיוביות או שליליות) בתקופה שנבדקה.

מאחר שהסערה הפוליטית שבה עסק המחקר קשורה בצומת הדרכים שבו נפגשים נושאי דת ומדינה ומעמד האישה בישראל (אלדר, 2012), נצפו אכן הבדלים משמעותיים בסיקור סוגיית הבחירה בגולדה בין העיתונים החילוניים לאלה הדתיים והחרדיים. ראשית בנתונים הכמותיים. בעוד שלושת העיתונים הפונים לציבור החילוני (ידיעות אחרונות, הארץ, דבר) תיווכו את המחלוקת הדתית בצורה ישירה, ברורה ושקופה לציבור קוראיהם, שיעור האזכורים של הפרשה בעיתון הדתי הצפה היה נמוך יותר, ובעיתון החרדי המודיע היא לא סוקרה כמעט כלל, וגם כאשר סוקרה זה נעשה בצורה עקיפה ו"מתחמקת", מבלי להזכיר בגלוי את נושא מעמד האישה וזכויותיה. נטייה זו של המודיע מתכתבת עם המונח "הכחדה סמלית" (Tuchman, 2000) או עם המונח "מחיקה" (נריה בן-שחר, 2021), שמשמעותם הדרה, ביטול וצמצום של דמויות או של אירועים מהסיקור בתקשורת, על מנת שגם השיח הציבורי עליהם "ימחק" מסדר היום. שנית, כפן האיכותני ההבדלים בין העיתונים החילוניים ובין אלה הדתיים התחדדו בעיקר בעיתונות המפלגתית לעומת הכללית. בעוד שככלל העיתונים הכלליים ידיעות אחרונות והארץ היו אדישים למדי בשאלת יחסן של המפלגות הדתיות במועצת העיר תל אביב כלפי גולדה, דבר היה מיליטנטי במיוחד והעביר מסרים פמיניסטיים ואנטי-דתיים מובהקים (כמו, למשל, כשכינה את המפלגות הדתיות "האנטי פמיניסטים שקמו מתוך אנשי הקואליציה השחורה"). ברומה לו גם הצפה לא נשאר אדיש לפרשייה, ודבק בעמדה חד-משמעית בעד נציגי המזרחי והפועל המזרחי במועצת העיר (לדוגמה, כאשר כתב "רבים מבוחרינו יראו בעין רעה העמדת אישה בראש העירייה"). העמדה המובהקת של דבר והצפה מתכתבת עם הנטייה ההיסטורית של העיתונות המפלגתית להשתעבד לאינטרס המפלגתי או המגזרי, לפני האינטרס הציבורי (צרפתי, 2007).

במילים אחרות, אפשר לקבוע כי לפחות בקרב הביטאונים המפלגתיים, המפלגתיות היא שעיצבה את השיח המגדרי סביב גולדה. דבר היה ליברלי במיוחד ותקף את הדתיים על סירובם להצביע במועצה בעבור גולדה לראשות העירייה, וזאת כמובן מאחר שהאינטרס של מפא"י היה להרכיב קואליציה במועצת העיר תל אביב. הצפה הביא צידוקים דתיים, פוליטיים ומגזריים מדוע הבחירה באישה לראשות העירייה היא "בעייתית" ולא מקובלת על בוחריו, מפני שנציגיו העדיפו את לבנון כראש העירייה. המודיע שנהג להסתיר סוגיות הלכתיות "לא נוחות" שכאלה מציבור קוראיו, הדגיש את חלקם של הדתיים הלאומיים, לא של החרדים, במשבר מול מפא"י. כלומר העיתונות המפלגתית, כזרם מרכזי בתקשורת הישראלית של אותה עת (צרפתי, 2007), הייתה גם המחוללת העיקרית של ההטיה המגדרית בתקשורת ובחברה, והכול כאמור בשירות צרכיה הפוליטיים של המפלגה ובהתאם להם.

תרומתו התיאורטית העיקרית של המאמר נעוצה באינדיקציות הברורות שהוא מצא לעוגניה ההיסטוריים של פרדיגמת המחקר בתחומי התקשורת הפוליטית והמגדר של ימינו – כבר בראשית מחציתה השנייה של המאה העשרים. מפתיע לגלות שכבר

בשנות החמישים התקיים בישראל מה שאנו מכנים כיום “קמפיין מגדרי” (Greenwald, 2023). גולדה, שביקשה את “הקול הנשי” על מנת להיבחר לראשות העירייה, פנתה ישירות לנשים וביקשה מהן “לא לבזבז את קולותיהן”. בעיתון דבר התפרסמו הבטחות בחירות הכוללות התחייבות לייצוג נשי בכנסת ובעיריית תל אביב ושמירה של מפא”י על מעמד האישה בישראל. כמו כן הקמפיין של גולדה, כפי שבא לידי ביטוי בסיקור העיתונאי, התחבר להבטחות בחירות הקשורות בנושאים “נשיים” (Meeks, 2013), למשל במעמדן של עקרות בית ואימהות. לבסוף, תמה בולטת אחרת בקמפיין הייתה “תוויות חלוציות”, שמשמעותן הצגת נשים בפוליטיקה כחלוצות או כפורצות דרך (גרינוולד, 2018), כמו בציטוט מתוך דבר: “מפא”י נתנה למזרח התיכון כולו את האישה היחידה כחברה בממשלה”.

ממצא תיאורטי מרתק נוסף קשור בהבדלים שבין הכתיבה העיתונאית בידיעות אחרונות לעומת הארץ. נראה שכבר באותה תקופה התאפיין ידיעות בדרמטיזציה יתרה לעומת הארץ שהראה גישה אינפורמטיבית וסולידית יותר. ההבדלים בין העיתונים באו לידי ביטוי הן בפרסום הכמותי (ארבעים אחוז מן הידיעות כללו הטיה מגדרית בידיעות לעומת 25 אחוז מהן בהארץ), הן בפרסום האיכותני (השימוש שעשה ידיעות בסמלים דתיים כגון דבורה הנביאה על מנת לתאר את גולדה; ושלהוב הסכסוך בין המפלגות השונות). גם בממצא זה, אנו רואים עדויות היסטוריות מוקדמות יחסית למה שבהמשך היה למחקר מקיף על ההבדלים בין עיתונות פופולרית ועיתונות איכותית/אליטיסטית בישראל (Bloch-Elkon and Lehman-Wilzig, 2007).

מן הבחינה האמפירית המאמר מתחבר למחקרי תקשורת (לדוגמה, Greenwald and Lehman-Wilzig, 2017) שמצאו כי חלק עיקרי מההטיה המגדרית בהקשר הפוליטי בתקשורת הישראלית נוגע לנושא הדתי ולמחלוקות ביחסים שבין דת למדינה בישראל. כפי שבא לידי ביטוי בנתונים הכמותיים, למעלה ממחצית האזכורים המגדריים על גולדה בידיעות שנאספו עסקו בסוגיה הדתית. התרשים מדגים זאת בכך שהוא מראה שככל שהמחלוקת הדתית גברה, כך גם סיקורה של גולדה הפך יותר מוטת מגדרית; ולהפך, ככל שהסערה הדתית שככה, כך גם סיקורה של גולדה חזר להיות פחות ופחות “ממוגדר”. המאמר מצטרף לשורת מחקרי עבר (לדוגמה גולדשטיין, 2012; טריגר, 2011), שהפריכו את אמירתה ההיסטורית הנודעת של גולדה מאיר כאילו עוברת היותה אישה “מעולם לא היוותה מכשול” בעבורה. נראה שהן בדעת הקהל הן בפוליטיקה הארצית והמקומית והן בסיקורה התקשורתית, מי שהפכה לימים לראש ממשלת ישראל נאלצה לשלם “מחירים” ציבוריים כבדים על היותה פוליטיקאית-אישה בכירה בתקופה שבה היה הדבר כמעט חסר תקדים.

הערות

- * הצייטוט שבכותרת לקוח מתוך **ידיעות אחרונות**, 3.8.1955.
- 1 עקב שינוי שמה ממאירסון למאיר בשנת 1956, ועל מנת לנסות ולשמור על אחידות, על פי רוב יעשה המאמר שימוש בשם הפרטי "גולדה". במקרים שבהם יאוזכר שם משפחתה ייכתב "מאירסון" כאשר ההתייחסות היא לפועלה עד 1956 ו"מאיר" כאשר ההתייחסות היא לקריירה הציבורית והפוליטית שלה ככלל.
 - 2 במאמר נעשה שימוש במונח "מגדר" (Gender), אף שהוא החל לשמש חוקרות וחוקרי מדעי החברה רק בשנות השישים של המאה העשרים. לכן יש לראות בשימוש במונח כחלק מנקודת המבט הנוכחית על הטקסטים שהתפרסמו במהלך שנות החמישים, וכמובן לא חלק משיח "מגדרי" ביקורתי ומודע לעצמו בעת ההיא.
 - 3 בהקשר זה נזכיר את הסרט האמריקני **גולדה** (2023) בכיכובה של הלן מירן ובכימויו של גיא נתיב, לצד סרטים, סדרות והצגות תיאטרון שגולדה מאיר עמדה במרכזם, עד כדי כך שבשנים האחרונות דמותה הפכה למעין "אייקון" בתרבות הפופולרית. ייתכן שתהליך "איקוניזציה" זה יתגלה בעתיד כתהליך שהשפיע לטובה גם על תדמיתה ההיסטורית הלאומית של גולדה בישראל.

מקורות

- אלדר, ע' (2012). "הדרת נשים ראשונה בישראל: גולדה מאיר מול הסיעות הדתיות בעיריית תל-אביב", **כיוונים חדשים**, 26, עמ' 256-267.
- בלוך-אלקון, י' (2003). "עיתונות, דעת קהל ומדיניות חוץ במשברים בינלאומיים: מדיניות ארצות הברית בבוסניה (1992-1995)", **עבודת דוקטור**, אוניברסיטת בראיילן.
- גולדשטיין, י' (2012). **גולדה: ביוגרפיה**, באר שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב. גרינוולד, ג' (2018). "האמנם 'הגבר היחיד' בממשלה? השיח המגדרי סביב ראש הממשלה גולדה מאיר בבחירות לכנסת השביעית **ידיעות אחרונות** ו**הארץ**", **קשר**, 51, עמ' 37-47.
- גרינוולד, ג' (2021). "ההיבט המגדרי בקריירה הפוליטית של גולדה מאיר: ניתוח באמצעות תוכנית הטלוויזיה **חיים שכאלה**", **קשר**, 57, עמ' 31-51.
- הרצוג, ח' (1999). "נשים בפוליטיקה ופוליטיקה של נשים", בתוך: ג' רוזן (עורך), **מין, מגדר ופוליטיקה**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 307-355.
- טריגר, צ' (2011). "מעולם לא הצטרפתי לתנועה לזכויות נשים: גולדה מאיר וראשית תנועת הנשים הארץ ישראלית", בתוך: א' כתבן, מ' שילה, ר' הלפרין-קדרי (עורכים), **חוקה אחת ומשפט אחד לאיש ולאשה**, רמת גן: הוצאת אוניברסיטת בראיילן, עמ' 293-324.
- מרגלית-שטרן, ב' (1997). "תנועת הפועלות בארץ ישראל: מועצת הפועלות 1920-1939", **עבודת דוקטור**, אוניברסיטת חיפה.
- נריה בן-שחר, ר' (2021). "לימוד התורה שלנו מגן ושומר גם עליכם: המסגור של תקופת הכינון של ממשלות ישראל האחרונות (2013-2020) ביומונים החרדיים", **מסגרות מדיה**, 20, עמ' 34-61.
- צרפתי, א' (2007). "**למרחב** – גלגולו של עיתון בין פילוג לאיחוד", **קשר**, 35, עמ' 118-131.
- צרפתי, א' (2007). "מיתוסים בשירות המאבק: סיקור ההתנתקות בעיתון **הצופה**", **קשר**, 36, עמ' 156-166.
- שפירא, א' (2003). "גולדה: נשיות ופמיניזם", **ישראל**, 3, עמ' 57-68.
- תמיר, א' (2009). "מגדר ותקשורת: נשים בעיתונות הספורט הכתובה בישראל, 1948-2006", **עבודת דוקטור**, אוניברסיטת בראיילן.

Amsalem, E., A. Zoizner, T. Sheaffer, S. Walgrave & P.J. Loewen (2020). "The Effect of Politicians' Personality on their Media Visibility", *Communication Research*, 47(7), pp. 1079-1102.

Bloch-Elkon, Y. & S. Lehman-Wilzig (2007). "Media Functioning during a Violent International

- Crisis: Differences between Elite and Popular Press Coverage of American Policy in Bosnia (1992-1995)", in: H. Nosseck et al. (eds.), *Media and Political Violence*, New Jersey: Hampton pp. 119-142.
- Carey, J. (1989). "A Cultural Approach to Communications", in: idem, *Communication as Culture: Essay on Media and Society*, London: Routledge, pp. 13-36.
- Fallaci, O. (1973). "Golda Meir: On Being a Woman", *Ms. Magazine*, 1(100), pp. 88-122.
- Friedman, E. & T. Rashi (2023). "The Medium is the Definer: Daily Journalism as a Tool for Forming Community: A Case Study — The Ultra-orthodox Community in Israel", *Religions*, 14(5), pp. 1-16.
- Greenwald, G. (2023). "Israeli Media Coverage of International Male and Female Politicians: Gender and Ethnopolitical Aspects", *Communications*, 48(2), pp. 226-248.
- Greenwald, G. & S. Lehman-Wilzig (2017). "He Will Take Care of Our Security Better than Her": Examining Socio-cultural Conceptions of Gender in Israeli and American Press Coverage of Female Candidates for Top Political Positions, 2008-2009", *Journal of Intercultural Communication*, 17(3), pp. 1-18.
- Greenwald, G. & S. Lehman-Wilzig (2018). "Non-systemic Factors Underlying Rapid Change in Gender-biased Media Framing of Female Politicians: 2009 and 2013 Israeli Newspaper Election Coverage, in: O. Feldman & S. Zmerli (eds.), *The Psychology of Political Communicators: How Politicians, Culture, and the Media Construct and Shape Public Discourse?*, New York: Routledge, pp. 165-184.
- Greenwald, G. & S. Lehman-Wilzig (2019). "Is She Still 'The Legendary Jewish Mother'? A Comparative Look at Golda Meir's and Tzipi Livni's Election Campaign Coverage in the Israeli Press", *Israel Affairs*, 25(1), pp. 42-64.
- Harp, D. & I. Bachmann (2018). *Feminist Approaches to Media Theory and Research*, Cham: Springer International Publishing.
- Heldman, C. (2009). *From Ferraro to Palin: Sexism in Media Coverage of Vice-presidential Candidates*, available at SSRN 1459865.
- Kittilson, M. C. & K. Fridkin (2008). "Gender, Candidate Portrayals and Election Campaigns: A Comparative Perspective", *Politics & Gender*, 4(3), pp. 371-392.
- Lachover, E. (2017). "Signs of Change in Media Representation of Women in Israeli Politics: Leading and Peripheral Women Contenders", *Journalism*, 18(4), pp. 446-463.
- Lachover, E. (2023). "The Intersection of Politics, Gender, and Media: Female Politicians in Popular Israeli Women's Magazines", in: *The Palgrave Handbook of Gender, Media and Communication in the Middle East and North Africa*, Cham: Springer International Publishing, pp. 245-261.
- Lahav, P. (1979). "Golda's Ambiguous Legacy", *Lilith*, 6, pp. 16-18.
- Lahav, P. (2017). "Interview with Debra Rubin: Golda Meir's Role as a Female Leader was Complicated", *The New Jersey Jewish News*, 6.4.2017.
- Lahav, P. (2018). "'A Great Episode in the History of Jewish Womanhood': Golda Meir, the Women Workers' Council, Pioneer Women, and the Struggle for Gender Equality", *Israel Studies*, 23(1), pp. 1-25.
- Medzini, M. (2017). *Golda Meir: A Political Biography*, Oldenbourg: De Gruyter.
- Meeks, L. (2012). "Women Candidates for Executive Political Offices and News Coverage", *Journal of Communication*, 62, pp. 175-193.

- Meeks, L. (2013). "All the Gender that's Fit to Print: How the New York Times Covered Hilary Clinton and Sarah Palin in 2008", *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 90(3), pp. 520-539.
- Pogrebin, L.C. (1991). *Deborah, Golda, and Me: Being Female and Jewish in America*, NY: Crown.
- Ponterotto, J.S. (2006). "Brief Note on the Origins, Evolution and Meaning of the Qualitative Research Concept: Thick Description", *The Qualitative Report*, 11(3), pp. 538-549.
- Terpstra, A. (2021). *Exploring Dutch Politicians' (Social) Media Visibility during Election Campaigns*, Enschede, Netherlands: University of Twente.
- Trimble, L. & B. Gerrits (2013). "Is it Personal? Gendered Mediation in Newspaper Coverage of Canadian National Party Leadership Contests", *The International Journal of Press-politics*, 18, pp. 462-481.
- Tuchman, G. (2000). "The Symbolic Annihilation of Women by the Mass Media", in: *Images of Women in the Mass Media*, Palgrave Macmillan US, pp. 150-174.

מאזנים שלפני מאזנים

נורית גוברין

תמונת הפסיפס של כתבי העת העבריים עדיין אינה מלאה. קיימים בה מקומות ריקים שטרם התמלאו. מטרתו של מחקר זה הוא להוסיף אבן נוספת לתמונת פסיפס זו כדי למלאה. אמנם זו אבן שולית, אבל גם לה יש חשיבות. יש בה עניין לגופה ובר כבוד היא מבליטה את התמונה המרכזית. נושא מחקרי הוא כתב עת ספרותי עברי בשם **מאזנים: דו-שבועון בלתי-מפלגתי**, שיצא לאור באנטוורפן שבבלגיה, בעריכת יוסף ירמיהו גלס וחבר המערכת יום טוב לוינסקי. הגיליון הראשון הופיע בטבת תרפ"ז (1.12.1926) והשני בטבת [תרפ"ז (דצמבר 1926)] ללא ציון יום בחודש ושנה, וללא ציון תאריך לועזי. עד כמה שהצלחתי לברר, שתי החוברות הראשונות היו גם האחרונות. העורכים האמינו שיהיה המשך, ופרסמו בחוברת השנייה (עמ' 8) מודעה על "חתימה" על 'מאזנים' דו שבועון בלתי מפלגתי מקדש לחיים ולספרות", שכללה פירוט מחירים לשנה: 80 פר. [פרנק] בחו"ל: 80 פר. ו"מחיר גיליון בודד: 2.90 פר.". כמו כן בסיום דבריו של ד"ר דוד ברמן, ובסיום החלק השני של מחקרו של יום טוב לוינסקי בחוברת השנייה נרשם: "(עוד יבוא)" (עמ' 13; 20). מכאן שהופעתו נפסקה לפתע ללא הודעה מוקדמת.

לפני תיאור כתב עת קצר מועד זה חשוב להעיר שאין לבלבל אותו עם **מאזנים**, כתב העת של אגודת הסופרים, הקיים עד היום, שהחוברת הראשונה שלו הופיעה בג' באדר ב' תרפ"ט (15.3.1929). **מאזנים** של אגודת הסופרים נוסד לאחר המחלוקת שפרצה בין חברי אגודת הסופרים. ביאליק וחבורתו, שהתפטרו מכתב העת כתובים, שנשאר בידי "הצעירים", החליטו להוציא כתב עת חדש בשם **מאזנים**. העורכים היו: י"ד ברקוביץ ופ. לחובר, וחברי המערכת: אשר ברש, יעקב פיכמן ושלמה צמח. בעמוד הראשון של הגיליון הראשון פורסם מעין מניפסט תחת הכותרת **מאזנים**, שעליו חתום י"ד ברקוביץ, אחד משני העורכים. לצדו שתי רשימות שעל כל אחת מהן חתומים שניים מחברי המערכת: שלמה צמח ויעקב פיכמן.¹ קרוב לוודאי שמי שנתן את השם **מאזנים** לכתב העת של אגודת הסופרים, לא ידע על **מאזנים** שקדם לו באנטוורפן שבבלגיה.

שתי השאלות המקדימות העומדות על הפרק במחקר זה הן: (א) האם יש חשיבות להופעתו של כתב עת קצר מועד? (ב) איזו משמעות יש לעובדה שכתב העת הופיע באנטוורפן שבבלגיה? רק לאחר מכן יש טעם לעסוק בכתב העת עצמו: (1) מטרותיו; (2) עורכיו; (3) תכניו; (4) משתתפיו; (5) התקבלותו ומסביבו.

מאזנים, דו-שבועון בלתי מפלגתי, א' טבת תרפ"ז (דצמבר 1926), שנה ראשונה

שאלות מקדימות: (א) חשיבותו של כתב עת קצר-מועד. גם עם שאלה זו כבר התמודדתי במחקרי "המוזות והתותחנים: 'הצעיר' (ורשה תרס"ח)"². היום לא הייתי משתמשת במילה "קיקיוני" אלא "קצר-מועד", אבל כל מה שכתבתי שם תקף גם היום. בין השאר כתבתי שם על חשיבותם של כתבי עת להתפתחות הספרות העברית; על חשיבותם בעיקר למשתתפים ולבני חוגם. למשתתפים – כחממה להתפתחותם האישית ולהעזתם בעתיד, ולבני חוגם – להרגשה של שותפות, אחווה, חבורה. עוד הוספתי שם את העובדה שבהיסטוריה של כתבי העת העבריים הספרותיים עולה בהרבה מספרם של קצרי המועד על אלה מארכי הימים; של הניסיונות שכשלו על אלה שהצליחו. לכן ההיסטוריה של כתבי העת חייבת לכלול גם את קצרי המועד, שהם חלק בלתי נפרד מהתפתחותה. מכיוון שרבים מאוד מאלה האחרונים נעלמו במהירות מעל המפה הספרותית, חובה על החוקר לאתרם, לגלותם, לחשוף את עצם קיומם, להחזיר אותם למפת הספרות וכתבי העת ולהעריך³. מציאות זו של היעלמות קיימת גם בכתבי עת שהופיעו בארץ ישראל ובמדינת ישראל, אבל היא בולטת במיוחד בכאלה שיצאו לאור בגולה, ובניסוח של היום: בתפוצות ישראל, בכל מקום שהתקבצה בו יחד קבוצת סופרים, במיוחד בשנים שלפני מלחמת העולם השנייה.

(ב) הנושא המקדים השני נחלק לשניים: (1) כתב העת והמקום. (2) איזו משמעות יש לעובדה שכתב העת הופיע באנטוורפן שבבלגיה? הקשר בין המקום לכתב העת,

משתתפיו, תכניו, משמעותו, הוא שאלה עקרונית. רק אחריה באה השאלה הספציפית על אנטוורפן שבבלגיה. (1) כתב העת והמקום. ההיסטוריה מלמדת שבכל מקום שנאספה יחד, מסיבות שונות, היסטוריות ואישיות, חבורה של שוחרי התרבות העברית, סופרים, חוקרים, אנשי חינוך, הביטוי הראשון להרגשת "יחד" זו היה הוצאת כתב עת. היה זה כתב עת שרוב משתתפיו נמצאים באותו מקום והם מזמינים כ"בעלי הבית" גם סופרים ממקומות שונים "להתארח" אצלם. תחושת המקום באה לידי ביטוי בכתב העת בצורות שונות, יחד עם מגמות כלליות יותר בשילובים שונים. הרגשת "יחד" זו מתחזקת בשעה שהיוזמים, העורכים והמשתתפים שותפים לאידיאולוגיה זהה: חשיבות התרבות העברית, פואטיקה משותפת, הרגשת לאומיות ולעתים גם ציונות ומפלגתיות. עם זאת יש גם דוגמאות לכתבי עת שהופיעו במקומות שונים בעולם שאין בהם קשר למקום, ואם לא היה רשום אפשר היה לדעת רק בקושי באיזה מקום הופיע כתב העת. כך, למשל, הקשר בין וינה ובין השחר של פרץ סמולנסקין, כמו גם הקשר בין לונדון ובין המעורר של ברנר רופף למדי. קשר רופף זה מקורו בכך שהעורך נקלע למקום במקרה, "מחמת המציק", ומרבית סופריו וקוראיו ישבו מחוץ למקום העריכה.⁴ כתבי עת קצרי מועד כאלה התקיימו כל זמן שהעורך ועוזריו ישבו באותו מקום. עם עזיבתם ונדודיהם למקומות אחרים, ובמיוחד עלייתם לארץ ישראל או הגירתם לארצות הברית נפסקה הוצאתו לאור של כתב העת, ולעתים התחדשה במקום החדש באותו שם. היו סיבות נוספות להפסקת הוצאתו לאור של כתב עת, ביניהן חוסר תגובה ואדישות להופעתו. נדודים אלה ממקום למקום היו אופייניים באותן שנים, עד מלחמת העולם השנייה. מקומות הופעתם של כתבי העת הספרותיים העבריים, היא מפת הנדודים של המרכזים הספרותיים העבריים בגולה.

כתב עת באנטוורפן שבבלגיה. זהו אולי אחד המקומות הפחות צפויים להופעתו של כתב עת ספרותי עברי "מקדש לחיים ולספרות". בין השאר משום שמדינה זו ועיר זו אינן ידועות דווקא כמרכזים עבריים רוחניים וספרותיים. אבל לאחר המהפכה בברית המועצות ובריחתם של היהודים ממרכז זה למערב אירופה, ובין השאר גם לאנטוורפן שבבלגיה, גדלה הקהילה ואופיה המסורתי, הדתי חרדי, השתנה. נוספו מסגרות דתיות מתונות, לאומיות, חילוניות ואף ציוניות לפלגיהן השונים. עם גידול מספרם של היהודים הגרים באנטוורפן, חל שינוי באווירה עד כדי תחושה שהמקום שנהפך למרכז יהודי, לאומי, עברי ואף ציוני מתאים כעת להוצאת כתב עת עברי, כפי שפורט במניפסט שלו. התמונה המהימנה ביותר על הקהילה היהודית באנטוורפן בשנות העשרים של המאה הקודמת מתקבלת מהכתבות האינפורמטיביות המכונסות במאזנים, שהן עכשוויות, תוססות וביקורתיות. היקפן אמנם כרבע בסופה של כל חוברת, אבל הרושם הוא שהן החלק החשוב ביותר בכתב העת. כתבות אלה הופכות אותו לכתב עת לוקלי, שמטרתו העיקרית היא לתת ביטוי לפעילות הענפה, הלאומית, חילונית, בעברית וביידיש באנטוורפן בשנים אלה. ביטוי שלא חסרה בו, כצפוי, גם ביקורת קשה מבפנים על מוסדות הקהילה,

זאת ללא קיצוניות לצד זה או אחר. כגון: עברית אבל גם יידיש; מרכז לאומי בגולה לצד רעיון ארץ ישראל. ניכר מאמץ להביא גם ידיעות מן הנעשה בקהילות ברחבי העולם היהודי ובארץ ישראל. פרטים על הנעשה בקהילה מתקבלים מעיון בתולדות חייהם של משתתפי מאזנים בשנים שחיו במקום זה ולקחו חלק פעיל בפעילות מקומית זו, ובהם של העורך, מעל דפי מאזנים, ושל משה שלמה בן מאיר ב"שתי האבטוביוגרפיות" שלו. המניפסט. מניפסט הוא כרטיס הביקור של כל כתב עת. הוא מציג את הכוונות הטובות של עורכיו, אבל בה בשעה מאפשר לקוראים לבדוק את מימושן. בדרך כלל קיים פער גדול בין הכוונות ובין התוצאה. המניפסט של מאזנים, שכותרתו "מגמתנו", פותח את החוברת הראשונה ומציג את המטרות, מבליט גם הפעם לקורא את הפער העצום בין הרצוי למצוי, בין התקוות הגדולות ובין התוצאה הדלה של שתי החוברות. הוא נחתם: "המערכת", וקרוב לוודאי שנכתב בידי י"י גלס וי. לוינסקי. הוא בנוי במסגרת מסורת חוקי ז'אנר המניפסט, הבלתי כתובים להלכה אך מקוימים בפועל.⁵ שתי המטרות שהמניפסט מציג הן: המאבק נגד "שלילת הגלות" וההתנגדות ל"מפלגתיות": "שלילת הגלות היתה תמיד כסות עינים לרשלנות והשעה דוחקת, שנעזר את חצננו מתורה זו". לכן מבטיחים הכותבים לפעול למען חיזוק התרבות במרכזים היהודים בגולה ובד בבד להילחם כנגד המפלגתיות. הטון השליט במניפסט נע בין התנצלות ובין דברים בוטים כנגד "המפלגתיות". כבר הפתיחה מכניסה את ההתנגדות ל"מפלגתיות", המוטחת לכל אורכו אבל בעיקר בחלקו האחרון. הפתיחה מתנצלת ומסבירה מדוע החליטו "לפרש את מגמתו" אף ש"עכשו אין נוהגים יותר ללוות עתון חדש במאמר מגמתי". הסיבה היא ש"עתוננו אינו דוגל בשם מפלגה" ולכן יש צורך לתאר את מגמותיו.

המניפסט מחולק לכמה פסקאות. הראשונה מעידה על ההערכה העצמית הנמוכה ("פנתנו הדלה"), על ההכרה שהעיתון המיועד למעטים בלבד מטרתו "להקים את הריסותיה" של שממות תרבותנו". בפסקה השנייה הבלתי שגרתית מוטחת ביקורת על "המפלגה" מבלי לציין באיזו מפלגה מדובר, שבין השאר "הקימה עתונאים במקום סופרים ומסרה את ההנהלה הרוחנית של ההמונים לידי המנהיגים". הפסקה השלישית ממשיכה בטון של ההערכה העצמית הנמוכה: "יודעים אנו מה דל כחנו", "אבל מנסים אנו לבנות במה בשביל אדירי הרגש והמחשבה שלנו". שתי הפסקאות הרביעית והחמישית, מתארות את ההקשר ההיסטורי לגידולה של הקהילה והפיכתה למרכז יהודי, לאחר ש"הסערה הרוסית" "עקרה אלפים ורכבות" שנמלטו "למערב אירופה". אבל בד בבד עם התרחבותה "שורר" בה "לעת עתה התהו ובהו שלפני היצירה". לכן "צריך לברא את הכל" – תרבות וחיים חברתיים ולייסד כתב עת עברי שימלא את החסר בכל מקום בגולה. מכאן עוברת הפסקה השישית לתפקיד של "עתוננו, האורגן העברי היהודי היחידי בכל מערב אירופה, לעורר את היוזמה היצירתית, לאחד את הכחות הנפזרים, לארגנם ולרכזם בעבודה תרבותית מסודרת". בפסקה השביעית גובר כוחה של המליצה: "לעורר את הישנים" והלשון המתנהלת בכבודות: "למשך אל הפרוצס של

היצירה את אלה העומדים מן הצד", תוך כדי שבח לא מוסתר לעושים במלאכה, אלה המעטים "קמץ קטן", "העמלים לטובת הרבים". בפסקה השמינית מפורטים ארבעה רעיונות מרכזיים בבחינת "בנין-אב", שאותם "ישתדל עתוננו להרביץ". המשותף להם הוא הדאגה ל"עבודה לאומית בגולה", שבמרכזה "התרבות, ולא המדיניות". בד בבד מוטחת בהם ביקורת חריפה ביותר כנגד "העקרון המפלגתי" ובעד "העקרון התרבותי": "המפלגתיות חנקה את הרעיון החפשי, בטלה את חפש הדבור [— — —]. ודבר זה גרם לדלדול המחשבה היהודית. בכל מקום ובכל שעה אסור להשמיע אצלנו מלה חפשית, בכל שלטת הצנזורה המפלגתית. [— — —] ואם רוצים אנו להרים את קטב תרבותנו, צריכים אנו קדם כל להשיב לנו את חפש הרעיון, את חפש הדבור". ארץ ישראל נזכרת בסעיף הראשון, כדי להדגיש שהמאבק כנגד "שליילת הגלות" אינו עומד בסתירה עמה: "ארץ ישראל היא אחת הפרובלימות הכי גדולות בחיינו, אבל [— — —] אינה פוטרת אותנו מעבודה לאומית בגולה".

סיום המניפסט חוזר לטון ההתנצלות המכיר בעובדה שמדובר ב"קבוצה קטנה" ולכן "האורגן שלנו הוא — של המועט", ברמז על מה שלא נאמר: "מועט המחזיק את המרובה" (בראשית רבה ה, ז). ממרחק השנים לא ברור מהי בדיוק המלחמה כנגד "המפלגתיות", שהיא אחת משתי המטרות שהוצגה במניפסט, ובאיזו מפלגה מדובר. יש לשער שההתקפה מכוונת כנגד אנשים ואירועים מסוימים, שלצד איני יכולה לאתרם ממרחק השנים. בשולי הדברים, אולי כמעין "מס" לרוח התקופה, נזכרת גם "העבודה הגופנית" וה"חובה" של "עתוננו" "לסייע לאלה המחנכים את העם לעבודה (כגון אורט)", אבל ללא קשר ישיר לארץ ישראל.

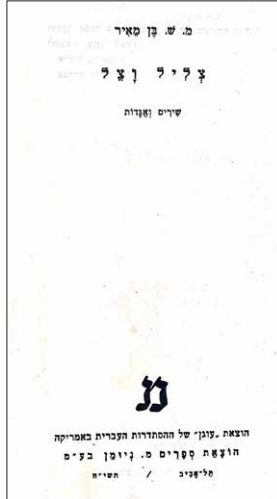
התכנים. צריך להקדים ולומר: מאזנים איננו כתב עת חשוב במיוחד, ללא הישגים יוצאי דופן. חשיבותו בעצם הופעתו במקום שהופיע ובעברית. הוא מעיד על נוכחותה של חבורה שהתלקטה באנטוורפן ורצתה להכריז על עצם קיומה, כאן ועכשיו. הוא בגדר אפיזודה טיפוסית להיסטוריה של עם ישראל בכלל ושל כתבי העת העבריים בפרט. אין הוא כתב עת ציוני, אבל גם אינו אנטי-ציוני. זהו כתב עת לאומי, המעוניין לטפח את התרבות העברית בגולה. יש בו מקום גם לנעשה בארץ ישראל, אבל בעיקר בעולם היהודי. כותרת המשנה של שתי החוברות מדגישה שמאזנים הוא "דו-שבועון בלתי מפלגתי". אמנם במודעה בחוברת השנייה, המזמינה את הקוראים לחתום, נכתב שהוא "מקדש לחיים ולספרות", אבל למעשה הספרות היפה תופסת בו מקום שולי: מסה על אחד העם (תחת הכותרת "בספרות"), שיר אחד, סיפור מסע, סיפור הווי, וביקורת על השירה בארץ ישראל. זהו כתב עת מעורב, פובליציסטי, מחקרי ואינפורמטיבי, שהמגמה הבולטת בו היא הצורך לתת ביטוי למתרחש בקהילה באנטוורפן (5 מתוך 20). מבחינה זו אפשר, כאמור, להגדיר את מאזנים ככתב עת מקומי, יהודי, עברי ולאומי. ניכר שכותביו לא רק בקיאים בנעשה באנטוורפן, אלא גם לקחו בו חלק פעיל. כצפוי, כמעט בכל תכניו ניכר מאמץ לקשרם לבעיות האקטואליות העומדות על הפרק. מהמאמרים המקומיים מתקבלת

תמונה נאמנה ביותר על הפעילות בקהילה זו, שבדרך כלל ממעטים לשמוע ולקרוא עליה. לכאורה מספרם של המאמרים הדנים בעולם היהודי הוא הגדול ביותר, 12 מתוך 21, אבל חלקם הם מחקרים על המקרא (הקינים, בני חבר הקיני שנזכרים בספר שופטים) וההיסטוריה (היהודי הנודד); על אישים (אחד העם) וספרים ("עין הקורא"), הנוגעים לכל יהודי שוחר תרבות עברית באשר הוא שם. זאת ועוד, גם החלק הספרותי כתוב מנקודת מבט יהודית אקטואלית. החלק האינפורמטיבי, התופס מקום נכבד בחוברות, כולל ידיעות על הנעשה בעולם היהודי ובקהילה באנטוורפן וכן על המתרחש בארץ ישראל, בחיים ובתרבות (2). יש עניין מיוחד להכרת הקהילה באנטוורפן גם בשלוש המודעות שהתפרסמו בחוברת הראשונה. האחת בפתח החוברת: "בית מסחר ספרים", שהוא גם "בית דפוס" ו"בית כריכה". השנייה מפרסמת ספרים עבריים מכל הסוגים והשלישית מספקת "מטעמים" "לכל אחד לביתו", ש"טעמים כצפיחית בדבש". לא פחות עניין יש גם במדור "השח מט" בעברית בעריכת אליהו לויב, בסיומה של החוברת השנייה.

סקירת התכנים. כדי לתת מושג על תכני החוברות ייסקרו כאן בקצרה פריטי החוברות, לפי סדר הופעתם. תחת הכותרת: "בספרות", מאמרו של העורך י. גלס על "אחד-העם (כרקטריסטיקה)" לכבוד יובל השבעים שלו, פותח את החוברת הראשונה. הכותב מתרכז במסתו של אחד העם, "חיקוי והתבוללות", שיש לה "חשיבות יתרה בהווה". לאחר תיאור מפורט של מהלך מחשבתו של אחד העם, עונה הכותב בשלילה על השאלה: "המצאנו קורת רוח בתשובתו של אחד-העם על שאלת ההתבוללות?" לדעתו, אחד העם הוא "אופטימיסטון גדול בנוגע לכשרון החקוי שלנו". הכוונה כמובן ל"חיקוי מתוך התחרות", שאותו מציג אחד העם כ"רצוי לנו". "אבל האומה פלה, כמו שהיא מחקה ואינה יוצרת". "עמנו [— — —] אינו מוכשר ליצירת תרבות של חול". "וכשאין לנו יצירה מקורית, הלא נהיה תמיד אנוסים לחקות את האחרים חקוי של התבטלות". אחד העם גם "אינו אומר לנו כלום על אדות 'העבריות ויודיות', כלומר באיזו שפה צריכים אנו לכתוב ספרים, אלא אף לחיות". כדי לסיים "בכי טוב" משבח הכותב את אחד העם על כך ש"הפיץ כל כך הרבה אור על השאלה הזאת, [— — —] ובזה ערכו. בזה יעמוד לאורך ימים".

יום-טוב לוינסקי מפרסם בשתי החוברות את מחקרו "היהודי הנצחי באגדת הבלגים", בכוונה להמשיכו ("עוד יבוא"). אבל מכיוון שלא הייתה חוברת שלישית — לא היה המשך. חלקו הראשון, שבו הוא מתחקה אחר "תולדות אגדת היהודי הנצחי", שהיא "פרי [— — —] השנאה לעם הנודד ללא דרך ואינו נתעה", מסתיים בהצהרה: "כי לא מות רק חיים, חיי עולם, מבקש היהודי". חלקו השני מתרכז ב"אגדות" שהיו נפוצות בכל ארצות אירופה וגם בבלגיה, ומפרט את המקורות האנטישמיים השונים שבהם באה שנאת היהודים לידי ביטוי. הוא מתרכז בשמו של "היהודי הנצחי" בבלגיה, שנקרא "יצחק לקדם", מתחקה אחר קורותיו, כביכול, ומציג את דעתו הביקורתית ש"כנראה

ערבבו כאן איזה נוכל יהודי או מתיהד עם יהודי מן האנוסים אשר בספרד". כאמור, ההמשך המובטח לא בא.

ניסלו קצקצים: אקאנו לשפר...
אך נבלע גם דברים בגונו.
הקפא ששים סגנו, בקרב.
אך צלפו שושניו אין אונים.
כי אכל מות שוקריו את טילו קרב—
דקרוהו החומים השונאים.

84

ד. אגדות

שיר השושנים*

לקנים בין חומים בנן
צפה לו שים שושנים:
ניף למפליא, הנמיר לו נן.
נלוו פרם השנאים.
ופקציו כנגנים ורום לשד
ונפרים לשקש, לשקש.
ונפרו בניו, ונצאם כל בר,
וניראו החומים בני-אקש.

נמי ליל אפל, אז נלפת ונע
השום, טש דקרה צורקה.
נשח ונחבר— לא נדע על מה—
ושונה פרמיו: צלקות.
נמשש את עורו— הי אל אלהים!—
קחור בקשו התפתלו כננשים
המון ממש קוצים שקרישים כננים.
התסנן ששים בלשנים:
— נא אלי, השמידם.. אקצא נא טן...
נפנות השושנים קול-בוכים:
מי יפן קפינו כפרנל משן
לקצץ את ננעי החומים.

אז נסל ששים את קקציו לקצר
ולאקלם קפיו כפרנו.

83

מ"ש בן מאיר, צ'ליל וצל, או מתיהד עם יהודי מן האנוסים אשר בספרד". כאמור, ההמשך המובטח לא בא. מ. ניומן, תשי"ח, עמ' 83-84

שירו של משה שלמה בן-מאיר "שיח-השושנים" (אגדה), בחוברת הראשונה, הוא השיר היחיד במאזנים. בשוליו נרשם: "אנטורפן". זהו שיר אלגורי בן שבעה בתים שאינו מנוקד. כל בית בן ארבע שורות כשהחריזה, המתנהלת בככדות, היא: א-ג; ב-ד. "שיח השושנים" "צץ" "בין חוחי-בליעל". השושנים מתחננות לאלוהים "לקצץ את נגעי החוחים". אבל כשהבקשה נענית והשושנים נפטרות בעצמן מהקוצים, מסתבר שבא קיצן: "עלפו שושניו אין-אונים", כיוון שהקוצים "שומריו" נעלמו והשיח נשאר ללא הגנה: "דקרוהו החוחים השונאים". מוסר ההשכל המטפורי הוא שיש צורך בקוצים כדי לשמור על העיקר, גם אם קוצים אלה אינם נעימים. וכן שמתוך ראייה קצרת מועד השושנים עצמן גורמות לחורבן. ייתכן שהכוונה היא למצבים היסטוריים כלליים או מסוימים, שבהם השמירה אמנם מעיקה אבל הכרחית כדי לשרוד. מבחינה בוטנית השיר מוזר, בלשון המעטה, שכן הוא מפריד בין הפרחים של "שיח השושנים" ובין "המון-מחטי-קוצים משרישים בפנים" שהשיח מבקש להשמידם, וכשזה קורה, בא קיצן של השושנים. השיר שנכלל בספר שיריו צליל וצל: שירים ואגדות,⁶ מעיד שהמשורר היה מרוצה ממנו, אבל ערך את שירו לפני כינוסו. בספר השיר בדרך כלל פחות מליצי, יותר קצבי והלשון טבעית וזורמת, אבל לא תמיד. כך, למשל, השינוי בשורה הפותחת בכתב העת: "חוחי בליעל בגן", שממנו נשאר בספר "חוחים בגן" פוגם דווקא, שכן היו בה ייחוד ומקוריות. שתי השורות המליציות הראשונות בבית השני הושמטו והוחלפו בשתי שורות שונות אחרונות באותו בית. ויש עוד כמה שינויים מזעריים.

ט' פנסטר, שלצערי לא הצלחתי לזהותו, משתתף בשתי החוברות. בראשונה פרסם מעין סיפור מסע, "במרחקי הצפון", שהמוטו שלו לקוח מאיוב כה, יב: "וְהִתְקַמָּה מֵאֵין תִּמְצָא וְאֵין זֶה מְקוֹם בִּינָה". בסיומו נרשם: אנטוורפן. הסיפור כתוב בגוף ראשון רבים ומתאר את הנסיעה "המבוהלת" צפונה לארכנגלסק, הקרובה לקוטב הצפוני, של בני "עמים שונים" כדי לחפש זהב על רקע מלחמת העולם הראשונה. בחלקו הראשון מתוארים טיפוסים העמים השונים שהכותב נתקל בהם. במרכזו שיר הלל לציוריו של "אסקימוס צעיר וילקי" ששמו "לא נודע בשער בת רבים" (אינואיטי בלשון ימינו), הנמצאים במוזיאון הקטן של העיר ארכנגלסק. צייר זה, "שלא קרא ולא שנה", "התבונן אל הדר הטבע ורשם על ניר מה שראו עיניו". למורת רוחו של הכותב הצייר וציוריו, שהגיעו אל המרכז, לא ברור לאן בדיוק, לא זכו להערכה, "ועצב ונכה רוח הוא שב לארץ מולדתו, אל האי הבודד בים הקרח".⁷

הרבע האחרון של החוברת (עמ' 19-24) מוקדש לאינפורמציה: "במושבותינו", בחתימת מ.ד.ה; "עין הקורא", בחתימת י.ל.; "ביבליוגרפיה" שעליה חתום: י.ט.; "כרוניקה" בחתימת ג.; "אנטוורפן: משוט בעיר", בחתימת ט. ושתי המודעות שכבר נזכרו לעיל. כאמור, לא הצלחתי לזהות את מרבית החותמים בראשי תיבות. מדור זה הוא מקור "בזמן אמת" לנעשה במקומות שהוא מדווח עליהם, אבל המידע הנמסר בו אינו רק אובייקטיבי, אלא כתוב בביקורתיות מנקודת המבט הטריטוריאליסטית של הכותב.

זהו מדור אקטואלי, תוסס וביקורתי, העומד בניגוד לכבדות ולשמרנות של יתר חלקי החוברת, ונראה כחלק החשוב ביותר שלה.

ספרי הקשי עבסדור הדפוס נתעכבה. הופעת הגיליון הראשון של
מאזנים, ומאתו הפעם עצמי לא גננס כל החומר.

בית מוכר ספרים של ש. שמואלביץ, אנטוורפן
Boekhandel S. SZMULEWITZ
Lange Kievitstr. 106 Antwerpen.

א. ספרו שם מוצאות שונות ספרי המלך.
ב. שים משנות, בדרשום, גמבים, וזה תניך וכו' בפורטש של בוס.
ג. ספרו למוד לעדולים ומגנים ככל השפות.
ד. ספרו קריאה, עיון ומחקה.
ה. דברי ספרות בעברית ויהדות, מיטשט סופיעט.
ו. חכמה היהדות ככל השפות.
ז. סליחה של צמר ומשו אבנטיים כפוח, ציצות הפולין מווחת וכדומה.
ח. עתונם בעברית ויהדות מכל העולם.

Patisserie Moderne
met groote Gebruikzaal
50, Vestingstraat, 50 (Hoek Rijfstraat)
Telefoon 252.78

אופים אני: כל מיני תרניטה, מנגרות ותוספים.
עושים אני: כל מיני פופרת וקטור-סעודה.
מעטו וראו כי טוב!
מעמם בצפוחית בדמש!
אני מצויאים לכל אחר
את החורה ליתון.
כל הדברים שמני חכמים במעמם תמצא אצלנו.
הכין בול ובכחודים נוחים
ליינטין - רבנטל.
Lewentín-Lebenthal

מודעות פרסומת. מאזנים, א' בטבת תרפ"ז (1.12.1926)

דוגמה אחת מתוך הרשימה "מושבותינו" על הנעשה בעולם היהודי "באמריקה" ו"באנגליה", היא מתוך: "ברוסיה". במרכזו עומד "ענין קרים", שהעסיק את העולם היהודי באותן שנים. הכותב תומך ברעיון של הקמת "רפובליקה יהודית אבטונומית ברוסיה", כלומר בקרים, שלו התנגדו "הקומוניסטים היהודיים", "בהחלט, כדרכם בקדש לכל מגמה לאומית, וממילא גם לאבטונומיה יהודית, שיש בה חשש לאומיות". מצוטט בה מיכאיל קלינין, שהיה בעל תפקידים מרכזיים במפלגה הסובייטית. הוא אמר "שאינ סכנת טמיעה ליהודי רוסיה", ובה "ניתנת לאומה היהודית כל האפשרות לחזק את לאומיותה ולמה להם פלשתינה. בשעה שהערך הרוסי (ארץ רוסיה הרחבה) פתוחה לעבודה ולבנין". קלינין דרש מ"היהדות העולמית" החשה אשמה "ביחוד ליהודי רוסיה", "שיתנו כסף לאחיהם שברוסיה, כדי לעזור להם בקולוניזציה הקרימית". הרשימה מסתיימת בהבעת דעתו של הכותב עם יותר משמץ של ציניות: "בכל אופן מוכיח נאומו של קלינין, כי נקל להוכיח לנשיא ארץ, שאינו מבני ברית, את הכח המפרה של הרעיון הלאומי, מהוכיח את זה לקומוניסטון יהודי".

באותה רוח חוזר הנושא גם תחת הכותרת "כרוניקה", ומסקנתו היא כי "עכשו, כשפרץ נחשל גדול של אנטישמיות בחוגי הקומוניסטים גופא", "קרים הוא עכשו – עגן הצלחה ליהודי רוסיה...". תחת הכותרת "עין הקורא", שכתב ככל הנראה יום-טוב לוינסקי, הובאו שמונה ידיעות הקשורות בתרבות ובספרות של העולם היהודי. ניסוח הידיעות וההערות הביקורתיות עם לא מעט טון ציני בסופן, מעיד על השקפת העולם הלאומית-עברית-ציונית של הכותב. בין השאר הוא מקדם בכרכה את "20 שנות הפועל הצעיר": "חג גדול לצבור הפועלים, שמחה לתנועה החלוצית ויום-טוב כפול לספרות העברית". תחת הכותרת "ואלה מארץ סין" מתוארת "האנטישמיות בארץ סין [הההולכת ומתגברת] במיוחד בחרבין, "מקום הקהלה העברית היותר גדולה", שבה "לא אושרו התקנות של הקהלה העברית", "כשנימוק הממשלה הוא: היהודים יוצרים ממשלה בתוך ממשלה...". הערה סרקסטית-ציונית-עצובה מסיימת את הרשימה: "לא לחנם אמרו חכמים, כי תרבות אירופה עוברת למזרח...". במדור "ביבליוגרפיה" שיבח הכותב את ספרו של ב' קוסטרנינסקי: חימיה כללית, ומאחל לכותב "שיוסיף ללכת בכחו זה ויעשיר את ספרותינו הפדגוגית בעוד ספרים נחוצים ומועילים".

הרשימה על אנטוורפן, "משוט בעיר", החותמת את החוברת, סוקרת את הנעשה ב"חיים החברתיים" בשישה ארגונים: "האגודה לשפה ולתרבות עברית"; "התחיה"; "המכבי"; "בית-ציון"; "הקרן הקימת"; ו"המזרחי". בולטת תחושת הסיפוק על חידוש הפעילות "אחרי הקפאון שבעונת 'חרבונני-קיץ'", שבה לוקחים חלק גם "בני הנעורים". "ציונים טובים" מוענקים לארבעה מהם וביקורת מתוך תקווה על השתיים האחרות – "המכבי" ו"בית-ציון" – שבהן עדיין ה"תרבות עודה צולעת על ירכה...". מעניין שבכתב עת זה, שהצהיר שהוא "בלתי מפלגתי" ונלחם ב"מפלגתיות", נכתב בחיוב על "המזרחי", ש"עבודת המזרחי וצעיריו על שדה המפלגה והתרבות נכרת היא בעיר למדי".

המאמר "לשאלת קהלות" של העורך י"י גלס פותח את החוברת השנייה בצירוף ההערה: "מפני חשיבותה של שאלה זו אנו מעמידים את עתוננו לשרותם של כל העסקנים הצבוריים והסופרים, שיבאו לברר אותה. הננו מדפיסים מאמר זה על יסוד וכוח הפשי (המערכת)". הכותב ידע מלכתחילה שדברי הביקורת החריפים שלו על המצב בקהילה, ולא פחות מכך הצעתו המעשית לקבל נתינות בלגית, ברוח השקפת העולם על "מרכז יהודי בגולה", יעוררו התנגדות, ובעיקר ויכוח, שהיה מעוניין בו. מכיוון שלא היה המשך, גם לא היה ויכוח. ואולי התקפה חריפה זו הייתה גם אחת הסיבות לסגירתו. בתחילת דבריו ההאשמה ש"אין פה כלום". "בקבוץ גדול של עשרות אלפים יהודים, [— — —] אין חיים חברתיים, אין חיי-תרבות חדישים". מה כן יש? "יש כאן שתי קהלות, הנלחמות זו בזו, כאלו היו של שתי כתות דתיות". הוא מפרט מה יש ומה אין ומסכם: "שממה. מדבר אדם". "ההמונים הרבים אינם מתעניינים בשום דבר צבורי ואינם נושאים בעול. הרצאות נרצות בפני ספסלים ריקים. הבורסה ובית הקהה הראי-נוע – זוהי הפרוגרמה של היום. והנוער מחולל ומחולל בלא הפסקה. כל בתי-המחול מלאים יהודים (המדקדקים, אגב,

לחול דוקא עם בנות הארץ). "הכותב חוזה חזות קשה לעתיד: "הדור הבא תלוש הוא מן הקרקע שלו ולא התערה בקרקע אחרים". לכן, מה שצריך לעשות: "לברא כאן סגנון של חיים יהודיים". לדעתו "הקהלה צריכה למלא פה תפקיד של הלב בגוף האדם". הקהילה "צריכה למלא קודם כל תפקיד מדיני: להיות באה כוחה של היהדות כלפי חוץ", שכן "אומה אנו, ולא רק קבוץ דתי". אבל "כל היהדות האנטורפאית תלויה באויר, מפני שכל יהודי אנטורפן כמעט, אינם נתיני בלגיה, כי אם גרים". לכן הוא קורא ליהודי אנטורפן ה"מפוררים ונושכים זה את זה: הגליצאי את הליטאי, והאונגרי – את שניהם" לקבל על עצמם "נתינות בלגית". רק בדרך זו יוכלו לבנות את "הקהלה המאוחדת והדמוקרטית בעיר אנטורפן".⁸

סקירתו של שמעון ארנסט "משירת הארץ (שרטוטים)", בחוברת השנייה, היא אולי אחת הסקירות המוקדמות המסכמות את מצבה של השירה העברית בארץ ישראל בשנות העשרים של המאה העשרים, ומדברי הביקורת הראשונים על המשוררים הנזכרים בה. היא תורמת להכנסת הפן הספרותי-עברי-ציוני לכתב העת. חשוב להדגיש שהערות ביקורת אלה אינן נזכרות ב"ערכים" שנכתבו על כל אחד מהמשוררים האלה. ניכר שהכותב בקי היטב במתרחש, עוקב אחרי המתפרסם, גאה בו ומצליח לבטא את ייחודו של כל משורר. ארבעה המשוררים הנזכרים ברשימה זו הם: יהודה קרני, יוסף צבי רמון, שמואל בס ומנחם זלמן וולפובסקי, שהשתתפו גם בכתב העת הדים.⁹ יש עניין מיוחד

ברשימה מוקדמת זו גם בשל כך שהיא מבליטה את הפער בין הרצוי למצוי. בפתיחתו הסיכומית מובלט הרצוי: ה"יסוד הארצי־ישראלי" שבשירה זו תוך האזנה ל"צלילים חדשים, המלאים טמפרמנט ויגון מזרחי", שהם "הגידולים הראשונים, הפפורות הנאות של שירתנו החדשה המלאה צהלת חיים רעננים וגבורת עלומים". אבל משעה שהוא בוחן את ייחודו של כל אחד מארבעה המשוררים הנזכרים ברשימה, מתגלה דווקא המצוי בשירתו של כל אחד מארבעה המשוררים הנזכרים ברשימה, שמאפייניו שונים מהניסוחים המכלילים שבפתיחה. הכותב מצטט כמה שורות משירו של כל משורר ומנסח את אופיה של שירתו. "אחד הנימים היסודיים בשירתו" של יהודה קרני (1884–1949) בן ה־33, "שהוא אישיות ספרותית מיוחדת במינה", "הוא צער היחיד העברי, התלוש מן המולדת". הוא המשורר "של נשמתה הפנימית, סודותיה וחלומותיה, מאיייה וגעגועיה" של הארץ. שירתו של י.צ. רמון (1889–1958) בן ה־37 היא "עוד יותר דתית ויותר מסטית". "הוא מתיחס אל הטבע הארץ־ישראלי, כמשורר דתי־רומנטי". "הדבקות המיסתורית בטבע משרה את הרצינות הרליגיוזית העמוקה על יצירת המשורר".

בשירתו של ש. בס (1899–1949) בן ה־27 רואה הכותב "מקוריות מפרה". "אוהב הוא את הטבע הארצי־ישראלי, אהבה פרימיטיבית, אהבת תינוק אשר לבו שלם עם האלהים והחיים, ועש הספקות עוד טרם חדר אל לבו". "אגב קריאה מתעוררים בך רגשות לא חזקים וסוערים, אבל צנועים ומלטפים. מכונס הוא בתוך מסגרתו ושומר על שלותו הפנימית. לכן נעימה היא שירתו ואנושית מאד". מ.ז. וולפובסקי (1893–1975) בן ה־33 פונה "המשורר הצעיר". לא ברור מדוע נקרא כך, בעוד שמואל בס היה צעיר ממנו בחמש שנים. וולפובסקי מצטרף "לחבורה זו בשנוייגון שלו. יחוד־הטבע מתרכב בשירתו עם בהירות רצינית, הספוגה גון של התפנקות בארץ והתענגות עליה". "הוא מוסר את התוגה החרישית ואת הגעגועים הטמירים של הרי הגליל".

בשורות הסיכום נערכת השוואה פולמוסית עם "השירה הפוטוריסטית מסוגו של פרץ מרקיש וכל כת דיליה" שנדחית, לעומת "שירת הארץ" "שלנו", ש"עליה גאוננו", ה"תוקעת יתד באומה המתלבטת להאחו בקרקע המולדת. [ו]יש בה הרגשה ארצית, הרגשת מולדת עמוקה המתרוממת לפעמים לידי בטוי לאומי־אנושי".

מחקרו של ד"ר דוד ברמן, "רב בכריסל", "על עקבות הקינים", הוא יותר דרש ממחקר חשוב להדגיש שרק חלקו הראשון פורסם וה"עוד יבוא" המובטח לא בא. זוהי "דרשה" הכתובה מנקודת מבט אקטואלית, המכוונת לשאלות של זהות לאומית העומדות על הפרק ומנסה להשפיע עליהן. לכאורה זהו "מחקר" הכתוב ברוח מסורתית־לאומית־היסטורית כדי "לדעת חלק גדול יותר מעצמותנו הלאומית", בהתאם לכלל "ידיעת היהדות היא ראייה נאמנה לאהבת היהדות". אבל למעשה, כדבריו, "מטרת החקירה הענותנית הזאת היא אפוא לא ללמוד פרק בהסטוריה, כי אם לעורר תשומת־לב אל שטה אחת, אשר ממנה תוכלנה להיות תוצאות רבות ערך לחקירת דברי ימינו". לדעתו זהו אותו חלק של ההיסטוריה שחשוב לגלות את "יופיו והדרו". חקירת "ההסטוריה של בני קין" מטרתה

"לגלות | — — מושג חדש של הלאומיות והגזע". הכותב מתאר את תולדותיו של "שבט הקינים" הרועים הנודדים, ש"התרחקו מכל תענוגות החיים" ורצו לחיות בארץ "כגרים". במעין דרשה מפותלת קושר הכותב את קין לקינים: "בני הרכבים, נצר מגזע קין". "ברבות הימים התבוללו [הקינים] בין השבטים הישראליים אשר ישבו בתוכם". "משה נשא לו לאשה את בת בחיר השבט — יתרו הקיני, כהן מדין חותן משה". "קרבת משפחה שמשה להם במקום הלאומיות". במסגרת אמנות הדרשה "מוכיח" הכותב שהקינים היו אלה ש"שמרו על טהרת הרוח הזאת [הלאומית הישראלית] באמונה", ולכן "חיבים אנו לקינים על ששמרו את האמונה באלהי האמת". בהמשך, שלא הגיע, הבטיח הכותב כי "לכשנעמיק לחקור את הדבר, יגלו לנו דברים אשר לא פללנו לשמעם".

סיפורו של מ. פנסטר, שכבר השתתף בחוכרת הראשונה, "בימי הרעש", שכותרת המשנה שלו "מעשה שהיה)", מתכתב עם שם סיפורו של מנדלי (1886), ומעיד מייד, לבקיאם בספרות העברית, על תוכנו. מנדלי הגיב בו על "הסופות בנגב", כלומר על הפרעות בדרום רוסיה ב־1881, וסיפורו של פנסטר מגיב על "הפרעות בביאליסטוק" (יוני 1906). אלה אורגנו על ידי "המאה השחורה", ארגון ימני קיצוני אנטישמי ברוסיה שקם לאחר 1905, שאחד ממנהיגיה היה פורישקביץ הנזכר בשמו גם בסיפור. בשנים 1905-1906 נערכו פוגרומים עם מאות הרוגים בערים שונות, ביניהן קישינב, קייב, אודסה, שדלץ וביאליסטוק. הסיפור הוא ספק מעשה שהיה ספק מהתלה, הכתוב בטון עצוב-היתולי-סרקסטי-ציני, כדי "לנטרל" את הרקע העגום שלו. הוא מסופר כסיפור מסגרת, כסיפור-בתוך-סיפור, כדי להרחיק עדות. המספר בגוף ראשון, המשמש כאוזן קשבת, שומע סיפור מפיו של "מפירו" על "הרב שלנו" ש"זכה לשם טוב" "אחר המעשה עם הגנרל". לאחר שמשך את תשומת לבו של "האוזן", מתאר המספר במעין הומור בלשון סגִינהור מן המסורת היהודית את "שנות הרעה, בין הזמנים של קישינב ושדלץ, בשעה שריש מתיבתא של המאה השחורה, הנשר הגדול פורישקביץ, למד אותנו מסכת מכות עם כל המפרשים [...] בקצור, באמצע הסוגיא של בין דם לבין נגע לנגע". טון קליל כביכול זה יוצר ניגוד בין התוכן הקשה של "הפוגרום הביאליסטוקאי" ש"הטיל אימתה ופחד על כל הסביבה", ובין אופן הסיפור. "כדי לקדם את פני הרעה", התיצבו הרב ומנהיגי הקהילה לפני האיספרבניק (מפקד המשטרה הצארית) והבטיושקא (כומר אורתודוקסי),¹⁰ והגנרל. לאחר שהשניים הראשונים דחו אותם במילים יפות הם פנו לגנרל, המתואר כ"איש ישר שפיו ולבו שווין", שהבטיח "לדכא את כל מפריע". לאחר כמה ימי שקט שלח הרב לגנרל מכתב תודה בעברית וחתם "בברכת הכהנים". באותו זמן קיבל הגנרל "מכתב שני מרעיתו שהיתה חולה מסוכנת". הגנרל פונה אל המספר כדי "לדעת בבירור מה הוא כתב" והלה מתרגם "מלה במלה". הגנרל ה"קשוב לכל הגה", "כלו נרעש ודמעות בעיניו", כשהוא שומע שבברכה נכתב "יסיר ממנו כל חולי", הוא חוקר את המספר אם "הרב הזה הוא באמת כהן?". כשהוא נענה בחיוב הוא מבקש שיביאו לו את האיקונין "אשר ממעל למטו", וסיפורו, על רקע מלחמת רוסיה-טורקיה

(1877–1878), כולל שמות של המקומות והאישים הידועים ממלחמה זו. במרכזו תיאור הנרגש כיצד מצא איקונין מיוחד זה בתקופה שלחם בשנת 1876 בפליבנה ו"מאז לא נפרדנו". לאיקונין זה, שהיה "תמיד עלי", הוא מיחס את קבלת "אות הכבוד גאורגו מדרגה שניה" ואת העובדה שבא "באש ובמים ולא אנה לי כל רע". כעת, לאחר קבלת מכתב התודה והברכה של הרב הכהן [שהודות לו] הבריאה רעייתו, הוא תולה אותו ליד האיקונין מעל למיטתו ומבטיח ש"אחיך פה יהיו נא בטוחים מכל פחד, כל זמן שידי נטויה פה, לא יחרץ כלב לשוננו". סיומו של הסיפור בהערה ספק מיתממת ספק צינית: "וכך היה. הגנרל קים דברו: ברכת הרב והאיקונין הקטנים, היו תלויים ממעלה למטתו של הגנרל ושלום היה על ישראל". מוסר ההשכל מאחורי הסיפור שלא נאמר הוא: אבוי לעם ישראל ששלומו נשען על גחמות כאלה ועומד על כרעי תרנגולת.

הרבע האחרון של החוברת הוא אינפורמטיבי: "במושבותינו", בחתימת מ.ד.ה.; "ארץ ישראל והמשבר בעליה", בחתימת אברהם קפלן; "ועידת תרבות בליטה. מאת סופרנו המיוחד", בחתימת מ.ג.ס.; "עין הקורא", בחתימת י.ל.; "משוט בעיר", בחתימת ג.ק.; וידיעות נוספות מאנטוורפן ללא חתימה. בין הכותבים, שרובם לא זוהו, השתתפו שניים בחוברת הראשונה והאחרים היו חדשים. מדור זה, כקודמו, חשוב ואף מרכזי, משמש מקור מרתק, לא ידוע, "בזמן אמת", להכרת החיים היהודיים בעולם, בישראל ובאנטוורפן, לפני שעולם זה הוחרב ואיננו. מתוכו תוזכרנה כאן כמה דוגמאות.

תחת הכותרת "במושבותינו" תוקף הכותב מ.ד.ה. בכותרת משנה, "חלוקי דעות", את הרוויזיוניסטים שמטרתם "לפורר, להפריד". הכתבה מתארת את הוויכוחים עמם "על אדות המדינה היהודית, על אדות הלכה ומעשה של הישוב". הוא מאשים אותם בכך שהם מאשימים את אנגליה "בכל זה שאינו מניח את דעתנו בפלשתינה, [— —] אפילו את השגיאות של העליה הרביעית", בעוד הכותב מאשים גם את "רפיונה ורשלנותה של כל האומה הישראלית", שגרמה "לכך, שתהא עבודתנו בארץ אטית, זחלנית [— —]". לדעתו גם אנגליה וגם הציונים "אנוסים להביא את הערבים בחשבון", שכן "עיניהם פקוחות, ואוזניהם קשובות, ולא עוד אלא שיש להם גם אגרופים, ואפילו — אקדחים". אמנם "הממשלה המנדטורית" אינה מסייעת כפי "שהיא מחויבת" על פי הצהרת בלפור, אבל "האמצעי הטוב ביותר להביא את המנדטור לידי הכרה זו הוא — המעשה". צריך להוכיח לו "שאנו יסוד בונה, ישובי (ציביליזטורי), [— —] כי בנתנו את ידו לכנין ארצנו, הריהו משתתף ביצירת מצבת-עולם למוסריות גבוהה ולהומניות". דומה שכבר אז נראתה תפיסה זו כ"תמימות קדושה", בנוסח: אם נהיה טובים יעזרו לנו. הכתבה מסתיימת בנימה אופטימית המזכירה את "יחס החֶבֶה של הפוליטיקאים האנגלים אל העבודה הציונית", ואת ה"חזיון [ה]משמח בתנועה הציונית: סיוע של אינם בני ברית להגשמת האידיאל הציוני". הכותב מקווה ש"התענינות זו של לא-יהודים" בפריז וגם בברלין לא תהיה "ארעית, אלא אורגנית", אם כי "קשה לדעת מראש את תוצאות הדבר הזה".

בשולי הכתבה "ארץ ישראל והמשבר בעליה", שעליה חתום אברהם קפלן, נרשם: "ברוסל, טבת תרפ"ז". לדעתו של הכותב, שהוא אולי כלכלן, "המשבר הארץ-ישראלי" אינו משבר אמיתי. הוא "מתרכז ראשו ורובו בתל-אביב, שמשם הוא נפוץ ליתר חלקי ישובנו". "ארץ ישראל דורשת [- - -] שלושה דברים: מסירות חלוצית, מומחיות גדולה במקצוע שהנך עובד בו ואמצעים חמריים מספיקים". "כל אלה שבנו את חייהם בארץ-ישראל בהתאם לשלשת העקריות הנזכרים הצליחו ויעשו חיל". לעומתם אלה "בעליה הרביעית, שברכה הסירה מעל דגלה את שלשת העקריות הנזכרים", הם שגרמו למשבר ולהגדלת היציאה מן הארץ. אנשיה "אינם מוכשרים לשינוי ערכיהם בהתאם לצרכיה" [של הארץ], והם באו "כדי להמשיך את חיי-הגלות בארץ-ישראל", כלומר "לספסר בקרקעות", שאפו "לפרנסות נקיות וקלות הקלוטות מן האויר, כסכות גוזז וכ". אלה "נשארו בתל-אביב". רק מעטים מתוכם "התבססו" וכל האחרים "נכשלו". לדעת הכותב, ש"לא רק שלא היתה שנת משבר, אלא עוד היתה שנת ברכה, שלא רבות כדוגמתה". כהוכחות לכך הוא מביא שמות ומספרים מן "התעשייה הארץ-ישראלית", בשנים 1925-1926, המעידים על כך שלא רק ש"אינה סובלת מהמשבר, [- - -] להיפך, היא מתפתחת וגדלה". מ. ג. - ס., המכונה "סופרנו המיוחד", מתאר את "ועידת 'תרבות בליטה'". הכתבה מוסרת בקצרה את תוכנן של ההרצאות ב"ועידה של עסקני התרבות (בקובנה), [ש]השתתפו בה רס"ג [מאתיים שישים ושלושה] צירים מארבעים וחמש ערים ועירות". לקרוא ולבכות! עם הדר"ח על מספרי מוסדות החינוך העבריים שבליטא, מגני הילדים ועד הסמינריון למורים, לרבות מספרי מאות המורים ואלפי התלמידים. כצפוי, בהרצאות נשמעת ביקורת על כך "שבכתיב-הספר העבריים שבליטה מגדלים אינטלגנטים, התלושים מן החיים". נמשך הוויכוח על הלשונות: שפה לאומית - עברית; דיאלקט - יודית (יידיש); שפת המדינה. וכן ב"שאלת החנוך הדתי". נשמעות גם התלונות הקבועות על כך ש"אין דירות מתאימות, אין אמצעים חמריים, תמיכת הממשלה מועטה ואינה מספקת. [- - -] המורים אינם מוכנים לתפקידם, [- - -] אין ספרי למוד טובים להרבה מקצועות, [- - -] הלמודים העבריים לקויים. מקצועות יהודיים חשובים אינם נלמדים כלל. [- - -] אין מחפשים דרכים חדשות", ועוד כהנה וכהנה טענות קבועות הנשמעות כשדנים בחינוך בכל זמן ומקום.

י.ל. הוא יום-טוב לוינסקי שחתם על עין הקורא, ליקט ידיעות, הקשורות בתרבות, בספרות, בסופרים, ובחיים היהודיים, במקומות שונים בעולם: אמריקה, רוסיה, גרמניה, פולין, ארץ ישראל, כשהמכנה המשותף של רובן הוא האנטישמיות. בראש כל ידיעה נוסחה כותרת, שהיא פסוק או פתגם, המעידה על תוכנה, ושלוש נקודות בסיומה. כגון: "מאמרים גנובים ימתקו..."; "אל תשליכנו לעת זקנה..."; וכן "הלך זרזיר אצל עורב...". דוגמה אחת, תחת הכותרת "קו לקו צו לצו..." היא ידיעה מפולניה המתארת את תהליכי ה"נומרוס קלוזוס" [קלאוזוס] בחוקה הפולנית, המצמצמים עוד ועוד את מספר היהודים שיכולים ללמוד באוניברסיטאות במדינה.

המדור "משוט בעיר", כחתימת ג – קי, מפרט את הנעשה בקהלה באנטוורפן. תחת הכותרת "בהסתדרות הציונית" מתוארות שתי הרצאות של יצחק גרינבוים, שהגיע מוורשה להרצות על הק"ק [קרן קיימת], תוך שילוב אינפורמציה וביקורת. על הראשונה כתב, ש"היתה הרצאה רצינית, אבל אף נעימה אחת של חגיגות חסר לה"; ועל השנייה: "אבל נכר היה, שמעמד-הרוח של האודיטוריה היה כנגדו".

מאזנים

21. e4 : d5	c6 : d5;
22. Lc4 – b3	e5 – e4
23. Le3 – f4

(ככל ידוע רצוי הוא ללבנים, שמצבם איתן וכמותו. כי בזה יוכלו לצאת ישר בהשתקפות של שמיים).

21. L e3 – g 1	S d5 – f 4
22. D g3 – f 2	L e7 – b 8
23. g 2 – g 3!	S f4 : h 3
24. T f 3 : f 7	D e7 – d 6
25. D f 2 – b 6!!	

מצב הרבים אחרי המסע ה-25 של הלבנים

קרן פוקטו של הסוכות! המסע זמן של הרוץ הוא עיקר.

25.	T d 8 – d 7
26. L g 1 – c 5

השורות באו בסך קשה להם לחלוץ ולהרץ את השתקפות הלבנים. מסעם זה אברו את משחקם.

26.	T d 7 : f 7
27. L c 5 : d 6	T f 7 – f 2 X
28. D b 6 : f 2	משו או יום

משחק זה זכה להחבד בפרס הראשון ליופי.

הנחיות למשחק שח. החוברת השנייה של מאזנים, טבת תרפ"ז (דצמבר 1926)

בניגוד לביקורת הקודמת על תיאור "ה'מזרחי' ממזכירות המזרחי באנטוורפן", כאן הוא משבח ומרוצה מ"עבודת המזרחי באנטוורפן [ה]הולכת ומסתעפת והברכה מצויה בה". הפירוט מעיד ש"בית המזרחי", שברחוב סטאס 9 הולך ונעשה מרכז רוחני בעיר בשביל הזקנים והצעירים של היהדות הדתית-לאומית". הכרזה זו היא ברוח המדיניות המרכזית של כתב העת, הפועל להקמת מרכזים תרבותיים בגולה. בולט הדגש על הצעירים הלוקחים חלק בפעילות זו ועל תשומת לב מיוחדת ל"נשי המזרחי ובנותיו ביחוד על שדה התרבות". בשולי הכתבה נזכרו שתי הרצאות של "הגברת שאך מפריז", שעוררה את הנשים הציוניות "ליהד את הבית ולחנך את הבנים בחנוך יהודי לאומי". המדור מסתיים בידיעה על בואו לאנטוורפן של "מר לב, משחק מהתיאטרון העברי שבא"י. [ש] בדעתו ליסד כאן סטודיה דרמטית", ובברכה להצלחתו.

החוברת מסתיימת בתיאור המהלכים של "גמביט המלך" במדור ה"שח-מט" בעריכת אליהו לויב, לרבות רישום של "מצב הדברים אחרי המסע ה-25 של הלבנים" בעמוד האחרון. בשולי העמוד: "הערות לשמות ולציונים", שבהן מוסברות האותיות, המונחים העבריים ובסוגריים הלועזיים, רובם באותיות עבריות. כגון: "גמביט – מין תכסיס בשח-מט | – –"; "D – המלכה (דמה)". זהו תיאור של משחק אמיתי ש"נערך בעת ההתחרות שבאוסטריה-מרהין בשנת 1923 עם הערות מאת עקיבא רובינשטיין", וכן: "משחק זה זכה להתכבד בפרס הראשון ליופי". בהערה נוספת בשולי העמוד באה התנצלות, שהביוגרפיה של האחרון שנכתבה "ע"י א. לויב, ותמונתו", "מסכות טכניות לא נכנסה לחוברת הזאת". איני בקיאה בהיסטוריה של משחק זה, אבל מן הראוי לבדוק אולי זה מדור השחמט הראשון בעיתונות העברית.

המשתתפים, הזיהוי והאנונימיות. כצפוי, העורך וחבר המערכת חתומים בשמם על לא מעט מאמרים בכתב העת, וכל האחרים חתמו בראשי תיבות. זה היה מנהג נפוץ כשמספר המשתתפים היה מועט, והעורכים הסתתרו מאחורי ראשי תיבות, כדי ליצור רושם של משתתפים רבים ומגוונים. בחוברת הראשונה חתמו בשמם המלא רק שני משתתפים נוספים: מ.ש. בן-מאיר וט. פנסטר, שהשתתף גם בחוברת השנייה. שלושה המשתתפים האחרים חתמו בראשי תיבות. מ.ד.ה.; י.ל.; ט. הוא אולי ט. פנסטר. בחוברת השנייה נוספו: ש. ארנסט; ד"ר דוד ברמן רב בריסל; אברהם קפלן. ובראשי תיבות: מ.ד.ה.; מ.ג. – ס.; י.ל.; ג. – קי; ומדור "שח-מט" בעריכת אליהו לויב. קרוב לוודאי ש.י.ל. הוא יום טוב לוינסקי; ייתכן שמ.ג. – ס. הוא יוסף ירמיהו גלס; ועדיין איני יודעת מי הם מ.ד.ה. וג. – קי.

מתוך שמונה המשתתפים שחתמו בשמם המלא, הצלחתי לזהות ארבעה בלבד. לא הצלחתי לזהות את ד"ר דוד ברמן שהיה רב בריסל, את ט. פנסטר שהשתתף בשתי החוברות, את אברהם קפלן (ברוסל), ואת אליהו לויב במדור השחמט. כמו כן לא הצלחתי, כאמור, לזהות כמה ראשי תיבות. אני משערת שמשתתפים אלה היו ציונים שהיו פעילים בקהילה וב"המזרחי" באנטורפן.

המכנה המשותף. קשה להסיק מסקנות מזיהוי ארבעה משתתפים בלבד. כל אחד הוא מקרה לגופו. אבל בזהירות המתבקשת, המסקנות המצטיירות ממעט הידוע הן: למעט העורך גלס שהיה בן 63, שלושת המשתתפים האחרים, לוינסקי, בן-מאיר, ארנסט, היו צעירים בסוף שנות העשרים שלהם. שלושה מהם נקלעו לאנטוורפן לצורך לימודים, התפרנסו מהוראה וחיו בה מספר מועט של שנים. לאחר מכן שניים עזבו למקומות אחרים: לוינסקי עלה לארץ ובן-מאיר הגיע לניו יורק. אחד מהם (ארנסט) השתתף מארץ ישראל. העורך, גלס, היה בארצות הברית וחזר לליטא. המשתתפים היו אנשי חינוך, מורים, פדגוגים, שהקדישו את חייהם להוראת עברית, לתרבות ולספרות העברית. הם חיברו ספרים ופעלו במקביל גם בידיש. חלקם היו ציונים וחברים פעילים במפלגת פועלי ציון. כולם המשיכו את פועלם בתרבות, במחקר ובספרות בדרכים שונות, כל

אחד במקומו. העורך "ניצל" את שהותה במקום של קבוצת צעירים, חלקם ציונים, אנשי התרבות העברית, ו"גייס" אותם להקמת כתב העת העברי שלו כביטוי להקמת מרכז עברי בגולה. זו מציאות ידועה מן ההיסטוריה של כתבי עת ספרותיים עבריים קצרי מועד.

ביוגרפיות. העורך י. י. גלס ערך את שתי החוברות. ה"ערך" שלו בקרסל, מפרט את תולדות חייו ומציג את פועלו. יוסף ירמיהו גלס נולד בדובריאנקה, פלך טשרניגוב, אוקראינה, תר"ל/1870 ונפטר בוילקומיר, ליטא, ל' בניסן תרצ"ג/26.4.1933, בגיל 63. קרסל רואה בו אחד "מחלוצי החינוך המודרני בעברית ומאבות הספרות הפדגוגית שלנו", ואף מי ש"היה בחלוצי המתווים דרך חדשה בהוראת תנ"ך", ומפרט את רשימת ספריו ומאמריו הפדגוגיים. מסלול חייו מתאפיין בנדודים רבים "לרגל עבודתו". בין המקומות נזכרת גם אנטוורפן לפני שהגיע גם לארצות הברית, שממנה חזר לליטא ב-1927. בסוף הערך מזכיר קרסל במיוחד את מאזנים: "ניסה להוציא באנטוורפן בתרפ"ז דו-שבועון בשם מאזנים, אולם נפסק לאחר הגליונות הראשונים". גלס היה כבן 57 כשערך את מאזנים. על העובדה שהאיש, פועלו וכתב עת זה נשכחו, תעיד העובדה שקרסל אינו מפרט כדרכו באיזה יום ובאיזה חודש נולד, כמו שאינו מפרט גם כמה גליונות הופיעו. עם זאת דומה שזהו האזכור המפורט ביותר שלו זכה כתב עת זה.

י. לוינסקי היה "חבר המערכת". יום טוב לוינסקי נולד בזמברוב, פלך לומז'ה, פולין, ד' באב תרנ"ט (11.7.1899) ונפטר בתל אביב בכ"א באדר תשל"ג (23.2.1973), בן 73. עלה לארץ ב-1935. הוא ידוע בעיקר כמי שהיה במייסדי החברה לפולקלור "ידע עם" וערך את כתב העת שלה. למד באוניברסיטת לייז' שבבלגיה והיה פעיל בתנועת צעירי ציון ופועלי ציון באנטוורפן, וכן מזכיר ראשי של הוועד המרכזי בלייז'. רק בערך שלו בוויקיפדיה נזכר שהוא "נמנה עם עורכי כתב-העת העברי שיצא לאור בבלגיה מאזנים. עוד נזכר שם שהיה עורכו הראשי של דער בעלגישער טאג שיצא לאור באנטוורפן. קרסל אינו מזכיר פרט זה. בן 27 היה כשהשתתף בעריכת מאזנים.

מ.ש. בן-מאיר היה, כאמור, המשתתף היחיד בחוברת הראשונה חתם בשמו, לצד שני העורכים. לפי ה"ערך" בקרסל משה שלמה בן-מאיר נולד בגוניונדז, מחוז ביאליסטוק, בט' באייר תרנ"ז (11.5.1897) ונפטר בניו-יורק בי' טבת תשי"ט (21.12.1958), בן 61. עסק בהוראה ובניהול בתי הספר של "תרבות" בפולין ובמקומות שונים. בשנים 1924-1940 חי באנטוורפן שבבלגיה, והמשיך לעסוק בהוראה ובפעילות ציבורית. כמו כן היה פעיל במפלגת פועלי ציון. בשנת 1940, עם פלישת הנאצים, הצליח להגיע לארצות הברית בעזרת הוועד המרכזי של פועלי ציון בניו יורק. שם המשיך בהוראה בערים שונות. בלקסיקון של קרסל לא נזכרה השתתפותו במאזנים, אבל נכתב: "כתב גם בידיש וערך עתונים בלשון זו בימי עשייתו באנטוורפן". בשתי האוטוביוגרפיות שלו, בתשובה "לשאלון גנזים" וב"קיצור תולדותי",¹¹ פירט את פעילותו הענפה באנטוורפן והזכיר את השתתפותו בשבועון מאזנים בעברית, נוסף על פעילותו העיתונאית בידיש ובפלמית. בין השאר היה "נשיא ההסתדרות העברית באנטוורפן" (92). בתוספת ובהרחבה

ל"שאלון גנזים", "קיצור תולדותי", הזכיר שוב את מאזנים בשמו בלבד (93), את שיתוף הפעולה שלו עם יום טוב לוינסקי ואת פעילותו באנטוורפן ובהמשך. על ספר שיריו צליל וצל, שיצא לאור לאחר פטירתו (הוצאת ניומן בהשתתפות עוגן, ניו יורק, תשי"ט 1959) העיד (בתשובה לשאלון גנזים): "יש בידי קובץ שירים שאני רוצה להדפיסו ואין לי, לפי שעה, האמצעים לכך". רשימת שמותיו הספרותיים אינה מתאימה לראשי התיבות במאזנים על שתי חבורותיו. בן 29 היה כשהשתתף במאזנים.

ש. ארנסט הוא שמעון ארנסט (קרסל), נולד בקראקא, בט' באב תרנ"ח (28.7.1898). עלה כילד עם הוריו ב-1912, ונפטר בתל אביב, בל' באב תשכ"ז (5.9.1967), בן 69. לא נזכרת השתתפותו במאזנים. לפי קרסל היה "במשתתפים הקבועים של העיתונות היידיית בחוץ לארץ". אפשר לשער שהשתתף גם בזו העברית ושלח את סקירתו "משירת הארץ. (שרטוטים)" מארץ ישראל, שבה חי כל ימיו, כשהיה בן 28. היה הספרן הראשי בספריית שער ציון בתל אביב.

ההתקבלות. בשישה מעיתוני התקופה פורסמו ידיעות מקדימות במדורי "הספרים שנתקבלו במערכת", לקראת הופעתו של "כתב-עת עברי באנטוורפן", או זמן קצר לאחר הופעת החבורות. כך בדאר היום הירושלמי ("ז' חשוון תרפ"ז / 25.10.1926), שהיה כנראה הראשון להודיע; בהצפירה ובהעולם (כ"ז טבת תרפ"ז / 31.12.1926); בעתידנו שיצא לאור בבואנוס איירס (שבט תרפ"ז / ינואר 1927); בנתיבות שהופיע בקובנה (ל' שבט תרפ"ז (2.2.1927) ובכתובים התל אביבי (ה' באדר ב' תרפ"ז / 9.3.1927).¹² שלושה מהם הסתפקו בעצם הידיעה ושלושה הוסיפו פרטים וביקורת. עתידנו, "דו-שבועון עברי חדש", פרסם שיחה של העורך גלאס "עם עוזרו של העתון הצרפתי היהודי התקוה". גם בשל תוכנה וגם בשל נדירותה מן הראוי להביא אותה כלשונה. כך תיאר י.י. גלס את "תעודת העתון החדש": "להיות כמה חפשית, שאינה תלויה בשום מפלגה פוליטית ושתעסוק בעיקרה בשאלות האמנות, הספרות והמדע. לפי דברי העורך הובטחה לו עזרה של סופרים ומשוררים עברים מפורסמים. העתון החדש – הוסיף ה' גלאס – אמור להלחם עם הדעה של שלילת הגלות ולשאוף להתפתחותה ולהתחדשותה של התרבות בגולה. הוא עומד להגן על הרעיון של אבטונומיה יהודית בגולה".

דומה שלמותר להוסיף שזו "שיחה" בין שותפים אידיאולוגיים למלחמה נגד "שלילת הגלות" הפועלים "להתחדשותה של התרבות בגולה". זוהי תמצית מזוקקת וישירה של מה שנכתב במניפסט ברוב מילים.

במדור "בספרותנו" בנתיבות (קובנה) נזכר פירוט חלקי של תוכן העניינים של החוברת הראשונה. ואילו בהעולם (לונדון) הוסיף העורך, משה קלינמן, בחתימתו "קורא ותיק", תחת הכותרת "ביבליוגרפיה", כמה הערות עוינות ומלגלגות על המניפסט ועל תוכנה של החוברת הראשונה. הלגלוג מכון כנגד ניסוחים כגון "הסיסמא חסרת כל מובן של 'אבטונומיה אשר אינה בנויה על העיקרון המפלגתי, אלא המבוססת על העיקרון התרבותי'". אבל עיקר קצפו של הכותב יצא על ההכרזה "שאינו דוגל בשם מפלגה".

לדעתו "כל הדברים ע"ד 'אי מפלגתיות', אינם מעולם אלא או צביעות או בערות. האי-מפלגתי באמת הוא זה שאינו פעיל בצבור כל עיקר ואינו יוצר לו כמות כלל ועיקר". עם זאת סיים בכרכה: "עם כל זה – ברוכה לנו כל כמה נוספת למחשבה העברית בלשון העברית". חשוב להעיר שהערות מסוג זה ליוו גם "כותרים" אחרים במדור זה. תגובות דלות אלה על עצם הופעתו וההערות החיובית והשלילית שליוו דיווח זה מעידות שמאזנים לא זכה לתהודה של ממש והשתיקה הייתה מנת חלקו.

מדוע נפסקה הופעתו של מאזנים? כל התשובות הן בגדר השערות בלבד שאין אפשרות לבססן במקרה זה, אבל הן ידועות מכתבי עת קצרי מועד אחרים. למעשה הקשיים החלו עוד לפני יציאתה לאור של החוברת הראשונה. בעמוד האחרון שלה פורסמה ההערה: "מפני הקשי שבסדור הדפוס נתעכבה הופעת הגליון הראשון של מאזנים, ומאותו הטעם עצמו לא נכנס כל החומר". עם זאת, בעמוד הראשון של החוברת פורסמה הודעת "המערכת" "אל הקוראים", ש"נמסר לדפוס גליון ב". בהמשך פורטו "הענינים והמאמרים" שיבואו בו. ההבטחה קוימה במלואה, למעט ההספד של י. ל. על פרופ' ג. זליקוביץ, שלא פורסם. מהערות אלה מסתבר שהחומר של שתי החוברות היה בידי המערכת, עוד לפני פרסום החוברת הראשונה. ומדוע בכל זאת נפסקה הופעתו? קרוב לוודאי שחברו יחד כמה סיבות. בעיות כספיות יש תמיד, אם מצד אנשים פרטיים שהבטיחו לסייע ולא קיימו, אם משום שלא עמד מאחורי העושים במלאכה גוף ציבורי בעל יכולת. גם מלחמתם ב"מפלגתיות" לא סייעה להם. ייתכן גם שהיו סיבות אישיות, כגון שכל אחד מהעורכים עזב את המקום או היה עסוק בנושאים אחרים. ייתכן ששני העוסקים במלאכה לא הצליחו לגייס משתתפים נוספים, כפי שקיוו ואולי גם הובטח להם; ייתכן שהחומר שהגיע אליהם לא הניח את דעתם; ייתכן, שהתוצאה לא הייתה לפי רוחם; וייתכן מאוד שגם התהודה המעטה והעוינת בחלקה, שגבלה בשתיקה, הייתה דלה ומאכזבת. הם חשו שאין התעניינות של ממש של הקהילה באנטוורפן והקוראים מחוצה לה בכתב העת שלהם ועל כן אין סיבה להמשיך ולהוציאו.

*

מאזנים הוא כתב עת עברי קצר מועד מאנטוורפן שבבלגיה, שנוסף לשורה ארוכה של כתבי עת מסוגו, נשכח והיה כלא היה. מטרתו של מחקר זה היא להשלים את מפת כתבי העת ולמלא את אחד החללים הריקים שעדיין קיימים בה.

הערות

- 1 על כך ראו רשימתי "תקלה ותיקונה – מאזנים, שנה ראשונה: עמוד ראשון – שמונים שנה למאזנים", קריאת הדורות, כרך ו, תל אביב: הוצאת גוונים ואוניברסיטת תל אביב, תשע"ה 2015, עמ' 199-202.
- 2 כונס בקריאת הדורות, כרך ב, תל אביב: הוצאת גוונים ואוניברסיטת תל אביב, תשס"ב 2002, בסעיף הפותח: "חשיבותו של כתב-עת קיקיוני", עמ' 43-46.
- 3 ב"כתבי עת כאן" הכוונה תמיד לכתבי עת ספרותיים עבריים מובהקים או מעורבים, שיש בהם מדור גם לספרות היפה.
- 4 בלקסיקון העיתונות העברית במאות השמונה-עשר והתשע-עשרה מאת מנוחה גלבוץ, ירושלים: מוסד ביאליק, תשנ"ב 1992, נרשמו 61 ערים שבהן יצאו לאור כתבי עת שונים בתקופה זו, בחלקם פעם-פעמיים בלבד, ובחלקם פעמים רבות יותר.
- 5 ראו מחקרי: "המניפסט כז'אנר ספרותי", בתוך: קריאת הדורות, כרך ב, עמ' 15-42.
- 6 הוצאת עוגן של ההסתדרות העברית באמריקה והוצאת ניומן בתל אביב, תשי"ח 1958. הופיע זמן קצר לאחר פטירתו.
- 7 לצערי לא הצלחתי לזהות צייר זה. כל המוסיף מידע עליו יבוא על הברכה.
- 8 הצעה זו מזכירה את הוויכוח בארץ ישראל על ההתעתמנות בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה.
- 9 כתב העת הדים, הידוע הרבה יותר, הופיע באותן שנים בארץ ישראל בעריכת אשר ברש ויעקב רבינוביץ.
- 10 תודה לאבנר הולצמן על ההסבר.
- 11 קרסל, גנזים, ראו ברשימה הביבליוגרפית.
- 12 תודה לחזי עמיאור איש הספרייה הלאומית, שרק בעזרתו יכול היה להיכתב סעיף זה.

ביבליוגרפיה

- גוברין, נורית, קריאת הדורות: ספרות עברית במעגליה, כרכים שונים (להלן: קריאת הדורות + פירוט). קרסל, ג' ושמעון ארנסט, לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, תל אביב: ספרית פועלים, 1965 כרך א.
- קרסל, ג', "משה שלמה בן מאיר" וכן "שתי אבטוביוגרפיות: א. תולדות; ב. קיצור תולדותי", בתוך: קרסל (עורך), גנזים: קובץ לתולדות הספרות העברית בדורות האחרונים, תל אביב: אגודת הסופרים העברים בארץ ישראל, תשכ"א 1961, כרך א, עמ' 90-94. מאזנים לא נזכר אצל קרסל.
- קרסל, ג', "גלס, יוסף ירמיהו".
- קרסל, ג', "יום טוב לוינסקי", בתוך: קרסל (עורך), גנזים: קובץ לתולדות הספרות העברית בדורות האחרונים, תל אביב: אגודת הסופרים העברים בארץ ישראל, 1967, כרך ב, עמ' 215. וכן: ויקיפדיה. ב"ערך" שלו נזכר ש"נמנה עם עורכי כתב-העת העברי שיצא לאור בבליגיה 'מאזנים'. עוד נזכר שם שהיה עורכו הראשי של 'דער בעלגישער טאג' שיצא באנטוורפן. מאזנים אינו נזכר בקרסל.

קבר לתיעוד

מאת כתבנו בעזה

סיקור של המתרחש בעיר עזה הופיע בעיתונות העברית שחודשה אחרי הכיבוש הבריטי במלחמת העולם הראשונה. עזה נפגעה יותר מערים אחרות בקרבות. אפשר לומר שהעיר נחרבה חלקית וגם שיקומה ארך זמן רב. הסיקור נעשה תחילה על ידי המערכת, אך בהמשך פורסמו דיווחים של כתבים יהודים מקומיים. הדיווחים הראשונים בעיתון הארץ, פרי עטו של א"ר, עסקו במצב היהודים בעזה בתקופת מאורעות תר"פ-תרפ"א.

עזה

בכל העיר עזה נמצאת עתה רק משפחה עברית אחת, משפחת בעל הטחנה. הטחנה נוסדה אחרי כבוש הארץ ע"י האנגלים, ומשפחת בעל הטחנה השתקעה פה בקיץ שעבר. אמרו לפתוח פה בחורף סניף של האם"ק. כמו שהיה לפני המלחמה, וגם יהודים פרטים התכוננו לבוא הנה, סוחרים, בעלי מלאכה, אך במשך החורף הזה לא נעשה כלום ומשפחת בעל הטחנה נשארה יחידה בעיר הערבית. עד הזמן האחרון אי אפשר היה להרגיש בעיר שום שטנה נגד היהודים, דברו על אודות אלפי היהודים העתידים לבוא להתישב בעזה ובסביבותיה וחכו להם. בעלי הנכסים תארו להם איך ימכרו ביוקר את הקרקעות ליהודים ובעלי המלאכה קוו לעבוד אצל היהודים בשכר טוב.

אך בימים אלה נשתנה הרוחם. החליטו לעשות כיום השבת כ"ג אדר הפגנה לפי דוגמת ירושלים ויפו, ימים אחרים לפני זה התחילו לעשות תעמולה נגד היהודים ומיד אפשר היה להרגיש שגני ביחס אל היהודים הנמצאים בעיר. ביום הששי כ"ב אדר ז'דיע, שהמושל הצבאי נתן רשיון לסדר ביום המחרת הפגנה עם תכנית זו: בצהריים יסגרו את כל החנויות ויתאספו במסגד ומשם יצאו בתהלוכה בעיר ויבואו עד משרד המושל הצבאי להגיש לפניו דרישות בכתב. היהודים החליטו לא לצאת החוצה כל זמן ההפגנה.

בלילה התפשטה שמועה, כי באה טלגרמה מהממשלה מירושלים האוסרת לסדר הפגנות. אך משיצאו היהודים ביום השבת בצהריים אל הרחוב מצאו את החנויות סגורות והתישבים (בושים בגדי חג מטילים ברחובות קבוצות קבוצות. תהלוכות בעיר לא נסתדרו. המון נאסף בשוק וניאם אחד נאם לפניהם, שהארץ היא קדושה לנוצרים ולמושלמים וצריכה להיות להם, שצריך להתנגד ליהודים ולא לתת להם להתישב פה בכמות גדולה. אח"כ הלכו אל משרד המושל הצבאי להגיש לפניו דרישות כאלה בכתב. אך הוא לא קבל אותם, באשרו שדברים כאלה אינם שייכים לו, כי אם לוועידת השלום בפריז. תשובה זו הכעיסה את עורכי ההפגנה והם גמרו לסדר הפגנה חדשה למחרת היום, לסגור את החנויות ולהדש את דרישותיהם לפני המושל הצבאי. אך הדבר לא נתמש וביום המחרת שבו חיי הרחוב למהלכם הרגיל.

אף על פי שההפגנה לא הצליחה, נעשה בינתיים [מצב היהודים בעיר בלתי נעים. הערבים כמיסים שיפיעו בעד עבודת הטחנה היהודית. יש מהם] גם האומרים בפשטות: צריך לשחוט את כל היהודים, ואם כי אין לתת ערך לדברים כאלה, אך בינתיים סובלים הילדים הקטנים, אלה אינם יכולים לעבור את הרחוב כבלי שיפגעו בהם ולרוי הערבים. סקוים, שום זה יעבור.

א. ר.

הארץ, ד' בניסן תר"פ, 23.3.1920, עמ' 3

עזה

בכל העיר עזה נמצאת עתה רק משפחה עברית אחת, משפחת בעל הטחנה. הטחנה נוסדה אחרי כבוש הארץ ע"י האנגלים, ומשפחת בעל הטחנה השתקעה פה בקיץ שעבר. אמרו לפתוח פה בחורף סניף של האפ"ק [בנק אנגלו-פלשתינה], כמו שהיה לפני המלחמה, וגם יהודים פרטים התכוננו לבוא הנה, סוחרים, בעלי מלאכה, אך במשך החורף הזה לא נעשה כלום ומשפחת בעל הטחנה נשארה יחידה בעיר הערבית. עד הזמן האחרון אי אפשר היה להרגיש בעיר שום שטנה נגד היהודים. דברו על אודות אלפי היהודים העתידים לבוא להתישב בעזה ובסביבותיה וחכו להם. בעלי הנכסים תארו להם איך ימכרו ביוקר את הקרקעות ליהודים ובעלי המלאכה קוו לעבוד אצל היהודים בשכר טוב.

אך בימים אלה נשתנה היחס. החליטו לעשות ביום השבת כ"ג אדר הפגנה לפי דוגמת ירושלים ויפו, ימים אחדים לפני זה התחילו לעשות תעמולה נגד היהודים, ומיד אפשר היה להרגיש שנוי ביחס אל היהודים הנמצאים בעיר. ביום הששי כ"ב אדר נודע, שהמושל הצבאי נתן רשיון לסדר ביום המחרת הפגנה עם תכנית זו: כזהרים יסגרו את כל החנויות ויתאספו במסגד ומשם יצאו בתהלוכה בעיר ויבואו עד משרד המושל הצבאי להגיש לפניו דרישות בכתב. היהודים החליטו לא לצאת החוצה כל זמן ההפגנה.

בלילה התפשטה שמועה, כי באה טלגרמה מהממשלה מירושלים האוסרת לסדר הפגנות. אך כשיצאו היהודים ביום השבת כזהרים אל הרחוב מצאו את החנויות סגורות והתושבים לכושים בגדי חג מטילים ברחובות קבוצות קבוצות. תהלוכות בעיר לא נסתדרו. המון נאסף בשוק ונואם אחד נאם לפניהם, שהארץ היא קדושה לנוצרים ולמושלמים וצריכה להיות להם, שצריך להתנגד ליהודים ולא לתת להם להתישב פה בכמות גדולה. אח"כ הלכו אל משרד המושל הצבאי להגיש לפניו דרישות כאלה בכתב. אך הוא לא קבל אותם, באמרו שדברים כאלה אינם שייכים לו, כי אם לוועידת השלום בפריז. תשובה זו הכעיסה את עורכי הפגנה והם גמרו לסדר הפגנה חדשה למחרת היום, לסגור את החנויות ולחדש את דרישותיהם לפני המושל הצבאי. אך הדבר לא נתגשם וביום המחרת שבו חיי הרחוב למהלכם הרגיל.

אף על פי שההפגנה לא הצליחה, נעשה בינתים מצב היהודים בעיר בלתי נעים. הערבים מאימים שיפריעו בעד עבודת הטחנה היהודית. יש מהם גם האומרים בפשטות: צריך לשחוט את כל היהודים, ואם כי אין לתת ערך לדברים כאלה, אך בינתים סובלים הילדים הקטנים. אלה אינם יכולים לעבור את הרחוב מבלי שיפגעו בהם ילדי הערבים. מקוים, שגם זה יעבור.

א"ר

כעבור שבוע דיווח א"ר על תקריות נוספות, ובמרכזן "סכסוך הכבשים".

המשטרה לחקור את הדבר. עדי שקר הלשינו על אחד הערבים העובדים בטחנה שראו איך הוא נכנס בלילה אל הטחנה ולכן הוא בלי ספק ששחט את הכבשים. עושי הנבלה האמתים לא נגלו. לפני המושל הצבאי הודיעו בני העיר, שהיהודים רטו את החישים באמרם שהם קונים את הצאן בשביל הממשלה. לפי דעתם, אין להוציא צאן מהעיר, לכל יעלה מתור הבשר, העויה הציעה לשלם ליהודים סוחרי הצאן את מחיר כל הכבשים שקנו עם כל הוצאת הקניה, וכלכך שלא ויציאו צאן מהעיר. המושל הצבאי אף הוא יעץ ליהודים להסגיר באופן זה מהעסק.

בו ביום, ביום השבת, ערכו בעיר אספה בנוגע ליהודים בעלי הטחנה הנמצאים בעיר, שהם כביאים העירה סוחים יהודים ועוורים להם בעסקיהם. החליטו להפסיק את הספקת המים לטחנה (הטחנה סקבלת מים לצרכיה סבאר השיבת לערבי), לכל חוצל הטחנה להתחיל לעבוד ביום הראשון. אך ההחלטה לא הוצאה לפועל מפני שאין בעיר טחנה אחרת חוץ מהעבריה. א. ר.

עזה

ביום כ"ט אדר באו לעזה לשוק יום הששי שני יהודים מירושלים לקנות כבשים. קנו יותר ממאה כבשים ושכרו מנהיגים ערבים שיובילו אותם לירושלים. אז נמצאו בקרב תושבי העיר שלא נתנו להוציא את הכבשים מהשוק, היהודים פנו אל המושל הצבאי וקבלו את רשיונו להוביל את הכבשים הקונים ירושלים. בינמים היה חושך והערבים המנהיגים יעצו ללון הלילה בעיר ולצאת לדרך לפנות בוקר. את הכבשים הכניסו אל בנין הטחנה העברית. המושל הצבאי נתן גם חיל שישמור עליהם בלילה, והיהודים, סוחרי הצאן, נכנסו ללון בבית בעל הטחנה, היהודי. בשעה שתיים אחר הצות הלילה דפק השומר על דלת הבית ודרש שבעלי הטחנה ילכו לפתוח את הטחנה לראות מה בה, כי אי-שקט מורגש שם. נתנו לשומר את מפתחות הטחנה שילך לראות מה שם. השומר שב אחרי שעה קלה והודיע שלא מצא כבר שום איש, אך בטחנה מתגוללים כבשים שחוטים. היהודים בלו את שארית הלילה בפחד גדול, וכשהלכו לאור היום אל הטחנה, מצאו שם עשרה כבשים טבוחים, מתבוססים בדמם על הארץ. נתעוררה חנועה גדולה בכל העיר, באו פקיד

הארץ, כ' באדר ב' תרפ"ט, 1.4.1920, עמ' 2

עזה

ביום כ"ט אדר באו לעזה לשוק יום הששי שני יהודים מירושלים לקנות כבשים. קנו יותר ממאה כבשים ושכרו מנהיגים ערבים שיובילו אותם לירושלים. אז נמצאו בקרב תושבי העיר שלא נתנו להוציא את הכבשים מהשוק. היהודים פנו אל המושל הצבאי וקבלו את רשיונו להוביל את הכבשים הקונים ירושלים. בינמים היה חושך והערבים המנהיגים יעצו ללון הלילה בעיר ולצאת לדרך לפנות בוקר. את הכבשים הכניסו אל בנין הטחנה העברית. המושל הצבאי נתן גם חיל שישמור עליהם בלילה, והיהודים, סוחרי הצאן, נכנסו ללון בבית בעל הטחנה, היהודי. בשעה שתיים אחר הצות הלילה דפק השומר על דלת הבית ודרש שבעלי הטחנה ילכו לפתוח את הטחנה לראות מה בה, כי אי-שקט מורגש שם. נתנו לשומר את מפתחות הטחנה שילך לראות מה שם. השומר שב אחרי שעה קלה והודיע שלא מצא כבר שום איש, אך בטחנה מתגוללים כבשים שחוטים. היהודים בלו את שארית הלילה בפחד גדול, וכשהלכו לאור היום אל הטחנה, מצאו שם עשרה כבשים טבוחים, מתבוססים בדמם על הארץ. נתעוררה חנועה גדולה בכל העיר, באו פקיד

ליהודים סוחרי הצאן את מחיר כל הכבשים שקנו עם כל הוצאות הקניה, ובלבד שלא יוציאו צאן מהעיר. המושל הצבאי אף הוא יעץ לסוחרים להפטר באופן זה מהעסק. בו ביום, ביום השבת, ערכו בעיר אספה בנוגע ליהודים בעלי הטחנה הנמצאים בעיר, שהם מביאים העירה סוחרים יהודים ועוזרים להם בעסקיהם. החליטו להפסיק את הספקת המים לטחנה (הטחנה מקבלת מים לצרכיה מבאר השיכת לערבי), לבל תוכל הטחנה להתחיל לעבוד ביום הראשון. אך ההחלטה לא הוצאה לפועל מפני שאין בעיר טחנה אחרת חוץ מהעברית.

א"ר

בחודש מארס התפנה העיתון לפרסם כתבה שהשוותה בין היישוב היהודי לפני המלחמה לזה שאחריה, כשהיישוב התחיל להתרחב במקצת בעידוד השלטון הבריטי. מאמר זה פורסם שוב כעבור כחודש ימים בעיתון הצפירה בוורשה, תחת הכותרת "היישוב העברי בעיר-החוף עזה" (הצפירה, 12.4.1921, עמ' 3).

ע ז ה

מחלוקת הישוב בעזה לפני המלחמה: נמצאו פה לפני המלחמה כמאה וצפונים נפש יהודים, כולם ספרדים, רובם התעסקו בסחר, עסקים קטנים במלאכה, ואחרים כחורים אדומים, המסודות הצבוריים שלהם היו: בית כנסת, בית ספר ובית מדרש, הבנק האנגלי-הפלשתיני פתח פה סניף, כיבו המלחמה וכבושי עזה ונורח אחרים מתחשבים או נאמרו, וישארום עזבו את העיר בריגונם. היישוב הספרדי מאז שאירי אחיו וכו' לתרבו: רק את בית הקברות, וכו' קברות שני אנשי צבא ותורים הרבים, קרושי המלחמה, ושלוש ילדים, שום רכוש של בית, נין או שדה לא רכשו להם היהודים במשך שלשים שנות מנהיגים בעזה ושום דבר לא שאירו.

מאחרי הכבוש עדי היום לא נשנה אף נפש אחת מהספרדים לגור בעזה.

אחרי הכבוש העז את סגרת המלחמה בנדרה ה' סרגולין לבוא רכז ולהקים סניף חרבת של ריבנו אחו, אבל הוא היה יחיד ונשמתו נאלצה לעזוב את העיר אחרי סורו הפתח שעבר ונעזר תוך ילדים, ובשאר לזרזן התקיימה היאם בקנה עמשה בכבוש שקנו על ידי יהודים וישראלים ונשמתו כחצר סרגולין בילת.

התקיימה החרשה החלה מימי אחרים לפני ראש השנה ש'ן. במקרה נשלחו היה ספרדים יתורים למשפלה, שנו בעלי משפחה ששדד העכוני את משפחתו ונשלוהו, העלית לבנות החלוקה.

על הקדימה תרופה מורה, שוחה, מילרד, אחרים שניה, ועוד בודדים, עתה עולה מספר החושבים העבריים והמסיום נמש בשנים.

התחשבות עולה בקושי וכ תחום דורות בעיר מצד אחד ומעלאת שר דורות סחור השני. הערבים מתקים לפצווי המלחמה ובתקופה לקבל כסף מסמכשלה את משאיות את בתוהם חורבנם, שימשו החורבן שלם לדרושותיהם. הדרות הפקמות המוכרות להצטר בעזרו למחירים גרועים כשביל ה' ת' ד' ר' ויבואו, שאילוז צבורות אחרות, בעין בית ספר וכרופה, עוררו את המספר הקטן של בני הישוב לבואו, ונער וערה העברית ויערת בית הספר.

וראשון ליצירה היה בתי-ספר הנקרא 'שמשון', כנבחרים אמתם חתת כפת השמים על קרש וארבע נדנים, בשעות שאין בהן לא קור, ולא חום לא רוח ולא נשם, לשרו הילדים בבית הספר במשך שני חודשים. ועד התוך שלח הגת מורה באותם התנאים הרגילים בארץ ישראל ולא התחשב בפנצב המתאימים פה. תועד מצא אפשרות לשכור דירה ונער התוך הטרצה לתת לנער הלואה קטנה בתשלומים לשעורים.

ה' אסירא, רופא שנים ויושב ראש תועד מפעם הממשלה, השחרל ביום והביא בעד עזה מתנות מסכסות רבות הספר, גם הנכסות ביום שלוחה לנו כהלואה שני ספריים ושולחן לסוחר. בתחשה עשר בשבט נטעו הילדים את אלמנטים בעצמם על יצפת תוך בית הספר והתפילו ידו, רצון שנסע אתהם לעזה הבאה על אדמת בית סרגנו. כאותו יום הונח גם יסוד למחיה

המרותי בשש את עזה ק"י שוחם הסבלה את הפקידו כמשינה ואינו נלחם לקרוא את בני הישוב לסגין בשבת. הפקיד חשבו ואינו לחלחל נבל עליו בכקשו את ספרי החורה שחיו וכשו הקהלת הספרדית פת לפני המלחמה.

כבו חולבים ונבואים המיסות, חושבים מתוסמים, והקיות צצית בלב.

המושל המחזיו קרא את ה' אסירא וישאלו לעצב הקהלה, בקש שתחזורים יתחוו בראש והכסיה להשג רשיון לבית הספר. ה' אסירא הוא עתה ראש ועד הקרה העברית בעזה.

בית וי"ט אדר א' בקר הסוכר האדומי הנגדל דרום את עזה, ראש הערה העברית היה בין הקרואים להוציע לפניו יתר עם המוכתרים של עזה.

ועד ספר הכולו לסוכר האדומי, הריאון היה נעים. הנגדל דרום הענינו כפסח במסגו של כל אחד מהחושבים ובקש מאת המושל המחזיו והא' אסירא לתת לו את הכוללת לבקר את בית הספר העברי ולראות שם את כל החושבים. הישוב שחם לבקשתו ותכונן לקבלת פניו, פנשו כיום הראשון, ביערת 11 וחצי, פנשו החושבים העבריים את הסוכר האדומי והפוסל המחזיו כהנה בית הספר, הילדים ש' בריבים המאיים ושהיו ילדות הנישנו פרחים לאדומים. ה' אסירא קרא אדריסת לקבלת פניהם, שבה הביע את

חודת הקהלת לסוכר בעד התענינותו ביישוב העברי פה והתניש על עקר הבקור והביע את הקהלה שצברקו ובישו הסוכרי היתה בעזה קהלה עברית גדולה פורחת.

הסוכר ענה ביישוב קצר ונלא חוכן על האדריסת.

ילד אחד רבשו לאורה מתנה בשם ילדיו בית הספר, תמונת המנוח מ' ב' א' ל' ס' ר' ו' כהר עזבר אדמה ובתחת ציוף לוח חסביע את הקהלה היתה לתחום הקלאם עובדים כמתנה אחיינו זו התענינו הארה וכשיחית הכסיה למסר לנציב העליון את דבר בקורו את היהודים בעזה.

כקשר עם בקר הסוכר האדומי חודש פת על אפשרות גדולה להתפתח ישיב חרש, המחשבה האיר' פ' ה' איננה נמצאת פה ואין נשיבת הענינים ספתחה. הברואי שחזו חרוב כמחזו ורע מקם בחלקו זו ופסק מתלק אחרת ובנבל את האדמה סכלו לראוב להמתנה.

כמחזו עזה יש לעתים קרובות שניה כצורה מחסור עציב, אלפיו משיחות של ערבים נאלצים לקרוב את כפריהם וליכלל למחזו ויתר מנוונים כמשש הקלא, ובחודד למשיבת חיותיהם להריות את ספרסום. שש מנוון כמחזו עזה היה להצלה האבר העני והתעשרות החזו, אבל הדרך לכך הותקת מאד, האמנוי בעל סאת אלפי הדגוסים אינו יכול לשלל כמשק מנוון ולאבר חוצרן אין זו קרקע לבק.

מקיים שינמש בעזה יפתח בקרוב והספור יתחיל פה. ער עתה סובא הכל מסו: צריבו אובל, עציב, נשם ובדומה, אחרות רבנלים והלכות והנודות פנצו יפאו. מריגש פה צורך בפתחת בתו פסתי שיכולו להגרות כמחדד חישואו ולחיות מבינים ליום שהנבל יתחם והסחרות התחללה לבא תחזיר ידיו לנח.

גם התעשרות היתה וכולה למצוא פה ענינים מהתעקב בהם, אבל אנשים בעלי מרין מבינים עזר בשיוון נשם על הפקוס חות.

אבל רדפה לנו תחאורו הסמוגו והמרידו שברדום ובל תחנינם מכשורים כן ישוב גדול, ואשרי הפקידיון.

עזה

מתולדות הישוב בעזה לפני המלחמה:

נמצאו פה לפני המלחמה כמאה ושמונים נפש יהודים, כולם ספרדים. רובם התעסקו במסחר, מעטים מהם במלאכה, ואחדים בכחירת אדמה. המוסדות הצבוריים שלהם היו: בית כנסת, בית ספר ובית עלמין. הבנק האנגלי-הפלשתינאי פתח פה סניף.

בימי המלחמה וכבושי עזה גורשו אחדים מהתושבים או נאסרו, ושאריתם עזבו את העיר כרצונם. הישוב הספרדי מאז השאיר אחריו זכר לחורבנו רק את בית הקברות, ובו קברות שני אנשי צבא יהודים תורכים, קדושי המלחמה, ושלושה ילדים. שום רכוש של בית, גן או שדה לא רכשו להם היהודים במשך שלשים שנות מגוריהם בעזה ושום דבר לא השאירו.

מאחרי הכבוש עד היום לא שבה אף נפש אחת מהספרדים לגור בעזה.

אחרי הכבוש העז אחד מבעלי הטחנה בגדרה ה' מרגולין לבוא הנה ולהקים טחנה חרבה של גרמני אחד, אבל הוא היה יחידי ומשפחתו נאלצה לעזוב את העיר אחרי יסורי הפסח שעבר וצער חנוך ילדים.² ונשאר לזכרון מהתקופה הזאת בעזה מעשה כבשים שנקנו על ידי יהודים ירושלמיים ונשחטו בחצר טחנת מרגולין בלילה.

התקופה החדשה החלה ימים אחדים לפני ראש השנה ש"ז. במקרה נשלחו הנה פקידים יהודים לממשלה, שני בעלי משפחה שמיד העבירו את משפחותיהם ושלושה רוקים. "העליה" לעזה התחילה. על הקורמים נתוספו מורה, שוחט, מילדת, רופא שנים, ועוד בודדים. עתה עולה מספר התושבים העברים לחמשים נפש בערך.

ההתישבות עולה בקושי רב מחוסר דירות בעיר מצד אחד ומהעלאת שכר הדירות מהצד השני. הערבים מחכים לפצווי המלחמה ובתקוה לקבל כסף מהממשלה הם משאירים את בתיהם בחורבנם, שישמש החורבן שלט לדרישותיהם. הדירות המעטות העומדות להשכר נועדו למחירים גדולים בשביל היהוד שיבואו.

שאלות צבוריות אחדות, כעין בית ספר וכדומה, עוררו את המספר הקטן של בני הישוב לברוא "ועד העדה העברית" ו"ועדת בית הספר".

וראשון ליצירה היה בית-הספר הנקרא "שמשון". כגבורים אמתים תחת כפת השמים על קרש וארבע רגלים, בשעות שאין בהן לא קור ולא חום לא רוח ולא גשם, למדו הילדים בבית הספר במשך שני חדשים. ועד החנוך שלח הנה מורה כאותם התנאים הרגילים בארץ ישראל ולא התחשב במצב המתישבים פה. הועד מצא אפשרות לשכור דירה וועד החנוך התרצה לתת לוועד הלואה קטנה בתשלומים לשעורים.

ה' אמירא, רופא שנים ויושב ראש הועד מטעם הממשלה, השתדל ביפו והביא בעד עזה מתנות ספסלים לבית הספר. גם הגמנסיה ביפו שלחה לנו בהלואה שני ספסלים ושולחן למורה.

בחמשה עשר בשבט נטעו הילדים את אלנותיהם בעציצים על רצפת חצר בית הספר והתפללו "יהי רצון שנטע אתכם לשנה הבאה על אדמת בית ספרנו". באותו יום הונח גם יסוד לספריה.

המזרחי כבש את עזה ע"י שוחט הממלא את תפקידו באמונה ואינו נלאה לקרוא את בני הישוב למנין בשבת. תפקיד חשוב וראוי לתהלה נטל עליו בבקשו את ספרי התורה שהיו רכוש הקהלה הספרדית פה לפני המלחמה.

ככה הולכים ונבראים המוסדות, תושבים מתוספים, ותקוות צצות בלב. המושל המחוזי קרא את ה' אמירא ושאלו למצב הקהלה, בקש שהיהודים יבחרו בראש והבטיח להשיג רשיון לבית הספר.

ה' אמירא הוא עתה ראש ועד העדה העברית בעזה. ב"ח וי"ט אדר א' בקר המזכיר האזרחי הגנרל דידס את עזה. ראש העדה העברית היה בין הקרואים להופיע לפניו יחד עם המוכתרים של עזה.

הועד מסר תזכיר למזכיר האזרחי. הראיון היה נעים. הגנרל דידס התעניין כמעט במצבו של כל אחד מהתושבים ובקש מאת המושל המחוזי והא' אמירא לתת לו את היכולת לבקר את בית הספר העברי ולראות שם את כל התושבים. הישוב שמח לבקשתו והתכונן לקבלת פניו.

ביום הראשון, בשעה 11 וחצי, פגשו התושבים העברים את המזכיר האזרחי והמושל המחוזי בחצר בית הספר. הילדים שרון "ברוכים הבאים" ושתי ילדות הגישו פרחים לאורחים. ה' אמירא קרא אדריסה [נאום, פנייה] לקבלת פניהם, שבה הביע את תודת הקהלה למזכיר בעד התענינותו בישוב העברי פה והדגיש על ערך הבקור והביע את תקותו שבקרוב וכימי המזכיר תראה בעזה קהלה עברית גדולה פורחת. המזכיר ענה בנאום קצר ומלא תוכן על האדריסה.

ילד אחד הגיש לאורח מתנה בשם ילדי בית הספר, תמונת המנוח מיכאל הלפרין בתור עובד אדמה ומכתב צרוף לזה המביע את התקוה להיות לוחמים חקלאים עובדים. במתנה אחרונה זו התעניין האורח ובשיחה הבטיח למסור לנציב העליון את דבר בקורו את היהודים בעזה.

בקשר עם בקור המזכיר האזרחי מדברים פה על אפשרות גדולה להתפתחות ישוב חדש. המחרשה האירופית איננה נמצאת פה ואין נטיעת העצים מפותחת. הבדואי שהוא הרוב במחוז זורע פעם בחלקה זו ופעם בחלקה אחרת ומנצל את האדמה מבלי לדאוג להטבתה.

במחוז עזה יש לעתים קרובות שנות בצורת מחוסר גשמים, ואלפי משפחות של ערכים נאלצים לעזוב את כפריהם וללכת למחוזים יותר מגוונים במשק חקלאי, וכיחוד למושבות היהודים ולהרויח את פרנסתם. משק מגוון במחוז עזה היה להצלת האכר העני והתעשרות המחוז. אבל הדרך לכך רחוקה מאד. האפנדי בעל מאות אלפי הדונמים אינו יכול לספל במשק מגוון ולאכר הזוער אין די קרקע לכך.

מקוים שהנמל בעזה יפתח בקרוב והמסחר יתחיל פה. עד עתה מובא הכל מיפו: צרכי אוכל, עצים, נפט וכדומה. אורחות הגמלים הולכות וחוזרות מעזה ליפו. מורגש פה צורך בפתירת בתי מסחר שיוכלו להתחרות בסוחר היפואי ולהיות מוכנים ליום שהנמל יפתח והסחרות תתחלנה לבא מהחוץ ישר לעזה.

גם התעשייה היתה יכולה למצוא פה ענפים להתעסק בהם. אבל אנשים בעלי מרץ מביטים עוד בשויון נפש על המקום הזה.

אבל נדמה לנו שהאוויר הממוזג והבריא שבדרום וכל התנאים מכשירים כאן ישוב גדול, ואשרי המקדימין.
ת'

מברק אזעקה עם החזרה ל"מאורעות" ב-1921. בעזה יוצאים מזה בשלום למרות ה"התרגזות".

ב ע ז ה

(טלגרמה מיוחדת ל"הארץ")

ע ז ה 5 למאי. יהודי עזה היו סגורים 36 שעות בבית אחד ושמירה עליו. המושל והמשטרה שומרים על הסדר בעיר. ההתרגזות מתגדלת. שום מקרים לא היו. הערכים דורשים לשלוח את היהודים מהעיר. מודיעים. כי צבא בא.

הארץ, ל' בניסן תרפ"א, 8.5.1921, עמ' 4

בעזה

(טלגרמה מיוחדת ל"הארץ")

עזה 5 למאי. יהודי עזה היו סגורים 36 שעות בבית אחד ושמירה עליו. המושל והמשטרה שומרים על הסדר בעיר. ההתרגזות מתגדלת. שום מקרים לא היו. הערכים דורשים לשלוח את היהודים מהעיר. מודיעים, כי צבא בא.

בתחילת 1922 מדווח העיתון על קשייו של היישוב היהודי, שאינו מתפתח כראוי. הכותב, המתגורר בעזה כפי שעולה מכתבתו, מצביע על האפשרויות הטמונות בפיתוחו של היישוב וחולם אפילו על קולנוע – "תמונוע" – שניתן יהיה לפתוח שם.

הישוב העברי בעזה

הישוב העברי בעזה דל מאד, מונה כ-7 משפחות. רוב תושבי העיר היהודים פקידים בממשלה, שלשה גננים העובדים במשתלות, שני פקידים בממשלה המחוזית, עוזר אחד למהנדס הממשלה, מודד וטוחן. חוץ מזה נמצא כאן השוחט מר ג. שנשלח הנה מטעם "המזרחי". עוד נמצאת כאן קבוצת מודדים בת 7 אנשים.

היו מקודם גם חית ואופה, אך הם הוכרחו לעזוב את העיר מפני שלא נתנה להם העזרה הדרושה שהיתה מקלה עליהם את האפשרות להסתדר. אעפ"כ יש מקום בעיר לחיט ושען מנוסים ומומחים בעבודתם, ואפשר שגם אופה טוב יוכל להסתדר כאן. בזמן האחרון נפתח סניף למחסן זינגר ע"י מר ח. מיפו.

עד כמה מתיחסים מוסדותינו הראשיים בארץ בקרירות רוח לישוב העברי הקטן בעזה הראה העובדה שעוד בשנה שעברה פנו תושבי עזה היהודים בתזכיר לועז' צ' (לוועד הציוני) שבו הראו לו על כל מה שאפשר וצריך לעשות בשביל הגדלת הישוב

הישוב העברי בעזה

הישוב העברי בעזה דל מאר, מונה כ-7 משפחות. רוב הושבי העיר היהודים פקידים בממשלה, שלשה נגנים העובדים במשחלח, שני פקידים בממשלה המחוזית, עוזר אחד למנהל הממשלה, מורה ומוחן, חוקן מזה נמצא כאן השוחט מר ג, שנשלח הנה מטעם המורתי. עוד נמצאת כאן קבוצת מורדים בת 7 נשים.

היו מקודם גם חיט ואוסה, אך הם הוכרזו לעזוב את העיר מפני שלא נתנה להם העזרה הדרושה שהיתה סקלה עליהם את האפשרות להסתדר, אעפ"כ יש מקום בעיר לחיט ושען מנוסים ומסומים בעבודתם, ואפשר שגם אוסיה טוב יוכל להסתדר כאן. כומן האחרון נמתח סניף לפחמן ונגר ע"י מר ת. מינו.

עד כמה סתחמים מפורחתינו הראשיים בארץ בקרירות רוח לישוב העברי תקטן בעזה הראה העובדה שעוד בשנה שעברה פנו תושבי עזה היהודים בתוכיר לועה"צ שבו הראו לו על כל

מה שאפשר וצריך לעשות בשביל הגדלת הישוב העברי בעיר, אך עד עכשיו לא באה עוד כל תשובה על התוכיר, בני עזת בקשו עזרה שצריכה להנתן (בצורת חלואות) לאלה שיבואו לשבת בעיר ולהסתדר בה. היה מורגש אז צורך גדול במחסן עצים שיספיק עצים לעיר ולסביבה, הורגש אז ומורגש גם עכשיו צורך במלון אירופי, שיקל במדה מרובה על עובדי אורח את הישיבה בעיר. גם בעל בית "חסנוני" יכול היה למצוא לחמו בריוח.

— ביה"ס העברי שנפתח בשנה שעברה בעיר קים גם השתא, מספר התלמידים סניע לעשרה בערך, מורה ביה"ס הוא מר ו. שגמר אשתקד את חוק למודיו בסמינר של "המורתי" בירושלים.

תושבי עזה מחכים להתחדשות סניף האפ"ק שהיה בה לפני המלחמה. כדאי היה שסו"ס נקח חלק אקטיבי בהפרחת העיר והתקדמותה, כי את אשר לא נעשה אנחנו יעשו אחרים בלעדינו.

יש"ר

הארץ, ט' בטבת תרפ"ב, 10.1.1922, עמ' 3

העברי בעיר, אך עד עכשיו לא באה עוד כל תשובה על התוכיר. בני עזה בקשו עזרה שצריכה להנתן (בצורת חלואות) לאלה שיבואו לשבת בעיר ולהסתדר בה. היה מורגש אז צורך גדול במחסן עצים שיספיק עצים לעיר ולסביבה. הורגש אז ומורגש גם עכשיו צורך במלון אירופי, שיקל במדה מרובה על עובדי אורח את הישיבה בעיר. גם בעל בית "תמונוני" יכול היה למצוא לחמו בריוח.

- ביה"ס העברי שנפתח בשנה שעברה בעיר קים גם השתא, מספר התלמידים מגיע לעשרה בערך. מורה ביה"ס הוא מר ו. שגמר אשתקד את חוק למודיו בסמינר של "המזרחי" בירושלים.

תושבי עזה מחכים להתחדשות סניף האפ"ק שהיה בה לפני המלחמה. כדאי היה שסו"ס נקח חלק אקטיבי בהפרחת העיר והתקדמותה, כי את אשר לא נעשה אנחנו יעשו אחרים בלעדינו.

יש"ר

על הכתבה ביוני של השנה הבאה חתום י. ירדני (ככל הנראה כינוי של יש"ר), שהופך לכתבו המקומי הקבוע של הארץ בעזה, ואחר כך יעבור, כנראה, גם למתחרה, דבר. הוא מפרט את בעיות היישוב, כמו הקשחת התנאים באשפוז בבית החולים, אך גם הצלחות כמו הקמת ספרייה. ושוב, הוא דורש הקמת בית קולנוע (שזוכה הפעם לכינוי המתקדם ראי-נוע), או לפחות פתיחת חנות צילום, ומתלונן על מחסור בגזוז.

ע ז ה

לרגלי הקמוצים השונים במחלקות השונות של הממשלה, הצטמצמה יכולת הכניסה לבתי המרפא של הממשלה לשם בדיקה ולשם רפוי.

עד עתה היה הבקור חפשי לכל המעמדות בלי הבדל, וכולם נהנו, כעשיר כרש, בלי מחיר. ועכשיו – עפ"י פקודת מחלקת הבריאות – התקינו כל אלה הנזקקים לבית החולים או לקליניקה לשם בדיקה מאת הרופא, יצטרכו לקבל פתקא מאת ראש הבלדיה שתעיד על אי יכלתו החמרית; וכל מי שאין בידו פתקא כזו, ישלם בעד הבדיקה והרפואה. יוצאים מן הכלל: פקדי הממשלה ונשוכים מבעלי חי, שהם פטורים מתשלום.

– אפעי שירדו גשמים בעזה במדה בלתי מספקת והשנה היתה בלתי גשומה בכלל, ככזו החטה והשעורה שתיהן כמעט הצליחו, והקציר משביע רצון.

– לפני כשלוש שנים, נתן י. ל. גולדברג הרבה חוברות של "השלח" למתנה, על מנת ליסד ספריה בעזה, והחוברות היו מונחות כאבן שאין לה הפוכין, אבל החורף התעורר צעיר אחד, ובעזרת הסתדרות העובדים הכללית הניח יסוד לספריה, והיא הולכת ומשתכללת בכל פעם יותר ויותר.

– עזה בתור עיר הפתוח של הדרום והפרוכה באוכלוסין מכל הסוגים, חסרים בה עוד הרבה מקצועות, שהיא זקוקה להם מאד, ולו הקדימו בעלי המקצוע ובאו לכאן, היו כרכה בעמלם יזכר בכבודם.

צלם חיה יכול להסתדר בנקל – מפני שהאינסטליגנציה גדולה מאד חסרה צלמניה. כמו כן אין בכל העיר תעשית גזת, ולו בא איש ויסד תעשית גזוז היה מצליח, – מפני שהחום טרובה ואין במה לרוות את הצמאון.

כמו כן אפשר לפתוח כאן ראינע, והמתעסק בו היה רחוק מהפסד.

י. ירדני.

הארץ, ח' בתמוז תרפ"ג, 22.6.1923, עמ' 4

עזה

לרגלי הקמוצים השונים במחלקות השונות של הממשלה, הצטמצמה יכולת הכניסה לבתי המרפא של הממשלה לשם בדיקה ולשם רפוי.

עד עתה היה הבקור חפשי לכל המעמדות בלי הבדל, וכולם נהנו, כעשיר כרש, בלי מחיר. ועכשיו – עפ"י פקודת מחלקת הבריאות – התקינו: כל אלה הנזקקים לבית החולים או לקליניקה לשם בדיקה מאת הרופא, יצטרכו לקבל פתקא מאת ראש הבלדיה שתעיד על אי יכלתו החמרית; וכל מי שאין בידו פתקא כזו, ישלם בעד הבדיקה והרפואה. יוצאים מן הכלל: פקדי הממשלה ונשוכים מבעלי חי, שהם פטורים מתשלום.

– אפעי [אף על פי] שירדו גשמים בעזה במדה בלתי מספקת והשנה היתה בלתי גשומה בכלל, בכ"ז החטה והשעורה שתיהן כמעט הצליחו, והקציר משביע רצון. לפני כשלוש שנים, נתן י. ל. גולדברג הרבה חוברות של "השלח" למתנה, על מנת ליסד ספריה בעזה, והחוברות היו מונחות כאבן שאין לה הפוכין. אבל החורף התעורר צעיר אחד, ובעזרת הסתדרות העובדים הכללית הניח יסוד לספריה, והיא הולכת ומשתכללת בכל פעם יותר ויותר.

-עזה בתור עיר המחוז של הדרום והמרוכה באוכלוסין מכל הסוגים, חסרים בה עוד הרבה מקצועות, שהיא זקוקה להם מאד, ולו הקדימו בעלי המקצוע ובאו לכאן, היו ברכה בעמלם ושכר בעבודתם.
 צלם היה יכול להסתדר בנקל – מפני שהאינטליגנציה גדולה מאד וחסרה צלמניה.
 כמו כן אין בכל העיר תעשית גזוז, ולו בא איש ויסד תעשית גזוז היה מצליח, – מפני שהחום מרובה ואין במה לרוות את הצמאון.
 כמו כן אפשר לפתוח כאן ראי־נע, והמתעסק בו היה רחוק מהפסד.
 י' ירדני

לאחר חצי שנה דיווח י' ירדני בסיפוק על פתרון בעיית האשפוז באמצעות התארגנות הקהילה.

נרשמו חמשה עשר חברים. כל חבר
 מכניס סך חצי ל"ט בסופוטניס, וערכות על
 סך חמש ל"ט; את הערבויות יספרו למוסד
 סינסי שילוח על סמך זה סכום כסף.
 נבחרה ועדה מיוחדת שתשפיל בדבר, וזו
 פנתה אל הממשלה לבקש אשר.
 כמעט כל תקנותיה לקוחות מקופת
 מלוה וחסכון.
 בבית הספר, בשבוע העבר בקר
 סר י. עזריהו את בית הספר בעזה. אחרי
 ישבחן את התלמידים, היתה אספה של
 חברי הועד בהשתתפותו ובקשהו, שיבטלו
 את ההתחייבות הכספית, שהטילו עליהם
 מחלקת התנוך, בהתחשבות עם המצב
 החמרי של העדה. הלה הבטיח, שיעינו בזה.
 תקונים בעיר. העיריה מתעסקת
 עתה בהרחבת הרחובות. לישיבם כך יורסו
 כמה בתים ברחוב הראשי, המוליך אל הים.
 הרעלת כלבים. כל הכלבים
 המתהלכים בחצות בלי השיון על צוארם
 מאת העיריה מעילים אותם.
 נמצע עיי סצצה. בשבוע העבר
 הובא לבית החולים ערבי אחד שנמצע עיי
 מצצה בשדה. הוא הובא לבית החולים
 במצב קשה. כל גופו רטוש.
 י. ירדני

עודה
 בימים האחרונים ארע כאן דבר,
 שהביא את כל התושבים היהודים לירי
 ארגון, והוא ענין הרפואה.
 כידוע, סגרה הממשלה את בית החולים
 בעירונו בשל קמצים; מכית חולים זה היו
 יהיו היהודים נהנים הרבה. הממשלה עשתה
 חוזה את ביה"ח המסיוני. היו מקרים,
 שהבאו יהודים מן הסביבה לבית החולים
 והתנהלה לא רצתה להכניסם מתוך אמתלאות
 שונות, דבר זה השריץ את היהודים להתאסף
 ולשכס עצה: כיצד לארגן עודה רפואית
 באופן מיוחד, כדי שלא יצטרכו לפנות לבית
 החולים של המסיון. הוחלט לפנות להרסה
 בירושלים, שתכוא לעודה. זו נענתה לבקשת
 העדה, וביום הראשון שעבר, בא לכאן ה
 קצנלסון, מ"הרסה. ובא בדברים עם ה' ת.
 יורעאלי, הרופא היהודי בעזה, כדי לסדר את
 ענין העודה הרפואית. הוסכם, שהישוב
 צריך להשתתף בסכום של שתי ל"ט
 בכל חודש.
 אגודת מלוה הדרית. הנה,
 ירדה העדה סלאים במובן החמרי, וכדי
 להקל מעט את המצב, הוחלט ליצור
 אגודת מלוה הדרית:

הארץ, כ"ט בכסלו תרפ"ד, 7.12.1923, עמ' 4

עזה

כימים האחרונים אירע כאן דבר, שהביא את כל התושבים היהודים לידי ארגון, והוא ענין הרפואה.

כידוע, סגרה הממשלה את בית החולים בעירנו בשל קמוצים; מבית חולים זה היו היו (כך) היהודים נהנים הרבה. הממשלה עשתה חוזה את ביה"ח המסיוני. היו מקרים, שהביאו יהודים מן הסביבה לבית החולים והנהלה לא רצתה להכניסם מתוך אמתלאות שונות, דבר זה המריץ את היהודים להתאסף ולטכס עצה: כיצד לארגן עזרה רפואית באופן מיוחד, כדי שלא יצטרכו לפנות לבית החולים של המסיון. הוחלט לפנות ל"הרסה" בירושלים, שתבוא לעזרה. זו נענתה לבקשת העדה, וביום הראשון שעבר, בא לכאן ה' קצנלסון, מ"הרסה" ובא בדברים עם ה' ח. יזרעאלי, הרופא היהודי בעזה, כדי לסדר את ענין העזרה הרפואית. הוסכם, שהישוב צריך להשתתף בסכום של שתי לי"מ בכל חודש.

אגודת מלוה הדרדית. השנה, ירדה העדה פלאים במובן החמרי, וכדי להקל מעט את המצב, הוחלט ליצור "אגודת מלוה הדרדית":

נרשמו חמשה עשר חברים. כל חבר מכניס סך חצי לי"מ במזומנים, וערבות על סך חמש לי"מ; את הערבויות ימסרו למוסד פיננסי שילווה על סמך זה סכום כסף. נבחרה ועדה מיוחדת שתטפל בדבר, וזו פנתה אל הממשלה לבקש אשור. כמעט כל תקנותיה לקוחות מ"קופת מלוה וחסכון".

בבית הספר. בשבוע העבר בקר מר י. עזריהו את בית הספר בעזה. אחרי שבחן את התלמידים, היתה אספה של חברי הועד בהשתתפותו ובקשוהו, שיבטלו את ההתחייבות הכספית, שהטילו עליהם מחלקת החנוך, בהתחשבות עם המצב החמרי של העדה. הלה הבטיח, שיעינו בזה.

תקונים בעיר. העירייה מתעסקת עתה בהרחבת הרחובות. לשם כך יורסו כמה בתים ברחוב הראשי, המוליך אל הים.

הרעלת כלבים. כל הכלבים המתהלכים בחוצות בלי רשיון על צוארם מאת העירייה מרעילים אותם.

נפצע ע"י פצצה. בשבוע העבר הובא לבית החולים ערבי אחד שנפצע י"י פצצה בשדה. הוא הובא לבית החולים במצב קשה. כל גופו רטוש.
י' ירדני

בדיווח החצי־שנתי הבא ממשיך ירדני לספק ידיעות בקצרה מעזה, והפעם ניכרת בכרוניקה מגמה דינמית של חי עיר וקהילה.

על עצירת הגשמים

מרכבה הדאגה בעיר על עצירת הגשמים קטנים ונדולים כשהוא כים ברחובות עיניהם נשואות לשמים וקוראים בקול: חוסה נא, חטול נא, תן לנו גשמים ולא נמות אנחנו ובעירנו.

כפי שהודיעו לי, נמצאת השעורה במצב שאין לו כבר תקנה והחמטה חתוקן, אם ירדו גשמים החודש.

בגן של הממשלה

בתחנה החקלאית הנסיונית של הממשלה היתה עובדת כל שנה ושנה קבוצה גדולה של פועלים על החולות שעל שפת הים לשם יעור השטח. עתה נתקבלה מלגמה שמפסיקים את היעור על החולות לגמרי. הסבה היא—כפי ששמעתי—שהמושל של המחוז מתנגד לזה; הוא רוצה להכיר את החולות, כדי שתבנה שכונה חדשה.

אחד מן הארבעה

לפני כמה שבועות נדפסה ידיעה ב"הארץ" בשם "אל מוקטם", שארבעה צעירים ערבים ישלחו על חשבון הממשלה לחוץ לארץ כדי להשתלם בבית ספר גבוה לשם הכשרה להוראה בבתי הספר של הממשלה. אחד מהם נבחר מן המורים שבבתי-ספר בעזה.

5. ירדני

עזה

אזכרה לבן יהודה

כ"ז כסלו בערב, למלאת שנה למותי של בן יהודה, הספידה, אחד מנכבדי הישוב. הוא דבר על מפעלו של המנוח ועל ערכו הנצחי בחיים הישראלים. אחרי ההספד התפלל אחד מן הקהל תפלת, אל מלא רחמים.

"אגודת מלוה הרדית"

כפי שהודעתו במכתבי הקודם, נוסדה בעירנו, "אגודת מלוה הרדית". בשל יסוד אגודה זו, בא השבוע מר אסתרמן, מנהל הבנק האפסותיקאי ביפו, והבטיח, שבשבוע הבא, יתן סך 100 ליימ לשם יסוד כספי לאגודה.

ביחד עם זה קבלה האספה⁶ האחרונה תקנה, שכל חבר יתן דמי קדימה חצי ליימ. הסך הזה יהיה שמור בקופת האגודה, ואם במקרה יתפטר חבר אחד, יושב לו הסך הנוכח רק אחרי שנתיים.

נשף חנוכה

ילדי ביה"ס ערכו נשף חנוכה, שהכנסתו היתה מוקדשת לצרכי בית הספר. נערכה הרלקת הנרות בדיקורציה יפה, והמקהלה שרה מעוז צור... נאם על החשמונאים המורה, ואחר הוצג מחזה: יעקב לוקח את הברכות מעשו, ולבסוף הגרלה. ההכנסה היתה שלש ליימ.

6. הארץ, י' בטבת תרפ"ד, 18.12.1923, עמ' 4

עזה

אזכרה לבן יהודה

כ"ז כסלו בערב, למלאת שנה למותו של בן יהודה, הספידה, אחד מנכבדי הישוב. הוא דבר על מפעלו של המנוח ועל ערכו הנצחי בחיים הישראלים. אחרי ההספד התפלל אחד מן הקהל תפלת "אל מלא רחמים".

”אגודת מלוה הדדית”

כפי שהודעתי במכתבי הקודם, נוסדה בעירנו ”אגודת מלוה הדדית”. בשל יסוד אגודה זו, בא השבוע מר אסתרמן, מנהל הבנק האפוטיקאי ביפו, והבטיח, שבשבוע הבא, יתן סך 100 ל”מ לשם יסוד כספי לאגודה.

ביחד עם זה קבלה האספה האחרונה תקנה, שכל חבר יתן דמי קדימה חצי ל”מ. הסך הזה יהיה שמור בקופת האגודה, ואם במקרה יתפטר חבר אחד, יושב לו הסך הנזכר רק אחרי שנתיים.

נשף חנוכה

ילדי ביה”ס ערכו נשף בחנוכה, שהכנסתו היתה מוקדשת לצרכי בית הספר. נערכה הדלקת הנרות בדיקורציה יפה, והמקהלה שרה מעוז צור... נאם על החשמונאים המורה, ואחר הוצג מחזה: יעקב לוקח את הברכות מעשו, ולבסוף הגרלה. ההכנסה היתה שלש ל”מ.

על עצירת הגשמים

מרוכה הראגה בעיר על עצירת הגשמים קטנים וגדולים כשהולכים ברחובות עיניהם נשואות לשמים וקוראים בקול: חוסה נא, חמול נא, תן לנו גשמים ולא נמות אנחנו ובעירנו.

כפי שהודיעו לי, נמצאת השעורה במצב שאין לו כבר תקנה והחטה תתוקן, אם ירדו גשמים החודש.

בגן של הממשלה

בתחנה החקלאית הנסיונית של הממשלה היתה עוברת כל שנה ושנה קבוצה גדולה של פועלים על החולות שעל שפת הים לשם יעור השטח. עתה נתקבלה טלגרמה שמפסיקים את היעור על החולות לגמרי. הסכה היא – כפי ששמעתי – שהמושל של המחוז מתנגד לזה; הוא רוצה להביר את החולות, כדי שתבנה שכונה חדשה.

אחד מן הארבעה

לפני כמה שבועות נדפסה ידיעה ב”הארץ” בשם ”אל מוקטם”,³ שארבעה צעירים ערכים ישלחו על חשבון הממשלה לחוץ לארץ כדי להשתלם בבית ספר גבוה לשם הכשרה להוראה בכתי הספר של הממשלה. אחד מהם נבחר מן המורים שבביה”ס בעזה.

י' ירדני

נעבור לעיתון המתחרה, עיתון ההסתדרות דבר, שנוסד ב-1925 ושהחל לגלות אף הוא עניין בעזה. בסקירה מאפריל 1927 מוסר הכותב י. י. נתונים מדויקים על הכלכלה והתעסוקה, מתאר את תנאי החיים הקשים של כלל התושבים ומדווח על הנשירה של מתיישבים יהודים שתקף אותם ”היצר התל-אביבי”. וכיאה לאכסניה, הוא קורא לכונן קשרים בין הקהילה בעזה ליישובים החקלאיים באזור.

עזרה

עזרה הוא העיר הנורילה וההושבה כיתר שברום הארץ. נמצאים בה עתה 20,000-22,000 נפש לעומת 80,000 ששלטנו המלחה, זה טות המורכב והאנג' לים טמו לעיר נוקים רכטי, רב הבתים נחרטו על הכרדים בשני הצדדים. אנשים רבים נורו; ומספר נורף של חושבים תוכי רח לנוח את העיר, מי לטי ובי לחיל, הרימויות לא נכטו עדין ולא ידוע מתי תבי יתה. התישבים בעלי הבתים הנוריים חקנים פת ופש את החדות תקן קל ארצי ער כרו אשורת טיפולית לטו בהם. העיר עופה שמש כך רופס ענב טאר, עוסרים בום כורת של גתם הרויים פה ופש שירדי בנינם ומכה לעמר על ירה, כיוסו כפר לערך של מלחם וכירד, אים באים כמים לבללו ויררו עם העיר. בחוצות הרוי גנים של ענבים ושבים; מלחם ספכית סנדל ופלוני, גידואים ספכית באר שני, בני סרבר שחורים צוטים, הנורדים כרבות החול על גולות הארץ, הם פנים כולם למחר את סמיהם לטכור את חוצרות ולקנות את החוץ להם לכריותם לטכישם ולשאר צרכיהם.

התצות הירושנות של עזרה, שרכשה לה שוק גם בעזרה ובג מחוצה לה למי רכבי החומים-גם כמסובססם ויא-הקרי רת. תוצית עזרה שנית בבצעה וגולת באיכותה מו של המלה, כלי החרם של יתלה-צוטים ושל עזרה שחורים, עקומים בעזרה: וזו בערך 100 איש, אונן הצבורה, כמו הולאה-מרו סמרת, מרשת אבות, הכל נעשה בארמטובי, בעלפני שורות ואולי גם באות שנים, האמנטי- הם - לוח ענל סמכות בעות ללל כרנל, סקום הצבורה-חרר נשך, אפל בקרקע-חורים כשכיל המכותה האלו ואנשי המלכה צומרים אף הם עד הצי נמש בתוך החורים הללו. אונן חלונן של כלי החרש אף היא ראשוני, טיטת האבות, ישנם בעזרה גם בני ארנית, הרושת ו, שהיתה כנראה סמוחת יתר לפני המל' חמה מונה בעת כיוסו כמרימלכה עם 40 טלים, על ירה עסוקים 400 איש, חין סמסר מעולים, על מי רוב ולרים, נשים חקנים, העמקים בהבנת היה טיב, כמרו הפוליים וכו, יש גם ספאי סמכות לחומים המשמות את הארורים, התוצית - ארו לכמות כשכיל המלחים והכרדואים, 4 בתי מלאכה בעיר לתעשת מרצות, כום עובדים רק 2 ומסוקים כיוסו טוולים, 6 מנתות הקפה סמכות כיוסו טוול, המטותה, בעיקר הירושנות, כששללות יתה, דן עובדות כל היום, לרבות חצי הלילה, יש 2 כתיבד לשאן יות ושוסטשן העיכורים ככח סלים, 6 הווימת: 2 המורים מלכושם אי' השויה, ו-8 ענבים וארורים, ענבים אצלם 16 ענבים ושוליות, 8 נגייסו איך פים עובר ככח הקישור, סמסוקים כיתר 18 עזרה, 6 מנדלרים לכונדה ארושת, 20 מנדלרים לערבות, 6 עזרים כבורה קשה סמלה ומנחשו, בנינים טיני כמניט, חרבת וכר, נשק לכרדואים, 16 ססות - 16, המעלים הוויטיים סקבלים 6-10; בענודות המספלה הסמיר 10-12 גיש ליום, החוליות עברים בערך 1-2 גישים כלי השלום וחיאי מתחילים לקבל ליום לחושי, משמורת המעל המקצונו בעיר והכלבשה אונה שולה של 16 גיש ליום.

הפעלים סמנאים טיטום, העובדים סמטות הקפה או בעבורה סמנות אחרת, סקבלים 6-7 ליום לחושי, לעזרות נשים ולרים אין סחור קבוע 4 עד 7 גיש ליום, יוצאים סמכלל ככח כרבת ערים ערבות, הנגנים המטומים ועוריהם, סקבלים 80-40-60 גיש ליום, קשה להאמין שמונן הקיום ישמנו בעזרה סכח הצבורה ותנעה, חסד יש בעיר עורף של אנשים -הסחום לכל עזרה שרואה, סמברר והנגי סכלל משמשים וירובה של יוים סמלות, התקללות הפרוטוטיות עכרדום, סמכניפס סמו והצפוי לכל סנו ואסון חרות ליעוט רכשם-לחמת על המפריים ועל המרואס וירושנת אותם לחש להם כאונן ומני או קבוע רוחים ובורה סחין לתקללות, גם המסמסים לם זה בכל הארץ, ותתנגם הראשונה-היא הני קרובה לים, עזרה, הענק החכאלי כמכית עזרה הוא בעיקר המלחה, הרעים עמי רוב חמה שצורה, למאות קיין ספכע שאנים וירעים, נזה הוא סמסר הישק חמי חשים בארץ כשכיל השעורה, עוסקים קתח כיוולל חומים תמחו ור, כמכית העיר יש סמסר סרדי סים יושנים, השנת נוצעים כיוסו רונם עדים חרשי.

מכית עזרה נוחה טאו לנדולי ירקת, אנו האויר החם וסמיות סים סמכס לא נרול-טומים אששות לרלל טני ירקת בענת שים אינם נמצאים כשאר חלקי הארץ, והערים החלום האחרים סתמסטים עתה לנדולי הירקות, השנת נעשה סמון עזר אמניו סמכית עזרה לשלוח ענבות לחיל, כמי חיריות הצליה סמיוו והסמיום כילו, השוק בעזרה סמסס סקום חלופי תוצרת סמכמה, וכעיקר כשכיל כלי חרם, חמה, שעורה, סלים, סמרוים, כמשים וכדי כרבת השמעת השחורים רכשים סמרוים, ככמו סמסר של עזרה, המולטימלס והמוצרים, לומדים בערך 800 ילדי וילד, הישוב הוירודי, כום ישנן בעזרה כיוסו 600 נפש יתורים, כיוטם 4 ענבים סמקצונו המרואת, 2 שנים, חוים, 2 נגנים ומרה, ככל סלון, חמני שחונם הם השושה, ככל ריחום סלמונטשן, 2 נגנים אצל הספי שלה וכדי, כיוים הוא סמסר ועד החורך, לרבות המשתלבת הרבה הירושן צדי עסקים לרבות את חושוב הענבי כאן-הכרד אנו מצליח כיתר, איש החל אכירי חנת את רוב המתישטים והם עזר טים את המקים, אלה שישוארו סוכרים, כי יש אשף רות על סחור כמלי סקצונו כמיר, הם בני ירו להם ועד עדה ומשמלום עזר כמה שאספר להקל על החרשום שבאים הנה, ואסנם לבעלי סקצונו יש אששות להפחיר כאן, סילרית-חיושת, חמרת שם- לוח ולכני, נמי סמחה ליהטיים ולכני, סככסי-סחוק, סכירה, אשפר לסרד בית עבודת למרות חלב, יש סקום לבית סרקחת, לרופא עינים וכדי, סוכן שבעלי סקצונו אלה, צוטיים לרות סמי-כי כאר סמחום, מוב שויוו לרכי ערבות,

עזרה אין לה כמסו שום קשר עם סמכית תקללות עזרות, הנקודה התקללות היחידה נמצאת כמרוקם 8-4 שנתת רכמה פנות, ומשנים שבו חמה ררו סוכרים לעולים עכרוב, דים חרו כמים סמס סמסם לשכום לקנות צרכי אונלל כמיר או לשם ענינים אחרים, ככע עם הסכתת המרדחה שם איתה כרבת ככשם סמיותה,

בעזרה וסמכותיה יש סקום חשבו לאיי- כעצמאבה חככית למלאכה ולעבוד, י, 1, עזרה

עזרה הוא העיר הנורילה וההושבה כיתר שברום הארץ. נמצאים בה עתה 20,000-22,000 נפש לעומת 80,000 ששלטנו המלחה, זה טות המורכב והאנג' לים טמו לעיר נוקים רכטי, רב הבתים נחרטו על הכרדים בשני הצדדים. אנשים רבים נורו; ומספר נורף של חושבים תוכי רח לנוח את העיר, מי לטי ובי לחיל, הרימויות לא נכטו עדין ולא ידוע מתי תבי יתה. התישבים בעלי הבתים הנוריים חקנים פת ופש את החדות תקן קל ארצי ער כרו אשורת טיפולית לטו בהם. העיר עופה שמש כך רופס ענב טאר, עוסרים בום כורת של גתם הרויים פה ופש שירדי בנינם ומכה לעמר על ירה, כיוסו כפר לערך של מלחם וכירד, אים באים כמים לבללו ויררו עם העיר. בחוצות הרוי גנים של ענבים ושבים; מלחם ספכית סנדל ופלוני, גידואים ספכית באר שני, בני סרבר שחורים צוטים, הנורדים כרבות החול על גולות הארץ, הם פנים כולם למחר את סמיהם לטכור את חוצרות ולקנות את החוץ להם לכריותם לטכישם ולשאר צרכיהם.

התצות הירושנות של עזרה, שרכשה לה שוק גם בעזרה ובג מחוצה לה למי רכבי החומים-גם כמסובססם ויא-הקרי רת. תוצית עזרה שנית בבצעה וגולת באיכותה מו של המלה, כלי החרם של יתלה-צוטים ושל עזרה שחורים, עקומים בעזרה: וזו בערך 100 איש, אונן הצבורה, כמו הולאה-מרו סמרת, מרשת אבות, הכל נעשה בארמטובי, בעלפני שורות ואולי גם באות שנים, האמנטי- הם - לוח ענל סמכות בעות ללל כרנל, סקום הצבורה-חרר נשך, אפל בקרקע-חורים כשכיל המכותה האלו ואנשי המלכה צומרים אף הם עד הצי נמש בתוך החורים הללו. אונן חלונן של כלי החרש אף היא ראשוני, טיטת האבות, ישנם בעזרה גם בני ארנית, הרושת ו, שהיתה כנראה סמוחת יתר לפני המל' חמה מונה בעת כיוסו כמרימלכה עם 40 טלים, על ירה עסוקים 400 איש, חין סמסר מעולים, על מי רוב ולרים, נשים חקנים, העמקים בהבנת היה טיב, כמרו הפוליים וכו, יש גם ספאי סמכות לחומים המשמות את הארורים, התוצית - ארו לכמות כשכיל המלחים והכרדואים, 4 בתי מלאכה בעיר לתעשת מרצות, כום עובדים רק 2 ומסוקים כיוסו טוולים, 6 מנתות הקפה סמכות כיוסו טוול, המטותה, בעיקר הירושנות, כששללות יתה, דן עובדות כל היום, לרבות חצי הלילה, יש 2 כתיבד לשאן יות ושוסטשן העיכורים ככח סלים, 6 הווימת: 2 המורים מלכושם אי' השויה, ו-8 ענבים וארורים, ענבים אצלם 16 ענבים ושוליות, 8 נגייסו איך פים עובר ככח הקישור, סמסוקים כיתר 18 עזרה, 6 מנדלרים לכונדה ארושת, 20 מנדלרים לערבות, 6 עזרים כבורה קשה סמלה ומנחשו, בנינים טיני כמניט, חרבת וכר, נשק לכרדואים, 16 ססות - 16, המעלים הוויטיים סקבלים 6-10; בענודות המספלה הסמיר 10-12 גיש ליום, החוליות עברים בערך 1-2 גישים כלי השלום וחיאי מתחילים לקבל ליום לחושי, משמורת המעל המקצונו בעיר והכלבשה אונה שולה של 16 גיש ליום.

דבר, ה' בניסן תרפ"ז, 7.4.1927, עמ' 3

עזה

עזה היא העיר הגדולה והחשובה ביותר שבדרום הארץ. נמצאים בה עתה כ־20,000-22,000 נפש לעומת 30,000 שמלפני המלחמה. הגיסות התורכים והאנגלים גרמו לעיר נזקים רבים. רב הבתים נהרסו ע"י הכדורים משני הצדדים, אנשים רבים נהרגו ומספר גדול של תושבים הוכרח לעזוב את העיר, מי ליפו ומי לחו"ל. הריסותיה לא נבנו עדין ולא ידוע מתי תבנינה. התושבים בעלי הבתים הנחרבים מתקנים פה ושם את החורבות תקון קל ארעי עד כדי אפשרות מינימלית לגור בהם. העיר עושה משום כך רושם עגום מאד. עומדים בנס קירות של בתים הרוסים, פה ושם שרידי בנינים וסכנה לעבור על ידם.

כ־250 כפר לערך של פלחים ובידואים באים במו"מ כלכלי וירידי עם העיר. בחוצות רבוי גונים של עובדים ושבים: פלחים מסביבת מגדל ופילווג'ה, בידואים מסביבת באר שבע, בני מדבר שחורים צנומים, הנודדים בערבות החול על גבולות הארץ. הם באים כולם לסחור את מסחרם, למכור את תוצרתם ולקנות את הנחוץ להם לעבודתם למלכושם ולשאר צרכיהם.

התוצרת החרשתית של עזה, שרכשה לה שוק גם בעזה וגם מחוצה לה (לפי דברי העזתים – גם ביפו ובשכם) היא – הקדרות. תוצרת עזה שונה בצבעה ונופלת באיכותה מזו של רמלה. כלי החרס של רמלה – צהובים ושל עזה שחורים.

עסוקים בעבודה זו בערך 100 איש. אופן העבודה, בתי המלאכה – פרי מסורת-מורשת אבות, הכל נעשה באופן פרימיטיבי, כמלפני עשרות ואולי גם מאות שנים. "האבנים" הם – לוח עגל מסתובב בעזרת גלגל ברזל. מקום העבודה – חדר נמוך, אפל. בקרקעו – חורים בשביל ה"מכונות" האלו, ואנשי המלאכה עומדים אף הם עד חצי גופם בתוך החורים הללו. אופן הלבון של כלי החרש אף הוא ראשוני, מימות האבות. ישנם בעזה גם בתי אריגה. חרושת זו שהיתה כנראה מפותחת יותר לפני המלחמה מונה כעת כ־20 בתי-מלאכה עם 40 נולים. על ידם עסוקים כ־40 איש, חוץ ממספר פועלים, על פי רוב ילדים, נשים וזקנים, העסוקים בהכנת החוטים, בסדור הסלילים וכו'. יש גם מספר מצבועות לחוטים המשמשות את האורגים. התוצרת – ארג לעביאות בשביל הפלחים והבידואים.

4 בתי מלאכה בעיר לתעשית מרצפות. כיום עובדים רק 2 מעסיקים כ־10 פועלים.
5 טחנות הקמח מעסיקות כ־20 פועל. הטחנות, בעיקר החדשות, משוכללות יפה.
הן עובדות כל היום, לרבות חצי הלילה.

יש 3 בתי-כר לשמן זית ושומשמן העובדים בכח גמלים.

5 חייטים: 2 תופרים מלבושים אירופיים, ו-3 – ערביים ואירופיים. עובדים אצלם 15 עוזרים ושוליות.

3 נגרים: אחד מהם עובד בכח הקיטור, מעסיקים ביחד 12 עוזרים.

6 סנדלרים לעבודה אירופית, 20 סנדלרים לערבית.

5 עובדים עבודת מקשה מפלדה ומנחושת, מכינים מיני סכינים, חרבות וכו', נשק לבידואים.

מספרות – 15.

הפועלים היומיים מקבלים 8-10; בעבודות הממשלה המחיר 10-12 ג"מ [גרזש מצרין] ליום.

השוליות עובדים בערך 1-2 שנים בלי תשלום ואח"כ מתחילים לקבל ל"מ [לירה מצרית] לחודש. משכורת הפועל המקצועי בעור ובהלבשה אינה עולה על 15 ג"מ ליום. פועלים טכנאים מומחים, העובדים בטחנות הקמח או בעבודה טכנית אחרת, מקבלים 5-7 ל"מ לחודש.

לעבודת נשים וילדים אין מחיר קבוע: מ"ד עד 4-7 גר"מ ליום. יוצאים מהכלל כמו בהרכה ערים ערביות, הבנאים המומחים ועוזריהם, המקבלים 30-40-50 ג"מ ליום. קשה להאמין שבזמן הקרוב ישתנו בעזה מצב העבודה ותנאיה. תמיד יש בעיר עודף של אנשים השמחים לכל עבודה שהיא. המדבר והנגב בכלל משמשים ריזרבה של ידים בטלות. החקלאות הפרימיטיבית שבדרום, המכניסה מעט והצפויה לכל פגע ואסון הודות למיעוט הגשמים – לוחצת על הכפריים ועל הבידואים ודוחפת אותם לחפש להם באופן זמני או קבוע רוחים ועבודה מחוץ לחקלאות. הם מתפשטים לשם זה בכל הארץ, ותחנתם הראשונה – היא הכי קרובה להם, עזה.

הענף החקלאי בסביבת עזה הוא בעיקר הפלחה. זורעים עפ"י רוב חטה ושעורה. תבואות קיץ כמעט שאינם זורעים. עזה היא כמעט השוק הכי חשוב בארץ בשביל השעורה. עוסקים קצת בגידול זיתים ותפוחי זהב. בסביבת העיר יש מספר פרדסים ישנים. השנה נוטעים כ-200 דונם פרדס חדש.

סביבת עזה נוחה מאד לגדולי ירקות. מזג האויר החם ומציאות מים בעומק לא גדול – נותנים אפשרות לגדל מיני ירקות בעונה שהם אינם נמצאים בשאר חלקי הארץ, והערבים הפלחים האפנדים מתמסרים עתה לגדול הירקות. השנה נעשה נסיון ע"י אפנדי מסביבת עזה לשלוח עגבניות לחו"ל. כפי הידיעות הצליח נסיונו והסכויים גדלו.

השוק בעזה משמש מקום לחלופי תוצרת הסביבה, ובעיקר בשביל כלי חרס, חטה, שעורה, גמלים, חמורים, כבשים וכד' נכרת השפעת הסוחרים הבאים ממצרים. בכתי הספר של עזה, המושלמי והנוצרים, לומדים בערך 850 ילד וילדה. הישוב היהודי. כיום ישנן בעזה כ-50 נפש יהודים, ביניהם 4 עובדים במקצוע הרפואה, 2 שענים, חייט, 2 גננים ומורה. בעל מלון, חנוני שהוא גם השוחט, בעל ריחים, טלפוניסטן, 2 גננים אצל הממשלה וכד'. ביה"ס הוא מטעם ועד החנוך. למרות ההשתדלות הרבה והרצון מצד עסקנים להרבות את הישוב העברי כאן – הדבר אינו מצליח ביותר. היצר התל אביבי תוקף את רוב המתישבים והם עוזבים את המקום.

אלה שנשארו סוברים, כי יש אפשרות של סדור בעלי מקצוע בעיר. הם בחרו להם ועד עדה ומשתדלים עד כמה שאפשר להקל על החדשים שבאים הנה. ואמנם לבעלי מקצוע יש אפשרות להסתדר כאן. מילדת-חובשת, תופרת שמלות ולבנים, נגר מומחה להיטיים ולבנין, מכבסת-מגהץ, מכנייה, אפשר לסדר בית-עבודה

לתוצרת חלב. יש מקום לבית מרקחת, לרופא עינים וכד'. מובן שבעלי מקצוע האלה צריכים להיות מנוסים באומנותם. טוב שידעו לדבר ערבית. עזה אין לה כמעט שום קשר עם סביבה חקלאית עברית. הנקודה החקלאית היחידה נמצאת במרחק 3-4 שעות רכיבה מעזה, ובשנים שברוחמה היו עובדים פועלים עברים, הם היו באים פעם פעמים לשבוע לקנות צרכי אוכל בעיר או לשם ענינים אחרים. כעת עם הפסקת העבודה שם אינה ניכרת כמעט מציאותה. בעזה וסביבותיה יש מקום חשוב לאיניציאטיבה העברית למלאכה ולעבודה.

י"ז

הכתבה בחתימתו של 'י' בר ד', שנדפסה כארבעה חודשים מאוחר יותר, מתייחסת לרעש האדמה הגדול שאירע בינתיים בארץ ומספרת על ביקורו הבלתי נשכח של המלך פייצל בעיר, ויש בה גם בשורה גדולה: הראינוע שציפו לו שנים נפתח סוף סוף – על ידי יהודי, כמוכבן.

עזה

ועזה העיר שבה כאילו לתחיה. נוע התנועה רק שנות אחרות ומאו ינועו יוש" ביה ולא ינוחו. לפתרת הרעש נעו גם נדו כל וישגי העיר, ערכיה וערכיותיה, היטה, כי פתח פתחו אולי תנוע עיר הארץ ועזה תחרב לנצח. הישמים רחמו והיא לא נחר" בה. רק כאילו פקוסות נפלו והתפוצצו כדים ובאילו בתים נראו סרקים קלים. אך שהוא ונזקי הרעש הכריחו את בעלי הבתים העיר בים להוציא את מטנם מכיסייהם ולהקן את בחייהם. מה ושם הורסים קירות עתיקים. טרם המסקין וישגי העיר לשכוח את רעש הארמה ותוצאותיו הרעות, כגון אספק כסמים לטובת נווקי הרעש בשכם (אולי חכסף הצמיגו גם מה נקסצנות ותר). והנה קרה אמון אשר הרהים את כל וישגי עזה, וזה דבר האסון.

לאחת המשפחות הירועות בעיר, אבוירדן, יש מדרם על חוקף הים, כשעתים מהעיר. באחד הימים, כשהים סער, התרח" צו כל בני המשפחה ונגרפו ע"י גלים. ר"י כם ניצלו, אולם שנים, אח ואחות, טבעו. לקול הצעקות באו אברים לעזרה, ולאחר חפוש ממושך משו את הטובעים מתים מהים. הצעיר הטובע היה פארה. ותפארתה של המשפחה, סטודנט. באוניברסטה בלונדון, עיר שנה יוצא ויבא סוכתר בתואר עורך-דין. ע"ד עזה מתאבלת על הצעיר שנק" טף בעונו באבה. עיר אשה לאשה תשיח" מה יור וירולתו והכמתו. והנה שמועה עכ"י

רה בעיר: המלך פייצל יבוא באוירון הנה ביום השבת, רוח של שטחה עטפה את העיר. מבעוד בוקר, ח' אב, התכוננו לקבלת פניו בתהלוכה ובדגלים, אולם השלטונות אסרו את התהלוכה. ס"ז אחיצ נראתה תנועה לצר תחנת האוירונים. כי ברנל וסי בחסות, וסי באוטו, מיר בהראות האוירון על האופק, הסתדרו השוטרים לקבלת פני המלך בתדרו, הצופים על ידם וקבוצת נ"י שאי הרגלים הלאומיים והרגלים עם הכתבות: יהו המלך פייצל, תחזי האוסה הערבית" הועמדה ליר הצירוף סן הצר. כעבור רגעים אחרים ירד האוירון ארצה והמלך יצא סמנו. הצלמים צלמו והאמון צעק: יהו המלך פייצל, בהכנסו לצירוף קבלו את פניו שלי" טונות העיר ונכבדיה, בנייהם גם הזוכתר היהודי.

גם כרחוב היהודי נראו סמני חיים, בא יהודי לס"ר עכור בני העיר ראינוע, בשבוע שעבר היו הבחירות לקונגרס. הש" תתפו כהן 24 בחורים, ולא 29 ככתוב בעתון ורשימת הפועל הסודרין קבלה קול אחר' ולא 6 כרשום בתוצאות של הבחירות לקונגרס.

החלטת התנהלה הצינית לצמצם את תקציב החנוך לשנה הבאה גורמת דא"י נה רבה לישוב כאן.

גם בעזה טחכים לתוצאות הקונגרס: אולי סמנו תוצאות לרתיבות הסקוה כנכב, י. בר ד'.

דבר, י"ז באב תרפ"ז, 15.8.1927, עמ' 3

עזה

ועזה העיר שבה כאילו לתחיה. נוע התנועעה רק שניות אחדות ומאז ינועו יושביה ולא ינוחו. למחרת הרעש נעו גם נדו כל יושבי העיר, ערביה וערכיותיה, הימה, כי פחד פחדו אולי תנוע עוד הארץ ועזה תחרב לנצח. ה"שמים" רחמו והיא לא נחרבה. רק באילו מקומות נפלו והתפוצצו כדים ובאילו בתים נראו סדקים קלים. איך שהוא ונזקי הרעש הכריחו את בעלי הבתים הערבים להוציא את ממונם מכיסיהם ולתקן את בתיהם. פה ושם הורסים קירות עתיקים.

טרם הספיקו יושבי העיר לשכוח את רעש האדמה ותוצאותיו הרעות, כגון אוסף כספים לטובת נזוקי הרעש בשכם (אילי הכסף הצטיינו גם פה בקמצנות יתרה), והנה קרה אסון, אשר הדהים את כל יושבי עזה. וזה דבר האסון.

לאחת המשפחות הידועות בעיר, אבו־רמדן, יש פרדס על חוף הים, כשעתים מהעיר. באחד הימים, כשהים סער, התרחצו כל בני המשפחה ונגרפו ע"י הגלים. רובם ניצלו, אולם שנים, אח ואחות, טבעו. לקול הצעקות באו אכרים לעזרה, ולאחר חפוש ממושך משו את הטובעים מתים מהים. הצעיר הטובע היה פארה ותפארתה של המשפחה, סטודנט באוניברסיטה בלונדון, עוד שנה ויצא מוכתר בתואר עורך־דין.

עוד עזה מתאבלת על הצעיר שנקטף בעודנו באבו, עוד אשה לאשה תשיח את רוב גדולתו וחכמתו, והנה שמועה עברה בעיר: המלך פייצל יבוא באוירון הנה ביום השבת. רוח של שמחה עטפה את העיר. מבעוד בוקר, ח' אב, התכוננו לקבלת פניו בתהלוכה ובדגלים, אולם השלטונות אסרו את התהלוכה. מ־3 אחה"צ נראתה תנועה לצד תחנת האוירונים. מי ברגל ומי בחמורו, ומי באוטו. מיד בהראות האוירון על האופק, הסתדרו השוטרים לקבלת פני המלך בהדרו, הצופים על ידם וקבוצת נושאי הדגלים הלאומיים והדגלים עם הכתבות: "יחי המלך פייצל", "תחי האומה הערבית" הועמדה ליד הצריף מן הצד. כעבור רגעים אחדים ירד האוירון ארצה והמלך יצא ממנו. הצלמים צלמו וההמון צעק: "יחי המלך פייצל". בהכנסו לצריף קבלו את פניו שלטונות העיר ונכבדיה, ביניהם גם המוכתר היהודי.

גם ברחוב היהודי נראו סמני חיים. בא יהודי לסדר עבור בני העיר ראי־נוע. בשבוע שעבר היו הבחירות לקונגרס. השתתפו בהן 24 בוחרים, ולא 29 ככתוב בעתון ורשימת הפועל המזרחי קבלה קול אחד ולא 6 כרשום בתוצאות של הבחירות לקונגרס. החלטת ההנהלה הציונית לצמצם את תקציב החנוך לשנה הבאה גורמת דאגה רבה לישוב כאן.

גם בעזה מחכים לתוצאות הקונגרס: אולי ממנו תוצאות להתישבות המקווה בנגב.

י' בר ד'

במאורעות תרפ"ט גורשו יהודי עזה, 44 איש ואישה, 13 משפחות, מן העיר ולא שבו לשם יותר. גיליון הארץ מ־1 בספטמבר 1929 מביא דיווח מפי אחד הפליטים הניצולים.

הארץ, כ"ו באב תרפ"ט, 1.9.1929, עמ' 3

כיצד ניצולו יהודי עזה

אחד מפליטי עזה מספר:

במשך כל יום הששי שרר שקט בעזה, והחיים זרמו בשטנם הרגיל. כליל שבת נתקבלה על ידי הטלפון ידיעה מיפו על המאורעות בירושלים.

בשבת אחר הצהריים הורגשה תסיסה בין האוכלסים. הפרחחים סבבו בעיר ודרשו מהסוחרים, שינעלו את חנויותיהם. מאז הלכה התסיסה בעיר וגדלה. היהודים נכנסו לבתיהם ונעלו את השערים. בינתים ערכו הערבים הפגנות ונשמעו קריאות איבה נגד היהודים. על פי הצעת אחד היהודים הובאו 44 היהודים לבית המשטרה, ומשם הועברו לבית-המלון היהודי היחיד, הסמוך למרכז המשטרה. במוצאי שבת לנו היהודים בבית המלון וחמשה שוטרים שמרו עליו.

ביום א' בשעה 11,30 היתה התקהלות כללית בעיר. המתקהלים נשאו דגל והיו מזוינים בחרבות, בפגיונים ושמו את פניהם לבית המלון, וזרקו אבנים בבית המלון וקראו "אללה אכבר!" "שחטו את היהודים!". ההמון נכנס לחצר בית המלון ואמר לחדור לתוך הבית. השוטרים, ששמרו על המקום, ברחו, חוץ מאחד מהם. אחר כך בא מספר גדול של שוטרים, בפקודת אופיציר המשטרה (בריטי) עם אבטומובילים, כדי להעבירם שוב למשטרה. הערבים התכוננו להתנפל על האבטומובילים אולם ה' סעיד אפנדי אל שאואה ובניו עכבו את ההמון ממעשה זה. הצטיינו בהגנה על היהודים ביחוד בניו של שאואה: עז אל דין וסעדי. שני אלה עמדו באבטומובילים של הפליטים היהודים ופזרו את המתנפלים. בעמל רב עלה בידי האבטומובילים לפרוץ

להם דרך למשטרה, ושם נשארו עד שבע בערב. במשך הזמן היו כמה נסיונות מצד ההמון הסוער לתקוף את היהודים, וכולם נהרפו. במאמצי האופיצר הבריטי של המשטרה הועברו היהודים לרכבת מיוחדת, שבאה בשעה תשע. הרכבת לא התעכבה בשום תחנה, מלבד לוד, ובאה לתל-אביב בשעה 11,30. יהודי, שנמצא במגדל-גד,⁴ הובא לעזה והועבר משם יחד עם היהודים לתל-אביב.

הערות

- 1 כל התמונות במדור לקוחות מאתר עיתונות יהודית היסטורית (JPress).
- 2 "ייסורי הפסח" – כלומר הפרעות ביהודים בירושלים העתיקה בפסח תר"פ.
- 3 אל מוקטם היה יומון חדשות מצרי במימון בריטי.
- 4 העיירה הערבית מג'דל.

פרופ' ברנו די פורטו (1933–2023)

Prof. Bruno Di Porto

חבר המועצה המדעית של קשר

בצער רב שמענו את הבשורה העצובה על מותו בשיבה טובה של ההיסטוריון הנודע וחוקר העיתונות היהודית באיטליה, פרופ' ברנו די פורטו, מהוותיקים שבחברי המועצה המדעית ומשתתפי קשר. פרופ' די פורטו ניצל כילד בשואה וכיהן כפרופסור לתולדות העיתונאות ולהיסטוריה בת זמננו באוניברסיטת פיזה. הוא הקים וערך במשך שלושים שנה את כתב העת *Il Tempo e L'Idea* (הזמן והרעיון), ששימש במה לקידום ידע היהדות ולדיון בנושאים יהודיים. הוא היה גם מראשי הקהילה הרפורמית באיטליה ופעל להתקרבות בין-דתית.

הוא התפרסם במחקריו על תקופת ה"ריסורג'ימנטו", איחוד איטליה במאה התשע-עשרה, אך גם בתולדות העיתונות האיטלקית, כמו מדיניות, כלכלה ותרבות בכתב-עת בין המלחמות "הדים ופרשנות" 1920–1943, טורינו, 1995.

בתחום חקר העיתונות היהודית אפשר לציין את עבודותיו: "השאלה היהודית ב'הדים ופרשנויות'", רומא, 1984; "העיתונות היהודית הפריודית בליבורנו", 1993; "כתב העת החודשי של ישראל' בתקופה הפאשיסטית", 1995; "הדגל היהודי' בין המאה התשע-עשרה לעשרים", 2002; "הדואר היהודי'", 2004; "כתבי העת הפלורנטינים של שמואל הירש מרגוליס", 2005.

גם לכתב העת קשר הוא כתב מאמרים, כמו *La Rivista Israelitica*, כתב העת היהודי הראשון באיטליה, קשר, 30 (נובמבר 2001), עמ' 109–117; "העיתונות היהודית באיטליה נוכח האנטישמיות, קשר, 33 (2003), עמ' 90–99.

יצירתו הענפה ופעילותו הבלתי נלאית ישמשו גלעד למפעל חייו. איבדנו ידיד ושותף יקר. יהא זכרו ברוך.

פרופ' כז'ישטוף פילרצ'יק (1953–2023)

Prof. Krzysztof Pilarczyk

חבר המועצה המדעית של קשר

החוקר הפולני הדגול איש האוניברסיטה היגילונית של קרקוב, שזיכה את קשר בחברותו ובפעילותו במועצה המדעית של כתב העת, הלך לעולמו בקיץ האחרון באופן פתאומי והותיר אחריו כואבים את עמיתיו בעולם המחקר, ידידי הרבים ברחבי העולם ובמיוחד אלה בעולם היהודי ובישראל שכל כך אהב ופעל למענם ולקידום הכרת תרבותם בכל מאורו. פרופסור פילרצ'יק בא מלימודי הדתות אל חקר ההיסטוריה, הביבליוגרפיה ותולדות הספר והיה לנציג הבכיר של חקר תולדות התקשורת והתרבות העברית במזרח אירופה ומרכזה, ובכלל זה תולדות הדפוס העברי בפולין. לאחר מלגת מחקר שהעניקה לו האוניברסיטה העברית ב-1990-1991, הוא כתב את עבודת הביבליוטציה שלו, שהפכה לספר יסוד במחקר התקשורת של יהדות בפולין: "התלמוד ומדפיסיו ברפובליקה הפולנית הראשונה: מקורות התקשורת הדתית ביהדות" (קרקוב 1998).

אחר כך פרסם את עבודת הענק "לקסיקון המדפיסים של הספרים העבריים בפולין: המאות 16 עד 18" (קרקוב 2004); "הספר העברי המודפס והדת" (קרקוב 2012); "קטלוג היודאיקה של דברי דפוס ישנים באוספי הספרייה היגילונית מהספרייה הפרוסית הממלכתית בברלין" (קרקוב 2011), ועד לפרסום קובץ מחקריו בשפה האנגלית *Bibliological and*

Religious Studies on the Hebrew Book: Collected Essays, Göttingen 2023

רבים מ-300 המחקרים שפרסם הוקדשו לתולדות הספר והספרות העברית, להיסטוריה היהודית בכלל, להצגת הציונות ומדינת ישראל לקורא הפולני ובמיוחד לקידום הדיאלוג היהודי-נוצרי. בכל התחומים הוא הסתייע בתייעוד שלא היה מוכר לחוקרים, שאותו גילה בספריות ובארכיונים שבהם עבד. הוא היה מרצה וחוקר אורח באוניברסיטאות מרכזיות כמו היידלברג, טיבינגן ואחרות והרים תמיד את ראשו וקולו נגד כל פגיעה ביחסי פולנים-יהודים ופולין-ישראל. הוא התעדכן במצב בישראל, שמח בשמחות המדינה וכאב את כאביה.

* התמונות באדיבות המשפחה

כז'ישטוף יחסר לי אישית מאוד. הרביתי לשתף אתו פעולה ולמדתי ממנו הרבה. למדתי גם להעריך את החום האנושי וידידות האמת שנשבו ממנו. הוא היה איש רעים להתרועע וכל ביקור במעוזו בקרקוב או פגישה עימו במקומות אחרים בעולם היו חוויה שלא תישכח. יהיה זכרו ברוך – מפעלו לא יישכח לעד.

גדעון קויץ

בפר למחקר

עבודות דוקטור

יחסה של החברה הישראלית לאנטישמיות, 1948–1987

יוסי קוגלר

בהנחייתם של פרופ' דינה פורת, החוג להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת תל אביב ופרופ' אלכסנדר יעקבסון, החוג להיסטוריה, האוניברסיטה העברית בירושלים 2022

כיצד תפסו הישראלים את תופעת האנטישמיות בארבעת העשורים הראשונים לקיומה של המדינה? כיצד הבינו אותה המחנות הפוליטיים השונים וכיצד בחרו ממשלות ישראל להתייחס אליה? האם בקום המדינה ראו רוב הישראלים בעוינות הערבית אנטישמיות? וממתי החלה אנטי-ציונות להיחשב כאנטישמיות? מחקר זה מבקש להתחקות אחר שאלות אלה, אשר באופן מפתיע לא נחקרו עד כה בצורה מסודרת, ונידונות בו בעזרת סקירה מקיפה של חומרים המצויים בארכיונים המרכזיים בישראל: ארכיון המדינה, הארכיון הציוני, ארכיון בן-גוריון ובעיקר ארכיון העיתונות היהודית ההיסטורית של הספרייה הלאומית ואוניברסיטת תל אביב. האחרון שימש ככלי ראשון במעלה לבחינת תפיסות הציבור בשנים שבהן סקרי דעת הקהל לא התמקדו בשאלות הרלוונטיות למחקר.

עבודת הדוקטור מראה שהתפיסה הרווחת בחברה הישראלית עם הקמתה של המדינה הייתה שאמנם קיימת אנטישמיות, אך הצלחתה של הציונות מתבטאת, בין היתר, בהפיכת העם היהודי ל"עם ככל העמים" ובהשאת האנטישמיות באירופה. יתר על כן, האנטישמיות באירופה נתפסה כבאה לידי ביטוי בעיקר מצד גורמים פאשיסטיים. תחושות אלה נבעו מכך שהאתוס הציוני היה בשיאו, וכך גם התפיסה הציונית של הפתרון לאנטישמיות, בעקבות השגת המטרה העיקרית של התנועה הציונית: הקמתה של מדינה יהודית ריבונית בארץ ישראל. הישג זה בלט עקב הזמן הקצר שחלף מאז השואה, שחברי התנועה הציונית טענו כי הזהירו מפניה. באופן כללי לא היה עיסוק רב בתופעת האנטישמיות לאחר קום המדינה והיא לא הייתה נושא לפולמוס בציבור הישראלי, כפי שניכר מסקירת עיתונים מפלגתיים. אנטי-ציונות לא נתפסה כאנטישמיות, את שנאת הערבים ייחסו רק מעטים לאנטישמיות והיחס לאו"ם היה אוהד בעיקרו. הקונסנזוס היה שהמאבק היעיל והרצוי באנטישמיות הוא מאבק עקיף, באמצעות עלייה.

יחס זה השתנה בהדרגה בשני העשורים הראשונים של המדינה, עוד לפני "תקופת ההמתנה" ומלחמת ששת הימים, בניגוד למה שנטען מפעם לפעם במחקר ובשיח הציבורי. האו"ם החל להיתפס כגורם עוין לישראל ואת העוינות הערבית החלו לייחס לאנטישמיות. בעקבות משפטי פראג ועלילת הרופאים ב־1952-1953 החלה להתבסס בחברה הישראלית הטענה כי קיים קשר בין אנטי-ציונות לאנטישמיות, וכי אנטישמיות אינה קיימת רק בתנועות פאשיסטיות אלא גם בתנועות של השמאל. טענות אלה עלו במגזרים נרחבים בחברה הישראלית (אך לא בשמאל הקומוניסטי הישראלי ובחלקים מהשמאל הסוציאליסטי, כפי שבא לידי ביטוי מסקירת העיתונים קול העם ועל המשמר). כשברקע יצאה ישראל למאבק אד-הוק ישיר ואגרסיבי באנטישמיות הסובייטית, למרות הקשרים החשובים לישראל עם ברית המועצות. דבר זה מחליש את טענתם של היסטוריונים שונים כאילו ישראל הסכימה להגן על יהודי התפוצות מפני אנטישמיות רק כשהדבר לא פגע באינטרסים שלה. בתחילת 1960 החל גם מאבק ממשלתי ישיר ומסודר באנטישמיות. הטריגר המיידי לכך היה "מגיפת צלבי הקרס" שהחלה בקלן שבגרמניה בחג המולד של 1959, אך נראה שהמהלך נבע בעיקר ממניעים פוליטיים: הרגעת הביקורת הציבורית על מפא"י ובן-גוריון בעקבות הקשרים עם מערב גרמניה.

באותן שנים החלו תחושות חרדה ומצור בחברה הישראלית בעקבות האיומים הביטחוניים השונים, משפט אייכמן ופרסומיו של יהושפט הרכבי על האנטישמיות הערבית. אלה הביאו להתגברות התפיסה כי אפשר לסמוך רק על "עצמנו" ועל יהודי התפוצות, שאיתם התהדקו הקשרים בהדרגה למן קום המדינה. ההנהגה הישראלית שהתגבשה סביב מחנה ה"ביטחוניסטים" בראשותו של בן-גוריון טענה פעם אחר פעם שהאו"ם הוא ארגון צבוע וחסר חשיבות ושהערבים ומנהיגיהם ה"נאצים" מבקשים להשמיד את ישראל. הנה כי כן, אם בעקבות השואה והקמת המדינה הייתה תחושה שהציונות הצליחה להשאיר את האנטישמיות באירופה, הרי שזו השתנתה בתקופה שבין מלחמת השחרור למלחמת ששת הימים. ייתכן שהציבור הישראלי התחבר יותר למסרים הפסימיים מאשר למסרי הפיוס עם אומות העולם, עקב המציאות הביטחונית המורכבת ומרכיבי הזיכרון והחורבן המושרשים בתרבות ובמסורת היהודית.

המחקר הארכיוני שערכתי מלמד באופן מפתיע שמלחמת ששת הימים לא הביאה לשינויים משמעותיים ביחס אל סוגיית האנטישמיות, אלא רק הקצינה תהליכים קיימים. הקצנה זו הלכה וגברה בעקבות מלחמת יום הכיפורים, ולאחריה אירעו פיגועי טרור בישראל ובעולם בשנות השבעים, החלטת האו"ם שהשוותה את הציונות לגזענות ועלייתו של מנחם בגין לשלטון. אירועים אלה חיזקו מחד גיסא את הזהות היהודית בחברה הישראלית, ומאידך גיסא פגעו ב"שלילת הגלות" והביאו לחיזוק תחושות הסולידריות ושותפות הגורל עם יהודי התפוצות. בעבודה אני מראה שהמגמות הללו משתקפות הן בסקרים שהחלו להתפרסם בנושא הן בעיתונים היומיים.

שינויי המגמה האלה בחברה הישראלית העצימו את תחושת הבדידות הלאומית של "עם לבדד ישכון" ו"כל העולם נגדנו" לצד תודעת השואה שהלכה והעמיקה. מלחמת לבנון הייתה נקודת המפנה הראשונה בקונסנזוס הישראלי ועוררה פולמוס משמעותי בקרב המחנות הפוליטיים בציבור בנוגע ליחס העולם לישראל ולהבדלים בין אנטישמיות לביקורת לגיטימית על מדינת ישראל, פולמוס שהפך עם השנים למרכזי בציבור הישראלי.

הפולמוס על העברית: שיח לשוני ומודרניזציה בעיתונות היהודית 1856–1914

מירב ראובני

בהנחיית ד"ר איה אלידע ופרופ' ירחמיאל כהן, האוניברסיטה העברית, דצמבר 2022

הפיכתה של השפה העברית משפת קודש כתובה לשפת יום-יום מודרנית ומדוברת, המשמשת את כלל שכבות האוכלוסייה בכל תחומי החיים, היא מן התהליכים החשובים והמרתקים בהיסטוריה היהודית של הדורות האחרונים. מחקרים התייחסו עד כה, רובם ככולם, לשלבים המאוחרים בתהליך שהתרחשו ביישוב הארץ-ישראלי בראשית המאה העשרים, ולא הקדישו תשומת לב לשורשי השינוי הלשוני באירופה של המאה התשע-עשרה. יתרה מזאת, רוב הספרות המחקרית נוטה להתמקד באישים מרכזיים ובתרומתם למודרניזציה של העברית, בעוד יחסו של הציבור היהודי הרחב לסוגיה הוזנחה.

מחקר זה מבקש להציג את התמונה ההיסטורית של המודרניזציה של השפה העברית באמצעות ניתוח השיח הלשוני שהתקיים בעיתונות היהודית בעברית, יידיש וגרמנית בשנים 1856–1914, בעיקר במזרח ומרכז אירופה ולאחר מכן גם ביישוב החדש בארץ ישראל. מקורות המחקר כללו עיתונים משכיליים, ציוניים, אורתודוקסיים ועוד, בשאיפה להציע תמונה רחבה ככל האפשר של השיח הציבורי היהודי. באמצעות מאות טקסטים שהתפרסמו מעל דפי העיתונים במסגרת פולמוסים ומחלוקות שונות בשאלת השפה, המחקר בוחן את היווצרותן של אידיאולוגיות לשוניות על העברית ואת השפעתן על המודרניזציה שלה במישור הלשוני, הספרותי, הפוליטי והחינוכי. שאלות המחקר המרכזיות הן: מה היו האידיאולוגיות שהניעו את המודרניזציה של העברית? מה הייתה החשיבות שראו בני התקופה בשימוש בשפה העברית וכיצד התגבשה תפיסה זו? ומה היה העתיד הרצוי של העברית כשפת תרבות וחברה?

השער הראשון בעבודה עוסק בעברית כמערכת לשונית וספרותית. הפרק הראשון "מצמצום להרחבה: גבולות הלשון והספרות העברית", בוחן את השיח סביב גבולותיה של העברית מבחינה לשונית ומבחינה ספרותית במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. הפרק השני, "הרפובליקה הספרותית העברית בין ייחודיות לנורמליזציה", מוקדש

להתבוננותם של סופרים, מבקרים ועורכי עיתונים בהתפתחותה של הספרות העברית במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. דיון זה שיקף את השאלה אם על השפה העברית להפוך למערכת ספרותית דומה למקבילותיה האירופיות, החורגת מתפקידה החינוכי המסורתי ומספקת לקוראיה עניין, הנאה וחיבור רגשי, והתחדד לאור חששם של משכילים רבים מנטישת השפה על ידי הדור הצעיר. הפולמוסים בנושאים אלה ביססו את הנורמה שהעברית היא שפה ככל שפה אחרת, ושכאמצעות שיח ציבורי פתוח וביקורתית אפשר יהיה להשתמש בה לכל מטרה שתידרש. לטענתי, ה"נורמליזציה של העברית" היא עיקרון מפתח להבנת תהליך המודרניזציה של השפה מכאן והלאה.

השער השני בעבודה עוסק בקשר שבין העברית ללאומיות היהודית. הפרק השלישי, "הלאמת העברית: תקוות ותקרת זכוכית", עוקב אחרי השפעתה של החשיבה הלאומית על מעמדה של העברית משנות השבעים של המאה התשע-עשרה עד למפנה המאה העשרים. הפרק הרביעי, "עברית כשפה לאומית: סמל נאבק על השפעה", בוחן את השלב הבא בשיח הלאומי היהודי, שבו נדרשה העברית להתמודד עם שיח ציבורי שהלך ועבר פוליטיזציה במהלך השנים הראשונות של המאה העשרים וגרם בשל כך לנסיגה במעמדה כשפה לאומית. כך התבהר המצב הפרדוקסלי שבו דווקא מעמדה הסמלי המובהק של העברית כשפה הלאומית הוא שהשאיר אותה חסרת השפעה על סדר היום הלאומי בשל הפער הבולט בין הסמל ובין יכולתה לתפקד כשפה לאומית בפועל. שני הפרקים בשער השני מראים כי בעידן של פוליטיקת ההמונים מעמדה הסמלי של העברית כשפה לאומית לא הספיק עבור השיח הפוליטי באירופה, מה שגרר את ההתמקדות ההולכת וגוברת של ההבראיסטים בקידום השפה בפועל בארץ ישראל.

השער השלישי מוקדש לחינוך העברי. הפרק החמישי, "רמיון או מציאות? החדר המתוקן ו'עברית בעברית'", בוחן את השיח על הרפורמה בחינוך העברי ברוסיה הצארית מתחילת המאה העשרים ועד למלחמת העולם הראשונה. הפרק השישי, "שיח מכונן מציאות: חינוך עברי בארץ ישראל", עוסק בעימותים סביב יוזמות חינוכיות עבריות שונות ביישוב החדש בתחילת המאה העשרים. בהשלמה לדיון בפרקים הקודמים, התפיסה הציבורית המקובלת שהתפתחה באירופה מהעשורים האחרונים של המאה התשע-עשרה, ואשר ראתה בעברית שפה מודרנית, לאומית וקשורה באופן מהותי עם ארץ ישראל, תרמה באופן משמעותי לקידום מעמדה של העברית ביישוב בפועל, והייתה לבסיס שעליו היא הוסיפה להתפתח בעשורים שלאחר התקופה הנידונה במחקר הנוכחי. באמצעות המגוון הרחב של המקורות והגישה המתודולוגית המקורית, פורש מחקר זה תמונה מקיפה, מעמיקה ומרתקת של פרק קריטי בהתפתחותה של התרבות העברית המודרנית, ומציע ממד נוסף להיסטוריה התרבותית, החברתית והאינטלקטואלית של יהודי מזרח אירופה.

חוג סולם וד"ר ישראל אלדד כמובילי תפיסת עולם רעיונית אלטרנטיבית, ופעילות אנטי-ממסדית בעשור הראשון למדינת ישראל (1948-1958)

עודד פלד

בהנחיית פרופ' אורית רוזין ופרופ' שלום רצבי, החוג להיסטוריה של עם ישראל,
אוניברסיטת תל אביב, 2022

העבודה בוחנת את תפיסת העולם הייחודית של חברי חוג סולם בהנהגתו של ד"ר ישראל אלדד, שדגלה בכינונה של "מלכות ישראל" כאלטרנטיבה מהפכנית למבנה השלטוני ולחזון הלאומי והממלכתי שעיצבו מפא"י וראש הממשלה דוד בן-גוריון. חזון זה עיצב את המאפיינים הפוליטיים, התרבותיים והחברתיים האנטי-ממסדיים בחוג, ומיצבו אותו כ"תרבות מובלעת" במרחב הציבורי הישראלי של שנות החמישים. השילוב שהתקיים בסולם בין אידיאולוגיה קיצונית להתנהלותו כקבוצת מובלעת, יצר את התנאים להופעתן של שתי התארגנויות מחתרניות אלימות: מחתרת "מלכות ישראל" או "מחתרת צריפין", שפעלה באלימות נגד השגרירויות של ברית המועצות וצ'כוסלובקיה בתל אביב, וכן נגד חנויות לממכר מזון לא כשר במחצית הראשונה של שנת 1953; וההתארגנות שעמדה מאחורי ההתנקשות בחייו של ד"ר ישראל קסטנר במאוס 1957.

כלי מרכזי ששיקף נאמנה את המאפיינים האידיאולוגיים והפוליטיים הקיצוניים של קבוצת סולם ואת הווייתה הייחודית, היה כתב העת החודשי סלם למחשבת חרות ישראל (שבהמשך שונה שמו לסלם למחשבת מלכות ישראל). הגיליון הראשון הופיע באפריל 1949 והופעתו נמשכה עד שנת 1963 בקירוב. המייסד והעורך הראשי של כתב העת היה ד"ר ישראל שייב-אלדד, שבשנות השלושים נמנה עם הזרם הרוויזיוניסטי ה"מקסימליסטי" בתנועת בית"ר בפולין, ולאחר בואו לארץ בתחילת שנות הארבעים הצטרף ללח"י והיה אחד ממפקדיו. לאחר הקמת המדינה, בעקבות חילוקי דעות מהותיים בין הזרמים השונים במפלגת הלוחמים שהקימו יוצאי לח"י בראשותו של נתן ילין-מור, אשר התמודדה בבחירות לאסיפה המכוננת בינואר 1949, החליט אלדד עם קומץ תומכיו לפרוש ממנה ולהקים מסגרת רעיונית עצמאית. מרכיב מרכזי בפעילותם של חברי סולם (שנמנו עמם, בין השאר, פעילים רביזיוניסטים דוגמת יהושע-השל ייבין, פנחס הלר, גאולה כהן, מרדכי שלו ונוספים), היה כתיבתו והוצאתו לאור של כתב העת סלם, שתכניו הקיצוניים היו הבסיס לקיומו של חוג חברים רעיוני תוסס. במוקד הדיון היה רעיון הקמתה של "מלכות ישראל". במקביל שימש כתב העת במה למאמרי פולמוס וביקורת נוקבים על שלטון מפא"י ובן-גוריון כמעט בכל תחום, ואזהרה שמדיניותו

הכושלת עלולה להוביל לחורבנה של המדינה. מוקד משיכה נוסף בסלם היו שיריו של המשורר אורי צבי גרינברג שהתפרסמו במסגרתו מעת לעת והציגו את השקפת עולמו הלאומית הבלתי מתפשרת.

הפרק הראשון בעבודה דן בגורמים ובנסיבות שהובילו את ד"ר ישראל אלדד וקבוצת תומכיו יוצאי לח"י לייסד את חוג סולם, ובדפוסי פעילותו. כן הוא מציג את ההתפתחויות ההיסטוריות והרעיונות האידיאולוגיים והפילוסופיים השונים שקיבלו ביטוי בתפיסת עולמו של אלדד וברעיון מלכות ישראל.

הפרק השני מציג את הפרופיל האישי והסוציו-אקונומי של אנשי סולם, ותרומתו לעיצובה של סולם כקבוצה פוליטית ותרבותית-חברתית הנוהגת כ"תרבות מובלעת" (Enclave Culture), הקוראת תיגר על התפיסות והערכים הממסדיים.

הפרקים השלישי והרביעי עוסקים במקורות לרעיון מלכות ישראל, שהיה הציר המרכזי בתפיסת העולם של אנשי סולם והשפיע על דפוסי פעילותם. במסגרת זו אני מציג את שלבי התפתחותו של הרעיון ואת מרכיביו השונים. לצד הביטויים המעשיים שנבעו ממנו בראייתם של חלק מאנשי החוג, שהובילו להקמתה של מחתרת מלכות ישראל ולהתארגנות ההתנקשות בחייו של ד"ר ישראל קסטנר.

הפרק החמישי מתמקד בפולמוס הרעיוני, הפוליטי, והאישי בשנות החמישים בין אנשי סולם וישראל אלדד ובין תנועת החרות בהנהגתו של מנחם בגין. פולמוס זה שיקף את הניגודים העמוקים בין הצדדים בשורה של סוגיות עקרוניות בעת המעבר ממחלת לפעילות גלויה וחוקית לאחר הקמת המדינה. ניגודים אלה עסקו בין השאר בנחיצותו של משטר דמוקרטי במדינת ישראל; בצורך בשלטון החוק ומידת החובה האזרחית לנהוג על פיו; ואם שימוש באלימות להשגת מטרות אידיאולוגיות ופוליטיות הוא דבר פסול מיסודו. קבוצת סולם לא ראתה צורך בקיומם של משטר דמוקרטי ושלטון החוק ובחובה לציית לחוקי המדינה בכל תנאי ומצב.

הפרק השישי מצביע על מערכת היחסים העוינת והחשדנית בין הממסד השלטוני לסולם, ועל קשרי הגומלין שפיתחה הקבוצה עם גורמים פוליטיים וציבוריים נוספים שפעלו אז בזירה, והציגו גישה ביקורתית ואנטי-ממסדית חריפה שדמתה בתחומים רבים לגישה של סולם. מדובר בשבועון החדשותי-פובליציסטי העולם הזה בעריכתו של אורי אבנרי, שפעל גם כסוג של תנועה רעיונית-פוליטית, ובמרכז העברים הצעירים – אנשי התנועה ה"כנענית" בהובלתו של יונתן רטוש, שחידשו את פעילותם לאחר הקמת המדינה עד שנת 1953.

* בתקופת לימודי התואר השלישי הוענקה לעורך פלד מלגת עידוד של המכון לחקר העיתונות והתקשורת היהודית ע"ש שלום רוזנפלד.

ספרות מדעית ביידיש: אידיאולוגיה ומינוח

שלמה גרומן

בהנחיית פרופ' דב־בער קוטלרמן, המחלקה לספרות עם ישראל, אוניברסיטת בר־אילן, 2023

מחקר זה הוא ניתוח חלוצי מקיף של אחת הסוגות הפחות נחקרות בספרות היידיש: ספרות על מדעים מדויקים, מדעי הטבע וטכנולוגיה. ספרות זו מונה אלפי יצירות, החל ב"מסכת על כל התועלת הקזת הדם" (1396/7) וכלה בספרים שמופיעים עתה בחוגים חילוניים וחרדיים ובמאמרים מדעיים פופולריים.

במחקר הוגדרו שש תקופות של פרסומה של ספרות זו. התקופה הראשונה היא מהמאה הארבע־עשרה עד שנת 1790, כלומר לפני תקופת ההשכלה. בתקופה זו נדפסו מהדורות מעטות ותפוצתן הייתה דלה. התקופה השנייה היא מ־1790 עד אמצע המאה התשע־עשרה, תקופת ההשכלה, שבה היו שינויים דרמטיים בתפקידיה הסוציולינגוויסטיים של השפה. התקופה השלישית: מאמצע המאה התשע־עשרה עד מלחמת העולם הראשונה. בתקופה זו נפתחו לפני דוברי היידיש תחומי עיסוק חדשים, מעורבותם במדע ובטכנולוגיה גברה ולכן נוספו לשפתם מילים מודרניות מן התחומים הללו. התקופה הרביעית, בין שתי מלחמות העולם, הייתה תקופת שיא מהבחינות האיכותנית והכמותנית. התקופה החמישית: ממלחמת העולם השנייה ועד סוף המאה העשרים. היידיש דעכה בגין השואה, גזירות סטלין, תחרות עם השפה העברית והתבוללות. התקופה השישית היא המאה ה־21, עידן האינטרנט. בעידן זה נוצרו כלים טכנולוגיים שמסייעים לייצב ולשפר את מצב השפה. המחקר מתאר פרסומים במתמטיקה, מדעי הטבע הכלליים, פיזיקה, אסטרונומיה (כולל חקר החלל), כימיה, רפואה (כולל אנטומיה ופיזיולוגיה) וטכנולוגיה (כולל הייטק). כן נידונות תולדות הפעילות המדעית ביידיש.

להלן התפלגות הספרות המדעית ביידיש לפי תקופות הפרסום: לפני המאה השש־עשרה יצאו לאור שלושה כותרים; במאה השש־עשרה עדיין שלושה; במאה השבע־עשרה – 14 ספרים; במאה השמונה־עשרה – עשרה; במאה התשע־עשרה – 71; במאה העשרים – 408; ובמאה העשרים ואחת ראו אור עד עתה 24 פרסומים. השיא היה בשנות העשרים של המאה העשרים, אז התפרסמו 131 כותרים. השיא השלישי היה בשנות השבעים של המאה העשרים: שני כותרים בלבד.

הענפים המדעיים הפופולריים ביותר בספרות יידיש הם רפואה: 142 פרסומים. במתמטיקה יצאו לאור מאה פרסומים ובתחום התעשייה והטכנולוגיה יצאו לאור 65. בהתפלגות לפי מקום הפרסום מובילות המדינות הבאות בגבולותיהן העכשוויים: אוקראינה – 134 כותרים; פולין – 79; ארצות הברית – 65; ליטא – 52; בלארוס – 47.

בעבודה מוצג ניתוח של 11 מנגנוני יצירת מילים מקוריות, שפעלו לעיתים בטבעיות ממכלול התפתחות השפה ולעיתים בפעילות מדעית יזומה. חלק מהמוסדות ניצלו את השפה למטרות פוליטיות. בשנות העשרים והשלושים של המאה העשרים היו היידיש וספרותה בברית המועצות, ובכלל זה גם ספרי לימוד במתמטיקה לבית הספר היסודי, לכלי תעמולה בלי להעניק ליידיש ולתרבותה ערך עצמאי. כשמצא לנכון השלטון הוא השמיד את צמרת תרבות היידיש ומוסדותיה. לעומת זאת, בפולין מפלגת ניסתה מפלגת הבונד להקים בעזרת היידיש מערך תרבות שלם כמעין תחליף למדינה יהודית עצמאית. הקורפוס הספרותי הנחקר כולל מילונים, מונחונים, אנציקלופדיות כלליות ותמטיות, שיחונים, אגרונים, ספרי לימוד, ספרי מדע פופולרי, לוחות שנה, כתבי עת מיוחדים ופרסומים מדעיים בעיתונות הכללית. בין כתבי העת המקצועיים הבולטים: פֶּאָלקסגעזונט (בריאות העם, וילנה, 1923–1940 – פריז, 1948–1969), יידישער האַנטווערקער (בעל מלאכה יהודי, קובנה, 1938–1940) והמספיק גאזעט (עיתון שעוסק ברפואה ויוצא לאור במאנסי [מונסי] שבמדינת ניו יורק מ־2005). באשר לעיתונות הכללית, תכנים מדעיים פופולריים מתפרסמים בעיתון פֶּאָרווערטס (קדימה, ניו יורק) ובאתר האינטרנט שלו. נוסף על הפרסומים המדעיים נידונים בעבודה גם סוגי ספרות אחרים שיש בהם טרמינולוגיה מדעית. מדובר בתרגומי התנ"ך ליידיש וביצירות נבחרות של ספרות יפה על מדע וטכנולוגיה. נעשה שימוש במדגמים מייצגים של טקסטים שנכתבו במרכזים ההיסטוריים והגיאוגרפיים החשובים לתרבות היידיש: הקיסרות הרוסית, ברית המועצות, פולין, ליטא, רומניה, מערב אירופה, צפון אמריקה, ארגנטינה וישראל.

גוף העבודה מורכב מארבעה חלקים: סקירות היסטוריות (מצב המחקר, תולדות הפעילות המדעית ביידיש ותולדות הספרות המדעית ביידיש); מינוח (שאלות מונחים משפות שונות ליידיש, יידישיזציה של מילים שאולות, דרכי חידוש המונחים ביידיש, מינוח מקצועי והשקפתו במילונאות לסוגיה); סקירת הקורפוס הספרותי (תרומת קלסיקוני ספרות היידיש, פרסומים מדעיים בעיתונות מקצועית וכללית, ספרות הדרכה למוסדות לימוד, תרגומי תנ"ך כמקור וגורם להתהוות המינוח המקצועי); ותכנון לשוני וסוגיות אידיאולוגיות הכרוכות בו (סקירת התכנון הלשוני ביידיש, השפעות אידיאולוגיות על הספרות המדעית הזאת והקבלות בין תהליכים ביידיש ובשפות אחרות שנמצאו בתנאים סוציולינגוויסטיים דומים).

מהניתוח המשווה של 18 תת־קורפוסים של הספרות הנחקרת, שהם מדגם מייצג עולה שההרכב האטימולוגי של הספרות המדעית ביידיש שונה מהרכבה האטימולוגי של ספרות היידיש בכלל. לעומת סוגות ספרותיות אחרות, שיעור המילים ממקור גרמני הרבה יותר קטן (41 אחוז), ממקור לטיני – גבוה מאוד (16.2 אחוז), ממקור רוסי – דומה לרגיל (6.5 אחוזים), ממקורות יווני, צרפתי ואנגלי – מעט גדולים מהרגיל (5.7, 4.1 ו־3.4 אחוזים בהתאמה), ממקור עברי/ארמי – נמוך יחסית (3.3 אחוזים), ממקור פולני – דומה לרגיל (1.6 אחוזים). מילים מקוריות ביידיש מונות 16.6 אחוז מאוצר המילים המדעי. ההרכב תלוי בתקופה, בענף ובארץ הפרסום.

עבודות תזה לתואר שני

הצל"שים ועיטורים בישראל יולי 1949 עד דצמבר 1970

אורי צבי שקד

בהנחיית ד"ר טל טובי, המחלקה להיסטוריה כללית, אוניברסיטת בר-אילן, בשיתוף עם המחלקה להיסטוריה של צה"ל, 2023

בקיץ 1949, עם סיומה של מלחמת העצמאות, החליטה מדינת ישראל להעניק 12 אותות "גיבור ישראל" לחיילי צה"ל. מלבד 12 האותות שהוענקו הייתה נכונות לדון בהמלצות נוספות למעשי גבורה מהמלחמה, אך תהליך זה נעצר בהובלת דוד בן-גוריון. נוסף על כך עלה צורך לחוקק חוק עיטורים במדינת ישראל. המדינה לא מיהרה לקדם נושא זה, ובהיעדר חוק עיטורים החל להתפתח מנגנון הענקת צל"שים בצה"ל.

מסיום מלחמת העצמאות בשנת 1949 ועד חקיקת חוק העיטורים בשנת 1970, הושפע מנגנון הצל"שים מעצירת עבודתן של הוועדות לאותות הצטיינות במלחמת העצמאות, היעדר חוק עיטורים, מאפייני הצל"שים בצה"ל בעקבות המציאות הביטחונית בשנים אלה (אשר כללה את התקופה שבין מלחמת העצמאות למלחמת סיני, מלחמת סיני, בין מלחמת סיני לששת הימים, מלחמת ששת הימים ומלחמת ההתשה), עבודת צה"ל על חוק העיטורים בשנות החמישים, גיבוש חוק העיטורים בהובלת ועדת החוץ והביטחון של הכנסת בין דצמבר 1954 ליוני 1955, עבודת צה"ל על חוק העיטורים בסוף שנות השישים, גיבוש חוק העיטורים בהובלת ועדת החוץ והביטחון בדצמבר 1969-ינואר 1970 והוועדה להמרת צל"שים לעיטורים, "ועדת חופי", שעבדה בשנת 1970 בראשות האלוף יצחק חופי, ראש מה"ד.

שאלת המחקר של התזה הייתה: כיצד סוגיות חינוכיות ופוליטיות בצה"ל השפיעו ובאו לידי ביטוי בהתפתחות מנגנון הצל"שים והעיטורים מיולי 1949 עד דצמבר 1970 ועיצובו? נוסף על שאלת המחקר נשאלות בעבודה זו שאלות מחקר משניות: מדוע לא הוענקו עיטורים בצה"ל במשך 25 שנות קיומה הראשונות של המדינה? מה הייתה תפיסתו של בן-גוריון בנושא הענקת עיטורים וכיצד השתנתה במרוצת העשור הראשון של מדינת ישראל? כיצד פעל מנגנון הצל"שים בתקופה הנידונה בין המלחמות, במלחמת סיני, במלחמת ששת הימים ומלחמת ההתשה?

21 שנה נדרשו כדי לחוקק את חוק העיטורים ושני ניסיונות בכנסת. הניסיון הראשון נערך במהלך 1955 והוא הציף פולמוסים רבים, כגון: מאיזו תקופה יש להתחיל להעניק עיטורים? ומה צריכים להיות שמות העיטורים?, אשר מהם אפשר ללמוד על סוגיות שונות שהטרידו את נבחרי הציבור של החברה הישראלית באותה תקופה. היה חשש

מהחלטה שיכולה להוביל לקרע בעם ורצון לקשור את האזרחים לעבר היהודי עם ההקשר הציוני עבור קשירת האומה עם מדינת ישראל. נבחרי הציבור לא הצליחו לגשר על כל הפערים והחוק לא עבר בקריאה שנייה.

בהיעדר חוק עיטורים חילק צה"ל צל"שים ובהדרגה מיסד את המנגנון. ראשית, לאחר מלחמת העצמאות שאב צה"ל השראה מן הצבא הבריטי לאור ניסיונם של חלק מהקצינים הבכירים בצה"ל בוגרי הצבא הבריטי. שנית, במהלך כהונת דיין כרמטכ"ל יצאה פקודת מטכ"ל בשנת 1955 אשר שימשה את המנגנון שעל פיו התנהלו חלוקת הצל"שים עד 1970, פקודה דלה שהייתה מלאה חורים ויצרה בעיות שונות בחלוקת צל"שים, בעיקר בדרגיה הנמוכים, כגון בעיית תיעוד. השלישית, לאחר מלחמת ששת הימים, בקיץ 1967, פעלה ועדה צה"לית וחיצונית לפיקודים שבחנה את ההמלצות מהמלחמה, הסתמכה על פקודת המטכ"ל משנת 1955 ויצרה על בסיסה מנגנון מקצועי יותר. ועדה צה"לית עבדה באופן דומה גם במלחמת ההתשה.

בשלהי 1969 שב חוק העיטורים לסדר היום בעקבות שני גורמים עיקריים: מלחמת ששת הימים מצד אחד, שהביאה איתה את האופוריה יחד עם רוח הגבורה והתהילה, ומצד שני, הרחק מהעורף האזרחי, התנהלה מלחמת התשה שלא ראו את סופה ואיימה לערער על ערכים מרכזיים בצה"ל, כגון מיקום המפקד בלחימה. חוק העיטורים נחקק בינואר 1970; הקו המנחה היה הימנעות מוויכוחים שעלולים לעכב את קידום החוק כפי שקרה בשנת 1955. מונתה ועדה צה"לית בראשות יצחק חופי אשר בחנה את הצל"שים באופן רטוראקטיבי שניתנו ממלחמת העצמאות ועד 1970 ולהמירם במידת הצורך על פי חוק העיטורים. ביום העצמאות ה-25 של מדינת ישראל, בשנת 1973, הוענקו לראשונה העיטורים. מדינת ישראל מיסדה מנגנון שהושפע מצבאות זרים והותאם לערכיו הלאומיים. עם זאת, למדינה היה חשוב ליצור מנגנון אמין ומקצועי. ברקע לבחירת הגיבורים ריחפה הדילמה שמצד אחד יש לתת זרקור חינוכי והערכה למי שזכאי לעיטור ללא תחושת קיפוח, ומצד שני להיזהר לא ליצור זילות בהענקתם. המחקר התבסס בעיקר על מקורות ראשוניים, כגון תיקי הצל"שים והעיטורים הכוללים את ההמלצות, הפרוטוקולים, הדיונים ומסקנות הוועדות השונות הקשורות למנגנון הענקת העיטורים והצל"שים. חלק מן התיקים נפתחו לציבור לראשונה.

המחקר שופך אור על היבטים מספר: הראשון מאפשר דרך נוספת להרחבת הידע על הניסיון האנושי בעיצוב תודעה לאומית בקרב מקבלי ההחלטות: "סוכני הזיכרון" בשני העשורים הראשונים של מדינת ישראל. השני, מן המחקר אפשר ללמוד כיצד ומדוע התפתח תהליך מנגנון הצל"שים והעיטורים בישראל. השלישי, דיון על הענקת צל"שים ועיטורים המעוררת דילמות וגישות שונות בקרב אזרחים, חיילים וקצינים. בעזרת מחקר זה אפשר יהיה לגבש עמדה מושכלת.

מה עיתונאים יודעים? זיהוי מומחיות עיתונאים בסיקור טכנולוגיה בעזרת עיבוד שפה טבעית

עירית נוימן

בהנחיית פרופ' צבי רייך, המחלקה לתקשורת, ופרופ' גלעד רביד, המחלקה להנדסת תעשייה וניהול, אוניברסיטת בן-גוריון, 2023

אחד האתגרים העיקריים בחקר מומחיות הוא אופיה החמקמק והנסתר של המומחיות, המקשה על הגדרתו ומדידתו. אתגר זה מגיע לשיאו בתחומים כמו חדשות טכנולוגיה, שבהם העיתונאים מתמודדים עם מורכבות ובין-תחומיות גוברת של נושאי הסיקור, שאותם יש להעביר לקהל שחיו מושפעים מטכנולוגיה.

במחקר המוצג כאן פיתחתי גישה חדשנית למיפוי האבולוציה של סממנים פוטנציאליים של מומחיות לאורך הקריירה של עיתונאים לענייני טכנולוגיה באמצעות עיבוד שפה טבעית (Natural Language Processing, ובקיצור NLP) ובעזרת שני מדדים מקובלים: BM25 ו-TF-IDF. המחקר עוקב אחר הביוגרפיות של 37 עיתונאים (בעלי קריירות שבין שלוש ל-26 שנים), ומנתח 27,820 מהדיעות שפרסמו באינטרנט בין ינואר 2004 למאי 2022 בשמונה ארגוני חדשות ישראליים מובילים: ידיעות אחרונות, וואלה, ישראל היום, הארץ ומאקו (הכולל כיום את אתר N12), גלובס, כלכליסט ודה-מרקר.

הסממנים הפוטנציאליים התבססו הן על סדרה של ראיונות פיילוט מוקדמים עם חמישה מומחים בטכנולוגיה ועיתונות הן על ספרות אקדמית והניבו ארבעה סממנים: סיקור ביקורתי, רגישות להיבטים מוסריים ואתיים של טכנולוגיה, דגש על הקשר ושימוש סלקטיבי בטרמינולוגיה טכנולוגית.

הממצאים חושפים כיצד ארבעת סממני המומחיות מתפתחים לאורך שנים של סיקור טכנולוגיה.

אבולוציה של מומחיות. כל ארבעת הסממנים מתגברים במהלך הקריירה של העיתונאים. למרות תנודות שנתיות שיכולות להצביע על שינויים אישיים ונושאים ספציפיים, התגברות כל הסממנים במקביל עשויה לאשר את אופי המומחיות כשילוב ייחודי של כישורים עיתונאיים וידע נושאי, שהוצע בתיאוריית ה-JCK (Journalistic Content Knowledge) של צבי רייך והגר להב.

יחסי גומלין. התוצאות מציגות קשרי גומלין בין ארבעת הסממנים, ונצפה מתאם גבוה במידת השימוש בהקשר ובטרמינולוגיה הטכנולוגית, הגבוה בערך פי שלושה מביקורתיות ומוסר. השנים החולפות עשויות לשקף לא רק ידע מצטבר אלא גם עלייה במעמדם של העיתונאים וכביטחונם העצמי, המאפשרים למתוח ביקורת על התופעות

המדווחות ולהטיל בהן ספק. עם זאת, גם כאשר נמצא הטון הביקורתי בידיעות, הוא היה מאופק למדי.

הפחתה במידע טכני. עם השנים רוב העיתונאים מבליטים פחות נתונים מספריים המייצגים מפרטים טכניים – בניגוד לעלייה כללית בטרמינולוגיה הטכנולוגית. שילוב זה עשוי להצביע על סלקטיביות בשימוש בטרמינולוגיה טכנולוגית, משום שבמקביל ליכולת גוברת למצות שליטה בדיאלקט הטכנולוגי קיימת התמקדות במאפייני מפתח טכנולוגיים לצד התעלמות ממידע טכני, שאפשר להעתיקו בקלות ממקורות רבים, כגון יחסי ציבור, הוראות יצרן ובלוגים טכנולוגיים. מידע שעיתונאים פחות מנוסים, שייתכן שהינם פחות רגישים להצפת הקוראים בנתונים מיותרים, ייטו יותר להשתמש בו.

תפקיד הניסיון. מספר סממני המומחיות נוטה לעלות עם הניסיון בסיקור. אולם מגמה זו אינה שיטתית: מצד אחד כתבים מנוסים פחות מציגים פחות סממנים של מומחיות (ביקורת, אתיקה, הקשר וטרמינולוגיה טכנולוגית) בעוד ארבעת הכתבים המנוסים ביותר מציגים די הרבה סממנים כאלה (לפחות שלושה). מנגד, כמעט שליש מהעיתונאים הציגו פחות סממנים, אם בכלל (31 אחוז) – לפעמים גם אחרי למעלה מעשר שנות סיקור. זה עשוי להצביע על רכישת מומחיות בהתאם לקצב אישי. בעוד כתבים מסוימים פיתחו מומחיות מרשימה בפחות משבע שנים, נותרו עמיתיהם מאחור. קצב רכישת המומחיות איטי למדי בהתחשב במהירות התחלופה הגבוהה של עיתונאים בסביבה העיתונאית.

* בתקופת לימודי התואר השני הוענקה לעיריית נוימן מלגת עידוד מטעמו של המכון לחקר העיתונות והתקשורת היהודית ע"ש שלום רוזנפלד.

קבר לספרים

מבטים מהיציע והמזנון

גדעון אלון, מתחככים, תל אביב: הוצאה עצמית, 2023, 277 עמ'.

גדעון אלון היה כתב פרלמנטרי במשך 31 שנים, רבות מהן בעיתון הארץ ולאחר מכן בישראל היום. כמו עיתונאים ותיקים רבים אחרים הוא החליט, לאחר פרישתו לגמלאות, להעלות על הכתב סיפורים וזיכרונות מעבודתו העיתונאית. במקרה שלו – לספר את סיפורה של הכנסת מנקודת מבט כפולה: ממרום יציע העיתונאים, שממנו צופים אנשי התקשורת במתרחש באולם המליאה של הכנסת, וממזנון חברי הכנסת, שבו מתחככים הפוליטיקאים זה בזה ולא פחות מכך עם העיתונאים.

אלון, שרכש לעצמו שם ומעמד של עיתונאי סולידי ואמין, אינו חושף בספרו גילויים סנסציוניים שהיו עלומים עד כה, וגם הסיפורים שיש בהם נופך של רכילות מוגשים ברכות ובעדינות. ואולי דווקא הגישה העניינית, ולפעמים אפילו היבשושית במקצת, היא המעניקה לספר יתר חשיבות, שכן האסופה הגדולה של סיפורים המוגשים לקוראים מקבלת ממד היסטורי חשוב.

הספר, כך מעיד אלון, "נועד לאפשר לקרוא המתעניין בפוליטיקה, השואף לדעת כיצד באמת מקדמים הצעות חוק ומאשרים חוקים חשובים בבית המחוקקים, שמסקרן אותם להבין מה הם השיקולים שמנחים נבחרי הציבור ביוזמות שלהם" (עמ' 7-8). ואמנם, הספר רצוף סיפורים קטנים (ולעיתים גם גדולים) על אנשים ואירועים בכנסת במשך עשרות שנים. אחד הסיפורים הקטנים הללו הוא על חברת כנסת, שבשמה אלון אינו נוקב, שמדי פעם, כאשר ביקש את תגובתה לאירוע או לנושא מסוים, נענה בשאלה: "מה לפי דעתך אני צריכה לומר?... לאלון היתה תשובה קבועה: "למיטב זכרוני אינני העוזר הפרלמנטרי שלך".

הספר מחולק לשבע-עשרה קטגוריות נושאיות שאינן אחידות ברמת העניין שלהן ובחשיבותן. אחת הקטגוריות המעניינות נושאת את הכותרת "שותפי הסוד – האם הם משפיעים על המתרחש בצה"ל, בשב"כ ובמוסד?". "שותפי הסוד", כהגדרת אלון, הם חברי ועדת חוץ וביטחון, הנחשבת לחשובה וליוקרתית שבועדות הכנסת, ואשר בה אמורים להתקיים, לעתים בדלתיים סגורות, דיונים בנושאים מרכזים ורגישים הנוגעים לביטחון המדינה וליחסי החוץ שלה. אלון מביא עדויות מפי חברי הוועדה כי היקף המידע שנחשף בפניהם היה רב הרבה יותר מהמידע שקיבלו חברי הקבינט המדיני-ביטחוני. נשיא המדינה לשעבר, רובי ריבלין, אף הודה בפניו כי "היו נושאים חשובים

ביותר, שבוועדה דנו בהם בשלוש ישיבות רצופות, לעתים במשך 30 או 40 שעות, בה בשעה שבקבינט דנו בכך במשך חצי שעה". דן מרידור, שהיה שר המשפטים ויושב ראש הוועדה, סיפר למחבר: "כחבר ממשלה ידעתי פחות מאשר כחבר הוועדה", ואילו יוסי שריד אמר: "שרים לא יודעים כלום, שרי הממשלה לא יודעים דבר וחצי דבר. שרי קבינט יודעים מעט מאוד, כמעט כלום. בציבור יש תמיד איזו סברה: הם שם למעלה יודעים. הרי אין לזה שחר. הם שם למעלה לא יודעים" (עמ' 16-17).

אלון מספר כי בשנים הרבות שבהן היה כתב פרלמנטרי תהה אם ועדת חוץ וביטחון אכן ממלאת כראוי את תפקידה. הוא אינו מספק לנו תשובה חד-משמעית ונחרצת, אלא מסתפק בהבאת דבריהם של ח"כים בשאלה זו. לפחות שניים מהם השמיעו דברים מטרידים. יובל שטייניץ מאמין כי "מאוד חשוב שתהיה ועדת חוץ וביטחון חזקה ואפקטיבית, אך בשביל הטנגו הזה צריכים להיות שניים, אבל לגורמים המבוקרים, בהם ראש הממשלה, שר הביטחון, הרמטכ"ל, ראש אמ"ן, ראש המוסד וראש השב"כ, מאוד נוח לא לחשוף הכל". ואילו יוסי שריד חרץ בלשון נוקבת: "לעתים קרובות הוועדה מועלת בתפקידה, והתפקידים שכביכול מיועדים לה על פי התדמית, הפרוטוקול וכחוק אינם מתמלאים באמת" (עמ' 28). והדברים הקשים הללו מקבלים משנה חשיבות אחרי יום הבלהות של 7 באוקטובר 2023, שבעקבותיו יהיה צורך לחקור לא רק מי ידע מה ומי כשל בביצוע, אלא גם מי לא מילא נאמנה את תפקידו כגורם מפקח.

אחד הנושאים המרתקים שבהם עוסק הספר הוא סוגיית האתיקה וההתנהגות האתית של חברי הכנסת. בעקבות תלונות של ראשי ועדת האתיקה כי לא עומדים לרשותם כלים מספיקים לטיפול בהתנהגות לא אתית של ח"כים, מינה יושב ראש הכנסת דאז, ראובן ריבלין, בשנת 2003, ועדה ציבורית בראשות השופט העליון בדימוס יצחק זמיר, "להכנת כללי אתיקה לחברי כנסת". חוברת ההמלצות של הוועדה – שהציעה מערכת של עונשים שיוטלו על חברי כנסת שהתנהגותם חרגה מן המותר והראוי – נותרה תחובה במגירה. כעבור שנים אחדות מינה ריבלין ועדה נוספת, "ועדת אורון", בראשותו של ח"כ חיים אורון, שהציעה נוסח של קוד אתי לחברי הכנסת. ההצעה הונחה על שולחן ועדת הכנסת, והוגשו לה הסתייגויות רבות שהיו עילה לעיכובים בטיפול בנושא. מעניינים בהקשר זה דבריו דאז של יושב ראש הוועדה, יריב לוי (לימים שר המשפטים ואבי רעיון המהפכה המשפטית-משטרית): "אני משתדל להשיג קונצנזוס רחב" (עמ' 62-63). כדאי לזכור את הדברים הללו ולצטטם שוב ושוב, אם לוי ינסה לחדש את ניסיונותיו להוביל גרסה מחודשת של המהפכה המשפטית.

פרק חשוב ועצוב, שכותרתו מעידה על תוכנו – "אוי לאותה בושה: נבחרי ציבור מאחורי סורג ובריח" – חושף כי מאז קום המדינה ועד שנת 2022 הורשעו בפלילים 33 פוליטיקאים בכירים; כשני שלישים מהם עברו על החוק במהלך כהונתם או לאחר שסיימו אותה. מגוון העבירות שבהן הורשעו רחב מאוד, מזיוף תואר אקדמי ועד עבירות מין.

פרק אחר עוסק ב"קללות, גידופים וגימיקים" ועניינו ההשתלחויות הלשוניות, לעתים קרובות משולחות הרסן, של חברי הכנסת, בעיקר איש ברעהו. אלון מביא מקצת מרפרטואר הכינויים שחברי הכנסת השתמשו בהם. לדוגמה: "רוצח", "בוגד", "עובר ישראל", "בריון", "גנב", "מטורף", "אידיוט", "דפוק", "דפוק בשכל", "שקרן", "זבל", "מטומטם" "שרץ", "בהמה", "דביל", "חתיכת כלב", "נבלה", "סמרטוט" או "לך תזדיין". להערכת אלון השותפים למלחמות הגידופים והקללות כוללים כ-15-20 חברי כנסת בלבד, והוא משלח אצבע מאשימה גם אל אמצעי התקשורת על שיש להם חלק בהידרדרות השיח, "משום שהם נותנים הד לקללות ולגידופים של הח"כים המתלהמים, מזמינים אותם לאולפנים, מראיינים אותם וכותבים עליהם ברשתות החברתיות" (עמ' 143). הפרק הזה, שבו מתוארים גם מקצת מהאירועים שבהם שוגרו המטחים הלשוניים, היה עשוי להיות משעשע אלמלא חשף את עליבותם של אלה המתימרים לראות בעצמם כנבחר העם. פרק נוסף מוקדש ל"פשלות" גדולות בתולדות הכנסת. אלון מביא בהרחבה את סיפוריהם של שלושה אירועים שאותם הוא מכנה בשם "הפשלות הגדולות ביותר בדברי ימי הכנסת". שלושת האירועים הללו הם: "התרגיל המסריח" בשנת 1990, כאשר שמעון פרס עמד להציג את ממשלתו החדשה בפני הכנסת, אך ברגע האחרון ממש התברר שאין רוב בכנסת לאישור הממשלה; ב-1999, כאשר יושב ראש הכנסת, אברהם בורג, "העמיד את כל 120 חברי הכנסת על רגליהם כדי להספיד את חבר הכנסת פרופ' אמנון רובינשטיין, משום שאזרח תמהוני בשם זלמן שושי הצליח להונות את מזכירות הכנסת שהפרופסור למשפטים נפטר כביכול"; וב-2003 כאשר במליאת הכנסת התרחש האירוע על "הצבעות כפולות".

נתון מעניין שאלון חושף בספרו קשור לכך שבספריית הכנסת שמור אוסף מיוחד במינו, הכולל כ-1,600 ספרים, שכתבו שרים וחברי כנסת או שנכתבו עליהם. אוסף מיוחד זה, שהוקם ביוזמתו של השר והח"כ אורי אורבך ז"ל, כולל ספרים בתריסר שפות. הפורה ביותר מבין הפוליטיקאים הוא דוד בן-גוריון שפרסם 39 ספרים (על בן-גוריון נכתבו 40 ספרים) ואחריו ראש הממשלה השני, משה שרת, ששמו מתנוסס על 19 ספרים, שרובם פורסמו לאחר מותו. גם ראשי ממשלה אחרים שלחו ידם בכתיבה: שמעון פרס (13 ספרים), מנחם בגין (שישה), לוי אשכול ויצחק שמיר (חמישה ספרים כל אחד). בסך הכול שלחו ידם בכתיבה לא פחות מ-350 מכלל כ-1,200 הח"כים שכינהו מאז הקמת המדינה ועד היום.

*

ולסיכום: מתחככים עשוי להיות ספר מועיל למי שמבקש לטבול את רגליו במים הפוליטיים ואולי חולם גם לכבוש מושב במבנה הנישא בגבעת רם בירושלים. אך בה במידה הוא ספר מעניין לכל מי שמתעניין בפוליטיקה הישראלית, בהיסטוריה שלה, בנעשה מאחורי הקלעים של הכנסת וביחסים האישיים שבין חברי הכנסת.

יחיאל לימור

צדק ציבורי

אזי לב און, רצח תאיר ראדה ופרשת רומן זדורוב: ממסד, צדק, אזרחים ורשתות חברתיות, תל אביב: ידיעות אחרונות, 2023, ספרי חמד, 534 עמ'.

פרשת זדורוב ורצח תאיר ראדה הציטו את הדמיון הציבורי במשך שנים רבות. הרשעה שהעלתה ספקות רבים, כולל מצד אם הקורבן, זיכוי חריג ביותר במשפט חוזר, תסריטים אלטרנטיביים שמסתובבים בזירה הציבורית וכמובן ליווי תקשורתי מסיבי בתקשורת המרכזית ובמדיה החברתיות הפכו את הפרשה ל"תוכנית ריאליטי לאומית" (עמ' 7). כמה ספרים נכתבו על הפרשה מנקודות מבט שונות: מנקודת מבט אישית, למשל הספרים של אילנה ראדה, אמה של תאיר,¹ ושל אולגה גרישייב, אשתו של רומן זדורוב;² ואילו ספר שאנו כתבנו עוסק בסוגיות ראייתיות או משפטיות, ומתמקד בפרשת זדורוב כמקרה בוחן למשפטים חוזרים.³ הספר המשובח שאנו כותבים עליו כאן (להלן: הספר) מתמקד בהיבטים המשפטיים, התקשורתיים והחברתיים-ציבוריים שבפרשת זדורוב, ועושה עבודה נהדרת בכל אחד מהם.

בחלקו הראשון של הספר המחבר פורט לפרטי פרטים ובבקיאות מדהימה את המסכת הראייתית שקשורה בפרשה, ואת התהליך המשפטי, כולל המשפט החוזר שהסתיים אך לא מזמן. המחבר סוקר גם את הראיות בהקשר לאולה קרבצ'נקו, אשר ההערות שהובאו לגביה בפסק הדין במשפט החוזר לא תואמות את האקלים הציבורי בשאלת חפותה. אבל המחבר מתמקד לא רק בסוגיות הראייתיות והמשפטיות, אלא גם בהיבטים התקשורתיים הקשורים לפרשה. הוא טוען שהסביבה התקשורתית של פרשת זדורוב מיוחדת מאוד בכך שחומרי חקירה רבים הובאו לידעת הציבור הרחב. הם הונגשו ואף הוקם אתר אינטרנט ייחודי שבו אפשר היה לסקור את הפעילות לפרטי פרטים, ונפתחו קבוצות פייסבוק שהגדולה שבהן היא מהגדולות בארץ. כל זה אפשר גם לאנשים שאינם "אינסידרים" (שבדרך כלל הם בעלי גישה לחומרים אלה) להיחשף לחומרים, לנתח אותם, ליצור תמונת מצב, לשוחח על כך עם אחרים ואולי אף להשתמש בכך כמקפצה למעורבות בפעילות הפורמלית למען זדורוב, למשל בסיוע לעורך דינו.

לב-און מתאר בפירוט את הקמתן ופעילותן של קבוצות ברשתות החברתיות שפעלו למתן צדק לזדורוב. גם אנו נעזרנו בפעילים מקבוצות אלה בכתיבת ספרנו. המחבר ממחיש את העזרה הדרמטית שבחשיפת ראיות וכיצירת ידע חדש מכמה פעילים שהחלו את דרכם ברשתות החברתיות. הוא מדגים כיצד ראיות אלה הביאו למשפט החוזר וסייעו לזיכוי. המחבר טוען שהרשעתו של זדורוב במשפט המקורי התרחשה בדיוק בנקודת זמן קריטית שבה פייסבוק הפך להיות מספיק משמעותי כדי לתפקד מצד אחד כזירה מרכזית לפעילים שבאמצעותה הם תקשרו זה עם זה, הפיצו מידע והניעו פעולה. הפעילות השפיעה בשיעור משמעותי גם על דעות ועמדות של הציבור ואף על היכרות של הפעילים עם

אופני הפעולה של הממסד והטיעונים שהוא מעלה. בכך הפכה הפעילות, לטענת המחבר, לסוג של בית ספר להיכרות "עם המערכת". מצד שני באמצעות הפעילות אפשר היה לעקוב אחרי אנשים פרטיים ולייצר הכפשות והשמצות, בעיקר נגד חברותיה של תאיר שעד היום רבים בציבור חושבים, ללא שום ביסוס ראייתי, שהן עומדות מאחורי הרצח או קשורות לו בדרך כלשהי. המחבר ערך מחקר אתנוגרפי מרשים. הוא עקב במשך שנים אחרי התכנים שעלו בקבוצות הפעילים, שוחח לעיתים קרובות עם פעילים שמכירים את ההתרחשויות מאחורי הקלעים וכך יכול היה להרכיב תמונה מלאה ואיכותית על הפעילות למען עשיית צדק לזדורוב.

יש בספר חידושים רבים. כזה הוא למשל ניתוח הפעילות למען צדק לזדורוב כסוג של "מדיאטיזציה" של השיח והפעילות בהקשרים משפטיים, והמשגה של הצופים בפעילותם כמושבעים. המחבר מנתח גם את הכיסוי התקשורתי של הפעילות ואת תפיסת הפעילים את עצמם. המחבר איתר גם התפצלות של הפעילות לשני ראשים, להם קרא "השתתפותי" ו"דיוני". בספר מוצגים גם ניתוח מדוקדק של ממים, תרחישים ותכנים נוספים שמעלים הפעילים, וכן כלים כמותיים שבעזרתם הוא ממחיש שהפעילות ברשתות החברתיות היא הרבה מעבר ל"פעילות של אנשים משועממים שיושבים מול המחשב", כפי שהיא מוצגת לעיתים, אלא יכולה להיות לה השפעה אמיתית ומשמעותית בחיים עצמם, הממשיים.

כאמור, הספר מבוסס על עבודה מקיפה שכללה למידה מדוקדקת של החומרים המשפטיים והתקשורתיים, ראיונות, סקרים ניסויים ועוד – כדי לספק תמונת מצב נרחבת ככל האפשר על פרשה שמלווה אותנו כמעט שני עשורים ושסביר כי תמשיך ללוות אותנו בעתיד הקרוב. ראוי שהספר המרשים הזה יהיה ספר חובה לציבור הרחב המתעניין בסוגיות של תקשורת, מחאה ומשפט, ובקורסים שעוסקים במשפט בחברה, במדיה חדשים ובהשפעותיהם בהקשרים משפטיים תרבותיים וחברתיים.

אקטיביזם חברתי לחפות בהליך פלילי

במוקד הספר ניצבת הפעילות להוכחת חפותו של זדורוב בפייסבוק. פעילות זו אפשר למקם במסגרת הקטגוריה של אקטיביזם חברתי לחפות (להלן: אח"ל) בהליך הפלילי. באופן כללי אפשר לאפיין אקטיביזם חברתי כפעילות חברתית שנועדה להשפיע על תהליכים חברתיים (לרבות פוליטיים, כלכליים, משפטיים, תקשורתיים וכו') ועל תוצאותיהם. אפשר למיין את האקטיביזם החברתי לתחומים שונים של אקטיביזם, בין השאר אקטיביזם בהליך הפלילי. אקטיביזם בהליך הפלילי עשוי להיות אקטיביזם חברתי לאשמה כאשר מטרת הפעילות היא לקדם הרשעה וענישה של אדם, והוא עשוי להיות אקטיביזם חברתי לחפות כאשר המטרה היא טיהור שמו של חשוד או נאשם או נידון מהרשעה פלילית ומקלון פלילי. כידוע, בפרשת זדורוב האקטיביזם הדומיננטי

היה אקטיביזם חברתי לחפותו של זדורוב שהתבטא בעיקר באקטיביזם חברתי ברשתות החברתיות ובמיוחד בפייסבוק.

המשקל האפיסטמי של אח"ל

אח"ל פועל בהליך פלילי באמצעות דיונים, ניתוחים והיסקים בקבוצות חברתיות של חומר הראיות בתיק פלילי באופן המציג היסקים של חפות או כאלה המקדמים את חפותו של החשוד, הנאשם או הנידון, כאשר הפעילים הם הדיוטות בתחום המשפט בכלל ובתחום המשפט הפלילי ודיני הראיות בפרט. כלומר, הם נטולי סטטוס מקצועי בתחום המשפט. מכאן עשויה לעלות טענה כי נחיתות מקצועית גוררת נחיתות אפיסטמית, כלומר עקב היעדר סטטוס מקצועי אין לתת משקל לממצאי האח"ל ובכל מצב של סתירה בין ממצאי האח"ל לממצאי הפרופסיה המשפטית יש להעדיף את ממצאי הפרופסיה שכן יתרון מקצועי גורר יתרון אפיסטמי.

להלן נציג התנגדויות להעדפה עקרונית אפיסטמית, למצער העדפה עקרונית גורפת, של המקצוענות המשפטית על פני עמדת אח"ל.

גוף הידע הרלוונטי לבקיאות: טענה אחת לטובת הנחיתות האפיסטמית של אח"ל היא שתחום הבקיאות הרלוונטי הוא תחום המשפט, למצער המשפט הפלילי ודיני הראיות, ואילו לאח"ל אין בקיאות בתחום זה. בתשובה לטענה זו אפשר לומר כי תחום המשפט, לרבות המשפט הפלילי ודיני הראיות, אינו גוף הידע הרלוונטי. גוף הידע הרלוונטי הוא הפרטים העובדתיים של חומרי הראיות והחקירה. המשפטנית המבריקה ביותר בתחום המשפט הפלילי ודיני הראיות שאינה מתמצאת בחומר הראיות וחומר החקירה בתיק הרלוונטי היא בעלת נחיתות אפיסטמית, יחסית לאקטיביסטית השולטת ללא מצרים בחומר הראיות וחומר החקירה בתיק המדובר. לכן ההשוואה הרלוונטית צריכה להיות למשפטנים ששולטים בחומר החקירה ובחומר הראיות. אולם גם לגבי משפטנים השולטים בחומר החקירה השליטה עשויה להיות יחסית חלקית ולא בהכרח מושלמת. גם השולטת יחסית לא בהכרח מכירה כל פרט ופרט וייתכן שיש פרטים הידועים לפעילים ואינם ידועים למשפטנית השולטת בחומר החקירה. בהקשר זה יש לציין את האפשרויות הבאות: (1) אח"ל נהנית מיתרון לגודל, המתבטא בכך שייתכן שפרט שאינו ידוע לפעיל א' ידוע לפעילה ב' ואם הוא ידוע לפעילה ב' אזי הוא ידוע לאח"ל כקבוצה. לעומת זאת, פרט שאינו ידוע לשופטת בתיק אינו ידוע לה כסוף פסוק והדבר עלול להשפיע על פסק דינה. (2) המאמץ, המשאבים והזמן המוקדש להתמצאות בתיק עשוי להיות רב יותר בקרב אח"ל מאשר בקרב המשפטנים מפני שהאחרונים נאלצים לחלק את משאביהם וזמנם בין ריבוי תיקים ואילו לפחות חלק מאח"ל מקדישים את מלוא מרצם לתיק המדובר בלבד. אין זה סביר שבקרב המשפטנים הושקע זמן רב בדיונים על התיק המדובר כפי שהושקע באח"ל וגם כאן בא לידי ביטוי היתרון לגודל של אח"ל.

שכל ישר לעומת מומחיות: טענה נוספת לטובת הנחיתות האפיסטמית של אח"ל היא שקבוצת אח"ל נטולת מומחיות. טענת הנגד היא ששאלת החפות או האשמה אינה שאלה של מומחיות אלא של שכל ישר. צריך לסייג טענה זו. שאלת החפות או האשמה היא שאלה של שכל ישר ככל שמדובר בשאלת משקל הראיות, להבדיל משאלות של קבילות, כשירות עדים, חיסיון ושאלות פרוצדורליות שמתעוררות בהליך המשפטי. שאלת החפות היא שאלה של שכל ישר, להבדיל משאלות של פרשנות הדין וניתוח משפטי. היסק לחפות אינו היסק דדוקטיבי בלוגיקה פורמלית. לכן אין יתרון מקצועי למומחיות בלוגיקה. היסק לחפות אינו נובע מבקיאיות משפטית מפני שהנורמות המשפטיות אינן מכתובות את האשמה או את החפות באמצעות יישום פשוט של כללים לאור חומר ראיות נתון. היסק לחפות אינו תולדה של מומחיות במדע האמפירי כי נדרשות הכרעות עובדתיות שהמדע לא הכריע בהן או שאי-אפשר לגזור ממנו תשובה חד-משמעית. הכרעה בדבר חפות היא הכרעה עובדתית של שכל ישר.⁴

פעילות השפיטה בקביעת ממצאים עובדתיים היא פעילות היוריסטית. אין לגזור את הממצא העובדתי באופן לוגי-פורמלי מחומר הראיות. יש להכריע בשאלות קונטינגנטיות מבלי להישען על שליטה בגוף ידע מדעי. ההכרעה היא על בסיס ספקולציות של שכל ישר ואינטואיציות ובתחום זה אין טעם לחשוב שלהדיוטות יש פחות כישורים מאשר למשפטנים מקצועיים. בשאלות אלה אין הפעלה של כללים סדורים וחשבה אלגוריתמית.⁵ ביטוי לכך שהשכל הישר שולט בשאלות של חפות או אשמה ניתן בשיטות משפט הנחשבות מתקדמות ונאורות שבהן קיימת לנאשם זכות להישפט בידי חבר מושבעים ולא בידי שופטים מקצועיים. ביסוד שיטת המושבעים עומדת ההשקפה כי הערכת משקלן של ראיות הוא עניין של שכל ישר, של תבונת האדם הפשוט, ההדיוט, ואין יתרון למומחיות מקצועית או לקבלת הכשרה מקצועית.⁶

נכון לכתובת שורות אלה לא קם גוף ידע על היסקים של אשמה או של חפות כתוצאה של עיון בחומר הראיות. לא קיים גוף ידע בעל עוצמה אפיסטמית דומה לגוף הידע של תחומי המדע והאקדמיה השונים. הסטודנטית למשפטים אינה לומדת במסגרת לימודיה, לרבות בקורס לדיני ראיות, כיצד להסיק היסקים על משקל הראיות וקביעת אשמה או חפות. לעיתים מופיעה בספרות המשפטית הסתמכות על חוש המומחיות של המשפטנית. אלא שהנקיטה בניסוח זה אינה אלא תקווה בלתי מבוססת שבכך שהמשפטנית מתמחה בתחומים מסוימים הדבר יגרור גם שליטה טובה יותר מכל מי שאינה משפטנית, גם בתחום ההיסקים באשר למשקל הראיות ובאשר לאשמה או חפות.

כדי שגוף ידע כזה יתקיים יש להראות שהמשפטנים נוטים לדייק יותר בעניינים אלה מהדיוטות. על המשפטנים להראות יתרון הן בתוקף ההיסקים שלהם הן במהימנות ההיסקים. באשר לתוקף (validity) ההיסקים, יש לבחון את המתאם בין המסקנה המתבססת על חוש המומחיות של המשפטן ובין המציאות כפי שהיא בהשוואה למסקנה המתבססת על שכלו הישר של ההדיוט וכן בין המציאות כפי שהיא. במישור המהימנות (reliability)

יש לבחון אם מומחים משפטיים שונים מגיעים לאותה מסקנה ואם השונות בין המומחים רבה מהשונות בין הדיוטות שונים באשר לאותה מסקנה או מעטה.⁷

המשקל הנורמטיבי של אח"ל

חובת עורך הדין ואח"ל

אנו סבורים שיש לקבוע כי חובת הזהירות והשקיפה הסבירה של עורך דין באיתור תובנות על בסיס ממצאים עובדתיים צריכה לכלול גם מעקב אחר השיח של אח"ל ככל שמתקיימת תנועה חברתית גדולה ומשמעותית בתיק המדובר. מעקב זה עשוי לספק תובנות לעורך דין שלא הגיע אליהן בכוחות עצמו. אמנם יש קושי לקבוע כי קיימת חובה כזאת בהנחה שאין נהג מקצועי להיזקק לחומרים אלה. אולם מן הראוי ליצור נורמה חדשה ולהטמיע אותה בקרב עורכי הדין. לאחר שתוטמע נורמה כזאת אפשר יהיה לקבוע שעורך דין שהתעלם או זלזל בשיח של אח"ל לא נהג על פי חובת הזהירות המקצועית.

אח"ל ובקשה למשפט חוזר

לפי סעיף 31(א)(4) לחוק בתי המשפט [נוסח משולב], תשמ"ד-1984, אחת העילות למשפט חוזר היא ש"נתעורר חשש של ממש כי בהרשעה נגרם לנידון עיוות דין". ככלל טענות באשר לטעויות בסוגיות שההליך הראשון הכריע בהן אינן מצדיקות משפט חוזר. אם גם טעויות אלה ישמשו כעילה למשפט חוזר אזי לא ברור מהו ההבדל בין משפט חוזר לערעור בזכות. עם זאת, כפי שכתבנו בספרנו **אולי נפלה טעות**, בקטגוריה של טעויות שנידונו אפשר לחלץ תתי קטגוריות המצדיקות משפט חוזר עקב נסיבות מיוחדות. אחת מתתי הקטגוריות היא תגובה חברתית. כאשר ההרשעה שנויה במחלוקת ונמתחת עליה ביקורת, בין השאר בציבור הרחב, קיימת לדעתנו הצדקה שהדבר ישמש כעילה למשפט חוזר. הרציונל לכך הוא שינוי ההסתברות מסדר שני להצדקת ההרשעה. בסוגייה של הערכת משקל הראיות, יש חשיבות לביקורת הציבור הרחב בהתחשב במשקלו של השכל הישר הבלתי מקצועי בהכרעות מסוג זה.⁸

לאחר הרשעת זדורוב בערעור חברו יחד דעת מיעוט מזכה והתנגדות ציבורית נרחבת. הרשעת זדורוב הראשונה לא התבססה על יתרון מקצועי ברור, כגון יתרון במומחיות משפטית כללית או במומחיות בדיני הראיות של חומר הראיות בפרט. המחלוקת בפרשה זו יסודה בהבנה שונה של השכל הישר. לבני אדם שופטים והדיוטות גם יחד יש תפיסות שונות של שכל ישר וניסיון חיים שונה. מדובר בסוגיה שאנשים סבירים יכולים להיות חלוקים לגביה. ג'ון רולס כינה מצב זה בשם "מעמסות השיפוט". מדובר במכשולים קוגניטיביים שמסבירים את הפלורליזם האמפירי ואת העובדה שכל הצדדים למחלוקת הם אנשים סבירים. המכשולים האלה מסבירים כיצד מחלוקת סבירה היא אפשרית ומדוע כאשר נותנים לבני אדם שכולם סבירים מבחינה תבונית, לנתח חומר ראיות, המסקנה שהם מגיעים אליה אינה זהה.⁹

רולס טען כי מעמסות השיפוט נגרמות בין השאר מכך שהראיות עשויות להיות מנוגדות ומורכבות ולכן קשות לאומדן ולהערכה. גם אם תהיה הסכמה על סוגי השיקולים, שכולם רלוונטיים עדיין, תיתכן מחלוקת על המשקל שיש להעניק לכל מרכיב. ניסיון החיים של אינדיווידואלים שונים נבדל בשל חלוקות העבודה הרבות ובשל החשיפה לגירויים סביבתיים שונים.¹⁰

מעמסות השיפוט באות לידי ביטוי בין השאר בכך שמסקנות אח"ל מנוגדות למסקנות בית המשפט והפרקליטות. בית המשפט והפרקליטות כפופים למעמסות שיפוט מסוימות שייתכן שאח"ל לא יהיו כפופים להן. השכל הישר של אח"ל לא פחות סביר מהשכל הישר של בית המשפט המרשיע והפרקליטות. לכן מסקנות אח"ל יכולות לשמש כמשקל נגד להרשעה.

כאשר נותנים למומחים שונים להעריך אותו חומר ראיות והם מגיעים למסקנה שונה, נפגעת המהימנות של המתודה השיפוטית בהערכת חומר הראיות. במצב זה ניתן לעמדת אח"ל משקל.

לפי אסטרטגיית ההכרעה הכללית במשפט הפלילי שפתחנו במקום אחר יש לקבל החלטות בהליך הפלילי בהתאם להקצאת סיכוני המשגה במשפט הפלילי ולפיהם יש להטיל את רוב סיכוני המשגה להרשעת שווא על המאשימה עד לצעד אחד לפני השלב שבו לא ניתן לקיים משפט פלילי אפקטיבי.¹¹ אסטרטגייה זו חלה גם על הדיון בבקשה למשפט חוזר.¹² המשקל שיש לתת לאח"ל הוא ביטוי לאסטרטגיית ההכרעה הכללית. הביטוי הוא בכך שאין לדחות בקשה למשפט חוזר בכל מצב שבו קיימת עמדה של אח"ל המנוגדת להרשעה. דחיית בקשה למשפט חוזר נוכח עמדת אח"ל המנוגדת להרשעה היא סיכון בהרשעת שווא שאינו הולם את הקצאת סיכוני המשגה המוטלים בעיקר על המאשימה.

סיכום

ספרו מאיר העיניים והמשובח של לב-און הוא ציון דרך חשוב הן במחקר על פרשת רצח תאיר ראדה ופרשת זדורוב הן במחקר על היחסים שבין הציבור להליך המשפטי הפלילי. המחקר מתמקד באקטיביזם החברתי לחפות שהיה לו משקל משמעותי בפרשה. ברשימתנו ניתחנו את המשקל האפיסטמי של אקטיביזם זה ואת המשקל הנורמטיבי הראוי שהמשפט צריך לתת לאקטיביזם החברתי לחפות. לפי הצעתנו משקל זה ראוי שיבוא לידי ביטוי בשני מישורים: במישור חובת הזהירות של עורכי דין המייצגים נאשמים ובמישור שיקול הדעת אם לקבל בקשה למשפט חוזר.

דורון מנשה ואיל גרונו

הערות

- 1 שרון רופא־אופיר, תאיר: המסע של אילנה ראדה, תל אביב: ידיעות ספרים, 2018.
- 2 אולגה זדורוב, האיש שלא היה שם, תל אביב: דיאלוג הפצה, 2018.
- 3 דורון מנשה ואיל גרונר, אולי נפלה טעות?, צפרירים: נבו, 2021.
- 4 שם, עמ' 40.
- 5 שם, עמ' 37.
- 6 שם, עמ' 40.
- 7 על תוקף ומהימנות, ראו: אמירה אופנהיימר, מבוא לפסיכולוגיה, מדידה והערכה, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 1990, חטיבה רביעית, יחידה 11, עמ' 10, 12.
- 8 מנשה וגרונר, אולי נפלה טעות, עמ' 79-80.
- 9 שם, עמ' 225-226.
- 10 שם, עמ' 226.
- 11 שם, עמ' 29-33; דורון מנשה ואיל גרונר, מהות הספק הסביר במשפט הפלילי, צפרירים: נבו, 2017, עמ' 93-99.
- 12 מנשה וגרונר, אולי נפלה טעות, שם, עמ' 33-35.

בזכות היידיש

אלה פלורסהיים, תחיית המילים: תרבות היידיש במחנות העקורים, ירושלים: מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, יד ושם, רשות הזיכרון לשואה ולגבורה, המכון הבין-לאומי לחקר השואה והשלכותיה ע"ש דיאנה וואלי זבורובסקי, תש"ף, 330 עמ'.

הספר שלפנינו מוקדש לתופעה מפתיעה: פריחתה של תרבות היידיש על אדמת גרמניה בשנים 1945-1949. פריחה זו מצאה את ביטויה בעיתונות היידיש, שראתה אור במחנות העקורים בגרמניה.

העיתונות במחנות העקורים בגרמניה זכתה למחקר חלוצי בעברית בספרו של צמח צמריון, העיתונות של שארית הפליטה בגרמניה כביטוי לבעייתיותה, תל אביב תש"ל. לרגל הופעתו של הספר התפרסם בעיתון דבר מאמר ביקורת של העיתונאי שבתאי (קלוגמן) קשב בכותרת "ספר על נושא שנשתכח מן הלב", שהעלה את הטענה כי

הנושא "שארית הפליטה" נשתכח מן הספרות שלנו. בידיש היו פה ושם ניסיונות להחיות את הנושא הזה, מה שאין כן בעברית. פה נסתם הגולל על נושא זה ועל אנשים אלה. לא בשיר, לא בסיפור ולא בצורה אחרת כלשהי ניסה מי-שהוא להזכיר נשכחות. להיות נושא שהוא בחינת מעיין לא-אכזב לבעיות מכל הסוגים והמינים. מכרה זהב לאלף רומאנים. [...] הסבור כי המחקר בנושא זה היה מן הדברים הקלים, טועה טעות גדולה. יהודי שארית הפליטה היו בהם שני דברים שדחפו אותם להוצאת עתונים. הם היו יהודים, עם המָלָה. עם המאמין במָלָה, בכוחה לחולל נפלאות, ואמונה זו, שהיא חלק אינטגרלי מאמונת האדם היהודי באדם, לא נחנקה בתאי-הגזו.¹³

אולם הודות למחקר ההיסטורי הענף שהחל בשנות השבעים של המאה הקודמת, דן בנושא כמעט מכל היבט אפשרי ולא פסק עד היום, שארית הפליטה במחנות העקורים בגרמניה ניצלו משכחה. אל היבול המחקרי העשיר הזה מצטרף ספרה של אלה פלורסהיים, תחיית המילים: תרבות היידיש במחנות העקורים.

פלורסהיים נשענת על המחקר ההיסטורי שנכתב בארבע שפות – עברית, יידיש, אנגלית וגרמנית – אך מבקשת להתמקד בהיבט שעד כה מיעטו לדון בו: הקשר שבין הכתיבה והיצירה בידיש מעל דפי העיתונים במחנות העקורים ובין התפקיד שמילאו לשון היידיש ותרבותה בשיקום הניצולים (עמ' 10, 297). לדעתה חקר העיתונות הוא אמצעי ראשון במעלה לבחינת חייהם של העקורים היהודים לאחר מלחמת העולם השנייה, ונדבך חשוב ביותר בחקר פועלם של הניצולים תרבותם והגותם (עמ' 34). בכך משתלב הספר תחיית המילים במגמה מתמשכת של חקר שארית הפליטה במחנות העקורים, המתאפיינת בהעתקת הדיון מהשפעתם של צבאות הכיבוש המערביים; ארגון הסיוע

הבין-לאומי אונרר"א (= United Nation Relief and Rehabilitation Administration) ארגון הסעד היהודי, הג'וינט (JDC=American Jewish Joint Distribution Committee); נציגי היישוב הארץ-ישראלי; הממסד הגרמני הכבוש – אל העקורים ויחסם אליהם להעמדתה של שארית הפליטה במרכז המחקר ובחינת מגוון היבטים שהיו קשורים בחיי המחנות (עמ' 36-42).

יותר ממאה עיתונים ראו אור במחנות העקורים בגרמניה. מתוך השפע הזה בחרה פלורסהיים לנתח ארבעה עיתונים כ"מקרי מבחן" מייצגים, ואלה הם: **אונדזער וועג** (דרכנו), עיתון הוועד המרכזי באזור הכיבוש האמריקני בגרמניה; **אונדזער שטימע** (קולנו), עיתון הוועד המרכזי באזור הכיבוש הבריטי בגרמניה; **לאַנדסבערגער לאַגער צייטונג** (עיתון מחנה לנדסברג), עיתון בעל תפוצה רחבה של מחנה גדול ומרכזי; **אונדזער האַפּ ענונג** (תקוותנו), עיתון של מחנה משני וקטן יותר (עמ' 44). פלורסהיים בחרה לבחון את הביטויים המגוונים של תרבות היידיש במחנות העקורים בתחומי היצירה הכתובה והתיאטרון בעיתונים אלה ולברר את יחסם של הניצולים אל תרבות היידיש (עמ' 44-45). בבחירה זו היא הוציאה מהדיון את העיתונות המפלגתית במחנות העקורים על שלושת זרמיה: עיתונות ציונית-סוציאליסטית, עיתונות ציונית לא-סוציאליסטית ועיתונות דתית. הפרק הראשון נפתח בדיון בשאלה אם עיתונות זו הייתה בבחינת המשך או חידוש של העיתונות היהודית שלפני השואה. מסקנתה של פלורסהיים היא כי ניכרת המשכיות בזהות האנשים שיזמו את הקמת העיתונים במחנות העקורים והשתתפו בהוצאתם לאור (עמ' 70). עם זאת היא מצביעה על כמה מאפיינים ייחודיים. החשוב שבהם הוא שאם לפני המלחמה נלחמו העיתונים על הפנאי של קהל הקוראים, במחנות העקורים חל היפוך. לניצולים, שנתמכו בידי ארגוני הסיוע ולא עבדו עבודה סדירה לפרנסתם, היה עודף זמן פנוי, ולעתים סבלו מבטלה ושעמום. עיתוני שארית הפליטה תרמו למילוי הזמן הפנוי של העקורים, ובניסיון לכוון את הקוראים לעשייה חיובית במחנות עצמם ולפעילות לקראת היציאה מהם (עמ' 72).

בסיום הפרק הראשון מציגה פלורסהיים את ארבעת העיתונים, ומתמקדת בסיפור הביוגרפי של כל אחד מהעורכים שלקחו חלק בהוצאתו לאור של העיתון (עמ' 73-96). היא מסכמת את הפרק במסקנה ש"בעיתונים האלה התקיימה מזיגה מרתקת בין עיתון חדשותי לכתב עת הגותי, בין עיסוק בפובליציסטיקה לפרסום ספרות ושירה, ובין שימוש בעיתון לצורכי חינוך והדרכה להיותו אמצעי בידור" (עמ' 96).

נושא הפרק השני הוא היחסים בין היידיש לשפות אחרות במחנות העקורים. פלורסהיים טוענת כי היידיש עמדה במוקד המרחב הציבורי (עמ' 102) ומציגה הוכחה כפולה: הן העצרות וההתבטאויות הפומביות במחנות העקורים שהתקיימו ביידיש, הן התפוצה הניכרת של עיתונות היידיש. בדיון על היחסים שבין יידיש לעברית היא קובעת כי היחס החיובי לעברית של העקורים היה תולדה של נטייתם הציונית ומאבקם לעלות לארץ ישראל. אידיאולוגיה ציונית לוחמנית זו לא סתרה את צידודם של העקורים בתרבות

היידיש ואת עיסוקם בה (עמ' 119). בתום הפרק דנה פלורסהיים במערכת היחסים שבין היידיש לאנגלית, שהייתה שפת רשויות השלטון הצבאי האמריקני והבריטי, ובין היידיש לגרמנית, שהייתה שפת האוכלוסייה הגרמנית המקומית, שחיה ליד מחנות העקורים, וכך היא מסכמת: "אנשי שארית הפליטה הציבו דגם מעניין של רב לשוניות: "היידיש עמדה במוקד זהותם הלאומית והתרבותית, והם שקדו על טיפוחה ושימורה, ועם זאת הם היו תומכים נלהבים בעברית ובלימודה כהכנה לחייהם הממשמשים לבוא בארץ ישראל, בד בבד הם גילו מעשיות בשימוש בשפות אחרות על פי צרכיהם" (עמ' 126). הפרק השלישי דן בהנצחת ספרות היידיש ותרבותה במחנות העקורים. פלורסהיים מבחירה את כפל המשמעות בשימוש בשם התואר "יידיש", שהוא גם יהודי (Jewish) וגם משהו של לשון יידיש (Yiddish) (עמ' 129). לטענתה יש לתרגם את המונח "א יידישע צייטונג", עיתון יהודי ביידיש, ואת המונחים "יידישע ספרים" ו"יידיש אותיות" – ספרים ואותיות ביידיש (ולא בעברית) (עמ' 129). כהבאת ציטוטים רבים מדבריהם של עורכי העיתונים מבססת פלורסהיים את טענתה כי הכותבים ראו בפרסומו של עיתון ביידיש לאחר המלחמה ביטוי להמשך הקיום היהודי בעולם (עמ' 130-136).

דיון מיוחד מוקדש בפרק לניתוח מדורי התרבות והספרות בעיתונים, שנתנו מקום ליוצרים הגדולים ביותר של ספרות היידיש הקלאסית, שימשו כבמה ליוצרים ביידיש שניצלו מהנאצים וליצירות של מחברים לא-מוכרים מבין הניצולים במחנות העקורים. לצד הנצחת היצירה ביידיש עסקו העורכים של עיתונות שארית הפליטה בהנצחת דמותם ומורשתם הספרותית של משוררים וסופרים ביידיש שנספו בשנות השואה (עמ' 154-161) ובהנצחתם של מרכזי הספרות היידיש בפולין במזרח אירופה (עמ' 161-164).

בפרק הרביעי דנה פלורסהיים בהתמודדות עם אימי השואה באמצעות יצירה ביידיש בשלוש דרכי ביטוי: כתיבת שירים, עדויות אישיות והצגות תיאטרון. כך היא מסכמת: "בעשייה הספרותית, העיתונאית והתיאטרלית ביידיש במחנות העקורים הגיעו לכדי מיצוי כוחות ההתחדשות והשיקום של העקורים-הניצולים בניסיונם לחזור לחיים – חזרה לחיים שלא באה לידי ביטוי רק בחומר, בריפוי הגוף ובארגון מחדש של מסגרות החיים, אלא גם בהחייאת חיי הרוח והתרבות" (עמ' 216).

נושאו של הפרק החמישי הוא הקשרים שיזמו הניצולים עם סופרי יידיש נודעים באמצעות עיתוני שארית הפליטה. בפרק זה מתארת פלורסהיים את השיח הער שנוצר בין אנשי שארית הפליטה לאנשי ספרות מחוץ לאירופה הודות לאמצייהם של אנשי שארית הפליטה לשלוח להם את פרסומיהם. היא מתארת את הבמות שבהם פורסמה היצירה של אנשי שארית הפליטה ואת התפקיד שקיבלו על עצמם לספר לעולם על אסון השואה ולהבטיח שלעולם לא יישכח (עמ' 276). עם זאת היא מציינת כי קבוצת אנשי עט בולטים נענו אמנם לקריאתם של הניצולים בגרמניה, אך רבים אחרים מציבור היוצרים והסופרים ביידיש לא יצרו עמם קשר ולא שלחו אליהם דברי ספרות לשם פרסום בעיתוניהם.

תוך כדי תיאור מערכות היחסים שנרקמו בין הניצולים ובין עשרה סופרי יידיש בולטים, חושפת פלורסהיים את סיפור חייו ויצירתו של כל אחד מהסופרים. כמו כן היא מפרטת את ביטויי ההזדהות של הסופרים עם הניצולים, את הסיוע המוחשי שהושיטו להם, את תרומתם הספרותית לעיתוני העקורים ואת ביקוריהם במחנות העקורים בגרמניה. הספר תחיית המילים אינו רק דיון מעמיק בהחייאתה של היידיש ותרבותה לאחר השואה ובמרכזיותה בתהליך שיקומם הרוחני של ניצולי השואה שהתרכזו בגרמניה. ספר זה מציין גם את תחיית היידיש ותרבותה לקוראי העברית שהיידיש זרה להם הודות להחלטתה של פלורסהיים להביא ציטוטים מהעיתונים של שארית הפליטה בשפת המקור, ביידיש, ולהוסיף בסוגריים את התרגומים לעברית, פרי עטה. נוהג זה אינו מקובל בספרות המחקר ואף מאריך את הספר, אך יש לו שני יתרונות חשובים: הבאת הטקסט ביידיש בגוף הספר מאפשרת לקוראי העברית, שאינם יודעים יידיש, להתוודע באופן בלתי אמצעי אל השפה. יש לקוות שחשיפה זו תעורר בהם את הרצון ללמוד את השפה ולהכיר את עושרה ויופיה. ואילו קוראי העברית האמונים גם על שפת היידיש, יכולים להתענג על התרגומים הנפלאים שהעניקה להם מחברת הספר. זאת ועוד, פלורסהיים מספקת לקורא מידע ביוגרפי מפורט על כל עיתונאי, איש רוח או סופר, בין שהוא נמנה עם שארית הפליטה או חי מעבר לים, ובכך היא מחייה אנשי רוח רבים שכתבו ויצרו ביידיש לפני מלחמת העולם השנייה, במהלכה ולאחריה. לבסוף, הודות לביבליוגרפיה העשירה והעדכנית יכול הקורא הישראלי להתוודע לשפע המחקר על שארית הפליטה בגרמניה. הספר "תחיית המילים" תורם אפוא תרומה כבירה ומרשימה למאמץ ארוך השנים להבטיח כי שארית הפליטה לא תשתכח מן הלב.

עדה שיין

הערות

1. ק' שבתאי, "ספר על נושא שנשתכח מן הלב", דבר, 26.6.1970.

CONTRIBUTORS TO THIS ISSUE

Prof. Gabriel Weimann

Lauder School of Government
Diplomacy and Strategy,
Reichman University;
Department of Communication,
University of Haifa

weimann@com.haifa.ac.il

Dr. Dana Weimann-Saks

Departments of Communication,
Health Systems Management,
and Educational Counseling,
Yezreel Valley College

danawe@yvc.ac.il

Prof. Eran Eldar

Tulane University,
New Orleans, USA

dreldar100@gmail.com

Prof. Ouzi Elyada

Department of Communication,
University of Haifa

ouzi@com.haifa.ac.il

Dr. Devorah Giladi

The Program for Hermeneutics
& Cultural Studies,
Bar-Ilan University

dvoeldar@gmail.com

Dr. Rachel Hart

The Dayan Center for Middle
Eastern and African Studies, Tel
Aviv University; Jewish Media,
Culture and History Department,
University of Paris 8, France

r.hartemail@gmail.com

Prof. Gideon Kouts

Head of Jewish Media, Culture
and History Department,
University of Paris 8, France,
Editor of *Kesher*

gkouts@orange.fr

המחברים

פרופ' גבי וימנ

בית ספר לאודר לממשל,
דיפלומטיה ואסטרטגיה,
אוניברסיטת רייכמן; החוג
לתקשורת באוניברסיטה חיפה

ד"ר (עו"ד) דנה וימן-זקס

החוג לתקשורת,
החוג למנהל מערכות בריאות
והחוג לייעוץ חינוכי,
מכללת עמק יזרעאל

פרופ' ערן אלדר

אוניברסיטת טולין,
ניו אורלינס, ארה"ב

פרופ' עוזי אלידע

החוג לתקשורת,
אוניברסיטת חיפה

ד"ר דבורה גלעדי

התוכנית ללימודי פרשנות
ותרבות, אוניברסיטת בר-אילן

ד"ר רחל הרט

מרכז משה דיין ללימודי
המזרח התיכון ואפריקה,
אוניברסיטת תל אביב; החוג
לתקשורת, תרבות והיסטוריה
יהודית, אוניברסיטת פריז 8,
צרפת

פרופ' גרעון קוץ

ראש החוג לתקשורת,
תרבות והיסטוריה יהודית,
אוניברסיטת פריז 8, צרפת,
עורך קשר

<p>Hila Lowenstein-Barkai School of Communication, Ariel University</p>	<p>hilalow@gmail.com</p>	<p>ד"ר הילה לוינשטיין-ברקאי בית הספר לתקשורת, אוניברסיטת אריאל</p>
<p>Dr. Moshe Harpaz Independent scholar, PhD from Tel Aviv University</p>	<p>mharpaz99@gmail.com</p>	<p>ד"ר משה הרפז חוקר עצמאי, תואר דוקטור מאוניברסיטת תל אביב</p>
<p>Dr. Gilad Greenwald School of Communication, Bar-Ilan University</p>	<p>gilad.greenwald@biu.ac.il</p>	<p>ד"ר גילעד גרינוולד בית הספר לתקשורת, אוניברסיטת בר-אילן</p>
<p>Prof. Nurit Govrin Department of Literature, Tel Aviv University</p>	<p>govrinur@tauex.tau.ac.il</p>	<p>פרופ' נורית גוברין החוג לספרות, אוניברסיטת תל אביב</p>
<p>Prof. Yehiel Limor School of Communication, Bar-Ilan University</p>	<p>hilik43@013.net</p>	<p>פרופ' יחיאל לימור בית הספר לתקשורת, אוניברסיטת בר-אילן</p>
<p>Prof. Doron Menashe Faculty of Law, University of Haifa</p>	<p>dmenashe@law.haifa.ac.il</p>	<p>פרופ' דורון מנשה הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת חיפה</p>
<p>Dr. Eyal Gruner Faculty of Law, University of Haifa</p>	<p>eyalgruner@walla.com</p>	<p>ד"ר איל גרונר הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת חיפה</p>
<p>Dr. Ada Schein Educator, independent scholar, Member of "Spiegel Fellows" Forum at the Arnold and Leona Finkler Institute of Holocaust Research at Bar-Ilan University</p>	<p>adaschein2@gmail.com</p>	<p>ד"ר עדה שיין אשת חינוך וחוקרת עצמאית, חברה בפורום החוקרים "עמיתי שפיגל" במכון לחקר השוואה ע"ש ארנולד וליאונה פינקלר באוניברסיטת בר-אילן</p>

oriented one. The journal's purpose was to give voice to the extensive secular, nationalist activity in Hebrew and Yiddish that was taking place in Antwerp, in communities throughout the Jewish world, and in Eretz Yisrael. It also contains harsh criticism of community institutions, particularly, the "partisan" ones.

The study reviews the contents of both editions, examines the editors' and contributors' biographies, and concludes by describing the scant responses to the journal's reception, which demonstrate that *Moznaim* never really resonated, and that silence was its lot.

secular, religious, and ultra-Orthodox press in Israel during that period. The research was conducted using a mixed method content analysis: a quantitative content analysis of a sample of news items aimed at systematically monitoring the number and rate of gender references to Meyerson during 1955, alongside a qualitative content analysis involving a deep and critical examination not only of the amount of gender bias but also its nature, character, and direction. The findings indicate significant differences between gender coverage in the partisan versus the general press, as well as in the secular versus the religious and ultra-Orthodox press. The article's conclusions point to the historical anchors of the central theory in the fields of political communication and gender today, and raise the possibility that gender bias toward female politicians in society, politics, and the media was widespread much earlier than was commonly thought. In the context of Golda Meir, who later became the fourth prime minister of Israel, the article challenges her famous statement, according to which being a woman never played a role or harmed her throughout her political career.

THE PRE-MOZNAIM MOZNAIM

NURIT GOVRIN

This study describes a Hebrew-language literary journal titled *Moznaim*—a *Non-partisan Biweekly*, published in Antwerp, Belgium, and edited by Yosef Yirmeyahu Glas and board member Yom-Tov Lewinsky. Its subtitle was “Devoted to Life and Literature.” The journal ceased publication after two issues, the first appearing on December 1, 1926, and the second later that same month. It should be noted that *Moznaim* was not a particularly important journal. Its significance lies mainly in its place of publication, as a journal in the Hebrew language.

This literary journal should not be confused with *Moznaim*, the journal of the Hebrew Writers Association, which made its debut on March 15, 1929, and is published to this day. Whoever gave the name *Moznaim* to the Writers Association journal almost certainly did not know about the *Moznaim* that preceded it in Antwerp.

The history of Hebrew literary journals shows that short-lived journals outnumber long-lived ones by far, and should undoubtedly be restored to the map of Hebrew literature and literary journals. The main significance of these “short-lived” journals lies in their role as incubators for budding young writers. In fact, Hebrew journals in the Diaspora were established wherever a group of writers gathered, sketching the map of Hebrew culture among the Jewish people.

Earlier, Antwerp was a place where one would least expect to see a Hebrew literary journal. However, after the Bolshevik Revolution and the flight of Jews to western Europe, including Antwerp, the community grew and its traditional Haredi-religious complexion changed. The city became the seat of a Hebrew nationalist, and even Zionist Jewish center, a place well suited to the publication of a Hebrew journal.

Informative articles that took up approximately one-quarter of each edition of the journal are the most significant part of the publication, as they make it a locally-

a peak; most of the immigrants had no address and some of them had not yet been issued identity cards. The country was experiencing an acute economic crisis; the future of Jerusalem was unclear; and the echoes of the *Altalena* Affair, the murder of Count Bernadotte, and the dissolution of the Palmach had not yet subsided. Due to these conditions, it emerged that although preparation for the elections was lacking, it was clear that even if the election date had been postponed, given the way things were, already foreseen irregularities would not have been resolved.

Many studies have been conducted on various topics related to the 1949 elections. The goal of this research is to innovate by taking a synchronous approach and explaining the quantitative aspects of election propaganda as expressed in the Israeli Hebrew press, from January 9, 1949, until election day. As part of this approach, party propaganda publications were located in a defined textual space and domain: daily newspapers in Hebrew. Each party was represented by a letter (or two) that was also printed on the ballot papers in the polling booths. This symbol appeared in a variety of propaganda publications in the press. The data collected was used as the basis for a quantitative analysis and for providing answers to the research questions: What was the distribution of propaganda advertising, according to the dailies, according to the contending parties, and over the days of the election campaign?

Analysis of the findings led to a number of conclusions, the main ones being: During the election campaign, party propaganda was published continuously in the dailies every day, except Saturday. Large parties distributed it every day of the campaign, while smaller ones did so only on selected days, probably due to budget constraints and not for ideological reasons. Prominent left- and right-wing parties such as MAKI and Herut published almost exclusively in their party dailies, *Kol Ha-Am* and *Herut*, respectively, while other parties did not use these papers at all. Based on the scope of election ads in the dailies, Fridays were preferred days for publication. The weight of independent dailies was quite high relative to their share of the total of all dailies.

“CAN A WOMAN SERVE AS MAYOR ACCORDING TO HALACHA?” GOLDA MEYERSON AND PRESS COVERAGE OF THE 1955 CAMPAIGN FOR MAYOR OF TEL AVIV

GILAD GREENWALD

In July 1955, the Tel Aviv City Council elections were held in which Golda Meyerson (later, Meir) ran for mayor as the leader of Mapai's list for the council. Although Mapai won the largest number of seats in the city council, following the campaign, Meyerson stood at the center of a political, social, and religious dispute in which representatives of the religious Agudat Yisrael, Ha-Mizrachi, and Ha-Poel Ha-Mizrachi in the council refused to support her candidacy for mayor because she was a woman. The article presents an analysis of the media coverage of Meyerson months before the mayoral election campaign began, during it, and during the political dispute after it ended. The emphasis is on gender framing in the general and partisan, as well as in the

“IT’S FORTUNATE THAT MAHMOUD DARWISH PASSED AWAY BEFORE SEEING THIS PAGE”: INTRA-ARAB DISCOURSE ON THE “WRITE DOWN, I AM AN ARAB” FACEBOOK PAGE

HILA LOWENSTEIN-BARKAI

Since the advent of the Internet, numerous studies have investigated how marginalized groups use online space as a platform to express their views due to their exclusion from mainstream discourse. Among these studies, digital platforms, especially social networks, have been found to offer a domain for the emergence of *counterpublics*—discursive arenas where group members articulate divergent interpretations of their identities and needs. While most literature on digital counterpublics analyzes their modes of operation and formation, scant attention has been given to how they are experienced and interpreted by group members. This is in spite of the fact that investigating the interpretations surrounding digital counterpublics may enhance our understanding of their contributions, as well as limitations, to the construction of collective identities. In order to address this theoretical gap, this study examines the Facebook page “Write down, I am an Arab,” which serves as a platform for the counterpublic of the Arab minority in Israel. It combines interviews with the page’s participants with thematic analysis of user comments made by Arab respondents to their posts. The results reveal a significant discrepancy between two groups. While the page’s participants and some commenters espouse a publicist approach, which advocates the presence of Arab voices in the public sphere, others prefer a separatist line, arguing that seeking recognition from institutions and mechanisms that have historically excluded them may impede their efforts to obtain recognition and equal rights. The latter group harshly criticizes the page and its participants. The findings highlight two main conclusions about counterpublics: first, they are not homogenous and not automatically legitimized by group members; second, the main point of contention among them lies in recognition or non-recognition of the hegemonic group.

ELECTION PROPAGANDA FOR THE CONSTITUTIONAL ASSEMBLY IN THE ISRAELI PRESS, 1949

MOSHE HARPAZ

On January 25, 1949, citizens of Israel went to the polls for the first time since the establishment of the state to elect 120 members of the Constituent Assembly, later the Knesset. The elections were held when the country was in a state of political, economic, and social uncertainty. The conflict with Arab countries and the Arabs of Israel had not yet been settled. Although a ceasefire prevailed in the three weeks preceding the elections, the War of Independence was not yet over: the country’s borders were only ceasefire lines and the armistice agreements, which determined the limits of Israeli territory until 1967, had not yet been signed. Immigration was at

“impotence” of the Wali of Damascus. Subsequently, most of his articles would focus on the Damascus massacre and Christian scheming against the Jews, who supposedly collaborated with the murderers.

The regional foreign correspondent Brill competed, as often happens in foreign reporting, with the knowledge and interpretations of the foreign editor sitting in the newspaper headquarters—in this case, David Gordon, who was recruited by *Ha-Magid* in England. Before the newspaper again used the services of its Eastern Affairs correspondent for the column “The Orient (or Eastern) Land” (*Eretz Ha-Kedem*), Gordon himself preferred to report on the horrors that fascinated the world press and to analyze the international aspects.

In general, compared with the epic portrayals, reported from a distance and based on the European press, with an accompanying geo-political commentary in Gordon's articles, Brill highlighted the smaller stories, described more accurately the course of events, even during the massacre, and examined the lesser motives of the people involved. Also, since he knew the region better and was closer to the local culture—including its violent manifestations—he tended to play down and humanize the terrible events, with less “orientalism.”

However, during the second part of the “trouble” or “scandal,” when the Christians tried to take revenge and mistreated the Jews in particular, *Ha-Magid* engaged in a press campaign to save the latter, among other actions, by publishing correspondence passed on to its editor-in-chief Zilberman by Baron Rothschild's assistant Albert Cohen, and additional documentation reproduced from the *Jewish Chronicle* in London. However, it did so carefully, for reasons of censorship and other constraints in Lyck, and with almost no opinion articles; for the more geographically distant Brill a little more was permitted.

Coverage of the massacre of Christians in Damascus and the attempted plot against the city's Jews, in 1860, exemplify the first extensive, continuous treatment in the early Hebrew press in Europe (in this case *Ha-Magid*, which was founded four years earlier) of an international crisis which affected the Jews directly. (Notably, the flourishing of the Jewish press in local languages began during the first Damascus Affair in 1840.)

This was also an example of attempts to professionalize and modernize coverage through a combination of commentary from the desk and reports from a foreign correspondent on the ground, or in the region of the events, demonstrating the differences—and sometimes the complementarity—that resulted from this arrangement. All these issues are discussed in the article, which also focuses on the work and texts of the first Hebrew journalist in the Land of Israel, Yehiel Brill.

ARAB WOMEN'S ACTIVITY IN THE GREAT ARAB REVOLT AS REPRESENTED IN THE HEBREW PRESS

RACHEL HART

This article deals with Arab women's representation in the Hebrew press during the "events" of 1936–1939, also known as the Great Arab Revolt. The press carried almost daily reports about Arab women in Mandatory Palestine. They concerned criminal matters such as murder, rape, and car ramming; the women's occupations such as load bearing, fruit picking, laundering, prostitution, and running brothels; and their activity in the revolt itself. Arab women were indeed active: They closely guarded and supervised strikes, agitated for civil insurrection, raised funds for casualties of the violence, sometimes donated their own money to striking drivers and sailors, supplied groups of rebels with food and drink, and engaged in political activity as well.

The women availed themselves of youth organizations such as the Scouts and, above all, the Shabab. They smuggled weapons, threw stones, and organized demonstrations. They marched at the forefront of demonstrations; some headed gangs. At demonstrations and other events, they delivered incendiary speeches, spread propaganda, and spurred the Arab public to join the revolt. They demanded a halt to Jewish immigration and the restoration of Arab rights which, in their opinion, had been taken from them when the British Mandate was instituted.

They also established political and social organizations that supported the rebels. When the British set out to demolish the old quarter of Jaffa in order to punish the Arab population, the Committee of Arab Women in Jaffa presented the district governor with a letter of protest, demanding that he help those affected by offering compensation and assuring them of alternative housing.

In short, according to their representation in the Hebrew press, Arab women played, an active role in the revolt in many ways, while continuing to do the housework, raise their children, work the soil, and herd sheep, among many other tasks.

“THE BIG AND TERRIBLE TROUBLE IN DAMASCUS”: YEHIEL BRIL AND *HA-MAGID* REPORT ON THE MASSACRE OF CHRISTIANS IN 1860

GIDEON KOUTS

The first news report of the first Middle East reporter for the Hebrew press, Yehiel Bril, dealt briefly with the Druze rebellion in Lebanon and Syria and the slaughter of Christians by Druze and Muslims from July 9 to 18, 1860, as a result of which about 22,000 Christians were murdered throughout Lebanon, some 6,000 in Damascus alone. Bril, the correspondent of the first modern Hebrew newspaper in Europe, *Ha-Magid*, in Lyck, Eastern Prussia, would later become known as the editor of the first Hebrew newspaper in the Land of Israel, *Ha-Levanon*. While the “neutral” Bril attributed the bloodshed to both sides, he later became a critic of the Turkish government, citing the

THE HEBREW PRESS AND THE POGROM IN MANDATORY PALESTINE, 1920–1929

OUZI ELYADA

Following the April 1920 riots in Jerusalem, a discussion arose in the Hebrew press in Palestine regarding the question of how to define the events and whether the word “pogrom” (*praot*, in Hebrew) should be used to frame them, or the neutral word “event” (*meoraot*). The discussion continued after the May 1921 riots and reached a peak following the August 1929 attacks. In this article, I will examine the debate that took place in the Hebrew press in Palestine (*Haaretz*, *Doar Ha-Yom*, and later *Davar*) during the 1920s around the question of whether “pogroms” occurred in Mandatory Palestine: Was an attempt being made to hide their very existence? Who tried to hide them and why? And if pogroms really occurred in Palestine, what were their origins and causes, and what consequences would they have on the advancement of the Zionist project?

EXPOSURE OF HORRORS IN MEDIA REPORTING IN THE YISHUV DURING THE BLOODY CLASHES OF THE 1920S AND 1930S

DEVORAH GILADI

The exposure of horrors in contemporary news media is intended to have the reader share in the experience of the victims’ suffering and thus become a partner in their trauma. This is done with the aim of awakening the public to action and rebellion.

This article compares two waves of bloody clashes that the Yishuv endured: those of the 1920s—peaking in the cruelest and most murderous of them in 1929—and the Great Arab Revolt of the 1930s, which included thousands of terrorist attacks during the years 1936–1939. The article presents a sharp difference between the two waves of terror in regard to reportage intended to shock the reader.

The events of the 1920s were reported in a manner arousing dread, including exposure of horrors committed and details intended to shock in various ways, such as gruesome photographs, graphic descriptions, and comparisons with pogroms.

The years of the Arab Revolt, on the other hand, were conveyed using a completely different terminology which presented terror incidents as trivial. The media urged encouragement and acceptance; their reportage of funerals focused on ceremony rather than on loss, and in general fostered a mood of forbearance. Instead of emphasizing the horrors, they underlined the honor accorded to those murdered.

Whereas the media of the 1920s tried to arouse rebellion, that of the 1930s actively led a process of acceptance of the reality of a bloody war while negating mourning, as part of a policy of restraint (*havlaga*) and responding to the clashes by strengthening the Yishuv rather than revolt.

THE PSYCHOLOGICAL WARFARE OF HAMAS

GABRIEL WEIMANN AND DANA WEIMANN-SAKS

The Hamas attack of October 7, 2023, was based on a ground invasion of thousands of armed terrorists into Israeli communities and army camps, but it was also the beginning of a well-planned traumatizing psychological invasion that has lasted for many months since that terrible day of mass slaughter. Hamas, one of the most experienced terrorist organizations in the arena of propaganda and psychological warfare, sought to combine physical warfare with a psychological campaign that would harm the morale of the Israelis, their cohesion, desire to fight and sacrifice, confidence in the political and military leadership, and mental resilience. Continuing our previous series of studies on the media-oriented conduct of Hamas, we focused on Hamas' psychological campaign during the war, from platforms and messages to target audiences and effectiveness. The article reveals how Hamas preplanned its psychological operations, from the cameras used to videotape the massacre and uploading to online social media, to the use of hostages and their ceremonial, mass-mediated release. The article examines some of the countermeasures that can be used to fend off psychological attacks and Israel's attempts to minimize Hamas' success in traumatizing the Israeli home front.

THE WAR FOR MINDS: FALSE PALESTINIAN PROPAGANDA DURING THE WAR OF ATTRITION ALONG ISRAEL'S NORTHEAST BORDER, 1967–1970

ERAN ELDAR

The war between Israel and its neighbors and Palestinian terrorist organizations in the late 1960s was also a war for people's minds, for global public opinion, for public opinion in Arab countries, and for the terrorist organizations themselves, as a way of empowering and encouraging members of those groups. The lies in Arab publications were many. This article deals with false Palestinian propaganda in the period after the Six Day War, a time when neighboring Arab countries were licking their wounds after a difficult campaign in which they suffered defeat, and Palestinian terrorist organizations were raising their heads and persisting in their struggle against Israel. This took place on two fronts: the physical one, on the battlefield along Israel's northeast border; and the psychological one, in the Middle East and global arenas. The article examines Palestinian propaganda, including its local and global influence, as well as Israel's ability to cope in this area. False Palestinian propaganda presented Israel with many challenges, and frequently the Palestinians had the advantage in the Middle East and global arena, where they received extensive media exposure in the press, thus creating awareness of the Palestinian problem, even if the data they provided journalists was far from the truth.

in the context of the *mehdal* (blunder, fiasco) of Yom Kippur 1973, but this time against the background of journalistic coverage of Golda Meir (Meyerson)'s race in 1955 for the mayoralty of Tel Aviv from a gender standpoint. In the concluding article of *Kesher* 61, Nurit Govrin introduces us to a hitherto unknown literary journal that she discovered during her years of research into the history of Hebrew literary periodicals. The publication came out in 1926 in Antwerp under the title *Moznaim*, three years before the famous eponymous magazine was founded by the Hebrew Writers Association, which was almost certainly oblivious to its existence.

The other regular sections of *Kesher* appear for your perusal and use. We look forward to meeting with you again in the summer with new, interesting, and high-quality material—and especially, good news.

The Editor

WHAT'S IN *KESHER* 61

FIGHTING ON THE BATTLEFIELD AND CONFRONTING ATROCITIES: THE MEDIA BETWEEN WAR AND POGROM, BRAVERY AND SACRIFICE, REPORTING AND PROPAGANDA

Unfortunately, the shock and brutality of the events of autumn 2023 and their aftermath forced us to postpone the publication of *Kesher* 61 to late winter 2024. Much of the content of this issue has been adjusted to reflect current events, allowing us to publish initial studies about media aspects of the ongoing war from a historical and comparative perspective without forgoing current ones.

Kesher 61 commences with a brand-new study by Gabi Weimann and Dana Weimann-Saks about the psychological warfare that Hamas has been waging in the war in Gaza, the means it employs, and the way they are used to influence the Israeli public and the international scene. Eran Eldar takes us back to false Palestinian propaganda in the War of Attrition years, on the northeastern front, as part of a battle for minds against the Israeli authorities.

In the opening article of the section dealing with violent historical “events” in our region, Ouzi Elyada writes of the prickly debate that erupted in the Hebrew press in Mandatory Palestine about how to frame the hostilities of the years 1920–1929, and the use of the diasporic term *pogrom* in this context. The word made a big comeback in the wake of October 7 and in reference to the implications of what happened that day. Devorah Giladi discusses the policy of the Hebrew press on disclosing atrocities during hostilities, and the differences in portraying the violence of the 1920s and that of the 1930s. Rachel Hart describes the personae of Arab women and their role in the 1936–1939 Great Arab Revolt, as represented in the Hebrew press at the time.

In his review of the contemporary Hebrew press, Gideon Kouts takes up an earlier and more far-reaching slaughter of Christians by Druze and Muslims—the 1860 Damascus massacre—which had a “Jewish offshoot” in the form of a libel brought against the Jews after the violence waned. Kouts’s analysis also compares reports from the local correspondent, Yehiel Brill, with those of David Gordon, the editor of *Ha-Magid*, in its place of publication, Eastern Prussia.

In our Documentation section, we present verbatim reports from the Hebrew press about the city of Gaza after the British conquest in the 1920s, and the Jewish attempt to settle there.

Hila Lowenstein-Barkai, in her article “Write down: I am an Arab,” discusses the current inter-Arab discourse on Facebook, which serves as a platform for the “counterpublic” of Israel’s Arab minority.

Moshe Harpaz portrays election propaganda surrounding Israel’s first Constitutional Assembly in 1949.

Gilad Greenwald investigates a personality who has returned to topicality recently

Kesher, a scholarly journal devoted to the history of the press and media in the Jewish world and in Israel, is published twice yearly by The Shalom Rosenfeld Institute for Research of Jewish Media and Communication at Tel Aviv University. *Kesher* seeks to publish original research articles and academic reviews on all subjects relating to the history, endeavors, and influence of Jewish media and media people from a multidisciplinary perspective. All articles are peer reviewed blindly by experts, members of the Journal's Advisory Board, and if necessary, externally. Articles should be submitted in Word to press@tauex.tau.ac.il. A reply will be given within three months. Articles should not usually exceed 8,000 words. The bibliography and notes should appear at the end of the article. Citations should follow the conventions of your discipline.

The editorial board invites reviews of new books in the journal's areas of interest and proposes such reviews itself. *Kesher* also publishes a list of recently approved doctoral dissertations and master's theses, along with abstracts of no more than 250 words in length (for master's theses) and 500 words in length (for doctoral dissertations).

CONTENTS

Kesher No. 61, Winter 2023–2024

What's in <i>Kesher</i> 61: Fighting on the Battlefield and Confronting Atrocities – The Media between War and Pogrom, Bravery and Sacrifice, Reporting and Propaganda	7e
English Abstracts	
The Psychological Warfare of Hamas – Gabriel Weimann and Dana Weimann-Saks	9e
The War for Minds: False Palestinian Propaganda during the War of Attrition along Israel's Northeast Border, 1967–1970 – Eran Eldar	9e
The Hebrew Press and the Pogrom in Mandatory Palestine, 1920–1929 – Ouzi Elyada	10e
Exposure of Horrors in Media Reporting in the Yishuv during the Bloody Clashes of the 1920s and 1930s – Devorah Giladi	10e
Arab Women's Activity in the Great Arab Revolt as Represented in the Hebrew Press – Rachel Hart	11e
“The Big and Terrible Trouble in Damascus”: Yehiel Bril and <i>Ha-Magid</i> Report on the Massacre of Christians in 1860 – Gideon Kouts	11e
“It's fortunate that Mahmoud Darwish passed away before seeing this page”: Intra-Arab Discourse on the “Write down, I am an Arab” Facebook Page – Hila Lowenstein-Barkai	13e
Election Propaganda for the Constitutional Assembly in the Israeli Press, 1949 – Moshe Harpaz	13e
“Can a woman serve as mayor according to Halacha?” Golda Meyerson and Press Coverage of the 1955 Campaign for Mayor of Tel Aviv – Gilad Greenwald	14e
The Pre-<i>Moznaim Moznaim</i> – Nurit Govrin	15e
Documentation	258
Research Reports	281
Book Reviews	293
Contributors to This Issue	307

ADVISORY BOARD

Prof. Hanna Adoni, Reichman University, Herzliya
Prof. Cyril Aslanov, Aix-Marseille University, France, Academy of Hebrew Language
Prof. David Assaf, Tel Aviv University
Prof. Ami Ayalon, Tel Aviv University
Prof. Judy Baumel-Schwartz, Bar-Ilan University
Prof. Haim Be'er, Ben-Gurion University
Prof. Ella Belfer, Bar-Ilan University
Prof. David Biernot, Charles University, Prague, Czechia
Prof. Menahem Blondheim, Hebrew University of Jerusalem
Prof. Jerome Bourdon, Tel Aviv University
Prof. Judit Boxer Liverant, National Autonomous University of Mexico and Hebrew University of Jerusalem
Prof. Aviva Chalamish, The Open University
Prof. Joseph Chetrit, Haifa University
Prof. Akiba Cohen, Tel Aviv University
Prof. Daniel Dayan, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris, France
Prof. Eran Eldar, Tulane University, USA
Prof. Ouzi Elyada, Haifa University
Prof. Shmuel Feiner, Bar-Ilan University
Prof. Anat First, Netanya Academic College
Prof. Nurith Gertz, Sapir College
Prof. Yossi Goldstein, Ariel University
Prof. Yosef Gorny, Tel Aviv University
Prof. Nurit Govrin, Tel Aviv University
Prof. Daniel Gutwein, Haifa University
Prof. Ruth Kartun-Blum, Hebrew University of Jerusalem
Prof. Gideon Kouts, University of Paris 8, France
Dr. Tal Laor, Ariel University
Dr. David Lavie, Hadassah Academic College, Jerusalem
Prof. Shmuel Lehman-Wilzig, Bar-Ilan University
Prof. Noam Lemelstrich Latar, Reichman University, Herzliya
Prof. Yehiel Limor, Bar-Ilan University
Prof. Rafi Mann, Ariel University
Prof. Roman Marcinkowski, University of Warsaw, Poland
Dr. Mordecai Naor
Prof. Mordechai Neiger, Bar-Ilan University
Prof. Hillel Nossek, Kinneret Academic College
Prof. Moshe Pelli, University of Central Florida, Orlando Fl., USA
Prof. Yoram Peri, University of Maryland
Prof. Dina Porat, Tel Aviv University
Prof. Raanan Rein, Tel Aviv University
Prof. Ephraim Riveline, University of Paris 8, France
Prof. Ofer Schiff, Ben-Gurion University
Prof. Anita Shapira, Tel Aviv University
Prof. Yaacov Shavit, Tel Aviv University
Prof. Zohar Shavit, Tel Aviv University
Prof. Dov Shinar, Hadassah Academic College, Jerusalem
Prof. Shmuel Trigano, University of Paris 10, France
Dr. Rafael Vago, Tel Aviv University
Prof. Gabriel Weimann, Haifa University
Dr. Ada Yurman, Bar-Ilan University
Prof. Mordechai Zalkin, Ben-Gurion University

KESHER

Journal of Media and Communication History in Israel
and the Jewish World

Editor:

Prof. Gideon Kouts

Editorial Board:

**Prof. Meir Chazan, Dr. Orly Tsarfaty, Dr. Baruch Leshem,
Prof. Ouzi Elyada, Prof. Nurit Guttman**

Editorial Assistant: **Nurit Karshon**

Hebrew Copy Editor: **Herzlia Efrati**

English Translations: **Naftali Greenwood**

English Copy Editor: **Beryl Belsky**

TEL AVIV UNIVERSITY

The Shalom Rosenfeld Institute for Research of Jewish Media and Communication
The Daniel Abraham Center for International and Regional Studies
The Lester and Sally Entin Faculty of Humanities

The Shalom Rosenfeld Institute for Research of Jewish Media and Communication

The Daniel Abraham Center for International and Regional Studies

The Lester and Sally Entin Faculty of Humanities

Tel Aviv University, P.O.B. 39040 Ramat Aviv, Tel Aviv 6139001, Israel

Tel. 972-3-6405144

Email: presstau@tauex.tau.ac.il

<https://dacenter.tau.ac.il/shalom-rosenfeld>

Head of S. Daniel Abraham Center: **Nadine Kuperty-Tsur**

Founder of the Institute: **Shalom Rosenfeld**

First editor of *Kesher*: **Dr. Mordecai Naor**

Kesher is published in cooperation with **REEH**, European Journal of Hebrew
Studies, University of Paris 8

Graphic Editor: **Michal Semo-Kovetz**, TAU Graphic Design Studio

Cover Design: **Michal Semo-Kovetz**

Cover Illustration: **Judith Eyal**

Back cover image: An image posted by Hamas on social media

Print: **Zadok Keinan Ltd.**

Kesher is published twice a year.

Annual subscription: 100 NIS

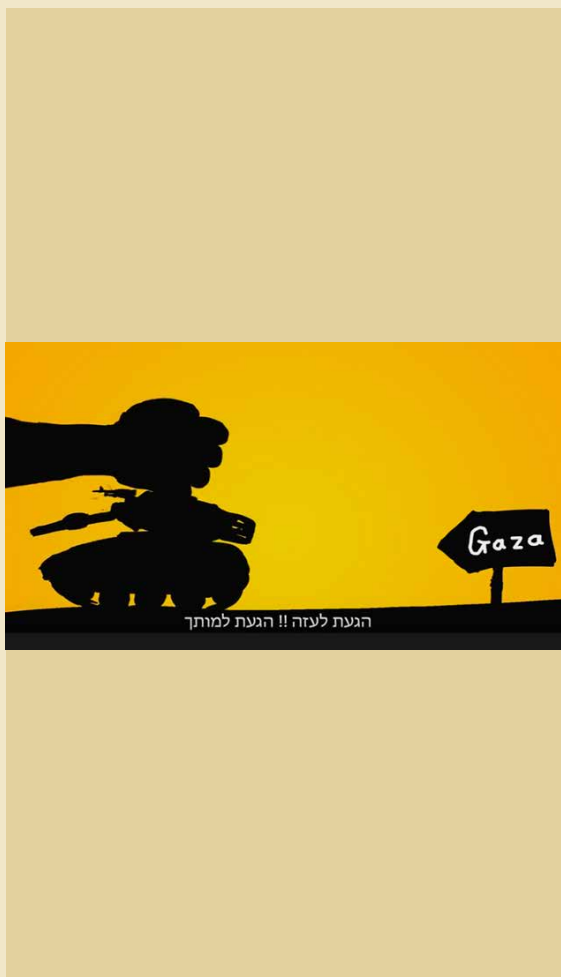
Single issue: 60 NIS

Please contact us by mail:

presstau@tauex.tau.ac.il

Keshar

Journal of Media and Communication History in Israel
and the Jewish World

לשנת המלחמה

Winter 2023-2024

61

ISSN 0792-0113

TEL AVIV UNIVERSITY

The Shalom Rosenfeld Institute for Research of
Jewish Media and Communication at Tel Aviv University
The Lester and Sally Entin Faculty of Humanities